

Z ruského originálu *Dvesti let vmeste (1795–1916). Část 1*
Moskva, Russkij put' 2001

Překlad: kapitoly 1–3 Jiří Barbaš, kapitoly 4–6 Ema Rozgonyiová,
kapitoly 7–12 Vlasta Tafelová a Anna Nováková

Dvě stě let pospolu – Díl první
© 2001 Alexandr Solženicyn, pro ruský jazyk
© 2002 LIBRAIRIE ARTHÈME FAYARD, pro ostatní jazyky

Translation © Jiří Barbaš, Anna Nováková,
Ema Rozgonyiová, Vlasta Tafelová

ISBN 80-200-1140-4

Úvod do tématu

Za těch padesát let, co jsem pracoval na dějinách ruské revoluce, jsem mnohokrát narazil na problém vzájemných rusko-židovských vztahů. Ty neustále zasahovaly jako klín do událostí, do psychologie lidí, a vyvolávaly divoké vášně.

Stále jsem doufal, že se objeví autor, který o tomto žhavém klínu důkladně a klidně pohovoří, že nám ho osvětlí z obou stran. Většinou však slyšíme výtky jednostranné: buď že se Rusové vůči Židům provinili, nebo že my Rusové jsme odjakživa zkažení. Nebo z druhé strany – pokud někdo z Rusů o tomto vzájemném problému psal, pak většinou podrážděně a zaujatě, protože zkrátka nechtěl uznat, že by mohl druhé straně připsat nějaké zásluhy.

Ne že by nebylo dost publicistů – zvlášť mezi ruskými Židy je jich mnohem, mnohem víc než mezi Rusy. Přestože chytrých hlav a schopných per je víc než dost, dodnes nikdo nevylicil, neosvětlil naše vzájemné dějiny tak, aby to uspokojilo obě strany.

Musíme však pochopit, že nelze napínat propletená vlákna našich vztahů k prasknutí.

Byl bych velmi rád, kdybych nemusel zkoušet své síly na takovém břítku. Myslím si však, že pokus porozumět této historii nesmí nadále zůstat „zemí zapovězenou“.

Historie „židovské otázky“ v Rusku (jen v Rusku?) je především *bohatá*. Pokud o ní člověk píše, může sám uslyšet nové hlasy a předat je čtenářům. (Židovských hlasů zazní v této knize mnohem víc než ruských.)

Jenže podle výkyvů veřejného mínění to nejčastěji bývá tak, jako když člověk kráčí po ostří nože. Z *obou* stran jsou proti nám vznášeny možné, nemožné a ještě nemožnější výtky a obviňování.

Avšak myšlenka, která mne vede touto knihou o dvousetletém spoluzítí Rusů a Židů, je pátrat po všech bodech, v nichž se shodujeme, a hledat nejružnější cesty do budoucna, na nichž by nebylo tolik trpkostí jako dříve.

Židé, stejně jako každý jiný národ, jako my všichni, jsou aktivním subjektem dějin i jejich pasivním objektem, jenž nezřídka – třeba mimoděk – plnil obrovské úkoly, které od něho Dějiny žádaly. „Židovská otázka“ byla interpretována z nejrůznějších hledisek a vždy zaujatě, ale často i sebeklamně. Jenže události, které každý národ v průběhu dějin prožívá, nejsou většinou určovány jen jím, ale i národy okolními.

Pokud strany reagují příliš prudce, je to ponižující pro obě strany. Neexistuje však na světě problém, který by nestál za rozumné projednání. Bohužel v paměti obou národů je plno vzájemných křivd. Kdy si však svou paměť vyléčíme, budeme-li zamlčovat, co se opravdu stalo? Dokud si názory lidí nenajdou jasné pero, které je zformuluje, zůstanou jen nezřetelným, a ještě spíš výhružným hukotem.

Uplynulá dvě století už nemůžeme přejít mlčením. Naše planeta je přece dnes malá a při jakémkoli rozdělení budeme zase sousedy.

Dlouho jsem tuto knihu odkládal a nerad jsem na sebe bral toto břímě, ale teď, na sklonku života, už nezbývá, než se do ní pustit.

Nikdy jsem nikomu nepřiznal právo zatajovat, co se kdy stalo. Nemožu volat ani po takové shodě, která by vycházela z nepravdivého výkladu minulosti. Volám obě strany – ruskou i židovskou – aby se trpělivě snažily jedna druhou pochopit a přiznat si svůj díl viny – je přece tak snadné otočit se a dělat – já nic, já muzikant...

Upřímně se snažím porozumět oběma stranám. Proto bych rád události spíš pochopil, než abych se pouštěl do polemiky. Snažím se o věci *vypovídat*. Do diskuse vstupuji pouze v neodkladných případech tam, kde byla pravda překryta vrstvami nepravd. Odvážuji se očekávat, že kniha nevyvolá hněv zastánců krajních a nesmiřitelných názorů, ale že naopak poslouží vzájemné shodě. Doufám, že jak mezi Židy, tak mezi Rusy najdu upřímné diskutéry.

Autor chápe svůj konečný úkol takto: podle svých sil prozkoumat pro budoucnost dobré cesty, které by vedly ke zlepšení rusko-židovských vztahů a na které by mohly přistoupit obě strany.

1995

Když jsem tuto knihu psal, vycházel jsem pouze z toho, co si žádal historický materiál, a z potřeby najít příznivé výhledy do budoucna. Nezapomínejme však, že v posledních letech se situace v Rusku tak pronikavě změnila, že zkoumaný problém v porovnání s jinými problémy dnešního Ruska se značně zmírnil a vybledl.

2000

Okruh zkoumaných problémů

Co všechno může tato kniha obsáhnout?

Uvědomuji si, jak obtížný a široký je daný námět, a vím, že má také metafyzickou stránku. Existuje názor, že židovský problém lze pochopit jedině z aspektu náboženského a mystického. Tento aspekt docela určitě existuje, ale přestože je o tom napsána spousta literatury, domnívám se, že zůstává lidem utajen, a je nedostupný dokonce i expertům.

Ostatně všechny základní děje lidské historie mají mystické souvislosti a vlivy, a přesto nám to nebrání zkoumat je i z hlediska historického a praktického. Navíc nebývá pro zkoumání konkrétních a známých jevů nadhled vždy nutný. V rámci naší pozemské existence můžeme posuzovat Rusy i Židy měřítky pozemskými. Měřítka nebeská ponechme Pánu bohu.

Chci prozkoumat látku pouze z hlediska historických, politických, praktických a kulturních vztahů a jen v rozmezí oněch dvou století, kdy Rusové a Židé žili v jednom společném státě. Ani v nejmenším nepomýšlím na to, že bych se probíral třemi tisíci lety židovské historie, důkladně prozkoumané v tolika knihách a v pečlivě zpracovaných encyklopediích. Nezkoumám ani dějiny Židů u našich nejbližších sousedů – v Polsku, Německu a Rakousku-Uhersku. Soustřeďuji se na rusko-židovské vztahy, a to převážně ve dvacátém století, tak významném a katastrofickém pro život obou našich národů; soustřeďuji se na těžké vzájemné zkušenosti naší koexistence a snažím se rozptýlit mylná nepochopení a falešná obvinění, připomenout však obvinění správná. Knihy vydané v prvních desetiletích tohoto, tj. 20. století mají užší záběr a ve výkladu těchto zkušeností se příliš nepovedly.

Dnešní autor samozřejmě nemůže pominout padesátiletou existenci státu Izrael a jeho obrovský vliv na život Židovstva, a nejen Židovstva, na celém světě. Musí se – už jen proto, aby to sám hlouběji pochopil – pokusit proniknout jak do vnitřního života, tak do jeho vnitřních du-

chovních proudů, což se pak může zprostředkovaně odrazit i v knize. Bylo by neúměrně náročné, kdyby se měl autor důkladně zabývat otázkami sionismu a života v Izraeli. Věnuji však značnou pozornost publikacím vzdělaných ruských Židů, kteří prožili celá desetiletí v SSSR a posléze odešli do Izraele, a tak měli příležitost přehodnotit si na základě vlastních zkušeností mnohé židovské problémy.

Díl první

V předrevolučním Rusku
(1795–1916)

Do 18. století včetně

Nezkoumám v této knize pobyt Židů v Rusku před rokem 1772. Omezují se pouze na velmi stručný výklad tohoto staršího období.

Za první rusko-židovský průsečík bychom mohli považovat války Kyjevské Rusi s Chazary, ačkoli to není zcela přesné, neboť Chazaři byli vlastně Turci, kteří se přiklonili k judaistickému vyznání, a Židé stáli jen v jejich čele. Přidržíme-li se výkladu solidního židovského autora už z poloviny našeho, dvacátého století J. D. Bruckuse, přešla určitá část Židů z Persie přes Derbent na dolní Volhu, kde od roku 724 po Kr. vzniklo středisko chazarského kaganátu Itil.¹

Kmenoví náčelníci turkických Chazarů (do té doby modlářů²) nechtěli vyznávat islám, aby se nemuseli podříditi bagdáskému chalífovi, ani křesťanství, aby se vyhnuli poručenství byzantského císaře, a proto se v roce 732 tento kmen dal na náboženství judaistické. Židovská kolonie ovšem existovala také v Bosporském království (Krym, Tamaňský poloostrov), kam císař Hadrián roku 137 po potlačení Bar Kochbova povstání přestěhoval židovské zajatce. Později se židovské obyvatelstvo stabilně udržovalo na Krymu i za Gótů a Hunů a zvláště Kaffa (Kerč) si uchovala židovský ráz. Roku 933 kníže Igor Kerč na nějakou dobu obsadil. Svjatoslav Igorevič potom na Chazarech vybojoval kraj podél Donu. Roku 969 měli Rusové ve své moci již celé Povolží i s Itilem a ruské lodi se objevovaly u Semenderu na derbentském pobřeží Kaspického moře. Zbytky Chazarů jsou Kumykové na Kavkazu, kdežto na Krymu jsou Chazaři spolu s Polovci předchůdci krymských Tatařů. (Karaimové a krymští Židé však nepřijali islám.) Chazary potřel Tamerlán.

¹ J. Bruckus, *Istoki ruskogo jevrejstva*, in sb. *Jevrejskij mir*, Ježegodnik na 1939 g. /dále JM-1/, Paříž, Objednáníje rusko-jevrejskoj intelligencii, s. 17-23.

² *Jevrejskaja enciklopedija* /JE/, v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatelstvo Brokgauz-Jefron, 1906-1913, sv. 15, s. 648.

Mnozí badatelé se však domnívají (třebaže přesvědčivé důkazy pro to nejsou), že jistý počet Židů se přesunul přes jihoruské pláně na západ a severozápad. Tak orientalista a semitolog Avraam Harkavi píše, že židovskou komunitu v příštím Rusku „vytvořili Židé, kteří se přestěhovali od pobřeží Černého moře a z Kavkazu, kde žili jejich předkové po asyrském a babylonském zajetí.“³ Přibližně stejný názor sdílí také J. D. Bruckus. (Podle jiného názoru jsou to zbytky oněch „ztracených“ deseti kmenů Izraele.) Tento přesun možná dobíhal ještě po pádu Tmutarakaně (1097) způsobeného Polovci. Podle Harkaviho názoru byl obecným jazykem těchto Židů – alespoň od 9. století – slovanský jazyk a teprve v 17. století, když ukrajinští Židé přechali před pogromy Bohdana Chmelnyckého do Polska, stal se jejich jazykem jidiš, jímž mluvili polští Židé.

Různými cestami se Židé dostali do Kyjeva a usazovali se tam. Již za Igora se dolní části města říkalo Kozary; sem Igor nastěhoval roku 933 Židy zajaté v Kerči. Později přicházeli z Krymu Židé zajatí v roce 965, v roce 969 Kozari z Itilu, roku 989 z Korsuně (Chersones), roku 1017 z Tmutarakaně. V Kyjevě se objevili též západní Židé, a to ve spojitosti s karavanním obchodem západ – východ, od konce 11. století možná i ti, kteří přechali před pronásledováním v Evropě za první křižácké výpravy.⁴

I pozdější badatelé potvrzují chazarský původ „judaistického živilu“ v Kyjevě v 11. století. Dokonce i z doby dřívější: na přelomu devátého a desátého století je zmiňována „chazarská administrativa a chazarská posádka“ v Kyjevě. A již „v první polovině 11. století hrál židovský a chazarský živel v Kyjevě... významnou úlohu.“⁵ Kyjev v 9. až 10. století byl mnohonárodním a etnicky tolerantní.

A tak koncem 10. století, v době, kdy měl Vladimír zvolit pro Rusy novou víru, někteří učené mužové v Kyjevě doporučovali judaismus. Volba však dopadla jinak než v Chazarsku 250 let předtím. Karamzinův výklad zní takto: „Když vyslechl Židy, otázal se /Vladimír/, která že země je jim domovem. Jeruzalém,“ odpověděli kazatelé, „ale Hospodin Buh náš povstal a u hněvu svém nás rozprášil po cizích krajinách.“ „A vy, kteří jste se Bohu znelíbili,“ řekl kníže, „vy se osmělujete učit jiné? Nepůjdeme vaší cestou, abychom jako vy neztratili svoji otčinu.“⁶ Po po-

³ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* /KJE/, 1976 a dále, sv. 2. Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin, Jeruzalém 1982, s. 40.

⁴ JE, sv. 9, s. 516.

⁵ V. N. Toporov, *Srjatosť i srjatyje v ruskoj duchovnoj kulture*, ve 2 svazcích, sv. 1, Moskva, Gnozis, Škola „Jazyki ruskoj kultury“, 1995, s. 285–286, 540.

⁶ N. M. Karamzin, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, v 12 svazcích, 5. vyd., Petrohrad, Ejnerling 1842–1844, sv. 1, s. 127. Viz též česky: N. M. Karamzin, *Obrazy z dějin říše ruské*, sv. 1, s. 58, Praha, Odeon 1984. Viz též S. M. Solovjov, *Istorija Rossii s drevnějšich vremjon*, v 15 knihách, Moskva 1962–1966, kn. 1, s. 181.

křtění Rusi, dodává Bruckus, přijala křesťanství i část kozarských Židů v Kyjevě, a dokonce – snad z nich – byl pak v Novgorodě jako jeden z prvních na Rusi křesťanský biskup a duchovní spisovatel Luka Žida-ta.⁷ Koexistence křesťanského a judaistického náboženství musela učené muže přivést k jejich bedlivému porovnávání. Konkrétně to způsobilo vznik Slova o víře a milosti v polovině 11. století, díla, jež v Rusech utvrdilo na celá další staletí křesťanské uvědomění. „Polemika je zde tak zajímavá a živá, jak ji známe z listů apoštolských.“⁸ Vždyť to bylo teprve první století křesťanství na Rusi. Židé hluboce zaujali tehdejší ruské neofyty svými náboženskými úvahami – a v Kyjevě zrovna byly možnosti vzájemných kontaktů. Tento zájem byl intenzivnější než později za nového soužití v polovině 18. věku.

Více než jedno století se tehdy Židé podíleli na obchodní činnosti v Kyjevě. Uprostřed nových městských hradeb, dobudovaných roku 1037, stála Židovská brána, k níž přiléhala židovská čtvrť.⁹ Kyjevští Židé nebyli knížaty nijak omezováni nebo pronásledováni, dokonce byli pod jejich ochranou, zvláště za Svjatopolka Izjaslaviče, protože jejich obchodní a podnikatelská činnost prospívala knížecí pokladně.

V roce 1113, kdy Vladimír (příští Monomach) stále ještě po Svjato-polkově smrti váhal a neměl to svědomí obsadit kyjevský stolec dříve než Svjatoslavičové, „využili povstalci bezvládní a vyloupili dům tisíc-níka a všech Židů, kteří se těšili zvláštní přízni ziskuchtivého Svjato-polka... Zdá se, že příčinou kyjevské vzpoury bylo lichvářství Židů, kteří pravděpodobně využívali toho, že peníze byly tehdy vzácné, a deptali dlužníky přehnanými úroky.“¹⁰ (Některé údaje, například v Monomachově Zákoníku, svědčí o tom, že kyjevští lichváři vybírali až padesátiprocentní roční úrok.) Přičemž Karamzin zde odkazuje na letopisy i na dodatek V. N. Tatiščeva. V Tatiščevovi pak čteme: „Četné Židy potom pobili a jejich domy vyloupili za to, že tito mnohé křivdy a škodu křesťanům v obchodu činili. Množství se jich pak shromáždilo v jejich synagoze, opevnili se a bránili, jak mohli, a prosili o strpení, než přijde Vladimír.“ Po jeho příchodu Kyjevané „prosili jej hromadně, aby Židy, kteří pobrali křesťanům všechno podnikání a za Svjatopolka měli svobodu a moc velikou, sporádal... Též mnohé zlákali na jejich víru.“¹¹

⁷ J. Bruckus, in JM-1, s. 21–22; JE, sv. 7, s. 588.

⁸ Toporov, sv. 1, s. 280.

⁹ KJE, sv. 4, s. 255.

¹⁰ Karamzin, sv. II, s. 87, 89.

¹¹ V. N. Tatišcev, *Istorija russijskaja*, v 7 svazcích /1962–1966/, sv. 2, Moskva, Leningrad, AN SSSR 1963, s. 129.

Podle názoru M. N. Pokrovského měl kyjevský pogrom v roce 1113 ráz sociální, nikoli národnostní. (Přičemž je dobře známo, že tento „třídní“ historik je přívržencem sociální interpretace dějin.)

Když Vladimir dosedl na kyjevský stolec, odpověděl stěžovatelům slovy: „Jelikož jich přišlo mnoho do různých knížectví a usadilo se tam, nepřísluší mi bez porady s knížaty a navíc proti spravedlnosti... jejich zabíjení a loupení dovoliti, kde mohou zahynouti mnozí nevinní. A proto neprodleně svolám knížata ku poradě.“¹² Jejich porada schválila zákon o omezení úroku, který Vladimir připojil k Jaroslavovu Zákoníku. Karamzin stejně jako předtím Tatiščev sděluje, že z rozhodnutí porady Vladimir „vypověděl všechny Židy, takže od té doby v naší vlasti *nebyli*.“ Ihned však poznamenává: „Naproti tomu v letopisech se praví, že v roce 1124 (za velkého požáru) *Židé v Kyjevě vyhořeli* – nebyli tedy vyhnáni.“¹³ Bruckus dodává, že to byla v nejlepší části města celá čtvrť... u brány Židovské poblíž Zlaté brány.¹⁴ Alespoň jeden Žid se těšil důvěře knížete Andreje Bogoljubského ve Vladimíru. „Mezi Andrejovými favority byl také jakýsi Jefrem Mojzič, jehož jméno po otci Mojzič čili Mojsejevič svědčí o židovském původu,“ a ten byl podle letopisce mezi iniciátory spiknutí, při němž byl Andrej zavražděn.¹⁵ Na jiném místě se praví, že za Andreje Bogoljubského „z volžských oblastí přicházeli četní Bulhaři a Židé a dávali se pokřtít“ a po Andrejově zavraždění jeho syn Grigorij uprchl do Dagestánu k židovskému knížeti.¹⁶

Celkově jsou však za období Suzdalské Rusi zprávy o Židech skoupé, zřejmě proto, že jich tam mnoho nebylo.

Židovská encyklopedie poznamenává, že v ruských bylinách je „Židovský car oblíbený termín pro nepřítele křesťanské víry“, stejně jako bohatýr Židovin v bylinách o Iljovi a Dobryňovi.¹⁷ Jsou to možná zbytky vzpomínek na boj proti Chazarům. A tady by mohl být náboženský základ oné zášti a izolace za to, že Židům bylo bráněno ve vstupu na území Moskevské Rusi.

Tatarským vpádem ustal čilý obchodní ruch na Kyjevské Rusi, a tehdy mnozí Židé zřejmě odešli do Polska. (Avšak židovské osídlení na Volyni a v Haliči trvalo dál a bylo tatarským vpádem takřka nedotčeno. Encyklopedie uvádí: „Za vpádu Tatarů (1239), jímž byl rozkotán Kyjev, utrpěli újmu také Židé, avšak v 2. polovině 13. století byli velkoknížaty zváni, aby se usadili v Kyjevě, nacházejícím se pod svrchovanou vládou

¹² V. N. Tatiščev, *Istorija rossijskaja*, sv. 2, Moskva, Leningrad, AN SSSR 1965, s. 129

¹³ Karamzin, sv. II, poznámky, s. 89.

¹⁴ J. Bruckus, in JM–I, s. 23.

¹⁵ S. M. Solovjov, kn. I, s. 546.

¹⁶ J. Bruckus, in JM–I, s. 26.

¹⁷ JF, sv. 9, s. 5.

Tatarů. Tím, že se jim dostalo přízně i v jiných tatarských državách, vyvolali Židé proti sobě nenávist měšťanů.¹⁸ Obdobně tomu bylo nejen v Kyjevě, ale i ve městech severního Ruska, kam se za tatarského panství otevřela „cesta četným kupcům basurmanským, chazarským nebo chívským, odedávna zběhlým v obchodech a kořistnickém chytráctví. Tito lidé vykupovali od Tatarů daně našich knížectví, brali nadměrné úroky od chudších, a pokud dlužníci nemohli zaplatit, dělali si z nich své otroky a odváděli je do poroby. Obyvatelé Vladimíru, Suzdalu a Rostova nakonec ztratili trpělivost a proti těmto zlým lichvářům za poplašného vyzvánění zvonů na sněmovišti povstali – některé pobili a jiné vyhnali“.¹⁹ Jako trest hrozil povstalcům nájezd chánových trestných oddílů, jež odvrátil Alexandr Něvský. – Dokumenty z 15. století se zmiňují o kyjevských Židech, kteří vybírali daně a vlastnili značný majetek.²⁰

„Ke stěhování Židů z Polska na východ,“ mimo jiné do Běloruska, „dochází i v 15. století – objevují se výkupci celních a jiných poplatků v Minsku, Polocku“, Smolensku, avšak zatím se tam hromadně neusazují. Po krátkodobém vyhnání Židů z Litvy (1495) „se stěhování na východ obnovilo mimořádně intenzivně počátkem 16. století.“²¹

Na Moskevskou Rus Židé pronikli jen v nepatrném počtu, přestože příchodu „vlivných Židů do Moskvy se tehdy nekladly překážky“.²² Avšak koncem 15. století se přímo v centru duchovní a administrativní moci na Rusi odehrávají zdánlivě nenápadné události, jež však mohou vést k obrovským nepokojům nebo k hlubokým následkům v duchovní oblasti. Je to takzvaná sekta židovců. Jejich odpůrce Josif Voleckij o nich praví: „Bohobojná země ruská neviděla podobného pokušení od věku Olžina a Vladimírova.“²³ Podle Karamzina to začalo takto: Žid Scharia, který přijel roku 1470 z Novgorodu do Kyjeva, „dokázal tam obelstít dva duchovní, Dionisijs a Alexije – přesvědčil je, že víra Mojžíšova je jediná božská, že příběh Spasitelův je smyšlenka, že Kristus se ještě nenarodil, že se nesmíme klanět ikonám, a tak dále. Vzniklo židovské bludařství.“²⁴ S. Solovjov dodává, že toho Scharia dosáhl „za pomoci pěti spoluúčastníků, rovněž Židů“ a že tento blud byl „jak se zdá směsí judaismu a křesťanského racionalismu, jenž odmítá tajemství svaté Trojice a božství Ježíše Krista.“²⁵ Poté „pop Alexij nazval sebe

¹⁸ Tamtéž, s. 517.

¹⁹ Karamzin, sv. IV, s. 54–55.

²⁰ KJE, sv. 4, s. 254.

²¹ JE, sv. 5, s. 165.

²² JE, sv. 13, s. 610.

²³ Karamzin, sv. IV, s. 121.

²⁴ Tamtéž, s. 121.

²⁵ S. M. Solovjov, kn. III, s. 185.

Abrahamem, svou ženu Sárrou a spolu s Dionisijem zkazil mnohé laiky... Je však obtížné pochopit, že by Scharia dokázal tak snadno rozhojnit počet svých novgorodských žáků, kdyby celá jeho moudrost záležela jedině v zavržení křesťanství a oslavování židovství... Scharia patrně sváděl Rusy židovskou kabalou, naukou lákající zvědavé nevzdělance a proslavenou v 15. století, kdy v ní mnozí z nejučenějších mužů... hledali vyřešení všech hlubokých záhad lidského rozumu. Kabalisté se holedbali... že znají všechna tajemství přírody, že dokáží vyloužit sny, předvídat budoucnost, poroučet duchům...²⁶ Naproti tomu J. I. Gessen, židovský historik 20. století, má za to, třebaže neuvádí žádné prameny, že „je bezpečně zjištěno, že ani iniciování bludu... ani jeho dalšího šíření se Židé nikterak neúčastnili“.²⁷ Encyklopedický slovník Brockhause-Efrona tvrdí, že „vlastní židovství nehrálo zdá se v tomto učení žádnou významnou úlohu a omezilo se na některé obřady“.²⁸ Židovská encyklopedie, která vycházela v téže době jako Brockhaus-Efron, uvádí: „Spornou otázkou o židovském vlivu na sektu nyní, když byly zveřejněny Žaltáře židovců a jiné památky... je třeba mít za vyřešenou ve smyslu kladném.“²⁹

„Novgorodští bludaři dodržovali navenek slušnost, vypadali jako pokorní věřící, kteří dodržují púst a horlivě vykonávají všechny povinnosti zbožných lidí“³⁰, a „to k nim upoutalo pozornost lidu a dopomohlo k rychlému rozšíření bludu.“³¹ A když Ivan III. po dobytí Novgorodu navštívil město, odvezl oba původní bludaře Alexije a Dionisije za veškerou jejich záslužnou zbožnost roku 1480 s sebou do Moskvy a povýšil je na protojereje v Uspenském a Archangelském chrámě v Kremlu. „S nimi tam přešel i rozkol, jehož kořeny zůstaly v Novgorodě. Alexij se těšil zvláštní milosti panovníkové a směl jej kdykoli navštívit. Na své tajné učení nalákal“ nejen několik významných duchovních a státních hodnostářů, nýbrž přesvědčil i velkoknížete, aby ustanovil metropolitou – to znamená hlavou celé ruské církve – archimandritu neboli převora Zosimu, jednoho ze svých lidí obrácených na kacířství. Mimo to obrátil na kacířství také Jelenu, snachu velkoknížete, vdovu Ivana Mladého a matku příštího následníka trůnu, „vnuka pozhnaného“ Dimitrije.³²

²⁶ Karamzin, sv. VI, s. 121–122.

²⁷ J. Gessen, *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 1, Leningrad 1925, s. 7.

²⁸ *Enciklopedičeskij slovar*, v 82 svazcích, Petrohrad, Brokgauz i Jefron 1890–1904, sv. 22, 1894, s. 945.

²⁹ JE, sv. 7, s. 577.

³⁰ Karamzin, sv. VI, s. 22.

³¹ S. M. Solovjov, kn. III, s. 185.

³² Karamzin, sv. VI, s. 120–125.

Překvapivý je rychlý a snadný úspěch tohoto hnutí, který si lze asi vysvětlit vzájemným zájmem. „Když byl překládán z hebrejštiny do ruštiny Žaltář židovců a jiná díla, jejichž účelem bylo obalamutit nezkušeného ruského čtenáře a jež byla někdy výrazně protikřesťanská, mohli bychom se domnívat, že vyjadřují pouze zájmy Židů a judaismu.“ Avšak i „ruský čtenář byl zainteresován... na překladech židovských náboženských textů“, z čehož také vyplývá, „jaký úspěch měla propaganda ‚židovců‘ v různých společenských vrstvách“.⁵⁵ Důvtipnost a živost tohoto kontaktu připomíná obdobný zájem v Kyjevě v 11. století.

Avšak novgorodský arcibiskup Gennadij odhalil kolem roku 1487 kacířský blud, odeslal do Moskvy neklamné důkazy o něm a pokračoval ve vyšetřování a usvědčování kacířů tak dlouho, až se k jeho objasnění roku 1490 sešel církevní sněm pod vedením jmenovaného metropolity Zosimy. „Shromáždění s hrůzou vyslechlo Gennadijovu obžalobu, že tito odpadlíci tupí Krista a Bohorodičku, že plivají po křížích, ikony nazývají modlami, *ohryzávají je*, pohazují na nečistá místa, nevěří ani v království nebeské ani ve vzkříšení z mrtvých, a mlčíce vedle horlivých křesťanů, drze rozvracejí slabé.“⁵⁶ „Na rozhodnutí sněmu je vidět, že židovci neuznávali Ježíše Krista za syna Božího... učili, že Mesiáš dosud nepřišel, uctívali starozákonní sobotu víc než Kristovo nedělní Zmrtvýchvstání.“⁵⁷ Na sněmu bylo navrženo trestat kacíře na hrdle, avšak z rozkazu Ivana III. byli odsouzeni do žaláře a sama hereze prokleta. „Tento trest byl na tehdejší krutou dobu a vzhledem k hluboké demoralizaci nadmíru humánní.“⁵⁸ Historikové tuto Ivanovu umírněnost vesměs vysvětlují tím, že kacířství se rozbuřelo pod jeho vlastní střechou a že mu propadli „lidé známí, svým vlivem mocní“, mezi jinými „svým vzděláním a schopnostmi proslulý“ Ivanův všemocný ďák (tj. ministr zahraničí) Fjodor Kuricyn.⁵⁹ „Tento zvláštní liberalismus Moskvy vyplýval z Kuricynovy tehdejší ‚diktatury srdce‘. Kouzly jeho tajného salonu se dával uchvátit sám velkokníže a jeho snacha... Kacířský blud nejenže neustával, nýbrž... bohaté kvetl a šířil se... U moskevského dvora... byla v módě astrologie a magie spolu s pokusy o pseudovědeckou revizi celého starého, středověkého světonázoru“, bylo to bezmezné „volnomyšlenkářství, svody osvícenství a vláda módy.“⁶⁰

⁵⁵ Toporov, sv. 1, s. 557.

⁵⁶ Karamzin, sv. VI, s. 125.

⁵⁷ JE, sv. 7, s. 580.

⁵⁸ Karamzin, sv. VI, s. 125.

⁵⁹ S. M. Solovjov, kn. III, s. 186.

⁶⁰ A. V. Kartašev, *Očerki po istorii Russkoj cerkvi*, ve 2 svazcích, sv. I, Paříž, YMCA-Press 1959, s. 495, 497.

Židovská encyklopedie také předpokládá, že Ivan III. „nezasáhl proti kacířství z politických důvodů. Doufal, že s přispěním Scharii posílí svůj vliv v Litvě“, a navíc se snažil uchovat si přízeň vlivných krymských Židů – knížete a vládce Tamaňského poloostrova Zacharii de Quisolfiho a krymského Žida Choziho Kokosa, který byl zadobře s chánem Mengli-Girejem.³⁹

Po koncilu v roce 1490 Zosima se ještě několik let nevzdával myšlenky na tajný spolek, byl však usvědčen a v roce 1494 mu velkokníže nařídil, aby se bez soudu a rozruchu jakoby dobrovolně odebral do kláštera. „Kacířství však bujelo dál – po jistou dobu (1498) jeho stoupenci málem uchvátili veškerou moc v Moskvě a jejich chránělec Dimitrij, syn kněžny Jeleny, byl korunován na panovníka.“⁴⁰ Ivan III. se však brzy usmířil se svou manželkou Sofií Palaiologovnou a trůn zdědil roku 1502 její syn Vasilij. (Kuriceyn už byl v té době mrtev.) Kacíři pak po sněmu v roce 1504 byli buď upáleni, nebo uvrženi do vězení, případně někteří uprchli na Litvu, „kde formálně přijali judaismus“.⁴¹ Dodejme, že překonání kacířství židovců posílilo duchovní život na Moskevské Rusi koncem 15. století a počátkem 16. století, konkrétně vědomí duchovního vzdělání a škol pro duchovenstvo; se jménem biskupa Genadije je spojen překlad a vydání církevněslovanské bible, která do té doby ve své úplnosti na pravoslavném Východě nebyla známa. „Osmdesát let nato byla v letech 1580–1582 Gennadijova bible v Ostrogu vytištěna jako první církevněslovanská bible a její vydání ovlivnilo celý pravoslavný Východ.“⁴² Obsáhle to komentuje akademik S. F. Platonov: „Inutí židovců nesporně obsahovalo prvky západoevropského racionalismu... Kacířství bylo zavrženo, jeho hlasatelé byli pronásledováni, ale tendence kritiky a skepse k dogmatu a církevnímu řádu, které vyvolalo, nezanikly“.⁴³

Moderní Stručná židovská encyklopedie zdůrazňuje „předpoklad, že silně záporný vztah k judaismu a k Židům na Moskevské Rusi, do 16. století tam neznámý, začal lítno bojem s židovci“.⁴⁴ Vzhledem k duchovnímu a celostátnímu měřítku tohoto jevu je to docela pravděpodobné. Tento názor však odmítá J. I. Gessen: „Je pozoruhodné, že tak specifické označení kacířství jako „židovské“, nezmařil úspěch sekty a nepodnítl už tehdy nepřátelský vztah k Židům.“⁴⁵

³⁹ JE, sv. 15, s. 610.

⁴⁰ JE, sv. 7, s. 579.

⁴¹ KJE, sv. 2, s. 509.

⁴² Kartašev, sv. II, s. 505.

⁴³ Akad. S. F. Platonov, *Moskva i Zapad*, Berlin, Obelisk 1926, s. 37–38.

⁴⁴ KJE, sv. 2, s. 509.

⁴⁵ J. Gessen, sv. 1, s. 8.

V sousedním Polsku v té době, tedy mezi 13. a 18. stoletím, vznikala a sílila velká židovská komunita s pevným tradičním životem; ta se měla později stát masivním základem příštího ruského Židovstva, které tvořilo počátkem 20. století hlavní část Židovstva světového. Od 16. století docházelo „k poměrně velkému stěhování polských a českých Židů“ na Ukrajinu, Bílou Rus a Litvu.⁴⁶ V 15. století židovští kupci z polskolitevského státu ještě volně přijížděli i do Moskvy. To se však změnilo za Ivana Hrozného, kdy byly návštěvy židovských kupců zakázány. A když se roku 1550 polský král Zikmund II. August dožadoval, aby jim byl volný příjezd do Ruska povolen, odmítl ho Ivan IV. slovy: „Do svých panství Židům jezdit nikterak nedovolíme, jelikož ve svých panstvích žádného zla viděti nechceme, avšak chceme, aby Bůh dal a v mých panstvích lidé zůstávali beze všech zmatků. A ty, náš bratře, abys nám o Židech nadále nepsal,“⁴⁷ ti totiž Rusy „od křesťanství odváděli“, „bylí otravné do naší země přiváželi a odpornosti mnohé našim lidem činili“.⁴⁸

Existuje legenda, podle níž při dobytí Polocka roku 1563 na stížnosti ruských obyvatel „na zlé skutky a utiskování“ od Židů, nájemců a zmocněnců polských magnátů, nařídil Ivan IV. všem Židům, aby se veřejně pokřřžovali, a ty, kteří odmítli a jejich počet činil 300 osob, rozkázal ihned utopit ve Dvině. Avšak seriózní historikové jako například J. I. Gessen tuto verzi nejen nepotvrzují, a to ani v mírnější podobě, ale vůbec se o ní nezmiňují.

Zato Gessen píše, že za Ižidimitrije (1605–1606) se Židé objevili v Moskvě „v poměrně velkém počtu“, stejně jako další cizinci. A po časech nepokojů bylo vyhlášeno, že Ižidimitrij II. („Tušinský zlosyn“) byl rodem Žid.⁴⁹ (O původu „Tušinského zlosyna“ se prameny různí. Jedny tvrdí, že pocházel z rodiny popa na Ukrajině jménem Matvej Verjovkin, nebo byl „Žid, jak se praví v soudobých úředních písemnostech“ a „uměl, máme-li věřit jistému cizímu historikovi, hebrejsky, četl talmud a rabínské knihy“, „Zikmund k nám poslal Žida, který se vydával za careviče Dimitrije“.)⁵⁰ V Židovské encyklopedii čteme: „K samozvancově svítě patřili též Židé a při jeho svržení přišli k úhoně. Některé údaje uvádějí, že Ižidimitrij II. byl pokřtěný Žid a patřil k družině Ižidimitrije I.“⁵¹ Po období nepokojů byli Poláci a Litevci, kteří se nahnuli do Ruska, omezeni v právech a „polští a litevští Židé v tomto ohledu mu-

⁴⁶ J. Bruckus, in JM-1, s. 28.

⁴⁷ JE, sv. 8, s. 749.

⁴⁸ J. Gessen, sv. 1, s. 8–9.

⁴⁹ Tamtéž, s. 9.

⁵⁰ Karamzin, sv. XII, s. 35, 36, poznámky, s. 35.

⁵¹ KJE, sv. 7, s. 290.

seli sdílet osud svých krajanů“, kteří dostali zákaz jezdit se svým zbožím do Moskvy a zamoskvoreckých měst.⁵² (Ve smlouvě Moskevských s Poláky o korunovaci Vladislava se zdůrazňuje: „Nenutit nikoho k římské ani jiné víře a pro Židy platí zákaz přijíždět za obchodem do Moskevského panství.“⁵³ Avšak podle jiných údajů měli židovští obchodníci po období nepokojů do Moskvy volný přístup.)⁵⁴ „Rozporuplné nařízení svědčí o tom, že vláda Michaila Fjodoroviče neuplatňovala vůči Židům striktní politiku... že se k Židům chovala poměrně tolerantně.“⁵⁵

„Za vlády Alexeje Michajloviče se vyskytují četné údaje svědčící o pobytu Židů v Rusku. Tehdejší Zákoník neobsahuje pro Židy žádná omezení... měli tenkrát přístup do všech ruských měst včetně Moskvy.“⁵⁶ Podle Gessena bylo mezi obyvatelstvem zajatým při ruském útoku na Litvu také nemálo Židů a „jednalo se s nimi stejně jako s ostatními“. Po válečných událostech z 50. a 60. let „se v moskevském státě znovu objevili zajatí Židé, s nimiž se nezacházelo o nic hůře než s ostatními zajatci“. Po andrusovském míru (mezi Ruskem a Polskem) z roku 1667 bylo Židům nabídnuto, aby „zůstali v Rusku. Mnozí toho, jak patrně, využili“. Někteří se dali k pravoslaví a „někteří ze zajatých se stali zakladateli ruských šlechtických rodů“.⁵⁷ (Menší počet pokřtěných Židů se v 17. století usadil také na Donu ve stanici Staročerkaská a asi deset z nich založilo kozácké rody.) Kolem roku 1667 Angličan Collins napsal, že „Židů od nedávné doby přibýlo v Moskvě a u dvora“, patrně na přímluvu židovského dvorního lékaře.⁵⁸

Za Fjodora Alexejeviče (vládl 1676–1682) došlo k pokusu prosadit toto nařízení: „Kteří Židé napříště přijedou se zbožím utajeně k Moskvě“, těm zboží na celnici nemá být přijímáno, neboť „pouštět Židy ze Smolenska se zbožím i beze zboží jest zakázáno.“⁵⁹ Avšak „praxe byla jiná... než toto teoretické nařízení“.⁶⁰ K raným letům (1702) Petrovy vlády se vztahuje – v souvislosti s manifestem, jímž zval do Ruska schopné cizince, – i jeho zmínka o Židech: „Chci u sebe vidět raději osoby z národů mohamedánské a pohanské víry nežli Židy. Ti jsou šejdíři a podvodníci. Já chci zlo vykořenit, nikoli plodit; takže se nebudou v Rusku ani

⁵² J. Gessen, sv. 1, s. 9.

⁵³ Karamzin, sv. XII, s. 141.

⁵⁴ I. M. Dižur, *Jevrei v ekonomičeskoj žizni Rossii*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve – Ot 1860-ch godov do Revolucii 1917 g.* (KRJ-1), New York, Sojuz russkich jevrev 1960, s. 156.

⁵⁵ JE, sv. 15, s. 611.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ J. Gessen, sv. 1, s. 9–10.

⁵⁸ JE, sv. 11, s. 550.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ JE, sv. 15, s. 612.

usazovati, ani nebudou obchodovati, ať o to jakkoli usilují a ať si jakkoli podplácejí mé okolí.⁶¹

Avšak za celou dobu Petrovy vlády nemáme žádné údaje o utlačování Židů, nebyl vydán ani jeden zákon, který by je omezoval. Za všeobecné blahovůle pro nejruznější cizince byly naopak široce otevřeny i možnosti pro Židy a podle jejich počínající nenahraditelnosti je vidíme i mezi nejbližšími rádci Petra Velikého. Stačí si připomenout vicekanceláře Petra Šafirova, významného a pracovitého úředníka, který však také rád podváděl, za což mu Petr ukládal tresty a po carově smrti ho vyšetřoval i senát.⁶² Jeho vzdálenými synovci byli Abram Veselovskij, muž z Petrova nejbližšího okolí, a Isaak Veselovskij, dále k jeho vzdálenému příbuzenstvu patří Devier, první generální policejní komisař v Petrohradě, náčelník tajné pátrací služby Anton Vivier, dvorní šašek Acosta a další. V dopisu A. Veselovskému Petr poznamenal: „Je mi zcela lhostejné, je-li někdo pokřtěn nebo obřezán, hlavně když rozumí své práci a je poctivý.“⁶³ Židovské obchodní domy sídlící v Německu žádaly, aby ruská vláda zajistila bezpečnost jejich obchodování s Persií, ale tuto záruku nedostaly.⁶⁴

Počátkem 18. století Židé zahájili obchodní činnost v Malorusku (tj. na Ukrajině), a to o rok dříve, než toto právo získali kupci velkoruští. Ukrajinský hetman Skoropadskij několikrát vydal nařízení o vystěhování Židů, avšak tato nařízení nebyla dodržována, naopak, počet Židů v Malorusku se ještě zvyšoval.⁶⁵ Kateřina I. se v roce 1727, krátce před svou smrtí, na Menšíkovovo naléhání rozhodla vystěhovat Židy z Ukrajiny („důvodem mohla být účast Židů na výrobě vodky“) a z ruských měst. Pokud se toto nařízení začalo vůbec dodržovat, pak jen necelý rok.⁶⁶

V roce 1728, za Petra II., bylo povoleno „pustit Židy do Maloruska, jakožto lidi užitečné pro zemský obchod“, zprvu na „dočasný pobyt“. jenže „dočasný pobyt se nakonec stal pobytem trvalým“, důvody se vždycky našly. Za carevny Anny bylo roku 1731 toto právo rozšířeno na Smolenskou gubernii, roku 1734 na Slobodskou Ukrajinu, tj. na severovýchod od Poltavy. Zároveň bylo Židům povoleno pronajímat si půdu od velkostatkářů, obchodovat s alkoholem a od roku 1736 směli dovážet vodu z Polska a dodávat ji též do státních hostinců ve Velkorusku.⁶⁷

⁶¹ S. M. Solovjov, kn. VIII, s. 76.

⁶² Tamtéž, kn. X, 1963, s. 177.

⁶³ JE, sv. 5, s. 519.

⁶⁴ JE, sv. 11, s. 330.

⁶⁵ J. Gessen, sv. 1, s. 11–12.

Měli bychom připomenout postavu finančníka Leviho Lipmana z Po-baltí. Když přišli carevna Anna Ivanovna dlela ještě v Kuronsku, pociťo-vala značný nedostatek peněz „a je možné, že se již tehdy Lipmanovi naskytla příležitost být jí užitečným“. Již za Petra Velikého přesídlil do Petrohradu a za Petra II. „se stal finančním agentem neboli zlatníkem u ruského dvora“. V době korunovace Anny Ivanovny získal „značné styky u dvora“ a hodnost vrchního komisaře. „Jelikož měl styky přímo s panovnicí, byl ve zvlášť úzkém kontaktu s jejím favoritem Bironem... Současníci tvrdili, že se s ním Biron radil i o ruských státních záležitos-tech. Jeden vyslanec u ruského dvora napsal, že lze říci, že právě Lip-man řídí Rusko.“ Později byla takováto hodnocení současníků zmírně-na.⁶⁸ Biron „mu však přenechal téměř celé řízení financí a různé obchodní monopoly“.⁶⁹ (Lipman dále plnil své funkce u dvora i poté, co Anna Leopoldovna poslala Birona do vyhnanství.)⁷⁰

Do jisté míry Lipman ovlivňoval i celkový vztah Anny Ivanovny k Ži-dům. Ačkoli v roce 1750, kdy carevna usedla na trůn, vyjádřila v listě svému vyslanci u hetmana Maloruska obavu: „Slyšíme, že lidu malo-ruského se mezi kupectvem vyskytuje velice málo, že povětšinou obcho-dují Řekové, Turci a Židé“⁷¹ (z čehož můžeme usuzovat, že k vystěho-vání v roce 1727 opět nedošlo), přesto zůstaly nesplněny carevnyin pokyny z roku 1759 o zákazu pronajímat v Malorusku půdu Židům a z roku 1740 o tom, že má být vysídleno za hranice asi 600 Židů.⁷² (Brá-nily tomu jistě i zájmy velkostatkářů.)

Alžběta rok poté, co se stala panovnicí, tedy v roce 1742, vydala naří-zení, v němž se praví: „Žítí Židům jest v celé naší říši zakázáno, nyní jsme se však dozvěděli, že tito Židé stále v naší říši, nejvíce pak v Malo-rusku, žijí pod různými záminkami nadále, čímž žádného jiného vý-sledku, leč pouze velké škody od těchto nenávisníků Spasitele Krista jest našim věrným poddaným očekávatí, a proto přikazujeme: Všichni Židé mužského i ženského pohlaví v celé naší říši s veškerým svým ma-jetkem nechť jsou neprodleně vystěhováni za hranice a nadále k žád-nému účelu nejsou k nám pouštěni, ledaže některý z nich bude chtít přistoupit na křesťanskou víru řeckého vyznání.“⁷³

Byla to stejná náboženská netolerance, jaká otrásala Evropou něko-lik století po sobě. Ve způsobu myšlení té doby nebylo žádné specificky

⁶⁸ JF, sv. 10, s. 224–225.

⁶⁹ JF, sv. 4, s. 591.

⁷⁰ JF, sv. 10, s. 225.

⁷¹ S. M. Solovjov, kn. X, s. 256–257.

⁷² J. Gessen, sv. I, s. 15.

⁷³ S. M. Solovjov, kn. XI, s. 155–156.

ruské nebo výlučné protižidovské nepřátelství. I přímo mezi křesťany se tato náboženská nesnášenlivost projevovala velmi tvrdě – stejně tomu bylo i v Rusku samém, viz pronásledování staroobřadců mečem i ohněm, ačkoli byli přece stejné víry, pravoslavní.

Zmíněnému výnosu carevny Alžběty „byla věnována rozsáhlá publicita. Zároveň se však podnikaly pokusy přimět panovnici k ústupkům“. Vojenská kancelář, čili tehdejší ministerstvo války, hlásila senátu z Maloruska, že už je vystěhováno 140 osob, ale „zakáže-li se Židům přivážet zboží, bude to mít za následek zkrácení státních příjmů“. ⁷⁴ I senát vypracoval pro carevnu zprávu, v níž uvedl, že „od loňského výnosu nepouštěl Židy do říše utrpěl obchod jak v Malorusku, tak v jihovýchodních oblastech značnou škodu, což zároveň připraví státní pokladnu o příjem z celních poplatků“. Carevna rezolutně odpovéděla: „Od Kristových nepřátel o žádný takový příjem nestojím.“ ⁷⁵

Gessen soudí, že tedy „Rusko za Alžběty zůstalo bez Židů“. ⁷⁶ Židovský historik B. Dubnov píše, že za Alžběty, „jak vypočítal jeden současný historik... bylo z Ruska do roku 1753 vysídleno 55 000 Židů“. ⁷⁷ Tento údaj se příliš liší od výnosu Anny Ivanovny, která tři roky předtím rozhodla, že z celé Ukrajiny má být vysídleno asi 600 Židů, a od zprávy senátu pro carevnu Alžbětu, že bylo vysídleno 142 Židů. ⁷⁸ V. I. Tělnikov se domnívá, ⁷⁹ že žádný takový historik, který by byl *svědkem* této události, neexistoval, že však tímto „soudobým historikem“, jehož jméno ani dílo Dubnov z nějakého důvodu přesněji neuvádí, byl E. Herrmann, který tento údaj neuvěřitelně v době, kdy k události došlo, ale až o sto let později roku 1853 a též bez jakéhokoli odkazu na pramen, navíc s podivným dodatkem, že „Židům bylo nařízeno opustit zemi pod hrozbou trestu smrti“. ⁸⁰ Navíc oba projeví historickou neznalost o tom, že Alžběta při vstupu na trůn zrušila veškeré tresty smrti v Rusku (a zase z náboženských důvodů). Tělnikov zároveň zdůrazňuje, že významný židovský historik Heinrich Graetz vůbec nepíše o tom, že by tato naří-

⁷⁴ J. Gessen, sv. 1, s. 16.

⁷⁵ S. M. Solovjov, kn. XI, s. 204.

⁷⁶ J. Gessen, sv. 1, s. 18.

⁷⁷ S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland, from the Earliest Times until the Present Day*, Filadelfie, The Jewish Publication Society of America, 1916, sv. 1, s. 258.

⁷⁸ JF, sv. 7, s. 313.

⁷⁹ Ve svém nedokonceném a neuvěřitelném díle o politice carské vlády vůči Židům Tělnikov uvádí četné prameny, jež jsou dosti podstatné pro první část této mé knihy a jež jsem s díky vyzněl.

⁸⁰ Dr. Ernst Herrmann, *Geschichte des russischen Staats, Fünfter Band: Von der Thronbestiegung der Kaiserin Elisabeth bis zur Feier des Friedens von Kainardsehe /1742-1775/*, Hamburk 1853, s. 171.

zení carevny Alžběty *byla provedena* a že také podle G. Sliozberga se za Alžběty „činily jenom pokusy vysídlit Židy z Ukrajiny.“⁸¹

Spíše bychom měli asi předpokládat, že Alžbětin výnos narazil na značný odpor jak u Židů, tak u velkostatkářů i u státního aparátu, a tak zůstal neproveden nebo proveden pouze zčásti, stejně jako předchozí obdobná nařízení.

Ostatně i za carevny Alžběty zastávali vysoké funkce Židé. Do státního aparátu byl vrácen a „zahrnut carskou milostí“ Isaak Veselovskij a ten se také připojil k přímluvám kancléře A. Bestuževa-Rjulina, aby Židé nebyli vysídlováni. (Bestužev později vyučoval následníka trůnu Petra III. ruštině a jeho bratr Fjodor se stal ke konci Alžbětiny vlády kurátorem univerzity v Moskvě.)⁸² Za zmínku dále stojí kariéra saského obchodníka Grünsteina, luterána, jenž po nezdařeném obchodě v Persii a tamním zajetí přestoupil nakonec k pravoslaví. Grünstein vstoupil do gardového Preobraženského pluku, aktivně se účastnil Alžbětina převratu, dostal hodnost pobočníka, dědičné šlechtictví a rovných 927 nevolníků. (Takhle štědře rozdávali „duše“ i ti nejpravoslavnější panovníci!) „Později však tyto úspěchy zamotaly Grünsteinovi hlavu.“ Jednou vyhrožoval, že zabije generálního prokurátora, podruhé v noci na silnici vynadal příbuznému favorita Alexeje Razumovského a zmlátil ho (nevěda, o koho jde). Výtržnost na cestě mu už neprošla a byl vypovězen do U'sťugu.⁸³

Petr III. se za půl roku své vlády v židovské otázce nestačil nijak projevít. Ačkoli mu možná zůstala na srdci jizva po ráně jistého „Žida Musafije, jenž za Petrova mládí zprostředkovával půjčky“ v Holštýnsku, které pak tamní pokladnu přivedly na mizinu, a jenž „zmizel, jakmile byl velkokníže prohlášen za plnoletého“.⁸⁴

Avšak nevíme, jak se stalo a zda to byla pouhá náhoda, že měl senát na pořadu jednání bod o povolení vstupu Židů do Ruska právě ve chvíli, kdy jeho jednání poprvé navštívila nová panovnice Kateřina II. (A většina senátu by to byla schválila.) Kateřina, zřejmě jako omluvu před evropskou veřejností, zanechala písemný záznam o tomto jednání. Jeden ze senátorů jí ihned přečetl záporné rozhodnutí Alžbětino. Kateřina by celkem vzato byla uvítala návrh na volný přístup Židů do země, těsně po převratu se však ještě necítila dost jistá a navíc chtěla ukázat, jak vážně bere svou novou pravoslavnou víru. „Začít panování výnosem o svobodném usídlování Židů by nebylo dobré pro uklidnění

⁸¹ G. B. Sliozberg, *Dorevolucionnyj stroj Rossii*, Paříž 1935, s. 264.

⁸² JE, sv. 5, s. 519–520.

⁸³ S. M. Solovjov, kn. XI, s. 151, 319–322.

⁸⁴ Tamtéž, s. 385.

rozbouřených myslí, avšak uznat svobodný vstup Židů za škodlivý nebylo možné.⁸⁵ Rozhodla proto, aby se projednávání tohoto návrhu odložilo. A za několik dalších měsíců dala do manifestu, v němž se cizincům povolovalo usídlit se v Rusku, doložku: „Kromě Židů.“ O deset let později vysvětlovala Diderotovi: otázka Židů přišla tehdy na pořad v nevhodnou dobu.⁸⁶

Správný okamžik však vystihla přesně – Židé ze zahraničí vytrvale usilovali, aby měli do Ruska přístup, a podporovaly je v tom intervence přímo z Petrohradu, ale i z Rigy a z Maloruska, že místní obchod „tím značně byl upevňován, že tak jako veškerému ostatnímu cizímu kupectvu i Židům bylo povolováno svobodné obchodování na Malé Rusi“.⁸⁷

Carevna byla sice nakloněna těmto přímluvám, ale stále se ještě strchovala o svou pravoslavnou reputaci, a proto... se uchýlila ke konspiraci. Vymyslela postup, jak obejít své vlastní zákony, totiž pověřit několik velkých židovských obchodníků, aby kolonizovali nedávno obsazené a stále ještě nezalidněné kraje jižního Ruska u Černého a Azovského moře, takzvané Novorusko, a soustředili vedení firem v Rize, avšak aby pečlivě tajili svou národnost a ve všech dokladech byli nazýváni „novoruskými kupci“. Ve skutečnosti však se tito pozvaní Židé usadili v Rize a „zabývali se tam svými běžnými obchodními záležitostmi“. Kromě toho Kateřina skutečně „využila každé příležitosti, aby usadila Židy v Novorusku, jen to však nesmělo být provázeno přílišnou oficiální publicitou“, a brala tam Židy z Litvy, z Polska, od tureckých zajatců i uprchlíky před hajdamáky.⁸⁸

Až přišel rok 1772 a s ním první dělení Polska, při němž si Rusko vrátilo Bílou Rus i s početným stotisícovým židovským obyvatelstvem. Tímto rokem musíme začít datovat první významné historické propojení osudů Židů a Rusů.

Příchod Židů na polské území byl nápadnější od 11. století; knížata a pak králové věnovali připeřen „různým aktivním podnikavým přistěhovalcům“ ze západní Evropy. Židé byli nejednou bráni pod královskou ochranu a získávali privilegia (ve 13. století od Boleslava Pobožného, ve století 14. od Kazimíra Velikého, v 16. od Zikmunda I. a Štěpána Báthoryho), ačkoli byla blahověle leckdy vystřídána útlakem (v 15. století za Vladislava Jagellonského a Alexandra Kazimíroviče; v témže století byly též dva pogromy na Židy v Krakově). V 16. století byla v některých polských městech zřízena ghetta, částečně i pro bezpečnost Židů.

⁸⁵ S. M. Solovjov, kn. XIII, s. 112.

⁸⁶ JE, sv. 7, s. 494.

⁸⁷ J. Gessen, sv. I, s. 19.

⁸⁸ Tamtéž, s. 20–21.

Stálou nevraživost pocífovali Židé od katolického duchovenstva. Celková životní rovnováha v Polsku jim byla zdá se příznivá, neboť počet „židovského obyvatelstva v Polsku v první polovině 16. století se imigrací značně zvýšil“. V té době „se Židé ve velké míře podíleli na činnostech při statcích zemědělských magnátů, mimo jiné na vinařství a lihovarnictví“.⁸⁹

Jelikož pozůstatky Kyjevského knížectví po zpusťování Tatary připadly od 14. století knížectví litevskému, a později tedy spojenému polsko-litevskému státu, „Židé začali z Podolí a Volyně pomalu pronikat na Ukrajinu“. do oblasti kolem Kyjeva, Poltavy a Černigova. Tento proces se urychlil, když podle lublinské unie (1569) připadla značná část Ukrajiny přímo Polsku. Základním obyvatelstvem tam bylo pravoslavné rolnictvo, které bylo svobodné a neplatilo daně. Nyní začala intenzivní kolonizace Ukrajiny polskou šlechtou, ale i za spoluúčasti Židů. „Kozáci byli připoutáni k půdě a donuceni k robotě a k odvádění poplatků a daní, a v tomto vykořisťování připadla Židům smutná úloha – pronajímali si od polské šlechty takzvanou propinaci, totiž právo vyrábět a prodávat vodku“, a jiné hospodářské činnosti. „Když židovský nájemce zaujal místo šlechtice, získal nad rolníkem – samozřejmě jen do určité míry – moc, jakou měl majitel půdy, a protože se židovský nájemce snažil vyždímat z venkovana co největší zisk, obrátila se rolníkova zloba jak proti katolickému šlechtici, tak proti židovskému nájemci. A proto když v roce 1648 vypuklo velké povstání kozáků vedené Bohdanem Chmelnyckým, stali se Židé obětí stejné jako Poláci.“⁹⁰ O život tehdy přišly desetitisíce Židů.

Židé „zlákání na Ukrajinu jejím přírodním bohatstvím i polskými magnáty, kteří zemi kolonizovali, získali významné postavení v jejím hospodářském životě. Protože sloužili zájmům majitelů půdy a státní moci..., byli obyvatelstvem nenáviděni“.⁹¹ N. I. Kostomarov k tomu dodává, že Židé si pronajímali nejen různá hospodářská odvětví od polských velkostatkářů, ale i pravoslavné chrámy a vybírali poplatky za křtění nemluvnat.⁹²

Povstání skončilo bělocerkovskou smlouvou (1651), podle níž bylo „obnoveno právo Židů usídlovat se po celé Ukrajině. Židé smějí jako dříve obývat a pronajímat si na statcích Jeho královské Výsosti a na statcích šlechty hospodářské podniky“.⁹³

„Na počátku 18. století bylo pálení lihovin téměř hlavním zaměstnáním Židů.“ „Tato živnost často vedla ke svárům mezi Židem a vesníčanem, tímto bezprávným rolníkem, který nešel do šenku z blahobytu, ale z bezmezní chudoby a smutku.“⁹⁴

⁸⁹ J. Gessen, sv. 1, s. 22–27.

⁹⁰ Tamtéž, s. 52–54.

⁹¹ JE, sv. 15, s. 645.

⁹² JE, sv. 9, s. 788.

⁹³ J. Gessen, sv. 1, s. 55.

⁹⁴ S. M. Dubnow, s. 265; Džejms Parks, *Jeveři sredi narodov, Obzor pričin antisemitizma*, Paříž, YMCA-Press 1932, s. 154.

K omezením, která se leckdy ukládala polským Židům na naléhání katolické církve, patřil zákaz držet si křesťanské služebnictvo. Ačkoli se to ve vztahu k Polákům dodržovalo, ze sousedního Ruska se sem před odvodem na vojnu a před státními daněmi uchýlovalo značné množství uprchlíků, a ti zde neměli žádné zastání. A tak se v diskusích na komisi, kterou ustavila Kateřina II. pro vypracování zákoníku, ozývaly hlasy, že v Polsku „Židé mají mezi služebnictvem po několika ruských uprchlících“.⁹⁵

Avšak polské Židovstvo, třebaže mělo po hospodářské stránce živý styk s okolním obyvatelstvem, se během pěti století pobytu nedalo nijak ovlivnit vnějšími vlivy. Plynula staletí novověkého vývoje Evropy, a polské Židovstvo zůstávalo pevným balvanem, čím dál zastaralejším útvarem. Pólské Židovstvo nebylo roztržštěné, naopak – mělo pevnou vnitřní organizaci. A zde je nutno dodat, že tyto podmínky, které se v Rusku udržely až do poloviny 19. století, byly od samého začátku židovské diaspory nejpříhodnější pro náboženské a národní uchování Židů. Veškerý jejich život řídily místní kahal, které vyrostly přímo z nitra židovského života, a rabíni. Kahal byl v Polsku prostředníkem mezi židovským prostředím na jedné straně a státní mocí a magistráty na druhé straně, vybíral poplatky pro korunu a za to byl úřady podporován. Kahal se také staral o vybírání příspěvků na potřeby židovského společenství, stanovil pravidla obchodu a činnosti řemesel – koupě majetku nebo příjem výkupu či nájem mohly probíhat pouze s jeho svolením. Kahalové starší měli trestní pravomoc nad židovským obyvatelstvem. Soud Žida se Židem se mohl konat jen v kahalovém systému a ten, kdo u tohoto soudu prohrál, nemohl se odvolat k soudu státnímu, jinak by totiž propadl *cheremu* (náboženské klatbě a vyloučení z židovské obce). „Demokratické zásady, jež tvořily původní základy kahal, byly záhy pohlceny oligarchií...“, soudí liberální historik J. I. Gessen. „Kahal byl často brzdou národního vývoje.“ – „Prostí lidé neměli de facto přístup k orgánům veřejné samosprávy. Kahalové starší a rabíni žárlivě střežili svou moc... a drželi si lidové masy od těla.“ – „Rabín rozhodoval samostatně při řešení otázek náboženských, avšak v ostatních záležitostech byl nezávislý na kahal, který mu zajišťoval úřad.“ „Na druhé straně opět „nebyla bez podpisu rabína nařízení kahal platná“. – „Kahaly neměly mezi lidem autoritu, ale udržovaly si svou moc hlavně tím, že měly podporu státní moci.“⁹⁶

Koncem 17. a v 18. století bylo Polsko rozdrážděno vnitřními zmatky, bortil se hospodářský život a sílila ničím neomezená zvěle magnátů. „Za dlouhodobé, dvoustleté agonie Polska... Židovstvo zchudlo, mravně pokleslo, uvízlo ve středověké podobě, a tím velmi zaostalo za Evropou.“⁹⁷ H. Graetz o tom píše:

⁹⁵ S. M. Solovjov, kn. XIV, s. 108.

⁹⁶ J. Gessen, sv. I, s. 30–31, 37, 43.

⁹⁷ I. M. Bikerman. *Rossija i russkoje jevrejstvo*, in sb. *Rossija i jevrei*, (RIJ), Otčestvennoje objedinenije russkich jevrejev zagranicej, Paříž, YMCA-Press 1978 (nové vydání – Berlín, Osnova 1924), s. 85.

„V žádné době Židé neskýtali tak smutný pohled jako v časech od konce sedmáctého do poloviny osmnáctého století, jako by bylo předurčeno, aby jejich následné pozdvižení z nejnižší hlubiny vypadalo jako zázrak. V tragickém plynutí věků klesli někdejší učitelé Evropy na úroveň dětí, či ještě hůře, na úroveň slabomyslných starců.“⁹⁸

„V 16. století se vůdčí úloha v židovském světě soustřeďuje v německo-polském Židovstvu... Aby odvrátili možné splynutí svého národa s okolním obyvatelstvem, zaváděli jeho duchovní vůdcové odedávna ustanovení směřující k izolaci národa od těsných styků se sousedy. Rabíni využili autority talmudu a obestřeli společenský i soukromý život Žida komplikovanou sítí předpisů a náboženských obřadů, jež zabraňovaly sblížení s jinověrci. Skutečné a duchovní potřeby „byly obětovány zastaralým formám života lidu“, „slepé plnění obřadů se pro lid stalo jakoby cílem existence Židovstva“... Rabínství ustrnulé v neživotné formě nadále udržovalo myšlení i vůli lidí ve svěřací kazajce.“⁹⁹

To, že se rozptýlený židovský národ uchoval po více než dva tisíce let, vyvolává obdiv a úctu. Avšak podívejme se na to blíže: v jistých obdobích, například v období polsko-ruském od 16. století, a dokonce až do poloviny století 19., bylo tohoto stimelení dosahováno nátlakovými metodami kahalů, a těžko říci, zda máme tyto metody ctít pouze proto, že pramenily z náboženské tradice. Ať tak či tak, nám Rusům je i docela malý díl takového izolacionismu kladen za odporné provinění.

Při přechodu Židovstva pod vládu ruského státu se celý tento vnitřní systém, na němž byla hierarchie kahalů zainteresována, zachoval a J. I. Gessen soudí, že i při všem podráždění, jaké se v polovině 19. století nakumulovalo v hlavách vzdělaných Židů proti zkamenělé talmudistické tradici, „představitelé třídy vládnoucí v Židovstvu vynaložili veškeré své úsilí, aby přesvědčili (ruskou) státní moc, že je nutno zachovat staletou instituci odpovídající zájmům ruské vlády i židovské vládnoucí třídy“; „kahal ve spojení s rabinátem měl veškerou moc a tuto moc kahal zhušťoval zneužíval: zmocňoval se veřejných prostředků, pošlapával práva chudých, nesprávně ukládal daně, mstil se svým nepřátelům.“¹⁰⁰ Koncem 18. století napsal jistý gubernátor kraje připojeného k Rusku ve své zprávě: „Rabín, duchovní soud a kahal, ti tři navzájem mezi sebou těsně spojení, mají vše ve své moci, a nadto ovládají i svědomí Židů, čímž nad nimi vládnou zcela izolovaně, bez jakéhokoli vztahu ke státní správě.“¹⁰¹

⁹⁸ H. Graetz, *Popular History of the Jews*, New York, Hebrew Publishing Company 1919, sv. VI, s. 212.

⁹⁹ J. Gessen, sv. I, s. 40, 42.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 51, 55.

¹⁰¹ *Zapiska litovskogo gubernatora Friželja*, in J. Gessen, sv. I, s. 85.

A když právě v 18. století vzniklo mezi východoevropskými Židy jednak silné náboženské hnutí *chasidů*, jednak začalo osvětové hnutí Mosese Mendelssohna zdůrazňující světskou vzdělanost, kahaly obě hnutí tvrdě potlačovaly. Roku 1781 vyhlásil vilenský rabinát nad chasidy „*cherem*“, v Mogilevu postavilo shromáždění rabinů chasidy „mimo zákon a jejich majetek za odumrtí. Vzápětí v některých městech chátra vyrabovala domy chasidů“,¹⁰² to znamená uspořádala mezižidovský pogrom. Chasidé byli pronásledováni tím nejkřutějším a nepoctivým způsobem, kdy na ně byla podávána i falešná politická udání ruským úřadům. Ostatně roku 1799 úřady zatklý na udání chasidů členy vilenského kahalalu za zatajení vybraných daní. Chasidismus se dále šířil, v některých guberniích zvláště úspěšně. Rabinát dával chasidské knihy veřejně pálit, sami chasidé vystupovali na obranu lidu proti svévoli kahalů. „Tenkrát náboženský boj patrně zastínil ostatní problémy života Židů.“¹⁰³

Část Běloruska připojená roku 1772 k Rusku vytvořila Polockou (později Vitěbskou) a Mogilevskou gubernii. V svolání se jim jménem Kateřiny II. sdělovalo, že obyvatelé tohoto kraje, „ať jsou jakéhokoli původu a hodnosti“ „mají od nynějška právo veřejně projevovali své vyznání a mít svůj majetek“, a dále budou vybaveni „všemi právy, svobodami a výhodami, jakých užívají její odedávni poddaní“. Židům se tedy dostalo stejných práv jako křesťanům, což v Polsku nebylo. Zároveň byl v svolání dodatek týkající se Židů, že jejich společnosti „budou ponechány a zachovány se všemi svobodami, jichž nyní užívají“,¹⁰⁴ tudíž z polského období jim nic nebylo ubráno. Tím se však vlastně uchovávala dřívější moc kahalů a Židé touto organizací zůstávali odtrženi od ostatního obyvatelstva a nezapojili se mezi obchodně-průmyslový stav, do něhož by patřili podle svého hlavního zaměstnání.

Na začátku své vlády se Kateřina snažila jednak vyhnout nevraživé reakci polské šlechty omezované ve svém panování, jednak nechtěla působit nepříznivým dojmem na své pravoslavné poddané. K Židům však měla sympatie a zároveň od nich očekávala hospodářský užitek pro zemi, a proto jim chtěla dát více práv. Již v roce 1778 bylo na Bílou Rus vztaženo nedávné ruské všeobecné ustanovení, že osoby, které vlastní kapitál do 500 rublů, tvoří od nynějška stav měšťanský, a ti, kdo vlastní vyšší částku, tvoří stav kupecký ve třech gildách (stupních) podle výše majetku a jsou osvobozeni od daně z osoby, avšak platí 1 % z kapitálu, který „podle svého svědomí přiznají“.¹⁰⁵

¹⁰² J. Gessen, sv. 1, s. 68–69.

¹⁰³ Tamtéž, s. 105–108.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 47.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 56.

Toto nařízení mělo zvlášť velký význam, rušilo totiž dosavadní národnostní izolovanost (a právě o to ruská carevna usilovala). Také to podřývalo tradiční polský pohled na Židy jako na nestátotvorný živel. Oslabovalo to i kahal a jeho donucovací moc. „Od této chvíle začíná proces uplatnění Židů v ruském státním organismu. Židé rozsáhle využili práva přihlásit se ke kupectvu“, takže například v Mogilevské gubernii se mezi kupectvo přihlásilo 10 % židovského obyvatelstva (zatímco křesťanského pouze 5 %).¹⁰⁶ Židovští kupci se nyní vymanili z poplatného vztahu ke kahal, nemuseli už jako dříve žádat kahal o povolení, kdykoli potřebovali odjet: od nynějška měli co dělat jen s magistrátem jako všichni ostatní. (Když roku 1780 přijela carevna Kateřina do Mogileva, vítali ji mogilevští a šklovští Židé chvalozpěvy.)

Po zařazení židovských obchodníků mezi ostatní přestala existovat úřední rubrika „Židé“. Také všichni ostatní Židé museli být nyní přičleněni k nějakému stavu, zřejmě jediné k měšťanstvu. Ochotných k takovému zařazení však bylo zprvu málo, protože roční poplatek měšťanů činil tehdy 60 kopějek, kdežto Židů 50 kopějek. Neměli však na vybranou. Od roku 1785 Židé měšťané stejně jako Židé kupci museli odvádět poplatek ne kahal, ale magistrátu jako všichni ostatní. A cestovní pas dostávali také od magistrátu.

Tento stav upravoval nový všeobecný Městský řád z roku 1785, který přihlížel pouze ke stavu, ne k národnosti. Podle tohoto řádu všichni měšťané (a tedy i všichni Židé) získávali právo pracovat v místní stavovské správě a zastávat veřejné funkce. „Za tehdejších poměrů to znamenalo, že se Židé stali rovnoprávními občany... To, že se stali rovnoprávními členy kupeckého a měšťanského stavu, bylo událostí, která měla značný sociální význam“ a muselo to z nich učinit „společenskou sílu, s níž bylo třeba počítat, což také pozvedlo jejich mravní sebevědomí“.¹⁰⁷ A usnadnilo jim to i praktickou obhajobu jejich životních zájmů. „Tehdy měla obchodně průmyslová třída, stejně jako městská společenství rozsáhlou samosprávu... Židé tedy získali stejně jako křesťané jistou administrativní a soudní moc a díky tomu se židovskému obyvatelstvu dostalo síly a významu ve veřejném a státním životě.“¹⁰⁸ Židé se nyní mohli stát purkmistry, radními nebo soudci. Ve velkých městech byli zprvu poněkud omezováni, aby jich nebylo ve volených funkcích víc než křesťanů. Avšak v roce 1786 „poslala Kateřina běloruskému generálnímu gubernátorovi vlastnoručně podepsaný příkaz“, aby rovná práva Židů ve stavovské městské samosprávě „bezpodmínečně a bez

¹⁰⁶ J. Gessen, sv. 1, s. 57.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 59.

¹⁰⁸ JE, sv. 2, s. 731.

jakýchkoli průtahů byla dodržována“, a kdo toto nesplní, „necht' je dle zákona potrestán“. ¹⁰⁹

Nutno říci, že se tak Židům dostalo občanské rovnoprávnosti nejen na rozdíl od Polska, ale vlastně dřív než ve Francii a v německých státech. (Za Bedřicha II. byli Židé velmi utiskováni.) A co je ještě podstatnější, v Rusku měli Židé od začátku *osobní* svobodu, kterou ještě dalších 80 let postrádali ruští rolníci. A paradoxní je, že Židé získali dokonce větší svobodu než ruští kupci a měšťané – ti žili nutně ve městech, kdežto židovské obyvatelstvo na rozdíl od nich „mohlo žít v újezdních obcích a zabývat se zejména výrobou a prodejem lihovin“. ¹¹⁰ „Třebaže spousta Židů žilo nejen ve městech, ale také na venkově ve velkých a malých vesnicích, byli úředně přiřazováni k městskému obyvatelstvu... ke stavu kupeckému nebo měšťanskému.“ ¹¹¹ „Typem své činnosti hráli uprostřed poddaného rolnictva důležitou ekonomickou úlohu – měli totiž ve svých rukou (na vesnicích) obchod, pronajímali si různé zdroje velkostatkářských příjmů, prodej vodky v krčmách“, a tím „pomáhali šířit opilství“. Běloruské úřady uváděly, že „přítomnost Židů na vesnicích se škodlivě odráží na ekonomickém a mravním stavu rolnického obyvatelstva, jelikož Židé... šíří mezi místním obyvatelstvem opilství“. „V úředních hlášeních se mimo jiné zdůrazňovalo, že Židé tím, že rolníkům poskytují vodu na dluh atd. (berou za vodu věci do zástavy), svádějí je k opilství, zahálčivosti a zebrotě.“ ¹¹² Avšak „prodej alkoholických nápojů byl lákavým zdrojem příjmů“ ¹¹³ jak pro polské statkářské magnáty, tak pro židovské zprostředkovatele.

Dar občanství, jehož se Židům dostalo, musel nutně mít i svůj rub: i Židé by se přece byli měli podřídili obecnému nařízení, přestat prodávat na venkově lihoviny a odejít odtud. Roku 1783 bylo zveřejněno, že „podle nařízení má každý občan výslovně uvést, jaký je jeho vztah k obchodu a řemeslu a jaké je jeho řádné povolání, protože pálení lihu řádným zaměstnáním určitě není“, a jestliže statkář pronajme na vsi palírnu vodky „kupci, měšťanovi nebo Židovi“, bude považován za narušitele zákona. ¹¹⁴ A tak „Židy začali vysídlovat z vesnic a velkých obcí do měst, aby je odpoutali od jejich pradávného zaměstnání... najímání palíren a šenků“. ¹¹⁵

¹⁰⁹ J. Gessen, sv. 1, s. 76–77.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 76.

¹¹¹ JE, sv. 13, s. 613.

¹¹² J. Gessen, sv. 1, s. 72–75.

¹¹³ Tamtéž, s. 64.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 65.

¹¹⁵ JE, sv. 13, s. 614.

Je jasné, že hrozba vystěhování všech Židů z vesnic nevypadala jako standardní vládní opatření, ale jako zvláštní akce proti jejich národnostní a konfesní skupině. Židé měšťané, kteří přišli o tak výnosnou činnost na venkově a byli přesídlení do měst, byli tam tísněni ze všech stran městskou i židovskou konkurencí, a to je velice zneklidnilo. Situace dospěla tak daleko, že v roce 1784 jela do Petrohradu deputace kahalů se žádostí, aby se toto opatření zrušilo. (Kahaly přitom doufaly, že jim s přispěním úředních míst bude navráćena moc, kterou nad svými židovskými souvěrci ztratily.) Odpověď panovnice však zněla: „Jestliže jmenovaní lidé židovského vyznání již... vstoupili do stavu rovného s jinými, patří se, aby stůj co stůj dodržovali nařizení Jeho Veličerstva, že každý podle své funkce a své situace má užívat výhod a práv bez rozdílu víry a národnosti.“¹¹⁶

Nezbylo však než přihlédnout k sjednocené síle zainteresovaných polských magnátů. Ačkoli jim v roce 1785 administrativa Běloruského kraje zakázala prodávat nebo pronajímat licence na pálení lihovin „osobám, které k tomu nemají právo, zejména Židům..., přesto velkostatkáři Židům i nadále palírny pronajímali. Bylo to jejich právo“,¹¹⁷ trvalé dědictví staletých polských zvyklostí. A senát jim v tom nedokázal zabránit. Takže roku 1786 vysídlování Židů do měst zrušil a vyřešil to nakonec tímto kompromisem: Židé ať jsou považováni za přestěhované do měst, ale ať je jim ponecháno právo na *dočasný* odchod na venkov. Takže zůstali na venkově, tam, kde dosud byli. Podle výnosu senátu z roku 1786 směli žít ve vesnicích a „bylo jim povoleno nájímat si od velkostatkářů výrobu a prodej lihovin, kdežto křesťanští kupci a měšťané toto právo nezískali“.¹¹⁸

Ani intervence delegace kahalů v Petrohradě nebyla zcela neúspěšná. Dosáhla zřízení zvláštních židovských soudů pro všechny spory mezi Židy a kahalům byla vrácena (1786) značná část administrativních práv a dozoru nad židovským měšťanstvem, tedy nad většinou židovského obyvatelstva: nejen rozdělení veřejných povinností, ale i výběr daně z duše (z osoby) a opět rozhodování o právu vzdát se z komunity. Vláda pochopila, že je v jejím zájmu, aby příliš neostabila moc kahalů.

V Rusku neměl obchodně průmyslový stav (kupci a měšťané) právo svobodně měnit místo pobytu, byl totiž vázán k místu přihlášení (aby se jeho odjezdem nesnižovala platební schopnost městských společenstev). Pro Bílou Rus však senát učinil výjimku, tam kupci směli jezdit z jednoho města do druhého „podle svých komerčních potřeb“. Toto

¹¹⁶ JE, sv. 7, s. 196.

¹¹⁷ J. Gessen, sv. 1, s. 72.

¹¹⁸ kJE, sv. 7, s. 298.

nařízení opět zvýhodnilo židovské obchodníky. Jenomže ti začali tohoto práva využívat ve větším rozsahu, než jak bylo stanoveno: „Židovští kupci se začali přihlašovat v Moskvě i ve Smolensku.“¹¹⁹

„Židé se usazovali v Moskvě brzy po připojení Běloruského kraje roku 1772... koncem 18. století byl počet Židů v Moskvě značný... Někteří Židé se přihlásili ke zdejšímu kupectvu a zřídili si velký obchodní podnik... Jiní pak se zabývali prodejem cizokrajného zboží přímo ve svých bytech nebo v zájezdních hostincích, případně podomním obchodem, což bylo tehdy vůbec zakázáno“.¹²⁰ Roku 1790 „Moskevská obchodní společnost“ sepsala přípis, v němž čteme: „V Moskvě se objevil ze zahraničí a z Běloruska velmi vysoký počet Židů“, někteří se přímo přihlašují do řad moskevského kupectva a používají zakázané způsoby obchodování, čímž způsobují „velmi citelnou škodu a zmatky“, láce jejich zboží pak svědčí o tom, že je pašované, a také „Židé jak známo ořezávají mince: je možné, že to budou dělat i v Moskvě“. A jako reakci na „jejich vychytralé výmysly“ žádali moskevští kupci, aby byli židovští obchodníci z Moskvy vykázáni. Ti zase přišli se stížností, „že je už nechtějí přijímat mezi moskevské a smolenské kupectvo“.¹²¹

Výřízení stížností si vzala na starost rada panovníce. V souladu s jednotným ruským nařízením usoudila, že Židé nemají právo „přihlašovat se v ruských kupeckých městech a přístavech“, jediné v Bělorusku,¹²² a že „vpouštění Židů do Moskvy nepřináší žádný užitek“. A v prosinci 1791 byl vydán nejvyšší carský výnos o tom, „že Židům není dovoleno přihlašovat se mezi kupectvo ve vnitrozemských guberniích“; do Moskvy smějí přijíždět „jen na jistou dobu – v obchodních záležitostech“.¹²³ Židé smějí užívat práv kupectva a měšťanstva jediné v Bělorusku. Zároveň jim však Kateřina povolila úlevu – poskytla jim právo pobytu a měšťanství též v nově kolonizovaném Novorusku, totiž v Jekatěrinoslavském místodržitelství a v Taurické oblasti (o něco později i v gubernii Jekatěrinoslavské, Taurické a Chersonské); otevřela tedy Židům nové rozlehlé oblasti, kam se křesťanští obchodníci a měšťané podle všeobecných zásad z vnitrozemských gubernií stěhovat nesměli. (V roce 1796, když „se zjistilo, že se skupiny Židů už usadily v Kyjevské, Černigovské a Novgorodskoseverské“ gubernii, bylo jim povoleno „užívat práv kupectva a měšťanstva“ i tam.)¹²⁴

¹¹⁹ J. Gessen, sv. 1, s. 77.

¹²⁰ JE, sv. 11, s. 531.

¹²¹ J. Gessen, sv. 1, s. 77–78.

¹²² Tamtéž, s. 78.

¹²³ JE, sv. 11, s. 531.

¹²⁴ J. Gessen, sv. 1, s. 79.

V předrevoluční Židovské encyklopedii se píše, že výnosem z roku 1791 „byl položen základ k pásmu židovského osídlení, byl ne záměrně. Vzhledem k tehdejšímu uspořádání společnosti a státnímu zřízení celkově, a zejména pak vzhledem k životu Židů, nemohla vláda zamýšlet, že pro Židy vytvoří zvláštní obtížnou situaci nebo že pro ně zavede mimořádné zákony, které by omezovaly právo jejich pobytu. Tento výnos vycházel z tehdejší situace a neobsahoval nic, co by stavělo Židy v tomto směru do méně příznivé situace než křesťany. Výnos z roku 1791 tedy nepřinesl žádné omezení práv Židů, pokud jde o možnost pobytu, nevytvořil žádné speciální „pásmo“, a dokonce „byly Židům otevřeny nové oblasti, kde nebylo podle všeobecných nařízení povoleno se usazovat“; „těžisko výnosu z roku 1791 není v tom, že to byli Židé, ale v tom, že to byli obchodníci; na problém se nehledělo jako na problém národnostní nebo náboženský, sledovala se jen jeho užitečnost“.¹²⁵

A právě tento výnos z roku 1791, který poskytoval židovským obchodníkům oproti křesťanským jisté výhody, se po letech stal základem příštího „pásma židovského osídlení“, které leželo jako ponurý stín na životě Židů až do revoluce.

Avšak ve své době výnos z roku 1791 nezabránil ani tomu, aby „na konci vlády Kateřiny II. už v Petrohradě vznikla malá /židovská/ kolonie“: patřil k ní „známý nájemce Abram Peretc“ a několik jeho přátel a taky pár obchodníků, a „když vrcholil náboženský boj, žil zde rabín Avigdor Chajimovič a jeho odpůrce, známý chasidský cadik rabín Zalman Boruchovič“.¹²⁶ V letech 1793 a 1795 došlo k druhému a třetímu dělení Polska a k Rusku připadlo dalších téměř půl milionu Židů z Litvy, Podolí a Volyně. A toto jeho přičlenění k Rusku bylo obrovskou historickou událostí, která nebyla včas pochopena a později značně ovlivnila osud celého Ruska i osud východoevropského Židovstva.

Tak byli Židé „po mnohasetletém putování shromáždění do jedné velké komunity“.¹²⁷

Na tomto značně rozlehlém území židovského osídlení vyvstaly však znovu tytéž problémy. Židé získali práva kupectva a měšťanstva, jaká dříve v Polsku neměli, dostali právo rovné účasti ve stavovské městské samosprávě – museli se však podílet i na omezeních těchto stavů: nestěhovat se do měst ve vnitrozemských guberniích Ruska a být vysídlení z venkova. Při tak obrovském počtu židovského obyvatelstva už teď ruské administrativě nepřípadalo jako východisko ponechat Židy ve

¹²⁵ JE, sv. 7, s. 591–592.

¹²⁶ JE, sv. 15, s. 959.

¹²⁷ Bikerman, in RJJ, s. 90.

vesnicích s pouhým právem „dočasných návštěv“. „Byla to naléhavá otázka... Ekonomická situace už nedovolovala, aby mezi rolníky žil nadměrný počet obchodníků.“¹²⁸ Pro usnadnění problému byla mnohá městečka postavena na roveň městům, a tak tam Židé měli možnost legálně bydlet dál. Vzhledem k velkému počtu židovského obyvatelstva na venkově a při hustotě obyvatel ve městech to však nebylo řešení.

Zdalo se, že by teď bylo přirozené, kdyby se Židé stěhovali do rozlehlého, málo osídleného Novoruska, kam jim carevna Kateřina otevřela cestu. A noví osídlenci by tu také měli různé výsady. Tyto výsady však „nebyly s to vyvolat mezi Židy kolonizační hnutí. Daňové úlevy je zkrátka nelákaly“, alespoň ne tolik, aby jim to stálo za stěhování na nové místo.¹²⁹

A tu se Kateřina roku 1794 rozhodla přimět Židy k přestěhování opačným postupem – dát je vystěhovat z venkova do měst. Zároveň stanovila uvalit na veškeré židovské obyvatelstvo *dvojnásobnou* osobní daň oproti dani pro křesťany. (Tu již dlouho platili starověrci, avšak pro Židy se tento zákon ukázal jako neefektivní a neměl dlouhého trvání.)

Bylo to jedno z posledních carevnických rozhodnutí. Koncem roku 1796 nastoupil na trůn Pavel I. O něm se v Židovské encyklopedii praví... „Hněvivá vláda Pavla I. dopadla pro Židy dobře... Všechny listiny týkající se Židů svědčí o tom, že panovník byl k Židům tolerantní, ba že jim byl příznivě nakloněn“; „pokud se střetávaly zájmy Židů a křesťanů, Pavel I. nikdy křesťanům nestranil na úkor Židů“. A jestliže roku 1797 rozkázal, „že se musí omezit moc Židů a duchovenstva nad rolníky“, pak to „v podstatě nesměřovalo proti Židům, nýbrž na obranu rolnictva“. Pavel dokonce „přiznal chasidismu právo na legální existenci“.¹³⁰ Rozšířil také právo židovského kupectva a měšťanstva na Kuronskou gubernii (dědictví nepolské a nepojaté proto do „pásma židovského osídlení“. Postupně zamítl všechny žádosti křesťanských obcí Kovna, Kamence Podolského, Kyjeva a Vilna o vystěhování Židů z měst („jen ať se Židé svobodně rozmáhají“).¹³¹

Pavel I. dostal dědictvím houževnatý odpor polských velkostatkářů proti jakýmkoli změnám v jejich právech, včetně práva nad Židy, práva vykonávat nad nimi soudní moc; to vše měli v Polsku a také toho bezmezne zneužívali. Tak například ve stížnosti berdičevských Židů na knížete Radziwiłła se praví: „Abychom mohli vykonávat svou bohoslužbu, jsme nuceni platit peníze těm, jimž kníže dává v pronájem naši ví-

¹²⁸ J. Gessen, sv. 1, s. 83.

¹²⁹ Tamtéž, s. 86.

¹³⁰ JE, sv. 12, s. 182.

¹³¹ JE, sv. 2, s. 732.

ru“; a o někdejšími favority Kateřiny II. Zoričovi se zde říká, že „jedině, za co se mu nemusí platit, je vzduch“.¹⁵² (Za Polska byly některé obce a města majetkem jednotlivců a ti si libovolně stanovili své vlastní dávky pro obyvatele.)

Hitl v prvých letech vlády Pavla I. vypukl krutý hladomor v Bělorusku, hlavně v Minské gubernii. Gavriil Romanovič Děržavin, tehdejší senátor, byl pověřen, aby tam zajel, zjistil příčiny hladu a odstranil je. Přitom však nedostal žádné prostředky na nákup obilí, směl jen konfiskovat usedlosti špatně hospodařících statkářů a jejich zásoby, jež pak měly být rozdány. Děržavin byl nejen vynikající ruský básník, ale i mimořádně schopný státní úředník, který nám o tom zanechal unikátní a barvitě svědectví. Podívejme se na ně.

Hladomor, jak Děržavin zjistil, byl strašný. „Když jsem přijel do Běloruska, osobně jsem se přesvědčil, že na venkově je velký nedostatek obilí... že všude je hrozný hlad, takže se téměř všichni živili dušenou trávou s minimálním množstvím mouky nebo krupice,“ rolníci „jsou vyhublí a bledí jako mrtvolky“. „Především jsem zjistil, kdo z bohatých majitelů má v zásobních skladech obilí“, zabavil je jako půjčku a rozdál chudým, a usedlost jednoho polského hraběte, „kde jsem shledal nemilosrdnou hrabivost“, jsem rozkázal dát pod kuratelu. „Když šlechta uslyšela o takové přísnosti, probudila se z dřímoty, nebo lépe řečeno ze své kruté lhostejnosti k člověku, sehnala obilí ze sousedních gubernií a ze všech sil se snažila rolníky nakrmit. A protože... za dva měsíce byly žně... bylo brzy po hladu.“ Na své cestě po gubernii Děržavin „nahnal takový strach“ maršálkům šlechty a policejním náčelníkům, že šlechta „se proti němu spikla a u cara ho očernila.“¹⁵³

Děržavin zjistil, že židovští lihovárníci využívali opilství rolníků: „Rovněž jsem přišel na to, že Židé ve své ziskovosti mají ze sedláků obilí za lihoviny, a to pak obracejí v alkohol, a tak způsobují hlad. Dal jsem jejich palírny ve vsi Liozno zrušiti.“ Zároveň „jsem shromáždil údaje od nejuzáživnějších obyvatel“ a od šlechticů, kupců i vesničanů „o způsobu života Židů, o jejich podnikání, podvodech, chytřích a mazanosti, jimiž dovedou hloupé a chudé vesničany umoriti hladem, a jakými prostředky lze před nimi ochrániti naivní prostáčky, zajistiti jim poctivé živobytí... a učiniti z nich užitečné občany.“¹⁵⁴

Četné zlořády polských magnátů a židovských nájemců Děržavin pak v následujících podzimních měsících vyličil v „Úvaze o odvrácení hla-

¹⁵² J. Gessen, sv. 4, s. 92–95.

¹⁵³ G. R. Děržavin, *Sočinenija*, v 9 svazcích (s vysvětlujícími poznámkami J. Grot), 2., akadem. vyd., Petrohrad 1864–1885, sv. VI, 1876, s. 690–691, 695.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 691–692.

du v Bělorusku a o uspořádání života tamních Židů“, kterou odevzdal carovi a nejvyšším státním úředníkům. Tato rozsáhlá Úvaha, zahrnující i hodnocení praxe zděděné z Polska, možné způsoby překonání bídy vesničanů a zejména hodnocení tehdejšího života Židů i návrh, jak ho změnit v porovnání s Pruskem a Rakouskem, a konečně velmi podrobné praktické rozpracování navrhovaných opatření, to vše je nesmírně zajímavé jako vůbec první svědectví osvíceného ruského státníka o stavu života Židů v Rusku v těch dávných letech, kdy je země do sebe právě pojala v tak obrovském počtu.

„Úvaha“ má dvě části: první část je celkovým pojednáním o obyvatelích Běloruska (v ohlasech na Úvahu téměř chybějí zmínky o této podstatné části); druhá část je věnována Židům.

Děržavin začal tím, že zemědělství je v Bělorusku naprosto zanedbáno. Tamní rolníci „jsou líní v práci, nevynalézaví, neovládají řemesla a nesnaží se v polních pracích“. Rok co rok „jedí mouku z nečištěného zrna, na jaře řídkou kaši z ovesné nebo režné mouky“, v létě „vystačí se zbytky přesypávané žitné mouky s nasekanými a svařenými bylinami... bývají tak vyhublí, že sotva jdou“. ¹³⁵ A zdejší polští statkářští magnáti „nemají smysl pro vedení domu, své usedlosti nespravují sami, ale přes nájemce“, tak je to v Polsku zvykem a pronájem „nemá žádná pravidla, která by ochránila jak rolníky před přílišnou dřinou, tak hospodářská zařízení před ničením“, „mnozí prospěchářiští nájemci... rolníky vyčerpávajícími pracemi a daněmi zbídačují a dělají z nich podruhy“, a pronájem je o to zhoubnější, že je krátkodobý, na rok až na tři léta, a nájemce hledí „dostat svůj zisk rychle... bez ohledu na to, že usedlost ničí“. ¹³⁶

Zbědovanost rolníků plyne také z toho, že někteří „velkostatkáři pronajímají Židům ve svých vesnicích licenci na prodej lihovin, uzavírají s nimi dohodu, že jejich rolníci nebudou nic potřebného nikde jinde kupovat ani brát na dluh než jen od těchto nájemců, a to za trojnásobnou cenu, a nikomu ze svých produktů nic prodávat než jen těmto židovským nájemcům... a levněji než jsou skutečné ceny“. A takto „vesničany ožebračují, zvláště při vracení vypůjčeného obilí... musí ovšem vracet dvojnásobek; kdo z nich tak neučiní, bývá potrestán... vesničanům je všemi způsoby znemožňováno, aby se vzomohli a slušně najedli“. ¹³⁷

Dále: velmi se rozmáhá pálení lihovin – vodku pálí vlastník, venkovská šlechta, kněží, mniši i Židé. (Ze všeho téměř milionového židov-

¹³⁵ Tamtéž, sv. VII. 1878, s. 265.

¹³⁶ Tamtéž, s. 265–264, 269.

¹³⁷ Tamtéž, s. 264.

ského obyvatelstva „dvě stě až tři sta tisíc osob“ žilo na venkově¹³⁸ a živilo se hlavně obchodováním s lihovinami.) Rolníci jsou „po sklizni úrody nestřídmí a neopatrní ve výdajích: jedí, pijí, veselí se a dávají Židům za staré dluhy a za popíjení vše, co ti si žádají – proto pak již v zimě obvykle mívají nouzi... Nejenže v každé vsi je krčma, v některých jich majitelé postavili několik a tam se k jejich prospěchu i ku prospěchu židovských nájemců prodává ve dne v noci pálenka. Židé tak z nich vylákají nejen drahocenné sklizené zrna, ale i to, které už zaseli do země, nářadí, majetek, čas, zdraví i sám život. A násobí se to zvykem *koledy*, kdy Židé jezdí po vesnicích, zvláště na podzim po sklizni, opíjejí rolníky a celé jejich rodiny, vybírají si od nich dluhy a obírají je o to poslední, co potřebují k živobytí.“ „Opilé pak šidí při počítání, okrádají od hlavy až k patě, a tak vesničany strhávají do naprosté bída a žebroty.“¹³⁹ Děržavin pak vypočítává i další příčiny zbláznění rolníků.

Za tímto zhoubným lihovarnictvím stáli zajisté polští statkářští magnáti: šenkýři a nájemci jednali se zmocněním a ku prospěchu těchto statkářů. A byli mezi nimi, jak uvádí Gessen, „nejen Židé, ale i křesťané“, zvláště kněží.¹⁴⁰ Židé se však stali nenahraditelným, aktivním a podnikavým článkem řetězu při tomto vykořisťování bezbranných, negramotných a vysílených rolníků. Kdyby se však běloruský venkov nezařadil židovskými nájemci, nebyl by mohl vzniknout onen rozsáhlý vydřidušský systém, eliminace židovského článku mohla tento řetěz roztrhnout.

Děržavin poté navrhl energické kroky, jak tyto zlořády z vesnického života vymýtit. O nápravu se měli postarat statkáři. *Jedině oni* jsou za rolníky odpovědní a mohou povolit pálení lihu „pod vlastním... dozorem, nikoli někde daleko, a pod podmínkou“, že by statkář „každoročně ponechával u sebe a u svých rolníků takovou zásobu obilí“, kolik je ho potřeba k obživě. „Pod hrozbou, že za nesplnění této podmínky bude usedlost úředně zabavena státní pokladnou“, mělo být pálení lihu zahájeno nejdříve v polovině září a ukončeno v polovině dubna, takže po celou zemědělskou sezonu mělo být zabráněno pití alkoholu. Alkohol neměl být prodáván ani po dobu bohoslužeb a v noci. Krčmy by byly povoleny jen u „velkých cest, při jarmarcích, u mlynů a přístavů, kam přicházejí cizí lidé“. A všechny přebytečné a znovu otevřené krčmy mimo uvedená místa – „od záboru kraje (tj. Běloruska) do dnešního dne jich vzniklo příliš mnoho“ – mají být „ihned zavřeny a prodej lihovin v nich zakázán“. „Na venkově a v pustých odlehlých místech vůbec ne-

¹³⁸ J. Gessen, sv. 1, s. 155.

¹³⁹ Děržavin, sv. VII, s. 265, 265, 287.

¹⁴⁰ J. Gessen, sv. 1, s. 126–127.

budou, aby se rolníci neopíjeli.“ Židům pak „nemá být povoleno prodávat lihoviny na vědra ani na skleničky, ani nebudou pálit kořalku v palírnách“. Též neměli nadále najímat krčmy, měly jim být zakázány „koleďy“ (podomní vymáhání dluhů), krátkodobý nájem usedlostí a přesně formulované kontrakty měly nájemcům znemožnit, aby usedlosti ničili. Návrh též obsahoval zákaz (pod hrozbou trestu) „zakořeněného zlovyku“, kdy statkáři „nedovolují svým rolníkům kupovat po straně potřebné věci a prodávat vlastní přebytky někomu jinému než jejich krčmářům“. Tímto vším a dalšími hospodářskými návrhy „se může v Běloruské gubernii do budoucna předejít nedostatku obživy“.¹⁴¹

V druhé části Úvahy Děržavin mimo rámec senátem uloženého úkolu předložil návrh na celkové přebudování života Židů v Rusku, ne však izolovaně, ale v souvislosti se zbědovaným stavem Běloruska a ve snaze zjednat nápravu. Neopominul provést aspoň stručný přehled židovských dějin, zejména polského období, aby z nich vysvětlil současné mravy Židů. Využil při tom svých debat s židovským intelektuálem, kterému se dostalo vzdělání v Berlíně, lékařem Iljou Frankem; ten své názory shrnul i písemně slovy: „Židovští národní učitelé zkomolili pravého ducha věrouky mysticko-talmudistickým výkladem bible..., zavedli přísné zákony, aby Židy izolovali od jiných národů, vštíplili jim hlubokou nenávisť ke všem ostatním náboženstvím..., místo kultivování všeobecné ctnosti zavedli prázdný modlitební obřad... Etická povaha Židů se v posledních stoletích zhoršila a v důsledku toho se stali špatnými poddanými... Mají-li se Židé mravně a politicky obrodit, musí se vrátit k původní čistotě svého náboženství... Židovská reforma v Rusku musí začít otevřením veřejných škol, v nichž by se vyučovalo ruštině, němčině a hebrejštině.“ Podle něho je předsudek tvrdit, že získávat světské znalosti se rovná zrazovat náboženství a národ a že práce v zemědělství Židům nepřísluší.¹⁴² – Děržavin do své Úvahy převzal plán Noty Chaimoviče Notkina, velkoobchodníka ze Šklova, jehož také osobně poznal. Notkin sice odmítal Děržavinovy hlavní závěry a návrhy týkající se Židů, podporoval však názor, že Židům má být podle možnosti zakázáno podílet se na výrobě a prodeji lihovin, že potřebují získat vzdělání, že se mají zapojit do výroby, především průmyslové činnosti, a připouštěl stěhování „do úrodných stepí, aby tam chovali ovce a věnovali se zemědělství“.¹⁴³

Děržavin se řídil týmiž názory, z nichž ve své kritice kahalů vycházel Frank, že totiž „jejich (tj. Židů) výchozí zásady čistého náboženství

¹⁴¹ Děržavin, sv. VII, s. 267–275.

¹⁴² Viz J. Gessen, sv. 1, s. 129–130; JE, sv. 15, s. 358–359.

¹⁴³ JE, sv. 11, s. 801; Děržavin, sv. VII, s. 355–355; J. Gessen, sv. 1, s. 131–132.

a etiky“ byly nyní nahrazeny „falešnými pojmy“, jimiž prostý židovský lid „tak... zaslepili a neustále zaslepují, že mezi nimi a ostatními jinověrci vyrostla a upevnila se tak říkajíc skálopevná zeď, která je obklopuje temnotou a drží je v pevné jednotě a odloučení ode všech, kdo žijí vedle nich“. Tak vychovávají i své děti, „za výuku tezí talmudu draze platí, ale ničeho nelitují...Dokud budou školy existovat v dosavadní podobě, není ani nejmenší naděje, že své obyčeje změní... Upevňuje se pověřivé učení, podle něhož se oni považují za jediné pravé vykladače Boha a každým, kdo nevyznává jejich víru, opovrhují... Vštěpuje se tam lidem neustálé očekávání Mesiáše... jejich Mesiáš prý zahrne pod svou moc všechny pozemšťany, bude vládnout nad jejich tělesnou schránkou, navrátí jim jejich někdejší království, slávu a nádheru.“ Ještě o té mládeži, která „se žení velmi záhy, někdy i před desátým rokem, a tak jsou sice plodní, ale slabí“. Dále o instituci kahalů, že vybírání prostředků mezi Židy „přinášší kahalům každoročně značnou sumu příjmů, které jsou nesrovnatelně vyšší než státní daně mužského obyvatelstva z hlavy. Kahalové starší nikomu nic nevyúčtovávají. Jejich chudý, prostý lid, a takového je většina, to nesmírně vyčerpává a ožebračuje... Naproti tomu kahalové starší jsou bohatí a žijí si v nadbytku... protože vládnou dvojí pružinou moci, totiž duchovní a civilní... mají svůj lid pevně v rukou. Takto jej udržují ve veliké porobě a velikém strachu.“ Z kahalů „plynou k jejich lidem nejrůznější příkazy, které jsou plněny s takovou přesností a rychlostí, že je to až na podiv“.¹⁴¹

Podstatu problému viděl Děržavin takto: „Jejich velká početnost v Bělorusku... již jen v porovnání se zemědělci je pro tuto zemi tíživá, je to snad nejpalčivější problém, který v této krajině způsobuje nedostatek obilí a ostatních potravin.“ „Žádný z nich nikdy neobdělával půdu, a přitom každý z nich měl a prodával více obilí než rolník s rodinou, který se na ně dře v potu tváře.“ „Oni se na venkově nejvíce zabývají tím, že prodávají rolníkům vše potřebné na dluh a získávají tak mimořádné úroky, a proto stane-li se rolník jednou jejich dlužníkem, nemůže se již z dluhů vymanít.“ A pak jsou tu „lehkomyslní statkářští magnáti, kteří dali do židovských rukou své vesnice ne na určitou lhůtu, ale na neomezenou dobu...“ A tito statkáři nyní všechno svalují na Židy: „Za jedinou příčinu zbídačení rolníků považují Židy,“ jen málokterý statkář přiznává, „že kdyby byli vystěhováni z jeho usedlosti, přijde k nemalé újmě, neboť má od nich za pronájem značný zisk.“¹⁴²

Děržavin se však dokázal podívat na problém z různých stran: „Musíme však být spravedliví i k těmto (tj. Židům), že za nynějšího nedostat-

¹⁴¹ Děržavin, sv. VII, s. 280–285, 287.

¹⁴² Tamtéž, s. 279, 287–291, 326.

ku obilí zásobovali mnoho lidí potravinami, ostatně každý ví, že tím sledovali i vlastní záměr, neboť po sklizení úrody se jim to mnohonásobně vrátilo.“¹⁴⁶ V osobním listu generálnímu prokurátorovi Děržavin napsal: „Je obtížné někoho podle spravedlnosti přísně obvinít. Rolníci propijejí obilí u Židů, a proto ho mají nedostatek. Majitelé nemohou zakázat opilství, protože mají z prodeje lihovin téměř všechny svůj zisk. Ani Židy nelze zcela obvinít, že na svou obživu berou rolníkům poslední zrno.“¹⁴⁷

Iljovi Frankovi jednou Děržavin řekl: „Pokud Prozřetelnost uchovala tento malý rozptýlený národ dodnes, musíme se i my postarat, aby byl zachován i nadále.“¹⁴⁸ Ve své zprávě pak napsal s prostoduchou přímocí své doby: „Jestliže Nejvyšší Prozřetelnost ponechává pro splnění nějakých svých neznámých záměrů tento národ, svými mravy tak nebezpečný, na povrchu zemském a nezničí jej, pak ho musí také vlády, pod jejichž žezlo se uchýlil, strpěti... věnovati svou péči i Židům tak, aby byli užitečnými sobě i společnosti, v níž se usídlili.“¹⁴⁹

Za své poznatky získané v Bělorusku a závěry, k nimž ve své Úvaze došel, za celou studii, dokonce i za tyto řádky, pravděpodobně také za pochválení „prozíravosti velikých ruských monarchů..., kteří přísně zakazovali těmto obratným vyděračům přicházet či přijíždět na území říše“, ¹⁵⁰ byl Děržavin oceňován jako „fanatický judofob“ a těžký antisemita. Byl obviňován (jak jsme viděli neprávem), že „v oficiálních dokumentech připsal opilství a bídu běloruských rolníků jen a jen na vrub Židům“, kdežto jeho „pozitivní opatření“ jsou zcela bez důkazů vysvětlována pouhými osobními ambicemi.¹⁵¹ Žádnou tradiční předpojatost vůči Židům však neměl, celá jeho Úvaha byla zformulována roku 1800 na základě skutečného zbídačení a vyhladovění rolníků a směřovala k tomu, aby přinesla dobro běloruskému rolnictvu i Židům tím, že by byli navzájem ekonomicky oddělení a Židé nasměrování na přímou produktivní činnost: část z nich měla být zpočátku přestěhována na neosídlenou půdu, což předpokládala také Kateřina II.

Počáteční obtíže Děržavin spatřoval ve stálém pohybu a v neregistrovanosti židovského obyvatelstva, vždyť sotva šestina židovských mužů byla evidována podle tzv. revizí, tj. podle sčítání obyvatelstva. „Bez zvláštního mimořádného prostředku je obtížné provést správné sčítání: tím, že bydlí ve městech, obcích, panských dvorech, vesnicích a krémách, a přitom téměř neustále přebíhají jeden k druhému, nepovažují

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 288.

¹⁴⁷ *Dělo ministerstva justice*, 1800 g., č. 251, in J. Gessen, sv. 1, s. 155.

¹⁴⁸ JE, sv. 15, s. 558.

¹⁴⁹ Děržavin, sv. VII, s. 277.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 280.

¹⁵¹ JE, sv. 7, s. 112–115.

se za zdejší obyvatele, nýbrž za hosty, kteří sem přišli z jiného újezdu nebo vesnice“, a navíc všichni „stejně vypadají..., stejně se jmenují“, nemají příjmení a ještě k tomu jsou „všichni stejně oblečení do černého, takže si je nelze zapamatovat a pletou se, mají-li být spočítáni a rozlišeni, zvláště pro účely žalob a vyšetřování“. A kahalý se přitom „zdráhají na všechny ukázat, aby příliš nezatížily majetné daněmi za přihlášení k pobytu“. ¹⁵² Děržavin uvažoval, jak problém řešit v obecné rovině: jak „nehrozit nikoho v jeho zájmech... jak snížit (počet Židů na běloruském venkově) a usnadnit tak jeho domácím obyvatelům přístup k potravinám, a těm ostatním pak lepší způsoby k jejich obživě, které by nikomu neškodily“. A kromě toho, jak „zmírnit jejich fanatismus a nenápadně je přiblížit ke zdrojům vzdělanosti, zachovávat však přitom toleranci k různým vyznáním – zkrátka vymýtit z nich nenávisť k národům s jinou vírou, vymýtit z nich zákeřné snahy zmocňovat se cizího majetku“. ¹⁵³ Uvažoval tedy, jak oddělit svobodu náboženského vyznání od „beztrestné zlotřilosti“.

Poté předložil postupné podrobné rozpracované návrhy na různá opatření, týkající se hospodářských a státních zájmů. Zprvu, „aby nedocházelo mezi Židy k nějakým nepokojům, útěkům nebo projevům sebevnímá nespokojenosti“, navrhoval vyhlásit jim carským manifestem záštitu a podporu zároveň s potvrzením tolerance k jejich víře a s uchováním privilegií daných jim Kateřinou, „jen některá dávná ustanovení by se zrušila“. (Kdo „nebude chtít uposlechnout tohoto ustanovení, ten bude moci volně odejít do zahraničí,“ což v uplatnění svobody daleko předčilo sovětské dvacáté století.) – Hned poté se měly posoudit, zdokumentovat a vyřešit všechny vzájemné dlužní požadavky mezi křesťany a Židy na základě přesných kalendářních období za předpokladu, že bude dočasně zakázán jakýkoli nový úvěr, že se „obnoví dřívější vzájemná důvěra, že to však do budoucna nebude Židy svazovat nebo jim překážet ve změně k jinému způsobu života“ – „k přesídlení jak do jiných oblastí nebo“ na starých místech „v přechodu k novému způsobu života“. „Židé budou co nejdříve zbaveni dluhů a budou schopni přistoupit k reformě.“ Od vydání manifestu všechny poplatky vybírané od Židů půjdou „na výdaje za chudé lidi“, tj. na chudé Židy, na splacení dluhů vůči kahalů a na zařízení pro přesídlené. Od některých se nebude tři roky, od některých šest let vybírat vyměřená daň, a místo toho budou posláni do podniků na manuální práci. Statkáři se musí zaručit za Židy ve svých obcích, že ti do tří let zřídí manufaktury, továrny a dílny a na usedlostech se budou skutečně věnovat obděl-

¹⁵² Děržavin, sv. VII, s. 502.

¹⁵³ Tamtéž, s. 291.

lávání půdy, „aby si vydělávali na svůj chléb vlastníma rukama“, aby „v žádné podobě nikde tajně ani veřejně neprodávali pálenku“, v opačném případě přijdou tito velkostatkáři o licenci na pálení lihu. Bezpodmínečně se musí rovněž uspořádat přesné celkové sčítání obyvatelstva, za které budou odpovídat kahaloví starší. Kdo se nemůže zařadit podle majetku jako kupec nebo městský měšťan, pro ty se stanoví nové třídy s nižším majetkem: třeba vesnický měšťan nebo zemědělský osídlenec, „protože slovo rolník (kresťjanin) znějící v ruštině podobně jako křesťan (christijanin) nesnášejí“. Přitom židovští přesídlenci nechť jsou „bráni jako svobodní lidé, nikoli jako nevolníci“. Avšak „rozhodně nechť se neopovází ke svým službám použití křesťany či křesťanky“ nebo vlastnit křesťanské vsi, ba ani jedinou duši, a nesmějí zasedat na magistrátech a na radnicích, aby tím nezískali pravomoc nad křesťany. A budou-li se „chtít přihlásit k nějakému způsobu života“, nechť je „potřebný počet mladých mužů“ poslán do Petrohradu, Moskvy nebo Rígy, jedni „aby se naučili kupeckému účetnictví“, jiní řemeslu, další půjdou do škol pro zemědělce a pro budování zemědělských staveb. Prozatím nechť si zvolí „několik obratných a zdatných mužů jako delegáty... na všechna místa, kde bude“ vyhrazena „půda k osídlení“. (Dále necháváme stranou podrobně sestavené plány, záležitosti zeměměřičské, stavební, pořadí skupin přesídlenců, jaká práva mají mít cestou na určené místo, otázky daňových výhod pro přesídlence, zkrátka výčet všech podrobností Déržavinem trpělivě zpracovaný.) Pro vnitřní uspořádání židovských komunit a aby „v Rusku byli Židé, vedle jiných národů podřízených Rusku... pod jednou státní správou.... nemají nadále existovat za žádných okolností kahaly“. Zároveň se zrušením kahalů „ruší se i veškeré dřívější vybírání všech lichvářských poplatků od židovského lidu a státní daně nechť se od nich vybírají stejně... jako od ostatních poddaných“ (ne tedy podvojně), rovněž „školy a synagogy nechť jsou pod ochranou zákonů“. Muži nechť neuzavírají manželství dříve než v sedmácti letech, ženy ne dříve než v patnácti. Následuje pasáž o školství a vzdělání Židů. Židovské školy mají mít docházku do dvanácti let, poté následují školy společné, kde se Židé sblížují s jinověrci. Ti, kteří „dosáhnou velkých znalostí, budou moci být přijímáni na akademie, na univerzity a stávat se čestnými členy, doktory a profesory“, avšak „nebudou jim udělovány důstojnické a štábní důstojnické hodnosti“, neboť „by si ce mohli být přijímáni do vojenské služby“, ale například „v sobotu proti nepříteli nezvednou zbraň, což se několikrát skutečně stalo“. Budou založeny tiskárny pro vydávání židovských knih. Při synagogách budou zřízeny vojenské nemocnice, chudobince a sirotčince.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 292–350.

A tak, uzavírá sebevědomě Děržavin, „nepoddajný židovský národ... ve svém smutném rozptýlení dospěje k uspořádanosti“. A hlavní je vzdělání: „Pouhý tento bod, ne-li nyní a najednou, tedy alespoň v příštích dobách, možná až za několik generací, přinese výrazné výsledky“, a pak se Židé stanou „skutečnými poddanými ruského trůnu“.¹⁵⁵

Při práci na své Úvaze se Děržavin dotazoval také kahalů na jejich názory, svými návrhy jim však rozhodně neudělal žádnou radost. Oficiální odpovědi, které od nich dostal, obsahovaly zdrženlivé odmítnutí s odůvodněním, že „Židé schopnosti a zvyky k obdělávání půdy nemají a jejich vyznání je tomu na překážku“,¹⁵⁶ „kromě svých nynějších zaměstnání žádné jiné způsoby obživy nepředpokládají ani necítí toho potřebu, nýbrž si přejí zůstat ve stejných poměrech“.¹⁵⁷ Kahaly samozřejmě pochopily, že tato zpráva podkopává celý systém kahalů, zavádí kontrolu jejich příjmů, a proto začaly Děržavinovu plánu klást tichý, avšak tvrdý a trvalý odpor.

Za jeden z projevů tohoto odporu považoval Děržavin téměř okamžitou stížnost jakési Židovky z Liozna poslanou přímo na panovníkovo jméno, v níž tvrdila, že ji Děržavin v tamním lihovaru „strašně ztloukl holí, pročež ona, jsouc těhotná, potratila mrtvé nemluvně“. O tomto případu vedl senát vyšetřování. Děržavin však odpověděl: „Byl jsem v tom závodě asi čtvrt hodiny a nejenže jsem žádnou Židovku nebil, ale žádnou jsem ani okem nespátril“, a velmi naléhal, aby jej přijal car osobně: „Ať mne třeba zavřou do pevnosti, ale já dokážu, že takováto osočení jsou nesmyslná... Jak jste mohli uvěřit takové šílené a vzteklé žalobě?“ (Žid, který psal jménem oné ženy tuto falešnou stížnost, byl odsouzen na jeden rok do káznice, ale po dvou třech měsících, již za Alexandra, Děržavin, jak sám píše, „mu vymohl, aby ho pustili na svobodu“.)¹⁵⁸

Pavel I., zavražděný v březnu roku 1801, nestihl už učinit ohledně Děržavinovy Úvahy žádné rozhodnutí. Tato zpráva „měla tehdy menší praktické výsledky, než se dalo čekat, neboť Děržavin ztratil po změně na trůnu svůj vliv“.¹⁵⁹ Teprve koncem roku 1802 vznikl Výbor pro uspořádání života Židů, který měl prostudovat Děržavinovu Úvahu a dojít k nějakému rozhodnutí. Členy Výboru se stali dva polští magnáti, kteří měli blízko k caru Alexandrovi, kníže Adam Czartoryski a hrabě Severyn Potocki, a dále hrabě Valerjan Zubov (o všech třech Děržavin poznamenává, že právě oni vlastní velké usedlosti v Polsku a vysídlení

¹⁵⁵ Děržavin, sv. VII, s. 551.

¹⁵⁶ J. Gessen, sv. I, s. 151.

¹⁵⁷ Děržavin, sv. VII, s. 289.

¹⁵⁸ Děržavin, sv. VI, s. 715–717.

¹⁵⁹ JE, sv. 2, s. 755.

Židů z venkova „by je značně poškodilo na ziscích“, takže „soukromý prospěch jmenovaných velmožů převážil nad užitkem státním“);¹⁶⁰ členem Výboru byl dále ministr vnitra hrabě Kočubej a konečně Děržavin, který byl právě jmenován do funkce ministra spravedlnosti (prvního v dějinách Ruska); aktivně se činnosti Výboru účastnil také Michail Speranskij. Bylo rozhodnuto pozvat do Výboru židovské zástupce vyslané všemi guberniálními kahaly; tito delegáti se pak dostavili a většinou to byli kupci 1. gildy. „Mimoto měli členové Výboru právo zvolit si několik osob z řad jim známých vzdělaných a počestných Židů.“¹⁶¹

Mezi pozvanými byl už zmíněný Nota Notkin, který přesídlil z Běloruska do Moskvy a později do Petrohradu, dále petrohradský nájemce Abram Peretc, blízký přítel Speranského; Peretcovi dobří známí Lejba Nevachovič, Mendel Satanover a další, z nichž ne všichni se zúčastnili všech zasedání Výboru, měli však značný vliv na jeho členy. (Stojí za zmínku – jinde už k tomu nebude příležitost –, že syn Abrama Peretce Grigorij byl odsouzen a poslán do vyhnanství v případě spiknutí děkabristů možná jen proto, že projednával s Pestělem židovskou otázku, aniž měl tušení o chystaném spiknutí,¹⁶² a Abramův vnuk byl ruským státním tajemníkem, což byla velmi vysoká funkce. Nevachovič, pocházející z rodiny vzdělaných humanistů, nikoli však kosmopolita, naopak připoutaný k ruskému kulturnímu životu, a to byl mezi tehdejšími Židy zjev výjimečný, vydal roku 1803 v ruštině Pláč židovské dcery, kde vyzývá ruskou veřejnost, aby si uvědomila, že Židé jsou kráceni ve svých právech, a připomíná Rusům, že jsou „lidé jedné vlasti“ a ruská společnost by je měla přijmout mezi sebe.)¹⁶³

Výbor došel k názoru, že Židé mají být „zapojeni do společného občanského života a společného školství“, „nasměrování k produktivní práci“,¹⁶⁴ má jim být usnadněna obchodní a průmyslová činnost, zmírněna omezení v právu na přesídlování a pobyt; má se jim také pomoci, aby si zvykli nosit evropské oblečení, neboť „zvyk nosit oděv odsouzený k pohrdání prohlubuje sám zvyk na toto pohrdání“.¹⁶⁵ Nejvíce se však vyhroutil problém života Židů na vesnicích a jejich obchodování s lihovinami. Notkin „přesvědčoval Výbor, aby nechal Židy tam, kde jsou, a učinil jen potřebná opatření, aby toho nezneužívali“.¹⁶⁶ „Ustavení Výboru vyvolalo po-

¹⁶⁰ Děržavin, sv. VI, s. 766–767.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 761.

¹⁶² L. Dejč, *Role jevrejev v ruskom revoljucionnom dvizenii*, sv. 1, 2. vyd., Moskva, Lenin-grad, GIZ 1925, s. 8.

¹⁶³ JE, sv. 11, s. 622–623.

¹⁶⁴ JE, sv. 1, s. 798.

¹⁶⁵ J. Gessen, sv. 1, s. 148.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 153.

plach v kahalech," píše Gessen: Mimořádné shromáždění jejich zástupců v Minsku v roce 1802 se usneslo „požádat našeho panovníka – ať se šíří jeho sláva – aby vysocí úředníci u nás nezaváděli žádné novoty“. Vyslali do Petrohradu zvláštní prosebníky, na což vyhlásili peněžní sbírku, a dokonce třídenní židovský půst ... „v celém pásmu židovského osídlení se rozšířil neklid“. Nemluvě o hrozícím vysídlení z vesnic, „kahaly, které bránily nedotknutelnost vnitřního způsobu života..., se postavily odmítavě i k problémům kultury“. A v odpověď na základní články plánu „prohlásily, že reforma by se vůbec měla o patnáct až dvacet let odložit“.¹⁶⁷

Podle Děržavinovy výpovědi: „Tu začaly z jejich strany různé pletichy, aby všechno bylo ponecháno při starém. Například běloruský statkář pan Gurko Děržavinovi doručil dopis, který zabavil komusi v Bělorusku a který psal jeden Žid jejich advokátovi do Petrohradu; praví se v něm, že na Děržavina jakožto na pronásledovatele Židů uvalili ve všech kahalech na světě cherem čili klatbu, že na dary v celé této věci shromáždili jeden milion a poslali ho do Petrohradu a že prosí, aby bylo věnováno všemožné úsilí sesazení generálního prokurátora Děržavina, a není-li to možné, ať se na něj alespoň spáchá atentát...Šlo jim hlavně o to, aby jim nebylo zakázáno prodávat ve vesnických krémách vodu. A aby zjistili, jak na to nejlépe jít“, budou shánět „z cizích zemí z různých míst názory lidí, jak by si měli Židé své věci co nejlépe uspořádat“. A skutečně do Výboru začaly docházet různé takové názory, psané francouzsky nebo německy.¹⁶⁸

Mezitím se Nota Notkin stal hlavní osobností malé židovské komunity, která právě vznikala v Petrohradě. Roku 1803 „předložil... Výboru písemný návrh, jímž se pokoušel paralyzovat vliv Děržavinova plánu“.¹⁶⁹ Podle Děržavinova vyjádření „k němu jednoho dne Notkin přišel jako-by v dobrém s tím, že Děržavin sám nezdolá všechny kolegy ve Výboru, kteří jsou vesměs na straně Židů, takže ať přijme sto tisíc nebo – je-li to málo – třeba i dvě stě tisíc rublů, hlavně ať se přidá k ostatním členům Výboru“. Děržavin „se rozhodl informovat o tomto podplácení panovníka a doložit pravdivost svého tvrzení Gurkovým dopisem“, „myslel, že tak pádné důkazy na panovníka zapůsobí a že si pak dá pozvat lidi, kteří ho obklopují a nadržují Židům“. Avšak po carovi se to dověděl Šperanskij, jenže „Šperanskij byl plně oddán Židům“ a „na první schůzi Židovského výboru se ukázalo, že všichni členové jsou toho názoru, aby prodej lihovin byl ponechán... nadále Židům“.¹⁷⁰

¹⁶⁷ J. Gessen, sv. I, s. 139–140, 144–145.

¹⁶⁸ Děržavin, sv. VI, s. 762–763.

¹⁶⁹ JE, sv. II, s. 801.

¹⁷⁰ Děržavin, sv. VI, s. 763–764.

Děržavin oponoval. Alexandr k němu byl čím dál chladnější a brzy (1803) ministra spravedlnosti propustil. Ostatně na Děržavinových písemných zprávách je znát, že se projevoval – ať ve vojenské službě, nebo v civilní – vždy prudce a vznětlivě a všude ho také brzy propustili.

Je však třeba uznat, že Děržavin předvídal mnohé z toho, co se pak bude projevovat v rusko-židovském problému i po celé 19. století, třebaže ne v tak nečekané podobě, jak se později stalo. Vyjadřuje se sice drsně, jak to odpovídalo jeho době, neměl však v úmyslu Židy utlačovat, naopak: chtěl jim otevřít cesty k svobodnějšímu a produktivnějšímu životu.

Za Alexandra I.

Koncem roku 1804 ukončil „Výbor pro uspořádání života Židů“ svou činnost vypracováním Ustanovení o Židech, známého jako „Ustanovení z roku 1804“ – první sbírkou zákonů o Židech. Výbor uváděl na vysvětlenou, že si klade za cíl zlepšit život Židů a přivést je k užitečné práci, „ukázat jim pouze cestu k jejich vlastnímu prospěchu... odstranit vše, co je z této cesty může svést, a přitom nepoužít žádné moci“.¹ Ustanovení vycházelo z občanské rovnoprávnosti Židů (článek 42): „Všichni Židé v Rusku žijící, nově se zde usazující nebo přicházející z jiných zemí v obchodních záležitostech, jsou svobodní a jsou chráněni stejnými zákony jako ostatní poddaní v Rusku.“ (Podle komentáře prof. Gradvského v tomto paragrafu „nelze nevidět snahu o to, aby tento lid splynul s veškerým obyvatelstvem Ruska“).²

Ustanovení dávalo Židům více možností než původní návrhy Děržavinovy; například při zakládání textilních a kožedělných podniků nebo při přechodu k zemědělskému hospodaření na dosud neobdělávané půdě byla jim nabízena přímá státní pomoc. Židé získali právo kupovat půdu, samozřejmě bez nevolných rolníků, směli však využívat námezdné práce křesťanů. Židovští továrníci, obchodníci a řemeslníci mohli vyjíždět z pásma židovského osídlení, a to „dočasně za prací“, čímž se toto nedávné nařízení o pásmu osídlení zmírňovalo. (Zrušení dvojího zdanění bylo v roce 1804 jen přislíbeno, potom to však bylo odvoláno.) Byla potvrzena všechna práva Židů na nedotknutelnost jejich majetku, na jejich osobní svobodu, na jejich specifickou víru a svobodné uspořádání židovské komunity – byla tedy v podstatě ponechána organizace

¹ J. Gessen, *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 1, Leningrad 1925, s. 149.

² M. Kovalevskij, *Ravnopravije jevrejev i jeho vragi*, in *Ščit*, lit. sborník /Za red. I. Andrejeva, M. Gorkého, F. Sologuba, 3., dopl. vyd., Moskva, Russkoje obščestvo dlja izučenia jevrejskoj žizni 1916, s. 117.

kahalu (ačkoli se tím podkopával záměr na splynutí Židů s ruským obyvatelstvem). Kahalům se tedy i nadále ponechávalo právo vybírat poplatky, a tak si udržovat neomezenou moc. Nesměly však poplatky dále zvyšovat a nesměly ukládat náboženské tresty a klatbu (cherem), čímž získali svobodu chasidé. Ve shodě s důrazným požadavkem kahalů nebyl schválen plán na zřízení všeobecně vzdělávacích škol pro židovské děti, bylo však stanoveno, že „všechny děti Židů smějí být stejně jako ostatní děti přijímány a vyučovány na všech ruských školách, gymnáziích a univerzitách“, přičemž žádné z těchto dětí „nebude pod jakoukoli záminkou odváděno od svého náboženství ani nuceno učit se tomu, co je s jeho náboženstvím neslučitelné“. Židé, „kteří svými schopnostmi dosáhnou na univerzitách patřičných znalostí v medicíně, chirurgii, fyzice, matematice a jiných vědách, budou v těchto disciplínách plně uznáváni a budou jim udělovány univerzitní hodnosti“. Předpokládalo se, že Židé prokážou znalost jazyka svého okolí, že změní své oblékání a že budou mít příjmení. – Výbor usoudil, že v žádné jiné zemi „nebylo v této věci použito prostředků mírnějších, ohleduplnějších a těsněji spjatých s jejich (Židů) prospěchem“. Také J. I. Gessen uznává, že ruské Ustanovení z roku 1804 omezuje Židy méně než například pruský Reglement z roku 1797. Zvláště s přihlédnutím k tomu, že Židé měli a uchovali si osobní svobodu, kterou neměly miliony ruského nevolného rolnictva.³ „Ustanovení z roku 1804 patří k aktům plným tolerance.“⁴

Tehdejší populární časopis *Evropský věstník* (*Vestnik Jevropy*) napsal: „Car Alexandr ví, že vady připisované židovskému národu jsou nutným důsledkem dlouhodobého útlaku, který je tíží už po celá stáletí. Cílem nového zákona je dát státu užitečné občany a Židům vlast.“⁵

Nejpálčivější otázku však Ustanovení neřešilo tak, jak si přáli svorně všichni Židé – židovské obyvatelstvo, delegáti kahalů i židovští spolupracovníci Výboru. V Ustanovení se pravilo: „Nikdo z Židů v žádné vesnici a obci nesmí mít nic pronajato – šenk, krčmu nebo zájezdní hostinec, ani pod svým, ani pod cizím jménem, ani v nich prodávat lihoviny, či dokonce v nich bydlet“⁶ – a židovské obyvatelstvo se mělo do tří let, tedy do začátku roku 1808, úplně odstěhovat z venkova. (Víme, že takové opatření se chystalo již za Pavla v roce 1797, ještě předtím, než vznikl Děržavinův plán: nemělo jít o vystěhování všech Židů z venkova, šlo

³ J. Gessen, sv. 1, s. 148–158; *Jevrejskaja enciklopedija* (JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatelstvo Brokgauz-Jefron, 1906–1915, sv. 1, s. 799–800.

⁴ JE, sv. 15, s. 615.

⁵ J. Gessen, sv. 1, s. 158–159.

⁶ JE, sv. 5, s. 79.

o to, „aby počet židovského obyvatelstva nepřekračoval ekonomické možnosti rolníků jako výrobní třídy, a proto bylo pouze navrženo snížit jejich počet v újezdních obcích“.⁷) Nyní měla být většina Židů připoutána k zemědělské práci na neobdělávané půdě v pásmu židovského osídlení, v Novorusku a dále v gubernii Astrachaňské a Kavkazské, a měli být osvobozeni na deset let od daně, kterou nyní platí, a zároveň měli získat právo „dostat ze státní pokladny na své zařízení půjčku“, kterou by vraceli rovněž po zvýhodněných deseti letech; majetnějším bylo nabídnuto, aby si koupili půdu do osobního a dědičného vlastnictví s právem obdělávat ji s námezdními pracovníky.⁸

Pokud jde o zákaz obchodu s lihovinami, Výbor argumentoval takto: „Dokud Židé budou mít otevřenou cestu k tomuto výdělku, který je konečnou hlavním důvodem, proč je proti nim tolik stížností a proč jimi obyvatelstvo pohrdá, a dokonce je nenávidí, do té doby neustane všeobecné rozhořčení vůči nim.“⁹ Ale „lze snad toto opatření (vystěhování z venkova) označit za křivdu proti nim, jestliže se jim zároveň otvírá nejen mnoho jiných způsobů k slušnému živobytí, ale i možnost zisku – v zemědělství, továrnách, řemeslech, kdy jim současně kyne možnost získat do vlastnictví půdu? Jak může být tento lid poškozen omezením jedné větve podnikání ve státě, který jim tisíce jiných možností nabízí, kde je v úrodných a řídko obydlených guberniích půda vhodná pro pěstování obilí a různé další podniky?“¹⁰

Zdálo by se, že jsou to pádné argumenty. Gessen však vytýká Výboru „naivní názor... na povahu ekonomického života lidu..., domnívá-li se, že ekonomické jevy se dají měnit pouhým mechanickým způsobem, pouhým příkazem“.¹¹ A Židé hodnotili plánované vystěhování z venkova a zákaz hospodské činnosti, tohoto „staletého zaměstnání“ Židů,¹² jako děsivé a kruté rozhodnutí. (Stejně tak je odsuzovala ještě padesát i sto let poté židovská historiografie.)

Vycházíme-li z liberálních názorů Alexandra I., z jeho dobrého vztahu k Židům, z jeho poddajné povahy, slabé vůle (patrně natrvalo podlomené tím, že ho pozvedla na trůn násilná smrt jeho otce), stěží by vyhlášené vystěhování Židů z venkova proběhlo energicky; asi by se

⁷ J. Gessen, sv. 1, s. 128.

⁸ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy: Istoričeskoje, zakonodatělnoje, administrativnoje i bytovoje položnije kolonij so vremeni ich raznikovenija do našich dněj, 1807–1887*, Petrohrad 1887, s. 6–7.

⁹ Kn. N. N. Golicev, *Istorija russkogo zakonodatělstva o jevrejach*, Petrohrad 1886, sv. 1, 1649–1825, s. 430.

¹⁰ Tamtéž, s. 439–440.

¹¹ Tamtéž.

¹² JF, sv. 3, s. 79.

protáhlo, i kdyby k němu došlo za klidné mezinárodní situace. Jenomže vzápětí po Ustanovení z roku 1804 se vynořila na obzoru válka s Napoleonem. Začala na evropských bojištích a hned nato následovaly Napoleonovy kroky ve prospěch Židů i Synedriion židovských zástupců, který Napoleon zřídil v Paříži. „Tím došlo ve všech židovských záležitostech k nečekanému obratu. Hlavním cílem Bonapartova Synedriionu bylo poskytnout židovskému národu různé výhody a navázat spojení mezi Židy rozptýlenými po Evropě.“ Roku 1806 rozhodl Alexandr I., že má být ustaven nový výbor, „aby se zvažilo, zda není potřeba podniknout nějaká zvláštní opatření a přesídlení Židů odložit“.¹³ Ruská vláda musela dát najevo, že Židy v žádném případě neutiskuje.

Vystěhování Židů z vesnic, plánované v roce 1804, mělo začít od roku 1808. Nastaly však také praktické potíže – podle nich dostával car v roce 1807 hlášení, že vystěhování se musí odložit. Byl tedy vydán carský výnos, že „všem židovským komunitám se povoluje..., aby si zvolily své zástupce a jejich prostřednictvím navrhly... způsoby, které samy uznají za vhodnější, aby byla co nejúspěšněji splněna opatření, uvedená v Ustanovení z 9. prosince 1804.“ Konaly se pak volby těchto zástupců ze západních gubernií a jejich návrhy byly poslány do Petrohradu. „Delegáti se samozřejmě vyjádřili v tom smyslu, že vystěhování má být na dlouhou dobu odloženo.“ (V úvahu ještě připadalo, že šenkýři na venkově měli od statkářů zadarmo byty, kdežto v městečkách budou muset za bydlení platit.) A ministr vnitra ve své zprávě uváděl, že přestěhování Židů z nynějšího pobytu na vesnicích na erární půdu „si vyžádá několik desetiletí, neboť Židů je velmi mnoho“.¹⁴ Koncem roku 1808 se car rozhodl pozastavit platnost článku, jímž se Židům zakazoval pronájem a podnikání s lihovinami – měli se nechat tam, kde jsou, „až do dalšího rozhodnutí v budoucnu“.¹⁵ Hned nato (1809) byl jmenován nový „Výbor senátora Popova“, který měl prostudovat okruh židovských problémů a projednat žádosti jejich delegátů. Tento výbor „uznal za nutné ‚rázně‘ skoncovat se zahájeným vysídlováním a ponechat Židům právo podnikat v nájmech a obchodovat s vodkou“.¹⁶ Výbor působil tři roky a v březnu 1812 podal zprávu panovníkovi. Alexandr I. ji neschválil; nechtěl totiž snižovat význam předchozího rozhodnutí, ale neztrácel také ze zřetele snahu ochránit rolníky: „Byl ochoten zmírnit rozsah vystěhování, nikoli však zřít se ho úplně.“¹⁷ Mezitím však vypukla velká válka

¹³ G. R. Děržavin, *Sočiněnja*, v 9 svazcích. (s vysvětlujícími poznámkami J. Grot), 2., akad. vyd., Petrohrad 1864–1883, sv. VI, 1876, s. 761–762.

¹⁴ J. Gessen, sv. 1, s. 165–165.

¹⁵ JE, sv. 1, s. 801

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ J. Gessen, sv. 1, s. 165, 167.

s Napoleonem, pak válka evropská a Alexandrovy zájmy se obrátily jiným směrem – už nikdy „se vystěhování neprovádělo jako hromadná akce v celém pásmu židovského osídlení, nýbrž jen jako jednotlivá nařízení na určitých místech“.¹⁸

Podle údajů z jednoho zdroje: Židé byli za války z obyvatelstva jediní, kdo před francouzskou armádou neprchal ani do lesů, ani někam pryč; v okolí Vilna odmítli podřídit se Napoleonovu rozkazu, aby vstoupili do jeho armády, ale píci a proviant Francouzům dodávali bez odporu, i když někde muselo dojít k rekvizicím.¹⁹ Jiný pramen uvádí, že „židovské obyvatelstvo značně utrpělo řáděním Napoleonových vojáků“, „bylo vypáleno mnoho synagog“, dokonce, že „velkou pomoc ruskému vojsku tehdy poskytovala tak zvaná ‚židovská pošta‘, kterou zorganizovali židovští obchodníci a která předávala informace rychlostí tenkrát nevídanou (jako ‚poštovní stanice‘ posloužily krčmy)“; dokonce „byli Židé používáni jako kurýři pro spojení mezi jednotlivými oddíly ruské armády“. Když se pak vracela ruská armáda, „Židé ruské vojsko nadšeně vítali a přinášeli vojákům chléb a vodku“. Tehdy si také velkokníže, příští car Mikuláš I., o nich zapsal do deníku: „Je pozoruhodné, že nám v roce 1812 byli důsledně věrní, dokonce nám pomáhali, jak jen mohli, přes všechna smrtelná nebezpečí, která jim hrozila.“²⁰

Je znám případ, kdy v kritickém okamžiku francouzského ústupu přes Berezinu místní Židé sdělili ruskému velení, kde se Francouzi hodlají přes řeku přepravit. Byl to však vydařený trik generála Laurençaye, který byl přesvědčen, že Židé ohlásí zprávu Rusům, a Francouzi se pak samozřejmě přepravili přes řeku jinde.²¹ Po připojení středního Polska k Rusku v roce 1814 přibýlo dalších nejméně 400 000 Židů a židovský problém se pro ruskou vládu stal ještě naléhavější a komplikovanější. Roku 1816 Státní rada Království polského, které si žilo v mnoha směrech jakoby samostatným státním životem, rozhodla, aby Židé byli vystěhováni z vesnic, a dovolila jim zůstat *jedině tehdy*, budou-li sami pracovat v zemědělství, a to *bez* pomoci křesťanů. Ale na přímluvu varšavského kahalů, který se okamžitě obrátil na cara, rozhodl Alexandr I., aby Židé byli ponecháni v místech svého dosavadního pobytu i v Polsku, a povolil jim obchodovat rovněž s vodkou, avšak pod jedinou podmínkou: že nebudou prodávat *na dluh*.²² V senátních předpisech

¹⁸ JE, sv. 5, s. 859.

¹⁹ S. Pozner, *Jerrei Litry i Belorussii 125 let tomu nazad*, in sb. *Jevrejskij mir*, Ježegodnik na 1959 g. (JM-1), Objediněnije rusko-jevrejskoj intelligencii, s. 60, 65–66.

²⁰ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (KJE), 1976 a dále, sv. 7, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin, 1994, s. 509–511.

²¹ Viz „Russkaja volja“, Petrohrad 22. 4. 1917, s. 5.

²² J. Gessen, sv. 1, s. 222–223.

z roku 1818 se sice znovu objevily články jako: „Zrušit exekuci, kterou majitelé přivádějí na mizinu rolníky, když jim nevracejí dluhy, a ti jsou pak nuceni prodávat to poslední, co mají. Židům, kteří mají v nájmu krčmy, nechť není dovoleno dávat rolníkům peníze na úrok, lihoviny na dluh, a pak jim z toho důvodu odebírat dobytek nebo cokoli, co rolníci nutně potřebují.“²³

Jenže jak je příznačné pro celou dobu vlády Alexandra I., důslednost ve vyhlášených opatřeních chyběla: vydávala se nařízení, ale nikdo nekontroloval jejich plnění. Například „nařízením z roku 1817 o dávkách z nápojů bylo Židům ve velkoruských guberniích zakázáno pálení lihovin, avšak již roku 1819 byl zákaz zrušen“ – „dokud se ruští místři nezdokonalí v pálení lihu“.²⁴

Zrušení židovských živností v lihovarnictví a obchodování s vodkou na venkově pochopitelně naráželo na odpor ziskuchtivých polských statkářských magnátů, proti nimž si ruská vláda tehdy ještě netroufla nic podniknout. Jen v Černigovské gubernii, kde nebyla tak dlouholetá praxe statkářsko-židovského monopolu v lihovarnictví, podařilo se ho v roce 1821 zrušit, když gubernii postihla neúroda a gubernátor uvedl ve svém hlášení, že „Židé drží v těžké porobě“ státní rolníky a kozáky.“²⁵ Totéž se podařilo i v Poltavské gubernii a v roce 1823 se tento zákaz povedlo rozšířit i v guberniích Mogilevské a Vitěbské. Avšak na důrazné žádosti kahalů se pak od těchto zákazů upustilo. A tak se za celé čtvrtstoletí vlády Alexandra I. s vystěhováním Židů z vesnic, což měla být součást boje proti obchodu s lihovinami ovládanému Židy, v podstatě nepokročilo.

Lihovarnictví však nebyl jediný druh statkářského pronájmu v pásnu židovského osídlení. Nájemci si brali do nájmu i jednotlivá hospodářská odvětví, jednotlivé pozemky, někde mlýn, někde rybolov, někde mosty, anebo i celé usedlosti, a pak se do nájmu dostali nejen nevolní rolníci (tyto případy byly koncem 18. století stále častější²⁶), ale dokonce i venkovské kostely, tedy pravoslavné chrámy, jak o tom podává svědectví řada autorů, např. N. I. Kostomarov, M. N. Katkov nebo V. V. Šulgin. Tyto chrámy byly součástí usedlosti a byly považovány za osobní vlastnictví katolických velkostatkářů, tudíž „Židé se jako nájemci považovali za oprávněné vybírat peníze od lidí, kteří do chrámů přicházeli nebo v něm vykonávali bohoslužebné obřady. Kdo chtěl pokřtít dítě, dát se v kostele oddat nebo dát pohřbít nebožtka, musel za jistou úplatu

²³ JE, sv. 3, s. 80–81.

²⁴ JE, sv. 5, s. 609, 621.

²⁵ Tamtéž, s. 612.

²⁶ JE, sv. 11, s. 492.

získat povolení od Žida“; „v maloruských historických písních jsou časté stížnosti na „Židy nájemce“, vysávající obyvatelstvo“.²⁷

Ruské vládní úřady už dávno registrovaly toto nebezpečí: aby práva nájemců nezapletla do svých sítí i osobu rolníka a jeho práci a „aby Židé nevyužívali osobní práci rolníků a jako nekřesťané nájmem nevlastnili nevolné rolníky jako takové“. Toto bylo důsledně zakázáno: nařízením z roku 1784, výnosy senátu z let 1801 a 1813 – aby „Židé vesnice a statkářovy rolníky pod žádným označením aneb pojmenováním nikterak neovládali a neměli v moci“.²⁸ Jenže vynalézavost Židů a velkostatkářů si dokázala poradit i s tím. V roce 1816 senát zjistil, že „Židé přišli na způsob, jak rolníky ovládat podle takzvané krescencie“, tj. po dohodě se statkáři sklízet „seno a úrodu obilí, které si na polích rolníci zasedli..., a toto obilí musí pak rolníci vymlátit, odvézt do palíren pronajatých Židy, postarat se o voly, které si k nim Židé dali do péče, a zároveň Židům zajistit pracovní sílu a povozy..., Židé těmito usedlostmi plně disponují, a statkáři od nich dostávají výhodné nájemné, kterému se říká krescencie, to znamená, že Židům předem prodávají celou příští úrodu zasetou na svých polích, z čehož plyne, že tím odsuzují své rolníky k hladovění.“²⁹

Zdánlivě nejsou pronajímání přímo rolníci, výsledek takové krescencie je však stejný.

Toto praktikování krescencí přes veškeré zákazy trvalo dál. Situace byla komplikována také tím, že se mnozí statkáři u svých židovských nájemců zadlužovali, brali si od nich peníze jako zálohu na své zastavené usedlosti a Židé pak disponovali těmito jejich statky i prací jejich nevolníků. Když však v roce 1816 senát „nařídil, aby Židům byly usedlosti odebrány“, dal jim možnost, aby se sami postarali o navrácení dlužných částek. Delegáti kahalů přišli však vzápětí s nejponížnější prosbou na nejvyšší místa, aby toto nařízení bylo zrušeno, a hlavní správce duchovních záležitostí cizozemských vyznání kníže A. N. Golicev přesvědčil panovníka, že by bylo nespravedlivé potrestat jednu třídu viníků a vynechat z toho velkostatkáře a vysoké úředníky. Statkáři na tom „mohou ještě vydělat, odmítnou-li jim vrátit kapitál získaný za krescencie, a krescencii samu si pak ponechají k svému prospěchu“; jestliže dali Židům půdu v rozporu se zákonem, musí jim nyní peníze vrátit.³⁰

Budoucí děkabrista P. I. Pestěl, který tehdy sloužil v západních guberniích v armádě, muž, který ani zdaleka nebyl zastáncem samodě-

²⁷ V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nraivitsja...“: *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž 1929, s. 129.

²⁸ JE, sv. 3, s. 81.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Tamtéž, s. 82, viz též J. Gessen, sv. 1, s. 185, 187.

žaví, nýbrž vášnivým republikánem, si zapsal některé své postřehy o tamějších Židech. Tyto své poznatky pak částečně vtělil do hlavních tezí svého programu na uspořádání státu („Soupis požadavků pro prozatímní Nejvyšší správu“). „V očekávání Mesiáše považují se Židé za dočasné obyvatele země, kde pobývají, a proto rezolutně odmítají provozovat zemědělství, řemeslníky dokonce spíše pohrdají a většinou se věnují pouze obchodu.“ „Židovští duchovní nazývaní rabíni udržují svůj lid v nepředstavitelné závislosti na sobě, ve jménu vyznání jim zakazují číst jakékoli knihy vyjma talmud... Národ, který neusiluje o vzdělání, zůstane navždy plný předsudků.“ „Závislost na rabínech jde tak daleko, že každý jejich pokyn je do puntíku a bez replání splněn.“ – „Těsné spojení mezi Židy jim poskytuje možnost shromáždit velké částky... pro jejich společné potřeby, zvláště k uplácení vysoce postavených osob a k nejrůznějším zlořádům, které jim, Židům, přinášejí prospěch.“ Jak snadno přicházejí k majetku, „je dobře vidět v guberniích, kde jsou usazení. Veškerý obchod je tam v jejich rukou a je jen málo rolníků, kteří by u nich nebyli zadlužení a nebyli tak v jejich moci; tím však nesmírně ožebračují kraj, kde žijí“. – „Minulá vláda (Kateřinina) jim dala mnoho skvělých práv a výsad, napomáhajících zlu, jež způsobují“, například právo neodvádět brance, právo nehlásit úmrtí, právo soudit se mezi sebou dle rozsudku rabínova a „navíc mají všechna práva jako ostatní národy křesťanské.“ – „Je přece jasné, že Židé tvoří ve státě tak říkajíc svůj vlastní samostatný stát, a navíc mají dnes v Rusku větší práva než sami křesťané.“ Tak „nemůže nadále pokračovat uspořádání, které přivodilo nepřátelské vztahy Židů vůči křesťanům a přivedlo je do situace, jež je v rozporu se společenským řádem ve státě“.³¹

V posledních letech panování Alexandra I. došlo k celkovému zpřísnění ekonomických a jiných zákazů židovské činnosti. V roce 1818 vyšel výnos senátu, že nadále „nesmějí být křesťané v žádném případě dávání Židům do služby za dluhy“, ³² v roce 1819 výnos o zrušení „prací a služeb, vykonávaných rolníky a služebnictvem pro Židy“.³³ Zmíněný kníže Golicyn podal zprávu výboru ministrů, že „křesťané, kteří bydlí v domech u Židů, nejen zapomínají a neplní povinnosti křesťanské víry, nýbrž přejímají zvyky a obřady židovské“.³⁴ A konečně padlo rozhodnutí, že Židé „si nesmějí pro domácí práce držet křesťany“.³⁵ Zároveň byl vysloven předpoklad, že by to „bylo užitečné i pro chudé Židy, kteří by

³¹ P. I. Pestěl, *Russkaja Pravda*, Petrohrad, kultura 1906, kap. 2, § 14, s. 50–52.

³² JE, sv. 11, s. 493.

³³ JE, sv. 1, s. 804.

³⁴ JE, sv. 11, s. 493.

³⁵ JE, sv. 1, s. 804.

mohli nahradit křesťanské služebnictvo“.³⁶ Nic takového se však nestalo. (A je to vsutku zajímavé: mezi židovským městským obyvatelstvem byla chudoba a bída, vyskytovali se v něm „chudáci, kteří si jen taktak obstarali obživu“,³⁷ nikdy však nedocházelo k opaku: Židé si nehledali zaměstnání v domácnostech křesťanů. To znamená, že jim v tom něco bránilo, ale taky že dostávali podporu od soudržné židovské obce.) Nicméně již v roce 1825 směli židovští nájemci zaměstnávat křesťany. Také „přísné dodržování zákazu“, například že nesmějí Židům obdělávat půdu, „bylo v praxi obtížné dodržovat“.³⁸

Jako odpověď na to, že se rychle rozmáhala sekta sobotistů (ti drželi sváteční den v sobotu místo v neděli) ve Voroněžské, Samarské, Tulské a dalších guberniích, byla v téže době zpřísněna opatření též v pásmu židovského osídlení. „Roku 1821 byli pro obvinění ‚z těžkého útlaču‘ rolníků a kozáků vyhnáni Židé z venkovských obcí v Černigovské gubernii, v roce 1822 z vesnic v Pollavské gubernii.“³⁹

Na své cestě po Uralu v roce 1824 car Alexandr I. zjistil, že kolem dolů se pohybuje „značný počet Židů, kteří tu ‚tajně nakupují drahé kovy, korumpují tamní obyvatele na úkor státní pokladny i soukromých podnikatelů“, a nařídil, aby „Židé ‚v žádném případě nebyli nadále trpěni ani ve státních, ani v soukromých podnicích baňské správy“.“⁴⁰

Stejně tak poškozoval erární pokladnu kontraband podél celých západních hranic Ruska, kudy se pašovalo zboží a potraviny do obou ruských metropolí. Gubernátoři informovali, že kontraband pašují především Židé, kteří bydlí v hustě osídleném pohraničním pásmu. V roce 1816 bylo rozhodnuto vystěhovat všechny Židy z padesátikilometrového příhraničního pásma Volyňské gubernie, a to dokonce do tří týdnů. Ve skutečnosti vystěhování v této gubernii trvalo potom pět let a povedlo se jen částečně. Nový gubernátor v roce 1821 Židům povolil, aby se do svých dřívějších obydlí vrátili. Další nařízení z roku 1825 bylo obecnější, ale mnohem opatrnější – vystěhování měli být jen ti Židé, kteří nebyli hlášeni v místních kahalech nebo neměli v příhraničním pásmu vlastní nemovitosti.⁴¹ Takže nyní měli být vystěhováni jen náhodní „přivandrovalci“. Ani tento pokyn však nebyl proveden do důsledků.

Zároveň s Ustanovením z roku 1804, s jeho bodem o vystěhování Židů z vesnic v západních guberniích, vyvstal před státními orgány přiro-

³⁶ JE, sv. 11, s. 493.

³⁷ J. Gessen, sv. 1, s. 206–207.

³⁸ JE, sv. 11, s. 493.

³⁹ KJE, sv. 7, s. 313; Kovalevskij, in *Šcit*, s. 117.

⁴⁰ JE, sv. 1, s. 805.

⁴¹ JE, sv. 12, s. 599.

zeně problém, kam je vlastně vystěhovat. Velká i menší města byla již hustě obydlena a tuto hustotu ještě zvyšovala tvrdá konkurence v maloobchodě při nízké produktivitě práce. V téže době na jih od Ukrajiny leželo ladem rozsáhlé, málo obydlené, zato však úrodné Novorusko. Takže jasným záměrem státní úvahy bylo přimět neproduktivní židovské masy vystěhovávané z venkova, aby se daly na zemědělství v Novorusku. Deset let předtím se Kateřina II. snažila probudit tuto iniciativu tím, že zavedla pro Židy dvojí daň, ale zároveň jim ukázala možnost zbavit se jí, když se přestěhují do Novoruska a budou se tam věnovat zemědělství. Avšak tato dvojí daň, o níž se často zmiňují židovští historikové, nebyla reálná už proto, že neexistovala evidence židovské populace, měl ji jen kahal, a ten před úřady skoro polovinu lidí tajil. (Od roku 1808 přestal být soupis vyžadován.) Kateřinina pobídka nikoho z Židů k přestěhování nelákala. Nyní bylo speciálně pro Židy v Novorusku připraveno 30 000 děsjatin (skoro 33 000 hektarů) půdy „pro začátek“, to znamená s možností případného dalšího přidělu podle potřeby. Vláda přesídlencům nabízela značné výhody: že v Novorusku dostanou do dědičné držby (nikoli do vlastnictví) čtyřicet děsjatin státní půdy na rodinu (průměrný přiděl půdy na rolnickou rodinu byl v Rusku jen několik děsjatin, výjimečně víc než deset), peněžní půjčku na přestěhování a na zařízení hospodářství (na koupi dobytka, inventáře aj.; půjčky se měly začít splácet až po deseti letech a splatit během dalších deseti let). Pro přesídlence měly být připraveny roubené chalupy (v těchto krajích měli nejen mužici, ale i někteří statkáři domy z pěchované hlíny), měli být na deset let osvobozeni od daní a zůstávali osobně svobodní (v této nevolnické době) a pod záštitou úřadů.⁴² (Vojenská povinnost podle Ustanovení z roku 1804 pro Židy neplatila, peněžní kompenzace za ni byla obsažena v jejich zdanění.) Osvícení židovští vzdělanci, kterých tehdy bylo ještě velmi málo (Notkin, Levinzon), rovněž podporovali tuto státní iniciativu – „musí toho být dosaženo pobídkami, rozhodně ne donucováním“ – a bylo jim jasné, že je nutné, aby se jejich lidé věnovali produktivní práci.

Podrobně celou tuto strastiplnou osmdesátiletou epopej židovského zemědělství v Rusku pečlivě vylíčil ve svém důkladném díle V. N. Nikitin, který byl v chlapeckém věku odveden jako kantonista, tj. žák nižší vojenské školy, kdy také dostal toto příjmení; potom se mnoho let věnoval studiu archivů rozsáhlé, nikdy však neuveřejněné oficiální korespondence mezi Petrohradem a Novoruskem. O tom všem zevrubně pojednává jeho dílo, cituje zde četné dokumenty a hojně statistiku, často se opakuje, někdy si hlášení rozdílně smýšlejících inspektorů, podá-

vaná ve velkém časovém rozpětí, odporují, uvádějí se v nich podrobné tabulky, ne vždy úplné a nikým později neuspořádané, kniha však přesto poskytuje nadmíru bohatý materiál pro náš stručný přehled. Pokusme se tedy vykreslit podle ní ucelený a názorný obrázek.

Nikitin uvádí, že cílem vládních míst bylo – vedle státního úkolu zalidnit rozsáhlá neobydlená prostranství – také rozptýlit Židy po větším území, než jak zatím žili, přimět je k produktivní fyzické práci a odpoutat je od „škodlivých živností“, jimiž „masově chltěnechtě ztěžovali už dost těžký život nevolných rolníků“. „Vláda jim navrhovala, aby se věnovali zemědělství, majíc na mysli zlepšení jejich vlastního života... Vláda... je nelákala planými sliby, ale naopak, všemožně je zrazovala od toho, aby se stěhovalo více než tři sta rodin ročně“;⁴³ stěhování se také brzdilo kvůli výstavbě domů na nových místech, Židům se doporučovalo, aby do Novoruska nejdříve vyslali své lidi, kteří by tam obhlédli situaci.

Byla to od samého začátku myšlenka chvályhodná, jenže neodpovídala tužbám židovských přesídlenců a organizačním schopnostem úředníků ruské administrativy. Záměr byl beznadějný už proto, že zemědělství je velké umění, které se pěstuje po celé generace, a je-li někdo proti němu zaujat nebo k němu nemá vztah, nelze ho k půdě připoutat.

Pro Židy bylo tedy v Rusku rezervováno třicet tisíc děsjatin, ale všechna ta půda na ně pak celá desetiletí čekala. (Publicista I. G. Oršanskij později vyslovil názor, že židovské zemědělství mohlo být úspěšné, kdyby Židé byli dostali státní půdu někde blíž, v Bělorusku, kde měli zemědělský život stále na očích.⁴⁴ Tam však volná půda nebyla, například v Grodenské gubernii bylo volných jen asi dvě stě děsjatin, a to půdy nekvalitní, „kde veškeré obyvatelstvo trpělo špatnou úrodou“.⁴⁵

Avšak „Židé se do zemědělství nijak nehrnuli“. O přestěhování se zprvu zajímalo sotva čtyřicet rodin. Židé doufali, že se akce třeba ještě zruší, že k jejich vysídlení z vesnic Západního kraje třeba vůbec nedojde – Ustanovením z roku 1804 byla pro ně sice stanovena tříletá lhůta, ale zatím se s ním ještě ani nezačalo. Osudová chvíle, 1. leden 1808, se pomalu blížila, leckde už vystěhovávání začalo, rodiny byly eskortovány z vesnic do městeček. A tak se od roku 1806 Židé přece jen sami pohnuli, možná i pod dojmem šířících se zpráv, že celý ten podnik je vlastně výhodný. Žádostí o přestěhování přicházelo čím dál víc, Židé se „tam hrnuli... jako do země zaslíbené... jako jejich předkové ze země

⁴³ Nikitin, s. 7, 58, 154.

⁴⁴ I. Oršanskij, *Jevrei v Rossii: Očerki i issledovanija*, I. vyd., Petrohrad 1872, s. 174–175.

⁴⁵ Nikitin, s. 3, 128.

chaldejské do země kanaanské“, dokonce „tam tajně odcházely celé skupiny i bez úředního povolení, někdy i bez osobních průkazů“. (Stávalo se, že někteří prodali svůj průkaz někomu z jiné etapové skupiny, sami ohlásili ztrátu dokladu a požádali si o nový.) Zájemců je „den ze dne více“ a všichni „vytrvale prosí o půdu, bydlení a stravu“.⁴⁶

Tlak byl větší, než „Pečovatelská kancelář pro židovské přesídlence“ působící v Chersonské gubernii stačila zvládnout; nebyly včas postaveny domy, nebyly vykopány studny, zabydlení příchozích ztěžovaly stepní vzdálenosti, byl nedostatek řemeslnických mistrů, lékařů a veterinářů. Vláda „nijak nešetřila ani penězi, ani rozumnými pokyny, ani sympatiemi k přesídlencům“, avšak gubernátor Rišelje požádal v roce 1807, aby tempo přistěhování bylo sníženo na 200 až 300 rodin ročně a bez omezení aby byli přijímáni jen ti, kdo se chtějí přistěhovat na vlastní náklady. „Nastane-li neúroda, budeme muset tyto lidi živit po několik let.“ (Nejchudší přesídlenci dostávali každodenní stravné.) Gubernátoři Západního kraje však začali o své vůli vypravovat zájemce mimo skupiny – takže už nebyl přesný přehled, kolik přesídlenců bylo vypraveno. To pak zavinilo různé útrapy cestou, nedostatek potravin, nemoci, ba i úmrtí.⁴⁷ Někteří lidé se cestou prostě ztratili.

Vzdálenosti ve stepi, kde bylo od kolonie ke Kanceláři sto nebo i tři sta verst, a neochota administrativy vést přesnou evidenci a správně rozdělovat dávky způsobovaly, že někteří přesídlenci dostali více, jiní méně, a ti si pak stěžovali, že se na ně nedostalo stravné nebo půjčka. Dozorců v koloniích bylo málo a nedokázali si udržet přehled. (Dostávali ubohé služné, často neměli k dispozici koně a obcházeli své rajony pěšky.) Stávalo se, že přesídlenci třeba po dvou letech na novém místě neměli ještě ani hospodářství, ani osivo, ani obilí k vlastní potřebě. Tyto ubožáky nechali jít kam kdo chtěl. Přicházely „žádosti Židů, aby byli vyškrtnutí ze zemědělského stavu“, byli tedy propuštěni jako přesídlenci a zařazení zpět do stavu měšťanského, jenže „z propuštěných se téměř pětina nevrátila a jen se tak bezcílně potulovala“. (Spolu s vyškrtnutými zmizely i vyplacené půjčky.) Někteří přesídlenci se „jednou objevili v koloniích, jindy bez dovolení beze stopy zmizeli“ nebo se toulali po městech v okolí a „ze starého zvyku obchodovali“.⁴⁸

V četných hlášeníh Kanceláře a inspektorů se líčí, jak noví přesídlenci hospodařili. K těm, kteří „nevěděli, jak se k této práci postavit“, byli najati státní rolníci, aby je to naučili; takže orbu „provádějí většínou zjednaní Rusové“. Újal se zvyk „napravit nedostatky za pomoci

⁴⁶ Tamtéž, s. 7, 15, 16, 19, 58.

⁴⁷ Tamtéž, s. 14, 15, 17, 19, 24, 50.

⁴⁸ Tamtéž, s. 26, 28, 41, 43–44, 47, 50, 52, 62–63, 142.

námezdních dělníků“. Osévá se jen nepatrná část přidělené půdy a k zasetí není použito nejlepšího osiva, někteří dokonce – ačkoli speciální osivo k zasetí dostali – vůbec půdu neofova a neosévají nebo při setí osivem plýtvají a při sklizni plno zrna poztrácejí. Z ne zkušenosti zemědělské nářadí ničí, nebo je dokonce prodávají. Nevyznají se v pas- teectví. „Dobytěk porážejí pro svou spotřebu, a potom si stěžují, že žádný nemají.“ Jiní zase přidělený dobytek prodají a za tyto peníze si kupují obilí.

Nepřichystají si na topení kyzják ze sušeného dobytčího trusu, a v domech pak mají vlhko; domy neopravují a nechávají je chátrat. Zeleninu na zahradách nepěstují, slámou na krmení si topí. Protože neumějí žnout, kosit ani mlít, nemohou se dát najmout na práci do okolních vesnic, nikdo je nechce zaměstnat. Ze špíny, ve které žijí, vznikají různé nemoci. „Vůbec nečekali, že je bude někdo nutit, aby se zabývali zemědělskými pracemi“, zřejmě si představovali, že si na polní práce najmou dělníky, a až se jim rozmnoží dobytek, prodají ho na trhu.

Přesídlenci i nadále „spoléhají na pomoc státu“. Stěžují si, že jsou „v zoufalém stavu“, a je to pravda. a že chodí v hadrech. a to je také pravda, ale inspekce namítá, „že nemají co na sebe, protože jsou líní chovat ovce, nezaseli si len ani konopí“. Ženy se nenaučily příst ani tkát. Jeden inspektor uzavřel svou zprávu konstatováním, že Židé hospodaření nezvládli, protože jsou „zvyklí vést bezstarostný život, nestarají se a nevyznají se v zemědělských pracích“.

Považuje však za správné dodat: „K zemědělství se člověk musí *připravovat od mládí*; Židé, kteří vedli do pětačtyřiceti až padesáti let pohodlný život, nejsou schopni stát se tak rychle zemědělci.“⁴⁹ Vydaje státní pokladny na přesídlence bylo nutno oproti předpokladu dvojnásobně, trojnásobně zvýšit – stále byly požadovány další a další peníze. Říšelje tvrdil, že stížnosti „přicházejí jen od zahaleců, ne od dobrých hospodářů“, ačkoli v jiné zprávě se říká: „Naneštěstí je od samého začátku ani jeden rok nepovzbudila dobrá úroda.“⁵⁰

Z Petrohradu reagovali na „mnohá fakta hlášená na ministerstvo tak..., že se Židé vyhybají zemědělství úmyslně“: „Mláda do nich investovala státní podporu a doufala, že se z nich stanou zemědělci *doopravdy*, nejen podle jména.“ „Někteří přesídlenci, nebudou-li přidrženi k práci, mohou nadlouho zůstat státní pokladně na obtíž.“⁵¹

Přliv židovských přesídlenců do Novoruska na státní útraty, nařízený a nezajištěný úspěšnou výstavbou, byl v roce 1810 dočasně zastaven.

⁴⁹ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy...*, s. 72.

⁵⁰ Tamtéž, s. 24, 57–60, 47–50, 55–54, 61, 65, 72–75, 97.

⁵¹ Tamtéž, s. 29, 57–58.

Roku 1811 senát obnovil právo Židů pronajímat si obchod s lihovinami ve státních vesnicích v guberniích pásma židovského osídlení. Když tato zpráva došla do Novoruska, „vzalo to mnohým lidem chuť zůstat v zemědělství, a přestože odtud nesměli bez písemného povolení odcházet, někteří přece odcházejí a stávají se z nich šenkýři na statkářských nebo státních vesnicích“. V roce 1812 se zjistilo, že z 848 už přesídlených rodin jich zde zůstalo 558, za výdělkem do Chersonu, Nikolajeva, Oděsy nebo dokonce až do Polska odjíždělo 88 rodin a zbylé rodiny prostě zmizely. Celá tato zkušenost, celé toto „stěhování bylo něčím naprosto novým nejen pro Rusko, ale patrně pro celou Evropu“.³²

Vláda nyní uznala, že „vzhledem k tomu, že Židé mají odpor k zemědělství, neumějí je provozovat a vzhledem k nedopatření správců“ stěhování „způsobilo velké zmatky, a proto si Židé zaslouží *shovívavé zacházení*“. Avšak také: „Jak zajistit, aby ti, kterým by se dovolilo opustit zemědělství, splatili státní pokladně dluh, jak napravit bez zatížení státní pokladny potíže těch, kteří v zemědělství zůstanou, jak usnadnit osud těchto lidí, kteří hodně trpěli a někdy si div nezoufali?“³³ Ostatně správci bylo nejen málo, ale měli také málo prostředků a nejenže se dopouštěli chyb, ale navíc byli nedbalí, často nebyvali přítomni, zpožďovali výdej zrna nebo peněz, lhostejně přihlíželi, jak Židé rozprodávají majetek; a také zneužívali své moci – za úplatek dávali povolení na dlouhý odjezd, i když šlo o hlavní pracovníky v rodině, což se vzápětí projevilo v chaotickém hospodaření.

Ani po letech 1810–1812 se situace v židovských koloniích nezlepšila. „Nářadí Židé poztráceli, rozkradli nebo je zastavili“, „voli šli zase na porážku nebo byli ukradeni a prodáni“, „pole osévali pozdě“ (čekali, až bude teplo), osévali „nekvalitním osivem“ a co nejbliž u svých chalup, stále na stejném místě, nezorávali celinu, „někteří dokonce pět i více let po sobě seli na vymrskaných polích“ a nepěstovali střídavě obilí a brambory. Některý rok „byla úroda tak slabá“, že se „nesklidilo ani dostatek zrna na osev“. (Jenže neúroda přesídlenecům vyhovovala – získali pak právo z vlastní vesnice odjet.) Dobytek nijak nešetřili, voly pronajímali nebo se s nimi „dávali najmout“ jako formani, přetěžovali je, špatně je krmili nebo je vyměňovali a poráželi pro sebe a pak ohlásili, že dobytek jim uhynul – a nadřizení jim pak vydali další kus nebo je pustili za práci. „Nestarali se o to, aby dobytek měl pevnou ohradu, odkud by se v noci nedal tak snadno odvést; jen by pořád spali, za pasáky si najímali děti nebo lenochy, kteří nedokázali stádo jaksepatří ohlídat“, a o svátcích a v sobotu vyháněli dobytek úplně bez pastýřů (v sobotu ne-

³² Tamtéž, s. 29, 49, 67, 75, 89, 189.

³³ Tamtéž, s. 87–88.

smějí ani honit zloděje). A žehrali na těch pár svých souvěrců, kteří pilně pracovali a sklízeli výbornou úrodu – ti se mohli dostat do starozákonní klatby (cheremu), neboť „předvedli nadřizeným, že i Židé mohou pracovat v zemědělství a že také oni k tomu budou přinuceni“. „Nelnu-li k zemědělství... řekli si, že budou polní práce bojkotovat, aby svými neustálými obtížemi dali najevo, že to nedokážou“, chtěli se vrátit „hlavně k prodeji lihovin, který byl jejich souvěrcům opět povolen“.

Několikrát se jim kupoval dobytek, nářadí i osivo, stále znovu a znovu dostávali půjčky na výživu. „Velmi mnozí, když získali půjčku a považovali se za hospodáře, přicházeli do vsí, jen když se vydávaly peníze, a potom... zase odešli s penězi do okolních měst a vesnic za obchodem“, obchodovali... přidělenou půdou, dali se na potulku, žili „několik měsíců v ruských vesnicích, někdy v době, kdy tu bylo nejvíc práce“, „a živil se tím, že šidili rolníky“. Z tabulek ve zprávě je často vidět, že odcházela – ať bez povolení nebo s úředním povolením – polovina rodin a mnoho dalších bylo nezvěstných. (Například zcela neuspořádaná obec Izrailevka v Chersonské gubernii: „Její přistěhovalí obyvatelé žili na vlastní útraty a mysleli si proto, že mají právo zabývat se lehkou prací; usadili se tu jen z toho důvodu, aby mohli využívat výsad“ – z 32 rodin jich zde žilo pouze 13, a ty osévaly pole jen naoko, ostatní „šenkovali v sousedních újezdech“.)⁵⁴

V četných zprávách inspektorů se znovu a znovu uvádí, že „odpor židovských žen k zemědělským pracím byl mimořádně velkou překážkou... prosperity“ židovských osídlenců. „Židovské ženy, které se zpočátku jakoby vpravovaly do polních prací, se jim později vyhýbaly.“ – „Když židovští rodiče vdávali své dcery, uzavírali se svými budoucími zeti smlouvu, že nebudou své ženy nutit k těžkým polním pracím, ba že ani nebudou muset nosit ze vzdálených studní vodu, omazávat hlínou chalupu, že si na takové práce někoho zjednájí; že jim pořídí pro sváteční dny, pěkné oblečení, liščí a zaječí kožichy, náramky, klobouky, dokonce i perly.“ Tyto podmínky nutily mladé muže, aby „uspokojovali rozmary svých žen – a tak ruinovali svá hospodářství“; mají „věci až příliš přepychové a drahé“, hedvábí, stříbro a zlato, zatímco jiní osídlenci nemají ani zimní oblečení. Tím, že uzavírali manželství v příliš mladém věku, „Židé se oproti jiným osídlencům brzy a hojně rozmnožovali“. A když později mladí manželé od rodiny odejdou, rodina se zmenší a není pak schopna práci zvládnout. Tam, kde bydlí v jednom domě několik rodin pohromadě, panuje nepořádek a špína a vyskytly se i kurděje. A některé ženy se vdávají za měšťany a z vesnice nadobro odcházejí.⁵⁵

⁵⁴ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy...*, s. 64, 78–81, 85, 92–97, 112, 116–117, 142–145.

⁵⁵ Tamtéž, s. 79, 92, 131, 142, 146–149.

Pečovatelská kancelář hlásila, že od židovských osídlenců přicházejí z různých kolonií opakované stížnosti na stepní půdu, která „je tak tvrdá, že se musí orat se čtyřmi páry volů“, dále stížnosti na neúrodu, na nedostatek vody, na nedostatek paliva, na špatné a nezdravé podnebí vyvolávající nemoci, na kroupy i na kobylinky. Docházely také přehnané stížnosti na správce, které se pak při kontrole ukázaly často jako nepodložené. Osídlenci „si na sebemenší nepohodlí okamžitě stěžovali“, „své stížnosti vždy zveličovali“, ale „když byli v právu, zjednávala Kancelář nápravu“. Jediné, na co si nestěžovali, bylo omezování v modlitbách nebo vyučování na školách, které byly v osadách zřízeny (osm kolonií mělo roku 1829 čtyřicet učitelů).⁵⁶

Jenže v této stepi v téže době, píše Nikitin, obdělávali stejnou panenskou půdu a bojovali se stejnými kobyilkami němečtí kolonisté, příslušníci mennonitské církve i Bulhaři, kteří si také protřpěli tato neúrodná léta a tyto nemoci, ale vždycky měli obilí i dobytek, bydleli v krásných domech, měli spoustu hospodářských stavení, úrodné zahrady a kolem domů plno zeleně. (Rozdíl byl nápadný zvláště tehdy, když někteří němečtí kolonisté byli vyzváni, aby se přestěhovali do židovských kolonií, předávali tu své zkušenosti a šli příkladem vsťfc. Německé usedlosti byly na první pohled docela jiné.) Také sousední ruské osady měly lepší sklizně než Židé. (Mimo chodem, někteří z nich se již stačili zadlužit u bohatších Židů a odpracovávali si to na polních pracích.) Ruští rolníci, dodává Nikitin, „zvyklí již útlaku nevolnictví... stoicky snášeli všechny útrapy“. Širá step však židovským kolonistům přes všechny starosti a ztráty, které jim způsobila, také „v leccm pomohla... odevšad k sobě lákala uprchlé nevolníky, kteří usedlým kolonistům platili: za pronásledování loupežemi, krádežemi dobytka nebo, „červeným kohoutem“, ale za pohostinnost svou pilnou fyzickou prací, na kterou byli zvyklí. Židovští zemědělci jako mazaní a praktičtí lidé vítali tyto tuláky z pudu sebezáchovy vldně a přívětivě, a ti jim pak ochotně pomáhali orat, sít i sklízet“. Někteří uprchlíci, aby se lépe ukryli, se dokonce dali na židovskou víru. „Tyto případy se vyskytovaly“ a roku 1820 vláda Židům zakázala brát do služby křesťany.⁵⁷

Roku 1817 uplynula desetiletá lhůta úlev pro židovské přesídlence a nyní měli být daňově zařazeni do stejné kategorie jako státní rolníci. Nastal rozruch – osídlenci posílali hromadné petice, ale i úředníci žádali, aby úlevy byly prodlouženy na 15 let. Kníže Golícyn, osobní přítel Alexandra I. a ministr školství, osvěty a duchovních záležitostí, který se zabýval také všemi otázkami týkajícími se Židů, rozhodl, že lhůta úlev bude prodloužena o dalších 5 let a splátky úroků za půjčky na 30 let.

⁵⁶ Tamtéž, s. 56, 106, 145.

⁵⁷ Tamtéž, s. XIII, 95, 109, 144, 505.

„Ke cti petrohradských úřadů je třeba říci, že i dříve všem žádostem Židů věnovaly patřičnou pozornost.“⁵⁸

V žádostech došlých od židovských kolonistů Nikitin objevil „žádost svým obsahem mimořádně charakteristickou“:

„Zkušenosti ukázaly, že i když je zemědělství pro lidstvo nutné, přesto je považováno za nejobyčejnější zaměstnání, které vyžaduje spíše tělesnou sílu nežli důvtip, a proto bývalo toto zaměstnání na celém světě vždy svěřováno jen takovým lidem, kteří ve své prostotě nebyli schopni tak důležitých výkonů, jaké jsou nutné ve třídě průmyslníků nebo obchodníků; jenže tato třída, která vyžaduje schopnosti a vzdělání a stará se především o obohacení mocných států, ve všech dobách uznávala a ctíla rolnický stav... Avšak pomlouvačná hlášení ohledně Židů, postupovaná ruské vládě, dokázala připravit Židy o možnost projevit se v zaměstnání, které je jim vlastní, totiž v obchodě, a donutila je přejít do stavu, který byl oceňován jako stav *nevzdělaného lidu*, totiž do stavu rolnického. V letech 1807–1809 bylo z venkova vyhnáno přes 200 000 osob...“ (většinou to byli obchodníci s lihovinami), „a ti museli osídlit místa... neobydlená.“ A proto žádali, aby byli znovu zařazeni mezi „*měšťany* a mohli se vykazovat osobním dokladem a bez omezení odcházet, kamkoli budou chtít“.⁵⁹ Řečeno jasně a srozumitelně.

V letech 1814–1823 židovská hospodářství vůbec nevzrůstala. Podle statistických údajů se ukazovalo, že na každého muže, podléhajícího dani z hlavy, připadly necelé dvě třetiny desjatiny obdělané půdy. Podle hodnocení správců se tito osídlenci „vyhýbali těžké práci“ a přilepšovali si obchodováním a jinou výdělečnou činností.⁶⁰

Padesát let poté židovský publicista I. G. Oršanskij napsal: „Je naprosto přirozené, že jakmile lidé, kteří se sem přestěhovali, aby se věnovali zemědělství, uviděli před sebou tak rozsáhlé a neobdělané pole výdělečné činnosti, vrhli se na své známé a oblíbené zaměstnání, které jim slibovalo hojnější sklizeň ve městě než to, s jakým mohli počítat jako zemědělci... Proč po nich tedy žádat, aby se za každou cenu věnovali zemědělství, které jim docela jistě půjde špatně“ – „když je ve vznikajících městech plno práce, která je mnohem víc láká?“⁶¹

Tehdejší ruské úřady měly jiné představy: Židé se později „mohou stát užitečnými zemědělci, kdežto jako „příští měšťané“ jen rozmnoží počet městských příživníků“.⁶² Nicméně na devět židovských kolonií

⁵⁸ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy...*, s. 99–102, 105, 146.

⁵⁹ Tamtéž, s. 103–104.

⁶⁰ Tamtéž, s. 141.

⁶¹ Oršanskij, s. 170, 173–174.

⁶² Nikitin, s. 114.

bylo již vydáno 500 000 rublů, což vzhledem k tehdejší smyšlně nízkým cenám byla obrovská částka.

V roce 1822 uplynulo další pětileté odročení daní, jenomže stav židovských hospodářství vyžadoval další úlevy a dotace. Žůrazňovala se „*mimořádně svízelná situace osídlenců*“, pramenící „z jejich věčného příživnictví, nemoci, úmrtnosti, neúrody a z jejich neznalosti zemědělských prací“.⁶³

A přitom v letech 1816, 1817 a 1822 byla velmi dobrá úroda, úspěšná i pro Židy. Mladá židovská generace přece jen postupně přivýkala zemědělské práci. Osídlenci viděli, že i oni mohou dosáhnout slušné úrody, a začali zvát své krajany z Běloruska a z Litvy, kde právě zažili několik neúrodných let. Tamní židovské rodiny se sem hrnuly legálně i ilegálně a v roce 1824 už hrozilo úplné, do té doby neznámé vysídlení venkova v Západním kraji; roku 1821, jak už bylo řečeno, byla učiněna opatření, aby Židé nemohli provozovat lihovarnictví v Černigovské gubernii a později ještě v dalších třech guberniích. A gubernátoři Západního kraje žadatele pouštěli bez ohledu na to, kolik půdy rezervované pro Židy v Novorusku ještě zbylo. Novorusko ohlásilo, že může přijmout nanejvýš 200 rodin ročně, v pohybu však už bylo 1800 rodin (cestou se jich část rozprchla, část se usadila jinde). Státní pomoc přesídlelcům byla nyní zrušena, zbyla jen desetiletá úleva na daních. Vedle toho měly i kahaly zájem na tom, aby se zbavily chudiny, a tím snížily své daně, takže přesídlencům vypomáhaly z prostředků židovské obce. Posílaly na cestu i nemocné a staré lidi, velké rodiny s mnoha dětmi a malým počtem výkonných pracovníků, lidi, jaké zemědělství vůbec nemohlo potřebovat; a když úřady vyžadovaly písemný souhlas odesílaných osob, pořídil se seznam nějakých podpisů.⁶⁴ Takže do roku 1823 přijelo do okolí Jekatěrinoslavi 455 rodin, avšak pouze dvě z nich se dokázaly usadit a samy se uživit. Naprostá většina „bezmezně spoléhala na pomoc státu, s níž se noví osadníci mohli snadno obejít bez práce“. V průběhu roku 1822 přijelo z Bílé Rusi do Novoruska 1 016 rodin, kolonie se rychle rozrůstaly o dočasné návštěvníky, ale všude bylo málo místa a hodně špíny, takže se šířily i různé nemoci.⁶⁵

V roce 1825 Alexandr I. přesídlování Židů zakázal. Nato přišla v letech 1824 a 1825 další neúroda a židovští osídlenci dostali další půjčky (ale aby si nedělali velké naděje, byly před nimi maskovány jako iniciativní výplaty od správců nebo jako platby za nějakou vykonanou práci). Znovu se vydávaly osobní průkazy na cesty do měst. Ale že by

⁶³ Tamtéž, s. 135.

⁶⁴ Tamtéž, s. 118.

⁶⁵ Tamtéž, s. 110, 120–129, 132, 144, 471.

začali platit daně ti, kdo se sem přistěhovali už před osmnácti lety, o tom se nedalo uvažovat.⁶⁶

Zároveň v roce 1823 „následoval nejvyšší carský výnos, aby Židé v běloruských guberniích rokem 1824 přestali podnikat s lihovinami, s nájmy a s poštami, a do roku 1825“ se definitivně přestěhovali „do měst a městeček“. A tak začalo stěhování. Do ledna 1824 se přestěhovalo „kolem dvaceti tisíc lidí“. Navíc panovník požadoval, aby se „věnovala pozornost způsobům podnikání a obživy“ Židů za tohoto stěhování, „aby v této situaci nezůstali bez přístřeší a netrpěli neúnosným nedostatkem potravin“.⁶⁷ Třebaže byl vytvořen Výbor čtyř ministrů („Ministerský výbor“, již čtvrtý výbor pro řešení židovské otázky), nevedlo to ke kladnému výsledku ani v příjmech státní pokladny, ani ve vynalézavosti administrativy, ani v sociální struktuře židovské komunity, která se zvenku prostě změnit nedala.

I v této věci, tak jako v mnoha jiných věcech předtím, se nám car Alexandr I. jeví jako nedůrazný panovník plný dobrých předsevzetí, ale slabé vůle (stejně tak nic nepodnikl proti aktivizujícím se tajným společnostem, které se chystaly svrhnout trůn). V žádném případě však nenajdeme v jeho rozhodnutích nedostatek blahovůle k Židům. Naopak, upřímně naslouchal jejich problémům, a dokonce i za války s Napoleonem v letech 1812–1814 měl ve svých službách u hlavního stanu židovské zástupce Zundela Sonnenberga a Lejzera Dillona, kteří „zastupovali Židy“. (Dillon byl ostatně zanedlouho souzen pro zpronevěru dvou set padesáti tisíc rublů z úředních peněz a vydírání statkářů. Naproti tomu Sonnenberg se dlouho těšil carově přízni.) Z nařízení Alexandra I. (1814) po řadu let působila v Petrohradě židovská delegace, na kterou uspořádali Židé peněžní sbírku, neboť „se očekávaly velké tajné výdaje na vládních úřadech“. Delegáti se přimlouvali, aby Židé dostali povolení na „obchod, koncesi a pálení lihovin“, aby jim byly „poskytnuty úlevy na daních“, aby jim byly „promínuty nedoplatky na daních“ a dále, aby byla zrušena omezení pro členy magistrátů z řad Židů. Panovník je blahosklonně vyslechl a slíbil jim to, avšak provedeno to nebylo.⁶⁸

V roce 1817 přijel do Ruska z londýnské misijní společnosti advokát Lewis Weigh, zastánce rovnoprávnosti Židů. Přijel speciálně proto, aby se seznámil s jejich situací v Rusku; měl pak rozhovor s Alexandrem I. a předal mu pamětní zápis: „Jsem hluboce přesvědčen, že Židé jsou královský národ,“ pravilo se v něm, „takže všechny národy křesťanské,

⁶⁶ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy...*, s. 158, 156.

⁶⁷ J. Gessen, sv. 1, s. 205–206.

⁶⁸ Tamtéž, s. 176–181; JE, sv. 7, s. 105–104.

jež získaly skrze Židy spasení, jim musí prokazovat velikou poctu a vděk.“ – Tato argumentace byla Alexandru I. v posledním období jeho života, kdy propadal svým mystickým náladám, velmi blízká. Ruský car a jeho vláda se obávali, „aby se nějak neopatrně nedotkli náboženského cítění“ Židů. Alexandr si velice vážil tohoto starobylého národa a jeho Starého zákona, jeho náboženství, a měl pochopení pro jeho nynější situaci. A z toho všeho se utopicky snažil vymyslet, jak tento národ pokojně převést do Nového zákona. S touto představou byla za carovy účasti roku 1817 založena Společnost izraelských křesťanů, to znamená Židů, kteří konvertovali ke křesťanství (nemuselo to být nutně pravoslavi). Získávali tím mnoho důležitých výhod – mohli po celém Rusku svobodně „obchodovat a provozovat řemesla, i když nebyli členy stavovské gildy ani cechu, a byli osvobozeni s celým svým potomstvem od civilní i vojenské služby“. Tato Společnost však mnoho Židů nezískala a brzy zanikla.⁶⁹

Alexandr I. ve své blahovůli k Židům vždycky rázně zastavil obvinění z rituálních vražd, která proti nim vznikala. (Taková obvinění se nikdy před dělením Polska v Rusku nevyskytla, přišla až odtud. V Polsku samém se objevovala od 16. století a dostala se tam z Evropy, kde vznikla nejprve v Anglii v roce 1144, a opakovala se pak ve 12. a 13. století ve Španělsku, ve Francii, v Anglii a v Německu. Bojovali proti nim i papežové i králové, ale obvinění neustávala ani ve století 14. a 15.) První takový proces v Rusku byl v obci Senno poblíž Vitěbska roku 1799, ale obžalovaní byli osvobozeni pro nedostatek důkazů. Proces v Grodnu roku 1816 byl nejen carským nařízením zastaven, ale stal se pro ministra duchovních záležitostí Golicina podnětem, aby všem guberniálním úřadům rozeslal příkaz: propříště neobviňovat Židy „z usmrcení křesťanských dětí ,bez jakýchkoli důkazů, z pouhého předsudku“.⁷⁰ V letech 1822–1823 vznikl další takovýto případ v městečku Veliž, také ve Vitěbské gubernii. Soud ve Vitěbsku se však v roce 1824 usnesl: Židé, „proti nimž podle svědectví mnoha křesťanů bylo *pochybně* uvaleno podezření z vraždy tohoto chlapce, údajně proto, aby získali jeho krev, nechť jsou mimo jakékoli podezření“.⁷¹ Za celé čtvrtstoletí své vlády se však Alexandr I. na tento problém nikdy nesoustředil natolik, aby se došlo k důslednému řešení židovské otázky v Rusku, které by mělo léčivý účinek pro všechny.

Co tedy dál, co dělat s tímto izolujícím se lidem, který stále ještě nerostl s Ruskem a jehož početnost se neustále zvyšuje? přemýšlel i carův

⁶⁹ Tamtéž, s. 180, 192–194.

⁷⁰ KJE, sv. 4, s. 582–586; J. Gessen, sv. 1, s. 185.

⁷¹ J. Gessen, sv. 1, s. 211–212.

oponent děkabrista Pestěl, když hledal řešení pro příští Rusko, do jehož čela se hodlal postavit. A v Ruské Pravdě navrhl dvě východiska: buď bude dosaženo skutečného splynutí Židů s křesťanským obyvatelstvem Ruska: „Především ostatním je nutné odstranění (pro křesťany) škodlivý vliv těsného propojení, jaké mají mezi sebou Židé a směřují jím proti všem ostatním křesťanům a izolují se od nich... Je zapotřebí svolat všechny učené rabíny a moudré Židy, vyslechnout jejich názory, a teprve pak podniknout opatření... Jestliže Rusko Židy nevyhání, pak oni tím spíše nemají sami sebe stavět do nepříznivého vztahu ke křesťanům.“ Druhé východisko pak „záleží v pomoci Židům, aby si založili zvláštní odloučený stát někde v Malé Asii. K tomu má být určeno sběrné středisko pro židovský lid a dán mu pro posilu jistý počet vojska.“ (Jak blízko to má k budoucí sionistické myšlence!) Celkem dosáhne počet Židů z Ruska a Polska přes dva miliony osob. „Takovému počtu lidí prahnoucích po vlasti nebude zatěžko překonat všechny překážky, které jim mohou postavit do cesty Turci, a po přechodu celého evropského Turecka přejít do Turecka asijského, tam si zabrat dostatek místa a půdy a zřídit si zvláštní židovský stát.“ Potom však Pestěl vysloví strážlivou výhradu: „Tento olbřímí podnik vyžaduje zvláštní podmínky a vpravdě geniální podnikavost.“⁷²

Další děkabrista Nikita Muravjov ve svém návrhu ústavy poznamenává, že „Židé mohou užívat občanských práv v místech, jež nyní obývají, avšak jejich svoboda usídlit se jinde bude záviset na zvláštních rozhodnutích Nejvyššího lidového sněmu“.⁷³

Mezitím se vnitřní kahalová organizace židovského obyvatelstva v Rusku nejrůznějšími způsoby usilovně bránila zásahům státní moci a veškerým vnějším vlivům. Jak tedy tento stav hodnotit? Z hlediska ortodoxně náboženského, jak to vysvětlují někteří židovští autoři, je život v diaspoře historickým trestem Izraele za minulé hříchy. Tuto diasporu je třeba prožít tak, aby si Židé zasloužili od Hospodina odpuštění a návrat do Palestíny. K tomu je však nutné žít důsledně podle Zákona a v žádném případě se nemísit s okolními národy. Toto je zkouška.

Avšak pro liberálního židovského historika ze začátku 20. století to znamená, že „vládnoucí třída, neschopná tvůrčí práce, neschopná pochopit, co si doba žádá, zaměřila svou energii na to, aby ochránila zkamenělý náboženský a národní život před ranami doby – zvenčí i zevnitř.“ Kahal tvrdě potlačoval i sebemenší protesty. „Kulturní a osvětová reforma, nastíněná Ustanovením z roku 1804, směřovala k tomu, aby se nenásilně poněkud zmírnila náboženská a národnostní izolace Židů, a do-

⁷² Pestěl, s. 52–53.

⁷³ J. Gessen, sv. 2, 1927, s. 18.

konce, „aby se přihlíželo i k jejich předsudkům“; „tato nařízení velmi zneklidnila kahal..., neboť v nich bylo ohnisko ohrožení jeho nadvlády nad lidem“. Nejchoulostivějším bodem Ustanovení byl pro kahal „zákaz vyhlašovat nad provinilci cherem neboli klatbu“; ba co víc: „aby lid byl udržen v otrockém podřízení staletého společenského pořádku, nesměla se připustit ani změna v oblečení.“⁷⁴ Nelze však popřít, že kahaly měly i rozumná, regulující práva, pro život Židů užitečná, jako například nařízení chazaky, podle něhož se povolovalo nebo zakazovalo jednotlivým členům židovské obce, mají-li si vzít určitý nájem, mají-li si zvolit určité zaměstnání, čímž se zabráňovalo vnitřní konkurenci mezi Židy.⁷⁵ „Neposuneš mezník svého bližního.“ (Pátá kniha Mojžíšova, 19, 14.)

V roce 1808 poslal neznámý židovský anonym (ze strachu před trestem kahal) ministrovi vnitra přípis „Několik poznámek o uspořádání mezi Židy“. Napsal v něm: „Mnozí nepovažují nesčetné obřady a nařízení za posvátné..., neboť odvádějí pozornost od věcí užitečnějších, zotročují lid předsudky, zabírají svým počtem příliš mnoho času a „znemožňují Židům být dobrými občany“. Poukazoval na to, že „rabíni ve svém vlastním zájmu opředli život lidí sítí nařízení“, soustředili ve svých rukou duchovní, zákonodárnou i policejní moc, takže dnes je „studium talmudu a konání obřadů jediným prostředkem, jak vyniknout a získat majetek, což se stalo hlavním cílem snah Židů“; a třebaže Ustanovením „vláda poněkud omezila práva rabínů a kahálů, přesto smýšlení lidu zůstalo stejné“. Autor přípisu považoval „rabíny a kahaly za viníky nevzdělanosti a bídy židovského lidu“.⁷⁶

Jiný židovský veřejný činitel Giller Markevič, původem z Pruska, napsal, že členové vilenského kahalů za podpory místních úřadů pronásledovali každého, kdo kritizoval jejich nezákonné jednání; zbavení nyní práva cheremu, drželi své kritiky „dlouho ve vězení... Jestliže někdo dokázal napsat z vězení přímo vládě, pak ho rukama svých sluhů bez dlouhých cavyků posílali na onen svět“. A pokud tento zločin vyšel najevo, vydávali členové kahalů značné peněžní částky na to, aby se případ ututlal“. J. I. Gessen se domnívá, že tento údaj „není vymyšlený a v té či oné míře platí i o jiných kahalech“.⁷⁷ Příklady přímých vražd na povel kahalů najdeme i u dalších židovských historiků. Protože se kahaly v odporu proti vládním krokům ponejvíce opíraly o náboženský výklad svých činů, „kahalo-rabínský spolek ve snaze udržet si moc nad lidmi ujišťoval vládu... že každý Židův čin se řídí nějakým náboženským

⁷⁴ J. Gessen, sv. 1, s. 169–170.

⁷⁵ Tamtéž, s. 51; JE, sv. 15, s. 491.

⁷⁶ Viz tamtéž, s. 171–173.

⁷⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 11–13.

požadavkem; význam náboženství byl zveličován,⁷⁸ a proto „v úředních kruzích převládal názor, že Židé nejsou příslušníky různých sociálních skupin, ale že jsou pevnou, soudržnou společností“, a nedostatky a prohřešky jednotlivých Židů nebyly vysvětlovány případ od případu, ale „údajně amorálním základem židovské vírouky“.⁷⁹

„Kahalo-rabínský spolek nechtěl nic vidět ani slyšet. Jako těžká clona tížil svou mocí židovské masy. Přestože byla práva kahalových starších a rabínů omezena Ustanovením z roku 1804, „moc kahalů ještě zesílila“... „Ztráta byla kompenzována tím, že kahal získal – sice jen do jisté míry – obdobnou úlohu reprezentativní instituce, jakou měl v Polsku. Za posílení svého vlivu kahal vděčil instituci *delegátů*.“ Tato delegace židovských obcí ze západních gubernií, která měla za úkol stále projednávat problémy života Židu s vládou, vznikla roku 1807 a periodicky působila 18 let. Delegáti se především snažili vrátit rabínům právo cheremu, „prohlašovali, že vzít rabínům právo trestat neposlušné odporuje „duchovní úctě“, kterou jsou Židé „podle víry rabínům povinni prokazovat““. Delegáti dokázali přesvědčit členy Výboru (senátora Popova, 1809), že právě autorita rabínů je oporou ruské vládní moci. „Členové Výboru podlehl vyhrůžkám, že nebudou-li Židé poslouchat rabíny, budou páchat nepravosti“, a Výbor „byl ochoten ponechat nedotčený celý tento archaický řád, jen aby odvrátil strašlivé důsledky, o nichž mluvili delegáti... Výbor nepochopil, koho měli delegáti „za narušitele duchovního zákona“; netušili totiž, že to byli třeba i ti, kdo usilovali o vzdělání“; „delegáti se tedy zasadili o to, aby moc kahalů upevnili, a tím zabrzдили kulturní hnutí na samém počátku“.⁸⁰ Dosáhli také zrušení dříve zavedených omezení a opatření proti tradičnímu středověkému židovskému odívání, jež tak výrazně odlišovalo Židy od okolního světa. Dokonce ani v Rize se „zákon o tom, že Židé mají nosit evropský oděv, nikde nedodržoval“, – tento zákon odsunul sám panovník až pro příští nové zákonodárství.⁸¹

Zdaleka však nebyly respektovány všechny žádosti delegátů. Bylo zapotřebí peněz a „aby se peníze získaly, zastrašovali delegáti své obce tím, že jim ličili záměry vlády v pochmurných barvách a vyprávěli jim přehnané zvěsti z metropole“. Markovič roku 1820 vytýkal delegátům, že „záměrně šíří nesprávné údaje, aby přinutili obyvatelstvo přispívat do kahalů požadovanými částkami“.⁸¹

V roce 1825 byla instituce židovských delegátů zrušena. Napětí mezi úřady a kahalů vyvolávalo také to, že kahalů jako jediná instituce,

⁷⁸ J. Gessen, sv. 1, s. 195.

⁷⁹ Tamtéž, s. 175–175.

⁸⁰ Tamtéž, s. 191–192.

⁸¹ Tamtéž, s. 209.

zinočněná vybírat daň z hlavy mezi židovským obyvatelstvem, „při revizích ‚duše‘ utajovaly“, a to ve velkém počtu. „Vláda chtěla znát přesný počet židovského obyvatelstva, aby mohla vymáhat odpovídající daňovou kvótu“, a proto ji velice zajímal skutečný počet poplatníků.⁸² Například v Berdičevu „neeevidované židovské obyvatelstvo tvořilo vždycky asi polovinu celkového skutečného počtu Židů“.⁸³ (Podle oficiálních údajů, které se vládě podařilo zjistit k roku 1818, bylo Židů 677 000, a to už je zvýšený údaj. Například ve srovnání s rokem 1812 se počet mužů náhle zdvojnásobil, – avšak stále to ještě bylo číslo značně snížené, a k němu pak musíme připočíst asi 400 000 Židů v Království polském.) Ale i z těchto snížených čísel, jež kahaly nahlásily, docházelo každoročně k nedoplatkům daní, které nejenže se nesplácely, ale stále se zvyšovaly. Nespokojenost s tak evidentním falšováním údajů a nedoplatků (navíc ještě s pašováním) vyjádřil židovským představitelům sám Alexandr I. osobně. V roce 1817 bylo vydáno nařízení o zrušení nesplacených pokut, penále a všech dřívějších nedoplatků, prominuty byly všechny dluhy za nesprávné přihlášení, avšak pod podmínkou, že od nynějška budou kahaly ohlašovat vše poctivě.⁸⁴ Jenže ani to „nepřineslo žádnou nápravu. Roku 1820 ministr financí ohlásil, že nic z toho, co bylo podniknuto k ekonomickému ozdravení židovského lidu, nepřineslo výsledek... Mnoho Židů se potuluje bez dokladů. Při novém sčítání lidu se zjistilo, že skutečný počet ‚dušů‘ překračuje dvakrát, třikrát i vícekrát čísla uváděná židovskými obcemi dříve“.⁸⁵

A židovského obyvatelstva stále a stále přibývalo. Mnozí badatelé považují za hlavní příčinu tohoto jevu většinou tehdejší zvyklost, že Židé uzavírali manželství velmi brzy: chlapci od třinácti let, dívky od dvanácti. Ve zmíněné zprávě židovského anonyma z roku 1808 se píše, že tento zvyk uzavírat sňatky v tak mladém věku „je původcem mnohého zla“ a brání Židům zbavit se „zakoreněných zvyků a jednání, jimiž zavdávají příčinu k všeobecné nevraživosti a škodí sobě i jiným“. Vžil se zvyk, že ti, „co se neoženili v útlém mládí, jsou mezi Židy opovrhováni“ a „dokonce i ti nejchudší se ze všech sil snaží, aby své děti brzy oženili, ačkoli na tyto novomanžele čeká jen trápení a bídná existence. Tyto časné sňatky zavedli rabíni, jimž z toho plynou příjmy. Kdo horlivě studuje talmud a přísně vykonává obřady, ten dříve najde výhodné manželství... Muži, kteří se brzy oženili, věnují se jen studiu talmudu, a když konečně nastane čas samostatné existence, tito otcové rodin,

⁸² Tamtéž, s. 178.

⁸³ Oršanskij, s. 32.

⁸⁴ J. Gessen, sv. 1, s. 178–179, 184, 186.

⁸⁵ Tamtéž, sv. 2, s. 62–63.

zcela nepřipravení pro práci a naprosto neznalí života, dají se na prodej lihovin nebo na drobné obchodování.“ Stejně je tomu v řemesle: „Když se patnáctiletý učeň ožení a už se nevyučí svému řemeslu, ale sám se stane majitelem živnosti, odvádí pak jen špatnou práci.“⁸⁶ (V polovině 20. let „v Grodenské a Vilenské gubernii se rozšířila zvěst, že bude zakázáno uzavírat sňatky před dosažením plnoletosti, a proto se nahonem začaly ženit a vdávat devítileté děti.“⁸⁷

Časné sňatky však vyčerpávaly životní síly židovského lidu. Jak by za takového životního rojení, při takovémto nahuštění obyvatelstva a konkurenci ve stejných zaměstnáních nevznikala bída? Politika kahalů sama o sobě vedla ke „zhoršování materiální situace Židů“.⁸⁸

Menaše Ilier, vynikající talmudista, ale také zastánce vzdělanosti, v roce 1807 vytiskl a rozeslal rabínům svou knihu (rabínát ji brzy nato stáhl z oběhu a další jeho knihu dal veřejně spálit), v níž „poukazoval na temné stránky života Židů. Napsal: „Bída je tu strašná, ale může tomu být jinak, když Židé mají víc krků než pracujících rukou? Je nutné přesvědčit masy, že životní potřeby se musí dobývat vlastní prací... Mladíci, kteří dosud nevydělávají, uzavřou manželství a spoléhají přitom na milosrdenství Boží a na tchánův měsíc, ale když tato výpomoc selže, chytanou se títo mladí muži s rodinou na krku prvního zaměstnání, které se jim namane, třeba i nepoctivého. Hromadně se vrhají na obchodování, to je však nemůže všechny uživit, a tak začnou podvádět. Proto je žádoucí, aby se Židé dali na zemědělství. Armáda lenochů se tváří jako armáda „vědců“, a přitom je živa z milodarů a na úkor obce. A o lid se nestará nikdo – boháči myslí jen na zisk a rabíni na spory mezi chasidy a mitnagdy (ortodoxními judaisty); jedinou starostí židovských činitelů je odvracet pohromy, jimiž jsou pro ně vládní nařízení, byť by pro lid byla prospěšná.“⁸⁹

A tak se „zdrojem existence převážné části židovského obyvatelstva stala drobná obchodní a průmyslová činnost,“ „Židé přeplnili města jako různí zprostředkovatelé a drobní obchodníci“.⁹⁰ Jak mohla být ekonomika židovského lidu za těchto podmínek zdravá? Ostatně pozdější židovský autor, již z poloviny 20. století, o té době píše: „Židovské masy žily sice stísněně a v chudobě, ale židovský kolektiv jako celek nebyl tak docela chudý.“⁹¹

⁸⁶ J. Gessen, sv. 1, s. 171–172.

⁸⁷ Tamtéž, sv. 2, s. 56.

⁸⁸ Tamtéž, sv. 1, s. 210.

⁸⁹ Tamtéž, s. 170–171; JĚ, sv. 10, s. 855–857.

⁹⁰ J. Gessen, sv. 1, s. 190, 208.

⁹¹ B.-C. Dinur, *Religiozno-nacionalnyj oblik russkogo jerrejstra*, in sb. *Kniga o russkom jerrejstre: Ot 1800-eh godov do Revoljucii 1917* /KRJ-1/, New York: Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 518.

K tomu máme zajímavá svědectví z neočekávané strany, totiž jak se život Židů v západních guberniích jevil Napoleonovým vojákům, kteří přesně tudy táhli v roce 1812. U Dokšic „jsou Židé bohatí a blahobytní, ve svém ruském Polsku obchodují ve velkém, a dokonce navštěvují Lipský veletrh“. V Glubokém „Židé měli právo pálit lih a vyrábět vodku a medovinu“, byli „nájemci nebo majiteli hospod, krčem a zájezdních hostinců u hlavních silnic“. Mogilevští Židé „byli zámožní a hodně obchodovali“ (ačkoli „jinak zde byla hrozná bída“). Skoro všichni místní Židé měli koncesi na obchod s lihovinami. Byly zde velmi rozšířeny peněžní transakce. A ještě jedno nezaújaté svědectví: „V Kyjevě je strašná spousta Židů. Celková úroveň jejich života je: dostatek, i když ne všeobecný.“⁹²

Naproti tomu po stránce psychologické a zvykové se daly u ruského Židovstva pozorovat „charakteristické zvláštnosti“: „neustálé napětí a strach o svůj osud a zvláštní způsoby boje a sebeobranu proti němu“. Mnoho věcí ovlivňoval řád – „silná a autoritativní společenská forma, udržující specifický životní styl“; „přizpůsobení lidí novým podmínkám bylo do značné míry přizpůsobením kolektivním“, nikoli individuálním.⁹³

Sluší se rovněž patřičně ocenit organickou sounáležitost a jednotu, které v první půli 19. století „učinily z ruského Židovstva osobitý svět. Tento svět byl stěsnaný, omezený, plný útlaku, plný strádání a nedostatku, byl to však přesto celistvý svět. Člověk v něm mohl dýchat. V tomto světě člověk mohl mít i radost ze života... mohl v něm najít i materiální a duchovní potravu a dal se v něm vybudovat život podle vlastního vkusu... Významným faktem také bylo, že duchovní tvářnost kolektivu byla spjata s tradiční učeností a židovským jazykem“.⁹⁴

Nicméně jiný autor téhož sborníku o ruském Židovstvu poznamenává, že „bezpráví, hmotný nedostatek a sociální ponižení bránily lidem vážit si sama sebe“.⁹⁵

Obraz té doby, jak jsme ho právě vyličili, je komplikovaný, tak jako téměř každý problém související s Židovstvem. Tuto komplikovanost mějme na mysli i nadále ve všech souvislostech a nedejme se zmýlit tím, že výpovědi různých autorů si navzájem odporují.

„Kdysi, před vyhnáním ze Španělska, kráčeli (východoevropští) Židé cestou pokroku v čele ostatních národů, avšak nyní (v první polovině

⁹² Pozner, in JM-1, s. 61, 63–64.

⁹³ Dinur, in KRJ-1, s. 511–513.

⁹⁴ Tamtéž, s. 518.

⁹⁵ J. Mark, *Litératura na idiš v Rossii*, in KRJ-1, s. 520.

18. století) se ocitli v naprostém kulturním úpadku. Bezprávní a izolovaní od okolního světa uzavřeli se do sebe. Období renesance je minulo, aniž se jich dotklo, stejně tak je minulo evropské osvícenství 18. století. Drželi však pevně při sobě. Žid spoutaný nesčetnými náboženskými předpisy a zákazy se jimi nejen nijak netrápil, ale spatřoval v nich zdroj nekonečných radostí. Jeho mysl nacházela uspokojení v rafinované dialektice talmudu a jeho cit v mysticismu kabaly. Dokonce i studium bible ustoupilo do pozadí a znalost gramatiky se pokládala málem za zločin.⁹⁶

Silné hnutí Židů usilujících o moderní osvětu začalo v druhé polovině 18. století v Prusku a dostalo název Haskala (osvícenství). Bylo to hnutí rozumového procitnutí, snaha osvojit si evropskou vzdělanost, pozvednout prestiž Židovstva, v očích jiných národů poníženého. Hlasatelé Haskaly maskilové (osvícenci, původně učení talmudisté) usilovali vedle kritického studia židovské minulosti o harmonické spojení židovské (hebrejské) kultury s evropským poznáním.⁹⁷ Původně chtěli setrvat v tradičním judaismu, avšak postupně podléhali novým myšlenkám a pomalu obětovali svou judaistickou tradici, přikláněli se k asimilaci a měli někdy až „přezíravý postoj k lidovému jazyku“⁹⁸, tj. k jidiš.

V Prusku toto hnutí trvalo pouze jednu generaci, ale rychle se přeneslo do slovanských zemí Rakouska-Uherska – do Čech a do Haliče. V Haliči byli stoupenci Haskaly více nakloněni asimilaci a byli ochotni provádět osvětu mezi židovskými masami třeba násilně, dokonce „se často obraceli o pomoc k úřadům“.⁹⁹ Přitom hranice Haliče se západními ruskými guberniemi mohli lidé i myšlenky snadno překonat. A tak se toto hnutí dostalo i do Ruska, třebaže skoro o sto let později.

V Rusku se již od počátku 19. století i vláda „snažila překonat... židovskou izolovanost mimo oblast náboženství a kultu“, praví eufemisticky židovský autor,¹⁰⁰ přesto však tím potvrzuje, že vláda nijak nenarušovala náboženství Židu a jejich náboženský život. Viděli jsme už, že Ustanovení z roku 1804 umožňovalo bez omezení a jakýchkoli výhrad, aby židovské děti chodily do základní školy a studovaly na gymnáziu i na univerzitě. Jenže – „snahy vládnoucí židovské třídy směřovaly k tomu, aby plánovaná kulturní a osvětová reforma byla znemožněna hned v zárodku“, ¹⁰¹ „kahal se ze všech sil snažil potlačit sehemensší jiskřičky osvě-

⁹⁶ JE, sv. 6, s. 192.

⁹⁷ Tamtéž, s. 191–192.

⁹⁸ I. Kisin, *Razmyšlenija o russkom jevrejstve i jeho literature*, in sb. *Jevrejskij mir*, New York, Sojuz russkich jevrejev v Nju-Jorke 1944, s. 171.

⁹⁹ JE, sv. 6, s. 192–193.

¹⁰⁰ Dinur, in KRJ-I, s. 344.

¹⁰¹ J. Gessen, sv. 1, s. 160.

ty".¹⁰² Aby se „zachovaly původní zvyky náboženského života židovské obce, o to se snažil stejnou měrou rabinismus i chasidismus tím, že chtěly v zárodku zničit mladé výhonky světské vzdělanosti".¹⁰³

A tak „široké vrstvy lidí v pásmu židovského osídlení upíraly zraky „s hrůzou a podezřením“ k ruské škole a nechtěly o ní ani slyšet".¹⁰⁴ V roce 1817 a pak v roce 1821 se v různých guberniích objevily případy, že kahaly zakazovaly židovským dětem navštěvovat společné školy s ruskou výukou. Židovští delegáti v Petrohradě trvali na tom, že „nepovažují za nutné zavádět takové židovské školy", kde by se vyučovalo jakýmkoli jazykům kromě hebrejského.¹⁰⁵ Uznávali pouze cheder (základní školu s hebrejštinou) a ješivu (školu vyššího židovského vzdělání s podrobnějším studiem talmudu); vlastní ješivu měla „téměř každá větší židovská obec".¹⁰⁶

Židovské masy v Rusku byly jakoby ve zmrazeném stavu, z něhož se nemohly osvobodit samy.

Jednoho dne však vyšli z jejich středu první osvětoví pracovníci, kteří ovšem nic nezmohli bez pomoci ruských úřadů. Byl to především Isaak-Ber Levinzon, vědec, který nějaký čas žil v Haliči a stýkal se tam s pracovníky Haskaly. Ten za původce mnoha útrap židovského lidu považoval nejen rabinát, ale i chasidy. S odkazy na talmud a na rabínskou literaturu dokazoval ve svém díle „Poučení Izraele", že Židovi vůbec není zakázáno znát jazyky cizích národů a že hlavně musí znát jazyk státu, v němž žije a bez něhož se neobejde v soukromém ani ve veřejném životě; že ani znalost světské vědy neohrožuje náboženské a národní cítění; že přehnaně se zaměstnávat obchodem je proti tóře i proti rozumu a že se má pěstovat produktivní práce. Aby však Levinzon mohl svou knihu vydat, musel požádat ministerstvo osvěty o subvenci; domníval se ostatně, že kulturní reformu židovského lidu nelze provést bez podpory vyšších úřadů.¹⁰⁷

Dále to byl varšavský učitel Gezeanovskij, který se v přípisu ruským úřadům naopak neopíral o talmud, ale rozhodně proti němu vystoupil a obvinil kahal i rabinát z „myšlenkové stagnace, v níž lid jakoby zkameněl". Tvrdil, že teprve až bude omezena jejich moc, může být zavedena laická škola, že melamedové (učitelé v chederech) mají být prověřováni a učit mohou jen ti, kdo jsou pro to pedagogicky i morálně

¹⁰² Tamtež, s. 190.

¹⁰³ Tamtež, sv. 2, s. 1.

¹⁰⁴ I. M. Trockij, *Jevrei v ruskosj škole*, in KRJ 1, s. 550.

¹⁰⁵ J. Gessen, sv. 1, s. 188–189.

¹⁰⁶ Dinur, in KRJ-1, s. 515.

¹⁰⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 4–7.

způsobit; že kahal nemá spravovat finance; a že má být zvýšena věková hranice pro uzavírání sňatku.

Ještě dříve než tito dva napsal zmíněný Giller Markovič v přípisu ministrovi financí i o tom, že pro záchranu židovského lidu před duchovním a hospodářským úpadkem je nutné zrušit kahal; Židé se mají učit cizím řečem a mají jít pracovat do továren, ale – má se jim také dovolit, aby směli volně obchodovat po celém Rusku a používat služeb křesťanů.

Později, ve 30. letech, mnohé z těchto myšlenek zopakoval Litman Fejgin, černigovský velkoobchodník a velkododavatel, a opakoval to mnohem důrazněji, když se prostřednictvím hraběte Benkendorfa obrátil na cara Mikuláše I. (Fejgin se těšil podpoře byrokratických kruhů.) Obhajoval talmud, ale melamedy obviňoval z toho, že „jsou strašní nevzdělanci“..., že bohosloví, kterému učí, „je plné fanatismu“ a že „dětem sugerují přezíravý vztah k ostatním národům, jakož i nenávisť k jinověrcům“. I on se domníval, že by se měl kahal zrušit. (J. Gessen jako důsledný odpůrce systému kahalů říká, že kahal „svým despotismem“ vyvolával „mezi židovským lidem tupou zlobu“.)¹⁰⁸

Jenže než se podaří prolomit zeď mezi laickým vzděláním a židovským prostředím – k tomu je ještě velmi a velmi daleko. Výjimkou bylo zatím jen Vilno, kde se pod vlivem styků s Německem upevnila skupina intelektuálů maskilů, a Oděsa, mladá metropole Novoruska, s mnoha vzdělanými Židy původem z Haliče (propustnost hranic), obydlená též lidmi mnoha dalších náboženství a plná obchodního ruchu. Tady se kahal necítil příliš silný, inteligence naproti tomu vychutnávala svobodný a kulturní život, a například ani oblečením a vnějším vzhledem se nelišila od okolního obyvatelstva.¹⁰⁹ I když se dokonce „většina oděských Židů bránila proti zřízení školy“ všeobecně vzdělávací,¹¹⁰ vznikly hlavně přičiněním místní administrativy v 30. letech jak v Oděse, tak v Kišinevu soukromé laické židovské školy a dobře se osvědčily.¹¹¹

A dále, po celé 19. století tento zájem ruských Židů o vzdělání neustále sílil a ve 20. století pak ovlivnil historii nejen Ruska, ale i všeho lidstva. Obrovskou koncentrací vůle se ruské Židovstvo dokázalo oprostit od těchto nebezpečných zkonstatovaných zvyklostí, narovnat hřbet a vykročit k novému, bohatému životu. Už v polovině 19. století se blížil obroda a rozkvět ruského Židovstva, jejich celosvětové hnutí, jehož konce tehdy ještě nikdo nemohl dohlédnout.

¹⁰⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 8–10; JE, sv. 15, s. 198.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 2–3.

¹¹⁰ JE, sv. 11, s. 713.

¹¹¹ I. Trockij, in KRL–1, s. 351.

Za Mikuláše I.

Mikuláš I. si počínal vůči ruským Židům velmi energicky. Prameny svědčí o tom, že za jeho vlády byla vydána *polovina* všech zákonodárných aktů týkajících se Židů od doby Alexeje Michajloviče do konce vlády Alexandra II. (tj. od roku 1645 do roku 1881) a Mikuláš do tohoto zákonodárství osobně zasahoval a řídil je.¹

Židovská historiografie vytrvale zdůrazňovala, že jeho politika byla mimořádně krutá a ponurá. Avšak osobní zásahy Mikuláše I. nevznývaly jen ke škodě Židů. Například jeden z prvních případů, jež zdědil jako nový car po Alexandrovi I., byl „velizský případ“, obvinění místních Židů z rituální vraždy křesťanského chlapce. Tuto soudní při obnovil Alexandr I. těsně před svou smrtí (už cestou do Taganrogu). Pak se případ táhl dlouhých deset let. V Židovské encyklopedii se o tom píše: „Za osvobozující rozsudek měli Židé nesporně co vděčit především panovníkovi, který chtěl stůj co stůj zjistit pravdu, přestože mu v tom bránily i osoby, jimž důvěřoval.“ Jiný takový případ, týkající se obvinění Židů, byla tzv. „mstislavská výtržnost“. „Panovník byl ochoten zjistit pravdu. Dovedl přiznat svou chybu, které se dopustil v návalu hněvu, když chtěl potrestat místní židovské obyvatelstvo.“² Při vynesení zprošťujícího rozsudku ve velizském případě Mikuláš napsal, že tak činí, protože „s ohledem na nejasnost právních argumentů jiné rozhodnutí učinit nemůže“, avšak dodal: „Vnitřní přesvědčení, že Židé se vraždy nedopustili, jsem neměl, nemám a mít nemohu. Časté příklady podobných vražd s těmiž příznaky,“ ale vždy s nedostatkem důkazů, vyvolávají podezření, že mezi Židy existuje jakási zvrhlá sekta; „naneštěstí jsou někdy i mezi námi křesťany takové sekty, které jsou stejně hrozné a nepochopitelné“.³ „Mikuláš I.

¹ *Jevejskaja enciklopedija* (JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jev-
rejskich izdanij i Izdatěl'stvo Brokgauz-Jefron, 1906–1915, sv. 11, s. 709.

² Tamtéž, s. 709–710.

³ J. Gessen, *Istorija jevрейского народа v Rossii*, ve 2 svazcích, Leningrad 1925, sv. 2, s. 27.

a mnozí mužové z jeho nejbližšího okolí se nadále domnívali, že některé skupiny Židů praktikují rituální vraždy.⁴ A „vzhledem k tomu, že panovník byl po dlouhá léta pod těžkým dojmem z krvavého nařčení, utvrdil se v představě, že židovské náboženství znamená pro křesťanské obyvatelstvo nebezpečí.“⁵

Toto nebezpečí spatřoval Mikuláš v tom, že Židé budou obracet křesťany na judaismus. Stále ještě byl v živé paměti skandální případ z 18. století, kdy k judaismu konvertoval kapitán z carovy gardy Voznicyn. V Rusku „od druhé poloviny 18. století se začaly značně šířit skupiny takzvaných židověrců“. V roce 1823 referoval ministr vnitra, že se „značně rozšířil blud ‚židověrců‘ v Rusku a uváděl, že počet jejich přívrženců stoupl až na dvacet tisíc osob“. Začaly perzekuce, v jejichž důsledku „se mnozí sektáři formálně vrátili do lůna pravoslavné církve, avšak potají dále dodržovali zvyky svých sekt“.⁶

„To vše způsobilo, že zákonodárství o Židech dostalo za doby Mikuláše I. ... náboženský nádech“⁷ a to ovlivnilo carova rozhodnutí i jeho činy týkající se Židů, stejně jako úporné lpění na tom, že Židé nesmějí zaměstnávat křesťanské služebnictvo, zejména ne křesťanské kojně, protože „služba u Židů znevažuje a oslabuje v ženách křesťanskou víru“. Tyto zákazy se sice několikrát opakovaly, „nebyly však nikdy důsledně dodržovány... dosavadní praxe pokračovala dál“.⁸ První energické opatření ohledně Židů, které Mikuláš učinil od začátku své vlády, bylo, že je postavil na roveň s ruským obyvatelstvem ve všech povinnostech vůči státu. Šlo o to zapojit je do všeobecné branné povinnosti, kterou od připojení k Rusku nikdy nepoznali, protože židovští měšťané se za jednoho odvedence vypláceli částkou 500 rublů.⁹ Nové opatření bylo vedeno nejen státnickou úvahou srovnat povinnosti všech obyvatel (židovské komunity beztak celá léta neplatily daně a navíc do Ruska přicházeli další Židé z Haliče, kde vojenské povinnosti podléhali). Nešlo jen o to, že branná povinnost „sníží počet Židů, kteří se nevěnují produktivní práci“ (na vojnu se tehdy odvádělo na pětadvacet let), ale i o to, že odpoutání odvedence od výlučně židovského prostředí ho pomůže zapojit do celostátního životního řádu a možná jej přivede i k pra-

⁴ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (KJE), 1976 a dále. Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin, sv. 7, Jeruzalém 1994, s. 322.

⁵ JE, sv. 11, s. 709–710.

⁶ KJE, sv. 2, s. 509.

⁷ JE, sv. 11, s. 710.

⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 50–51.

⁹ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy: Istoričeskoje, zakonodatělnoje, administrativnoje i bytovoje položenije kolonij so vremeni ich vozniknovenija do našich dněj, 1807–1887*, Petrohrad 1887, s. 2–3.

voslaví.¹⁰ Tyto úvahy a jejich další rozvíjení způsobily, že zaváděná povinnost byla pro Židy značně těžká, neboť se týkala čím dál většího počtu čím dál mladších Židů.

Nedá se říci, že se nařízení o branné povinnosti Židů podařilo Mikulášovi zavést bez nesnází. Naopak, odpor se projevil okamžitě tím, že na všech stupních plnění se toto nařízení zavádělo pomalu. Ve vládě se diskutovalo o tom, zda je etické takto omezovat početnost Židů, „uznáváme-li, že je nevhodné brát lidi za peníze“, jak se vyjádřil ministr financí J. F. Kankrin. Kahaly se všemožně snažily uchránit své lidi před tímto hrozícím zákrokem nebo jej alespoň nějak oddálit. A když Mikuláš podrážděn těmito průtahy přikázal, aby mu byla co nejdříve podána konečná zpráva, „toto nařízení, jak je vidět, podnítilo kahaly k vystupňování zákulisního úsilí, aby celá záležitost byla zastavena. A zdá se, že se jim podařilo získat některé úředníky na svou stranu“. Takže: „Zpráva na místo určení nedošla...“ „Tato záhadná epizoda“ přímo ve špičce panovníkova aparátu „se sotva udála bez účasti kahalů,“ usuzuje J. I. Gessen. Zpráva se ani později nenašla a Mikuláš už na ni rezignoval a výnosem z roku 1827 brannou povinnost zavedl.¹¹ (Od roku 1836 mohli židovští vojáci rovněž získat vyznamenání za statečnost.)¹²

Od odvodu byli zcela osvobozeni „kupci všech gild, obyvatelé zemědělských kolonií, mistři cechů, tovární mechanici, rabíni a všichni Židé, kteří dosáhli středoškolského nebo vysokoškolského vzdělání“. Proto se mnoho Židů z prostředí měšťanstva snažilo přejít do stavu kupeckého, avšak měšťanské společenství brzdilo odchod svých členů, „neboť to vyčerpávalo daňovou a rekrutskou sílu komunity“. Kupci se zase snažili snížit svou materiální odpovědnost za daňové platby měšťanů. Tím se zosílily vztahy mezi židovským kupectvem a židovským měšťanstvem, z nichž „v tom čase kupectvo, početně rozrostlé a zbohatlé, mělo již pevně vybudované styky s metropolitními kruhy“. Grodenský kahal poslal do Petrohradu žádost, aby židovský lid byl rozdělen do čtyř tříd: na kupce, měšťany, řemeslníky a zemědělce, a aby žádná třída nenesla odpovědnost za jinou.¹⁴ (V této myšlence iniciované začátkem 30. let přímo kahaly lze spatřovat podnět k příštím roztržkám na stavy, které nařídil Mikuláš I. roku 1840 a které Židé přijali tak nevraživě.)

Nábor branců byl v této pro vládu nevypočitatelné a beztvaré židovské mase svěřen opět – kahalům. A kahaly „svrhly celou tíži rekrutýrky

¹⁰ JE, sv. 15, s. 571.

¹¹ J. Gessen, sv. 2, s. 52–54.

¹² JE, sv. 11, s. 468–469.

¹³ KJE, sv. 7, s. 518.

¹⁴ J. Gessen, sv. 2, s. 68–71.

na bedra chudiny,“ protože „odchod nejchudších členů z komunity byl žádoucí, kdežto úbytek zámožných osob hrozil, že zruinuje všechny“. Mnohé kahalý žádaly guberniální úřady (neúspěšně), aby „nemusely dodržovat pořadí“, aby mohly posílat „pobudy, kteří neplatí daně a jsou nesnesitelně nepořádní“, tak aby „majitelé podniků..., kteří nesli na svých bedrech všechny těžkosti společenství, nemuseli posílat k odvodu muže ze svých rodin“, – ale to by kahalům umožnilo manipulovat s členy komunity.¹⁵

Jenomže po zavedení pravidelné odvodní povinnosti pro Židy začali povolání muži utíkat a k odvodu se nedostavovali v plném počtu. Navíc se ukázalo, že i přes značné snížení daní, které měly odvádět židovské komunity, přicházely daně stále značně zkrácené. V roce 1829 schválil Mikuláš I. grodenskou žádost, aby byl v některých guberniích přijímán vyšší počet židovských odvedenců náhradou za dluhy na daních. „Roku 1830 schválil senát nařízení, podle něhož se při odvodu za každého dospělého brance, odvedeného nad stanovený počet, odečítalo kahalů z dluhu na daních obce tisíc rublů, za každého nedospělého pět set rublů.“¹⁶ Nicméně pro přílišnou horlivost gubernátorů byla tato možnost brzy zrušena, přestože „samy židovské obce posílaly úřadům žádosti, aby směly nahradit chybějící daně branci“. Ve vládních kruzích se „tento návrh setkal s nesouhlasem, protože se dalo snadno odhadnout, že kahalý toho zase nějak zneužijí“.¹⁷ Sám nápad však jakoby dozrával na obou stranách. Gessen píše o zpřísnování odvodní povinnosti pro Židy, že v porovnání s ostatním obyvatelstvem je to „donebevolající anomálie“ ruského zákonodárství, neboť v Rusku přece „zákonodárství týkající se Židů nemělo tendenci ukládat jim více povinností než ostatním poddaným“.¹⁸

Mikuláš I. se svým přímočarým myšlením, se sklonem načrtnout snadno odhadnutelné perspektivy (viz legendu, jak podle pravítka vyznačil trasu železniční trati Petrohrad–Moskva) a se stejnou snahou udělat z izolovaných Židů obyčejné ruské poddané, pokud možno pravoslavné, dospěl od nápadu s židovskou odvodní povinností až k nápadu se židovskými kantonisty. Instituce kantonistů (název vznikl v roce 1805) znamenala, že nezletilým synům vojáků se mělo dostat plného zaopatření (jako zmírnění pětadvacetileté vojenské služby otců) a mělo to být jakoby pokračování instituce „vojenských sirotčích skupin“ zřízených za Petra I., jakési školy vydržované státem a poskytující žá-

¹⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 59–61.

¹⁶ KJE, sv. 7, s. 517.

¹⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 64–66.

¹⁸ Tamtéž, s. 141.

kům znalosti pro pozdější technickou službu v armádě (což nyní úřednickému mozku připadalo zcela vhodné pro židovské chlapce a jejich předčasné a dlouhodobé vytržení z židovského prostředí). Ze záměru získat nové kantonisty vycházel výnos z roku 1827, podle něhož „židovským komunitám byla poskytnuta možnost, aby podle vlastního uvážení odevzdaly místo jednoho dospělého jednoho nedospělého“ alespoň dvanáctiletého chlapce¹⁹ (tj. takového, který ještě nesměl uzavřít židovský sňatek). Nová Židovská encyklopedie označuje toto opatření za „nejtěžší ránu“. Avšak i když to bylo dovoleno, neznamenal to povinný odvod od dvanácti let, nebylo to „zavedení odvodní povinnosti pro židovské chlapce“,²⁰ jak nesprávně uvádí encyklopedie, jak se tvrdilo v literatuře o Židech v Rusku a jak se to potom tradovalo. Kahalům tato změna vyhovovala, a proto posílaly „sirotky, děti vdov (někdy v rozporu se zákonem jedině syny) a chudáků“. zhusta „místo synů z bohatých rodin“. ²¹

Od svých osmnácti let kantonisti přecházeli do běžné vojenské služby, která tenkrát trvala pětadvacet let, – ale nezapomínejme, že nebyla vysloveně kasárenská, voják se mohl ženit, žil s rodinou, provozoval jiná zaměstnání a po skončení vojenské služby se směl usadit tam, kde právě končil službu, a získat tím i právo trvalého pobytu ve vnitrozemských guberniích ruské říše. Je ovšem nepochybné, že pro vojáky původem ze židovského prostředí, kteří zůstali věrni svému judaistickému vyznání a jeho obřadům, bylo nesmírně těžké, když museli porušovat svěcení soboty a pravidla košer stravy.

Pro nedospělé Židy, zařazené mezi kantonisty a odtržené tak od domácího prostředí, bylo přirozeně nesnadné odolat tlaku vychovatelů (kteří navíc očekávali odměnu za úspěšnou převýchovu svých svěřenců), zvládnout výuku a vedle ruštiny a počtů si osvojit pravoslavnou věrouku, za což je čekalo pochvalné ocenění, pokud konvertovali, či roztrpčení chlapců na vlastní společenství, které je na vojnu poslalo. Protiváhou proti tomu všemu byla houževnatost židovské povahy a vrozená věrnost svému náboženství, pěstovaná odmalička. Což o to, takové metody obracení na křesťanství byly jistě nekřesťanské a nevedly k cíli. Avšak i vyprávění o krutém a násilném obracení na pravoslaví tím, že se kantonistům vyhrožovalo smrtí, ba dokonce že byli hromadně utopeni v řece, když se nechťeli dát pokřtiti – jak se veřejně tradovalo po několik desetiletí, – i to všechno jsou smyšlenky. Jak uvádí stará Židovská encyklopedie, podnět k této „lidové legendě“ o utopení několika set židovských kantonistů dal článek v německých novinách, že

¹⁹ Tamtéž, s. 54.

²⁰ KJE, sv. 7, s. 517.

²¹ KJE, sv. 4, s. 75–76.

„když jednou bylo osm set kantonistů zahrnuto do vody k pokřtění, dva z nich utonuli.“²²

Podle statistických údajů vojenské evidence v archivu generálního štábu²³ tvořili Židé v letech 1847–1854, v době největšího náboru židovských kantonistů, 2,4 % všech kantonistů v Rusku, nepřekračovali tedy příslušnou kvótu dokonce ani podle uměle snížených údajů, jak je uváděly kahaly při tehdejším sčítání lidu.

Pro ty, kdo se dali pokřtít, bylo později zřejmě výhodné, když na svou omluvu před vlastním prostředím zveličovali křivdy, jež museli od křesťanů vytrpět, zejména když po konverzi získali ve službě jisté výhody. Ostatně „mnozí z těchto konvertujících kantonistů si ve svém nitru uchovali původní víru a někteří později přešli zpátky k judaismu“.²⁴

V posledních letech vlády Alexandra I., po další vlně hladu v Bělorusku (1822), byl tam tehdy služebně vyslán jistý senátor a vrátil se se stejnými závěry, jaké učinil čtvrt století před ním Děržavin. Židovský výbor, který tehdy (1823) vznikl a který tvořili čtyři ministři, se proto rozhodl, že se bude důkladně zabývat otázkou, „na jakých základech by se měl co nejlépe a nejužitečněji uspořádat život Židů v zemi“ a „že pak shrne vše, co by mohlo zlepšit občanské postavení tohoto lidu“. Po čase pochopili, že projednávaný problém nejsou s to vyřešit, takže v roce 1825 byl Židovský výbor ministrů nahrazen tzv. „ředitelským výborem“ (v pořadí pátým), složeným z ředitelů departementů (ministerských odborů), které se pak zabývaly rozpracováváním problému dalších osm let.²⁵ Mikuláš I. z netrpělivosti předbíhal činnost výboru vlastními nařízeními. Zavedl například odvodní povinnost pro Židy nebo stanovil novou, tříletou lhůtu pro vysídlení Židů z vesnic v západních guberniích, aby jim zamezil obchodování s lihovinami, avšak toto opatření bylo zdržováno, zastavováno a nakonec zrušeno stejně jako za předešlého cara. Později bylo Židům vlastním krčmami a hostince zakázáno v nich bydlet a osobně lihoviny nalévat, avšak ani to se nedodržovalo.²⁶

Byl také učiněn pokus zakázat Židům jejich další výnosné zaměstnání – provozování poštovních stanic (se zájezdními hostinci a výčepy), i tento zákaz byl však zrušen, protože o provozování těchto činností neměl – kromě Židů – nikdo zvláštní zájem.²⁷

²² JE, sv. 9, s. 243.

²³ Ch. Korobkov, *Jevrejskaja rekrutčina v carstvovanije Nikolaja I*, in „Jevrejskaja starina“, Petrohrad 1913, sv. VI, s. 79–80.

²⁴ JE, sv. 9, s. 242–245.

²⁵ JE, sv. 7, s. 443–444.

²⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 39.

²⁷ JE, sv. 12, s. 787; J. Gessen, sv. 2, s. 39.

Roku 1827 byl po celém Rusku zaveden systém koncesí na živnosti provozující výrobu a prodej lihovin. Rovněž zde byl zjištěn „značný pokles cen na dražbách, pokud z nich byli vyloučeni Židé, někdy se vůbec neobjevili zájemci“, takže nezbylo než povolit Židům získávat koncese ve městech i na venkově, a to i mimo pásmo židovského osídlení. Tak se vláda zbavovala organizačních starostí a přenechávala je židovským koncesionářům, sama z toho však měla trvalý příjem.²⁸ „Dlouho předtím, než kupci první gildy získali právo pobytu po celé říši, využívali prakticky všichni koncesionáři možného volného pohybu a bez obtíží dlouhodobě žili v obou metropolích a dalších městech mimo pásmo židovského osídlení... Z prostředí koncesionářů pocházeli i někteří významní veřejní pracovníci,“ jako například již zmíněný Litman Fejgin nebo Jevzel Gincburg (ten za krymské války v letech 1854–1855 „měl koncesi na obchod s lihovinami v obklíčeném Sevastopolu“; „v roce 1859 založil v Petrohradě bankovní dům..., jeden z největších v Rusku“; „později se účastnil přidělování ruských i zahraničních státních půjček“. Byl zakladatelem rodinné dynastie baronů Gincburgů).²⁹ Od roku 1848 bylo „povoleno i všem židovským obchodníkům první gildy vlastnit koncese na obchod s lihovinami též v místech, kde Židé neměli povolen stálý pobyt“.³⁰

Také právo pálit líh bylo rozšířeno i na Židy. Jak už víme, měli toto právo od roku 1819 ve velkoruských guberniích „do té doby, než se zdokonalí ruští mistři v tomto oboru“. Roku 1826 je Mikuláš I. začal vystěhovávat zpátky do pásma židovského osídlení, ale již od roku 1827 vyřizoval kladně jednotlivé žádosti, aby židovské lihovarníky ponechal na svých místech, například ve státních závodech v Irkutsku.³¹

V. S. Solovjov uvádí úvahy M. N. Katkova: „Na západním území má šenk v rukou Žid, ale je tomu jinde v Rusku lépe?... Cožpak židovští krčmáři, kteří lidi opíjejí a rolníky ožebračují a ruínují, jsou typičtí pro celé Rusko? A co u nás, v místech, kam Židé nesmějí a kde v krémě vládne pravoslavný hostinský nebo kulak?“³² Poslechněme si spisovatele Leskova, opravdového znalce života ruského lidu: „Ve velkoruských guberniích, kde Židé nežijí, je počet souzených za opilství, stejně jako počet trestných činů spáchaných v opilosti, trvale mnohem vyšší než počet podobných případů v pásmu židovského osídlení. Obdobné jsou

²⁸ JE, sv. 5, s. 613.

²⁹ *Rossijskaja jevrejskaja enciklopedija*, 2., dopl. a opr. vyd., Moskva 1994 (vydávání pokračuje), sv. 1, s. 517.

³⁰ JE, sv. 12, s. 163.

³¹ JE, sv. 11, s. 710.

³² *Dopis I. S. Solovjova F. Gecovi*, in V. S. Solovjov, *Jevrejskij vopros – christianskij vopros*, soubor statí, Varšava, Pravda 1906, s. 25.

cifry úmrtí z opilosti... A není tomu tak až dnes – bylo tomu tak ode dávna.³³

Ano, statistika uvádí, že v západním a jižním pásmu říše připadal jeden výčep na 297 osob, zatímco ve východním přece jen na 585. Tehdejší vlivný list *Illas* (*Golos*) nazval židovské nálevny „vředem kraje“, míněn je Západní kraj, „a přitom vředem nevyléčitelným“. I. G. Oršanskij se snaží složitě teoreticky dokázat, že čím hustěji jsou nálevny umístěny, tím méně se pije. (Zřejmě je to míněno tak, že má-li venkovan hospodu u nosu jako neustálé lákadlo, nenapadne ho tam jít. Vzpomeňme, co říká Děržavin: krčmáři prodávají i v noci, ale má-li tam venkovan jít přes rozblácené pole, tak si to dvakrát rozmyslí. Ba ne, víme, že alkoholismus podporuje nejen poptávka po vodce, ale i její nabídka.)

Oršanskij dokonce dokazuje, že stojí-li mezi statkářovým lihovarem a venkovským pijanem Žid, objektivně jedná *ve prospěch* tohoto rolníka, protože vodku prodává levněji, třebaže bere věci do zástavy. Ano, píše Oršanskij, existuje názor, že židovští krčmáři přece jen „mají špatný vliv na životní úroveň rolníků“, jenže oni i ve výčepnictví „vynikají zvláštním uměním, šikovností a energií – tak jako v každém svém zaměstnání“. ³⁴ Na jiném místě, v jiném článku téže publikace Oršanskij sice uznává, že dochází k „lichvářským obchodům mezi Židy a rolníky“, říká, že „je pravda, že je v něm (tj. v židovském obchodování) spousta podvodů a že Žid jako prospěchář, šenkýř a lichvář vykořisťuje chudé obyvatele, zvláště venkovské“, že „vůči statkáři je rolník neobyčejně tvrdohlavý (pokud jde o cenu), ale až směšně poddajný a důvěřivý, má-li co do činění s Židem, zejména má-li ten Žid po ruce vodku“, že „chudoba rolníků, nutnost zaplatit daně, náklonnost k vodce... nutí často rolníky, aby Židovi prodali obilí za nízkou cenu“. ³⁵ Avšak i pro tuto holou, křiklavou, donebevolající pravdu hledá omluvné argumenty. Kdo však omluví rolníka za jeho ochablou vůli?

Přes veškerou vytrvalost a energii provázely cara Mikuláše I. v transformaci života Židů nezdary v mnoha směrech a po celou dobu jeho panování. Stejně tak tomu bylo i se židovským zemědělstvím.

V „Řádu odvodní povinnosti a vojenské služby Židů“ z roku 1827 bylo pro židovské zemědělce, „kteří byli přestěhováni na speciální pozemky“, vymíněno, že oni a jejich děti budou osvobozeni od odvodní povin-

³³ N. S. Leskov, *Jevrei v Rossii, Nėskolko zamečaniĭ po jevrejskomu roprosu*, Petrohrad 1919, reprint vyd. z r. 1884, s. 51.

³⁴ I. Oršanskij, *Jevrei v Rossii, Očerki i issledovanija*, 1. vyd., Petrohrad 1872, s. 192–195, 200–207.

³⁵ Tamtéž, s. 114–116, 121–125.

nosti na padesát let (počítaje dobu této úlevy od chvíle, „kdy se skutečně začali učit obdělávat půdu“). Jakmile byl Řád vyhlášen, vrátilo se do židovských kolonií po svévolném odjezdu více osob, než jich bylo zaregistrováno jako nepřítomných.³⁶ V roce 1829 byly vypracovány ještě podrobnější „zásady pro židovské zemědělce“: jednak jim byl povolen vstup do stavu měšťanského po zaplacení všech dluhů, jednak směli na tři měsíce odjet za výdělkem mimo dobu polních prací, a dále jim hrozil trest za nepovolený odjezd a vzorní hospodáři mohli dostat odměnu. V. N. Nikitin uvádí, že porovnávali-li se přísné povinnosti ukládané židovským zemědělcům „a práva a výsady poskytované výlučně Židům, s těmi, jichž mohly užívat ostatní zdaňované stavy, je třeba uznat, že jim (Židům) vláda velmi přála“.³⁷

A tak od roku 1829 do roku 1833 „Židé jako zemědělci se přičiňovali, osud se jim odměňoval dobrou úrodou, vycházeli se svými nadřízenými a ti zase s nimi, a celková spokojenost byla narušována jen drobnými příhodami“. Po válce s Turky v roce 1829 byly židovským osídlencům stejně jako všem kolonistům „prominuty veškeré nedoplatky daní... za útrapy, jaké zakusili, když jejich místy táhla vojska.“ Jenže podle hlášení Pečovatelského výboru „neúroda z roku 1833 znemožnila udržet je v koloniích, mnohým z nich, kteří neměli dobrou vůli a ochotu věnovat se zemědělským pracím, poskytla záminku nic nesít nebo sít velmi málo, prodávat dobytek, potulovat se, domáhat se podpory a neplatit daně“. Roku 1834 se stávalo, že „obilí, které jim bylo vydáno, prodávali, dobytek poráželi, a jednali tak i ti, kteří to neměli nijak zapotřebí“, zatímco místní orgány nemohly osídlence uhlídat a překazít jim „mnoho mazaných fíglů“. – Špatné sklizně bývaly u Židů „častější než u jiných osídlenců, protože málo pole osévali a půdu obdělávali nedbale a v nevhodnou dobu“, také se mezi nimi udržoval „zvyk přecházející z generace na generaci... totiž, že tíhli k snadným výdělkům a málo a nedbale se starali o dobytek“.³⁸

Zdálo by se, že třicet let neblahých zkušeností s tím, jak Židovští osadníci na půdě hospodařili (navíc v porovnání se zkušenostmi ve světě), mohlo ruské vládě stačit, aby se vzdala těchto marných snah a výdajů. Ale nestačilo! Že by snad car Mikuláš I. tyto pochmurné zprávy nedostával? Že by je ministři vylepšovali? Že by cara popoháněla nezkrotná energie a nehynoucí naděje, že další pokus bude úspěšný?

A tak ani v novém Ustanovení o Židech z roku 1835, schváleném přímo panovníkem, jež bylo výsledkem činnosti Výboru ředitelů, židovské

³⁶ Nikitin, s. 168–169, 171.

³⁷ Tamtéž, s. 179–181.

³⁸ Tamtéž, s. 185–186, 190–191.

zemědělství nejenže nebylo zavrženo, ale naopak bylo ještě rozšířeno a postaveno na první místo v životě Židů: „Je nutno uspořádati život Židů na takových zásadách, které by jim otevíraly svobodnou cestu k získání blahobytné existence prací v zemědělství a v průmyslu, jakož i k postupnému vzdělávání jejich mládeže, cestu, jež by jim zároveň bránila v zahálčivém životě a v nepatřičných činnostech.“ Přestože byl dříve od židovské komunity požadován předběžný vklad ve výši 400 rublů na každou rodinu, nyní bylo bez jakýchkoli podmínek „každému Židovi povoleno ,kdykoli‘... přejít mezi zemědělce“, čímž byl okamžitě zbaven veškerých daňových nedoplatků stejně jako celá komunita; mohl ihned dostat nejen státní půdu k trvalému užívání, ale také si v pásmu židovského osídlení půdu kupovat, prodávat nebo pachtovat. Osoby přecházející do zemědělství byly na pětadvacet let osvobozeny od daně z hlavy, na deset let od daně zemstevní a na padesát let od odvodní povinnosti. Naproti tomu nikdo z Židů „k přechodu do zemědělství nemohl být nucen“. Dále bylo uzákoněno, „která zaměstnání a řemesla mohou na vesnici provozovat“.³⁹

(Od té doby uplynulo sto padesát let. Ze zapomenutých dávných časů formuluje osvícený fyzik tehdejší židovský život takto: „V pásmu osídlení platil zákaz (!) zemědělské činnosti.“⁴⁰ A historik a publicista M. O. Geršenzon říká poněkud obsáhleji: „Zemědělství Židům zakazuje jejich národní duch, neboť vrůstá-li člověk do půdy, velmi snadno pak sroste s místem.“)⁴¹ Vlivný ministr financí Kankrin navrhl využít pro židovské zemědělství neobydlená území na Sibiři – a Mikuláš I. koncem téhož roku 1835 návrh schválil. Mělo se tam přidělovat židovským přesídlencům „15 děsatin vhodné půdy na osobu mužského pohlaví“, poskytnout zemědělské nářadí a tažný dobytek z prostředků státní pokladny, připravit srubové domy a uhradit cestu a stravu na cestě. A tak se chudým Židům a rodinám s více dětmi jakoby otevřela možnost přestěhovat se na Sibiř. A kahalý teď měly o čem přemýšlet: zčásti totiž tyto chudé lidi potřebovaly jako brance (místo mladíků z bohatých rodin), ale protože jim zatajily, že se jim promfjejí všechny nedoplatky na daních, žádaly, ať nejdřív vyrovnají daně. Ale i vláda se zalekla obtíží daleké cesty, spojených s tímto přesídlením; na Sibiři Židé „nebudou mít na očích příklady dobrého hospodaření“, ale budou tam pokračovat „ve svém neplodném a nepoctivém kšeftaření, které způsobilo tolik

³⁹ Nikitin, s. 195–197.

⁴⁰ E. Gliner, *Stichija s čelovečeskim licom?*, in „Vremja i my“, *Meždunarodnyj žurnal literatury i obščestvennyh problem*, New York 1995, č. 122, s. 155.

⁴¹ M. Geršenzon, *Sudby jevrejskogo naroda*, in sborník „22“, *Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligenции iz SSSR v Izraile*, Tel Aviv 1981, č. 19, s. 111.

škody na západních územích říše – budou zase v krčmách ozebračovat lidi snadným uspokojováním jejich sklonu k pití?⁴² A tak v roce 1837 bylo přesídlování na Sibir bez dalšího vysvětlení zastaveno.⁴³

Mezitím téhož roku revize v Novorusku došla k závěru, že pozemky vymezené pro židovské kolonie a pro nové osídlení „obsahují černozem nejlepší kvality, která je velice vhodná pro pěstování obilí, stepi jsou výborné na senoseč a pro chov dobytka“ (místní orgány však tyto závěry nesdílily).⁴⁴

V roce 1837 bylo rovněž zřízeno ministerstvo státních statků (ministr hrabě P. D. Kiseljov) a to bylo pověřeno (jako příprava k pozvolnému přechodu ke zrušení nevolnictví) „pečovat o svobodné zemědělce“ (státní rolníky), kterých bylo sedm a půl milionu a podléhali tzv. revizi (tj. sčítání pro odvádění daně z hlavy); mělo tedy pečovat i o židovské zemědělce, kterých bylo celkem tři až pět tisíc rodin, „kapka v moři oproti počtu státních rolníků. Přesto na ministerstvo začal od prvních dnů jeho existence docházet velký počet žádostí Židů“ a nejrůznější jejich stížností. „Během půl roku se ukázalo, že židovským osídlencům musí ministerstvo věnovat takovou spoustu času, že by se to nepříznivě odrazilo na jeho hlavní činnosti.“⁴⁵ V roce 1840 byl Kiseljov jmenován též předsedou nového „Výboru pro stanovení způsobu, jak zásadně změnit život Židů v Rusku“ (v pořadí už šestého výboru!),⁴⁶ takže židovská otázka spadala pod něj.

Roku 1839 Kiseljov prosadil přes státní radu zákon, který umožňoval přihlásit se do zemědělství (avšak s celou rodinou) i těm Židům, kteří měli jít k odvodu, takže se mu takto vyhnuli. Tím získali Židé další velkou úlevu. Roku 1844 vyšlo detailnější „ustanovení o židovských zemědělci“ i pro pásmo židovského osídlení s právem v prvních třech letech si najímat křesťany, kteří by je učili hospodařit. A když v roce 1840 přišlo do Novoruska „mnoho Židů údajně na své vlastní útraty“ (tito „přesídlenci na vlastní útraty“ podepsali před odjezdem prohlášení, že mají dostatečné prostředky a nebudou žádat o příspěvek), ve skutečnosti však nic neměli a již cestou prohlašovali, že své prostředky vyčerpali, „a domáhali se usídlení na útraty státní“; takových „se vyskytlo přes 1800 rodin a z toho několik set rodin nemělo ani doklady, ani žádné pořádné důkazy, odkud jsou a z jakého důvodu se ocitli v Novorusku“. A „další neustále přijížděli a prosili, aby nebyli ponecháni svému zoufalému osudu“. V této situaci Kiseljov rozhodl všechny je přijmout

⁴² Nikitin, s. 197–199, 202–205, 209, 216.

⁴³ Tamtéž, s. 229–230.

⁴⁴ Tamtéž, s. 252–254.

⁴⁵ JE, sv. 9, s. 488–489.

na úkor financí určených „pro přesídlence jako celek, bez rozdílu, jaké jsou rasy“. Takže jim pomohl tím, že překročil kvótu. Roku 1847 vyšly „doplňující zásady, usnadňující Židům přechod do zemědělství.“¹⁶

Kiseljov hodlal vytvořit péčí svého ministerstva *vzorové* židovské kolonie, a tak „možná podnítit obrovské usídlení celého národa“, k čemuž založil postupně několik kolonií v Jekatěrinburské gubernii, na dobré půdě a při řekách a potocích s hojností vody, s výbornými pastvinami a loukami vhodnými pro senoseč; doufal pevně, že novým kolonistům předají své skvělé zkušenosti kolonisté němečti, jenže mezi těmi se těžko hledali hospodáři ochotní usadit se u židovských kolonií, takže je nakonec platili jako zaměstnance. Do těchto příštích vzorových kolonií plynuly další a další dotace a byly jim promíjeny všechny druhy nedoplatků. Druhý rok po přistěhování se od židovské rodiny požadovalo, aby měla založenou zeleninovou zahradu a jednu desjetinu půdy osetou a osevní plocha aby se pak v dalších letech zvolna zvětšovala. Noví osídlenci však neměli zkušenosti s chovem dobytka, to je měli naučit jejich pečovatelé. Kiseljov usnadňoval i podmínky pro přestěhování (pro rodiny s malým počtem pracovníků) a vynalézal způsoby odborné agronomické výuky jistého počtu kolonistů. Některé rodiny však neměly na agronomii ani pomyšlení, v silných mrazech ani nevycházely nakrmit dobytek, a tak nakonec dostala každá rodina teplý kabát s kapucí.¹⁷

Proud stěhujících se židovských zájemců o zemědělství neustával, třebaže v západních oblastech bývaly i neúrody. Často přijížděly i rodiny, které neměly dostatek mužských pracovních sil, „kahaly násilím hnaly do přesídlení chudinu a staré lidi, kdežto majetné a zdravé si nechávaly, aby se jim lépe vybíraly a platily daně a aby měly prostředky na údržbu svých zařízení“. „Aby se zamezilo návalu zubožené chudiny“, požadovalo ministerstvo od západních gubernátorů přesnou kontrolu při odjezdech, jenže z původních míst naopak spěchali s odesláním skupin přesídlenců, aniž vyčkali na signál, že na novém místě mají připraveno obydlí, a přitom nedokázali včas převést peníze pro tyto lidi, čímž někdy přicházel vniveč celý hospodářský rok. V Jekatěrinoslavské gubernii nestačili převádět půdu na žadatele, a tak se 250 rodin o své vůli odebralo do Oděsy a zůstalo tam natrvalo.¹⁸

Avšak zprávy od nejrůznějších inspektorů z různých míst se i v těchto letech shodují v tom, že Židé, „když nebylo vyhnutí, dokázali zvládnout polní práce, a docela dobře, ale při první vhodné příležitosti nechali pluh pluhem a obětovali hospodářství, jen když se mohli vrátit

¹⁶ Nikitin, s. 259, 260–263, 267, 555, 558.

¹⁷ Tamtéž, s. 269, 277, 282, 500, 509, 529–530, 546, 558, 567, 589–591, 456–445, 467.

¹⁸ Tamtéž, s. 309, 314, 354–359, 364–369.

k překupnictví a jiným svým oblíbeným činnostem“. – „Pro Žida je „na prvním místě podnikání, třeba i to nejdrobnější, až neuvěřitelně bezvýznamné, ale jemu přináší velké výhody... Svým založením jsou Židé od přírody podnikatelé, takže nemohou najít uspokojení v poklidném životě zemědělce“, „jejich pravým přáním není obdělávat půdu; lákalo je tam zprvu velké množství půdy, malý počet židovského obyvatelstva, blízké hranice, obchod a výnosné podnikání, a také úlevy na daních a hlavně osvobození od odvodní povinnosti“. Domnívali se, že bude stačit, když získají dům,“ půdu však hodlali „dávat do pronájmu se značným ziskem a sami se chtěli zabývat podnikáním a obchodem.“ (To všechno naivně sdělovali revizorovi.) A „půdu začali obdělávat s naprostým odporem“. Navíc byly i „náboženské požadavky „pro židovské zemědělce nevýhodné“, nutily je k dlouhé nečinnosti, například při jarním setí byl dlouhý Pesach, v září „svátek stanů“ Sukot, který trval dva týdny v době, kdy se musí udělat ty „nejdůležitější polní práce – zorat a zasít“, třebaže „podle úsudku vzdělaných a důvěryhodných Židů Písmo vyžaduje přísně světit jen první a poslední dva dny“. A duchovní v židovských osadách, kde byly leckdy i dvě modlitebny, jedna pro ortodoxní „mitnagdy“ a druhá pro chasidy, „utvrzovali své souvěrce v přesvědčení, že jsou vyvolení lid, který není osudem předurčen k těžké práci zemědělce, neboť ta je hořkým údělem gojů“. „Pozdě vstávali, hodinu strávili ranní modlitbou a do práce se vydali, až když slunko stálo vysoko na obloze,“ a navíc šabat od pátku večer do neděle ráno.⁴⁹

Také I. G. Oršanskij usuzuje z židovského hlediska stejně jako inspektoři: „Propachtované hospodářství s námezdní prací... je Židům sympatičtější než všestranně těžký přechod od překupnictví k zemědělské práci... Lze pozorovat čím dál větší snahu Židů zabývat se zemědělstvím převážně tak, že si půdu propachtují a na její obdělávání si najmou pracovníky.“ V Novorusku nezdary s židovským zemědělstvím pramení z toho, že „Židé nepřivýkli těžké fyzické práci a považují za výhodnější městské podnikání na jihu.“ A zdůrazňuje, jak v jedné osadě Židé „*vlastníma rukama* postavili synagogu“, jinde „*vlastníma rukama*“ pracovali na zahradě.⁵⁰

Od inspektorů a gubernátorů však přicházely také zprávy o tom, že i v těchto 40. letech a v těchto „vzorových“ koloniích, tak jako v dřívějších, „i životní styl kolonistů, jejich práce a hospodaření daleko zaostávaly za sousedními státními a statkářskými rolníky“. V Chersonské gubernii měli v roce 1845 židovští kolonisté „hospodářství ve velice neutěšeném stavu: většina těchto kolonistů byla velmi chudá – protože se stít každé

⁴⁹ Tamtéž, s. 280–285, 507, 420–421, 434, 451, 548.

⁵⁰ Oršanskij, s. 176, 182, 185, 191–192.

polní práce, jen málokterí půdu řádně obdělávají, a proto i při dobré úrodě jsou jejich výsledky velice ubohé“, „půda na zahradách je nedotčená“, ženy a děti na ní nepracují, „pozemek o rozloze 30 děsjatin stěží zajistil každodenní stravu“. „Příkladem německých kolonistů“ se řídil „zanedbatelný počet židovských usedlíků, většina z nich navíc dávala najevo zjevný odpor k zemědělství a snažila se splnit požadavky úředních míst jen proto, aby pak dostala osobní průkaz a mohla odjízdet pryč... Spoustu půdy nechávali ležet ladem, obdělávali ji po kouskách, jak koho napadlo. Dobytek značně zanedbávali... koně často uštvali jízdou a málo je krmili, zvláště o šabat,“ choulostivé krávy německých odrůd dojili nepravidelně, takže krávy ztratily mléko. „Židům byly poskytovány zdarma“ ovocné stromy, ale oni se „sadařství nevěnovali“. Byly pro ně předem postaveny domy, „pěkné, suché, teplé a důkladné“, někde byly ovšem postaveny ledabyly a přišly draho, ale i tam, kde „byly postaveny důkladně a z kvalitních materiálů... je bezstarostní Židé nedokázali správně udržovat, takže domy natolik zchátraly, že se v nich nedalo bydlet, dokud se rychle neopravily“, držela se v nich vlhkost, čímž stavby dále chátraly a bylo v nich navíc nezdruvo, takže mnoho domů zelo prázdnotou, jinde zase dům obývalo několik rodin, „které mezi sebou nebyly v žádném příbuzenském vztahu a „pro neklidnou povahu tohoto lidu a jeho hašteřivost“ docházelo při takovém soužití k nekonečným stížnostem.“⁵¹

Je samozřejmé, že vina za tak nedokonalou přípravu k tak velkému stěhování padá na obě strany: administrativě se nedařilo sladit a zařizovat věci včas, domy byly někde postaveny nekvalitně, protože stavební dozor byl špatný, ba vyskytovaly se i zlořády a zpronevěry peněz. (Někdy museli být dokonce propuštěni nebo i souzeni odpovědní úředníci.) Byla tu však i neochota vesnických židovských starších osobně dozírat na nepořádky a zjišťovat, u koho je vybavení a hospodářství v neuspokojivém stavu: takže i tento dozor byl svěřován vysloužilým poddůstojníkům, a Židé je opíjeli nebo podpláceli. Dále: z přesídlelců se nedaly vymoci daně, buď byli chudí, „v každé komunitě se našlo nejvýš deset hospodářů, kteří byli schopni stěží zaplatit za sebe“, nebo to bylo tím, že k „židovské povaze už patří vyhýbat se placení daní“; daňové dluhy se rok od roku zvyšovaly a byly znovu a znovu promíjeny. Za nepovolené opuštění místa bydliště platil přesídlelec jednu kopějku za den, což byl pakatel a vzhledem k výdělku ve městě se mu to vyplatilo. (Pro srovnání – melamedové na vesnicích dostávali tři až deset tisíc rublů za rok; v osadách se zřizovala základní náboženská učebna zvaná cheder zhruba pro třicet rodin; vedle výuky prováděné melamedy se

⁵¹ Nikitin, s. 259, 280, 283, 286, 301, 304–305, 321, 402–403, 416–419, 610.

vláda snažila zavádět v koloniích i základní všeobecné vzdělání – kromě hebrejštiny i výuku ruštiny a počtů, jenže „obyčejní Židé hleděli na školy zřizované vládou velmi nedůvěřivě.“⁵²

„Postupně se stále víc ukazovalo, že vysněné Kiseljovovy ‚vzorové‘ kolonie jsou opravdu jen bláhový sen.“ Třebaže od roku 1849 příjezd dalších rodin brzdil, přesto se nevzdával, a dokonce v roce 1852 napsal v jednom pokynu: „Čím je dílo těžší, tím více houževnatosti od nás vyžaduje a my nesmíme ztrácet chuť pokračovat, i když se první pokus nezdařil.“ – Do té doby nebyl správce kolonie skutečným pánem v osadě, „stávalo se... že se mu přesídlenci posmívali a uráželi ho, protože příliš dobře věděli, že nad nimi nemá žádnou moc“, mohl kolonistům pouze domlouvat. Několikrát se i navrhovalo, snad z roztrpčenosti z nezdaru, aby přesídlenec dostával závazné úkoly na dva až tři dny a aby se kontrolovalo jejich plnění; aby se kolonistům odebralo právo volně nakládat se svým majetkem; aby se kolonistovi úplně zakázalo vzdalovat se z místa pobytu; aby jim dozorcí směli dokonce ukládat tělesné tresty – poprvé třicet ran prutem, podruhé šedesát, potřetí vězení a v těžkých případech odvod na vojnu. (Nikitin píše, že když se židovští přesídlenci o této navrhované instrukci dověděli, „byli tak vyděšení, že napjali síly... ihned si pořídili dobytek a zemědělské nářadí, a začali kupodivu pilně pracovat v zemědělství i doma v hospodářství.“) Avšak Kiseljov v roce 1853 schválil návrh ve zmírněné podobě: „Ukládané povinnosti musí zcela odpovídat silám a zkušenostem těch, jimž jsou určeny“; směrnice pro každý druh práce, vypracované Pečovatelským výborem, směl vesnický správce změnit, jen když je chtěl zmírnit: za první porušení pokynu nebyl žádný trest, za druhý a třetí deset a dvacet ran prutem. (Odvod na vojnu nebyl jako trest použit nikdy, „nikdo... nebyl za nedbalé hospodaření poslán do armády“ a roku 1860 byl tento zákon zcela zrušen.)⁵³

Tohle všechno se ovšem dělo ještě za nevolnictví v Rusku. Po padesáti letech svědomitého vládního snažení přimět Židy k produktivní práci na dosud neobdělávané půdě se začaly ukazovat obrysy Arakčejevových tzv. vojenských osad.

Je až s podivem, že se carský režim nad všemi těmito neúčinnými kroky a nad tímto beznadějným pokusem se zemědělstvím víc nezamyslel. Jenže tím to ještě neskončilo.

Po zavedení odvodní povinnosti se šířily mezi židovským obyvatelstvem poplašné zvěsti o hrozném novém zákonodárství, které připra-

⁵² Tamtéž, s. 290, 301, 321–325, 349, 399, 408, 420–421, 475, 596.

⁵³ Tamtéž, s. 350–351, 382–385, 390, 425, 547, 679.

vuje zvláštní Židovský výbor. Ale v roce 1835 konečně vyšlo všeobecné souhrnné Ustanovení o Židech (které vystřídalo Ustanovení z roku 1804) a „nezatížilo Židy novými omezeními“, jak rezervovaně uvádí Židovská encyklopedie.⁵⁴ Podrobněji řečeno, podle nového Ustanovení bylo Židům „ponecháno právo získávat nejrůznější nemovitosti, vyjma obydlené usedlosti, a vykonávat obchodování všeho druhu za stejných podmínek jako ostatní ruští poddaní“, i když pouze na území pásma židovského osídlení.⁵⁵ Ustanovení z roku 1835 zaručovalo ochranu všech práv židovského náboženství a zavádělo pro rabíny odměny a právo být členy 1. gildy kupeckého stavu. Stanovilo rozumný věk pro uzavírání manželství (18 a 16 let). Doporučilo, aby židovský oděv nebyl tak odlišný a nápadný ve srovnání s ostatním obyvatelstvem. Orientovalo Židy k produktivním způsobům výdělečné činnosti (zakázalo obchodování s lihovinami na dluh a na zástavu věcí z domácnosti), povolovalo všechny druhy tovární činnosti (i nájem lihovarů). Zaměstnávat křesťany jako služebnictvo nastálo se zakazovalo, avšak dovozovalo se to „k pracím krátkodobým“, bez uvedení přesné lhůty, a „na práci v továrnách a závodech“, jakož i „na pomoc při polních pracích, v zelinářství a zahradnictví“,⁵⁶ což znělo jako výsměch myšlence „židovského zemědělství“. Ustanovení z roku 1835 vyzývalo židovskou mládež, aby se vzdělávala. Studium Židů na středních a vysokých školách nebylo nijak brzděno.⁵⁷ Židé, kteří v jakémkoli vědním oboru získali titul doktora a prokázali vynikající schopnosti (vedle jiných formalit), měli od nynějška právo vstupovat do státních služeb. (Židovští lékaři měli toto právo již dříve.) Pokud pak jde o místní samosprávu, rušilo Ustanovení dřívější omezení – nyní mohli Židé zastávat funkce v dumách (místních samosprávných orgánech), na magistrátech a na radnicích „stejně jako jsou voleny do těchto funkcí osoby ostatních vyznání“. (Proti tomuto bodu se vyskytly námitky některých místních orgánů, hlavně na Litvě: povinností starosty města bylo uvést v určité dny obyvatele do pravoslavného chrámu – jak by to mohl být Žid? Nebo Žid jako soudce, když se přísahá na kříž? Námitky byly důrazné, a tak Ustanovení z roku 1836 stanovilo pro západní gubernie, že na magistrátech a na radnicích smějí Židé zastávat pouze třetinu funkcí.)⁵⁸ A konečně pokud jde o ekonomicky naléhavý problém – o přihraničení pašování, které poškozovalo stát,

⁵⁴ JE, sv. 12, s. 695.

⁵⁵ M. Kovalevskij, *Ravnopravije jevrejev i jeho vrugi*, in *Ščit*, lit. sborník, za red. I. Andrejeva, M. Gorkého, F. Sologuba, 3., dopl. vyd., Russkoje obščestvo dlja izučenijsa jevrejskoj žizni, Moskva 1916, s. 117.

⁵⁶ JE, sv. 11, s. 494.

⁵⁷ Kovalevskij, in *Ščit*, s. 117.

⁵⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 50–52, 105–106.

Ustanovení ponechávalo v pohraničním pásmu Židy, kteří už zde žili, avšak novým zájemcům přistěhování zakazovalo.⁵⁹

Ve státě, který držel miliony svých obyvatel v nevolnictví, nelze toto vše označit za krutý systém.

Když se Ustanovení projednávalo ve státní radě, padlo v diskusi mnoho nejrůznějších návrhů, jak Židům povolit, aby se usazovali zcela volně ve velkoruských guberniích. Byl vysloven i názor, že „teprve až budeme mít záruku jistých mravních hodnot a určitě úrovně vzdělání, budeme moci Židům povolit, aby se přistěhovali do vnitrozemských gubernií“. Proti tomu se namítalo, že „Židé mohou být svou podnikatelskou a průmyslovou činností velice užiteční“ a že „konkurenci nelze potlačit tím, že někomu zakážeme někde žít a obchodovat“; a „musíme si rovnou položit otázku, zda Židy můžeme v tomto státě trpět. Uznáme-li, že je tu trpět nemůžeme, pak je musíme všechny vyhnat“ spíše než „ponechat toto společenství ve státě ve stavu, který v nich bude vyvolávat neustálou nespokojenost a reptání. Musíme-li však strpět jejich přítomnost v naší zemi, pak jsme povinni zbavit je právních omezení“.⁶⁰

Zatím „archaická polská privilegia, která městským orgánům umožňovala, aby Židům ukládaly různá omezení pobytu“, a odmítnutá ruským státem již od dob Kateřiny II., se začala silně prosazovat znovu ve Vilně a poté v Kyjevě. Ve Vilně bylo nyní Židům zakázáno bydlet v některých městských čtvrtích. V Kyjevě pak protesty tamního kupectva, že „Židé k všeobecnému pokušení pořádají dražby a kšeftují ve zdech pečerských klášterů... v Pečersku obsadili všechny obchodní podniky“ a křesťany „vytláčují z obchodování vůbec“, přiměly roku 1827 generálního gubernátora, aby zakázal „Židům trvale bydlet v Kyjevě – jen některé kategorie budou moci přijíždět na jistou dobu“. „Vláda musela jako vždy v takových případech několikrát odložit lhůtu určenou k vystěhování.“ Spory se dostaly až do „ředitelského“ výboru, způsobily rozepře ve státní radě, ale Ustanovením z roku 1835 Mikuláš I. rozhodl, aby byli z Kyjeva vystěhováni. Brzy nato byl však opět „některým kategoriím Židů povolen pobyt ve městě na dobu určitou“. (Proč vlastně byli Židé v obchodní konkurenci tak úspěšní? Proto, že často obchodovali levněji než křesťané, spokojili se s „menším ziskem, než jaký vyžadují křesťané“, i když možná bylo jejich zboží tu a tam pašované. A kyjevský gubernátor, který Židy bral pod ochranu, uváděl, že „pokud by křesťané chtěli pilně pracovat, vypudili by Židy bez jakýchkoli donucovacích způsobů.“)⁶¹ – Tak tedy „v Bělorusku Židé směli bydlet jen ve městech, v Malorusku všude kromě Kyje-

⁵⁹ JE, sv. 12, s. 599.

⁶⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 47–48.

⁶¹ Tamtéž, s. 40–42.

va a vesnic patřících státu, v Novorusku ve všech osadách kromě Nikolajeva a Sevastopolu⁶², což jsou válečné přístavy, odkud byli Židé v těch letech vystěhováni z důvodů státní bezpečnosti.

„Ustanovení z roku 1835 připustilo přítomnost židovských obchodníků a továrníků na nejdůležitějších trzích ve vnitrozemských guberniích, aby tam mohli dočasně obchodovat, a povolilo jim i prodej některých druhů zboží mimo pásmo židovského osídlení.“⁶³ Rovněž řemeslníkům byl úplně zakázán přístup do vnitrozemských gubernií, byť jen na omezenou dobu. Tak podle zásad z roku 1827 „guberniální vedení mimo pásmo osídlení smělo Židům povolit šestiměsíční pobyt“.⁶⁴ – Gessen píše, že Ustanovení z roku 1835 „a později i další zákony poněkud usnadnily Židům dočasný pobyt mimo pásmo osídlení,“ a také místní úřady často „zamhouřily oči nad porušením zákazu pobytu“.⁶⁵ – Totéž potvrzuje i N. S. Leskov v memorandu vyhotoveném na žádost vládní komise: „Ve čtyřicátých letech přišli Židé do velkoruských statkářských vesnic a nabízelí své služby... Po celý rok pak pravidelně objížděli „známé pány“ v okolních velkoruských guberniích a všude obchodovali a pracovali. „Lidé odtud Židy nejen nevyháněli, ale dokonce je zde zdržovali.“ – „Místní obyvatelé vždy rádi vítali a skrývali židovské řemeslníky... Místní úřady jim také všude přály, protože jim, stejně jako ostatním obyvatelům, Židé přinášeli značný užitek.“⁶⁶ – „Židé s pomocí zainteresovaných křesťanů porušovali omezující nařízení. I samy úřady byly nuceny obcházet zákony... Došlo to tak daleko, že například musely být zavedeny pokuty pro statkáře ve velkoruských guberniích za to, že u nich Židé bydleli.“⁶⁷

A tak vládní ruské úřady, zčásti z ochranných důvodů (hlavně náboženských), aby se nemísili křesťané spolu s Židy, a pod ekonomickým tlakem, který Židy táhl ven z pásma osídlení, nedokázaly se ani pevně rozhodnout, ani své rozhodnutí jasně realizovat. A podnikavá, dynamická židovská povaha trpěla na přelidněném území a zostřenou vnitřní konkurencí v něm – co nejširší rozlet je přece přirozenou vlastností této povahy. I. G. Oršanskij napsal: „Čím víc jsou Židé rozptýleni mezi křesťanským obyvatelstvem, tím vyšší je tam životní úroveň.“⁶⁸

Nedá se však popřít, že i po formální stránce bylo pásmo židovského osídlení v Rusku rozlehlé: k tomu, co zdědilo jako husté židovské osídle-

⁶² KJE, sv. 7, s. 318.

⁶³ JE, sv. 14, s. 944.

⁶⁴ JE, sv. 11, s. 332.

⁶⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 46, 48.

⁶⁶ Leskov, s. 45–48.

⁶⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 49.

⁶⁸ Oršanskij, s. 30.

ní v Polsku, v gubernii Vilenské, Grodenské, Kovenské, Vitěbské, Minské, Mogilevské, Volyňské, Podolské a Kyjevské (mimo Království polské a Kuronsko), připadly rozsáhlé a žirné gubernie Poltavská, Jekatěrinoslavská, Černigovská, Taurická, Chersonská a Besarabská, všechny dohromady větší než kterýkoli evropský stát i než jejich skupina. (Po delší dobu, od roku 1804 do poloviny 30. let k nim připadly ještě bohaté gubernie Astrachaňská a Kavkazská, ale tam se Židé téměř nestěhovali, v Astrachaňské gubernii ještě v roce 1824 „nebyl veden jako daňový poplatník ani jeden Žid“.)⁶⁰ Celkem tvořilo pásmo židovského osídlení patnáct gubernií, úhrnem jich mělo „vnitřní Rusko“ jedenatřicet a málokterá měla větší počet obyvatel než gubernie středoruské. Podíl židovského obyvatelstva nepřevyšoval podíl muslimského v uralských a povolžských guberniích. Proto lze říci, že Židé nebyli v pásmu stísnění svým počtem, ale jednotvárností svých zaměstnání v něm. Pouze v nedozírném Rusku mohlo toto pásmo vypadat jako stísnující.

Někdo možná namítne, že rozlehlost pásma je jen zdlánlivá, že do něho nezapočítáváme území mimo města a městečka. Jenže toto území je určeno pro zemědělství a bylo Židům otevřeno, nelákalo je však a celá diskuse se točila jen kolem problému, jak ta místa uzpůsobit pro obchodování s lihovinami. Jde tu o překrucování pravdy.

Kdyby velký masiv Židovstva nepřešel z těsného Polska do rozlehlého Ruska, pojem „pásmo osídlení“ by asi vůbec nevznikl. V stísněném Polsku by žili namačkání, nahuštění, chudší, rychle by jich přibývalo a byli by téměř bez produktivní práce – 80 % z nich se věnuje obchodu a překupnictví. Rozhodně však nebyla v ruských městech budována *ghetta*, jaká znala snad celá Evropa a kde Židé museli povinně žít. (Ačkoli v Moskvě byl pro příjízdní návštěvníky zřízen zájezdní dvůr Glebovových.)

Připomeneme-li si znovu, že toto pásmo osídlení existovalo po dvě třetiny století vedle nevolnictví, kterému podléhala většina ruského obyvatelstva, kdežto židovské nikoli, pak v porovnání s tím břímně omezeného pohybu nebude vypadat tak chmurně. Na území ruské říše žilo natěsnáno mnoho národů, čítajících miliony osob. V mnohonárodním státě žijí národy často izolovaně a přitom hustě, například Karaimové nebo horší Židé na Kavkaze, kteří se směli volně stěhovat, ale nevyužívali toho. A vůbec se to nedá srovnávat s tzv. rezervacemi, jaké zřizovali přistěhovalí kolonizátoři (Anglosasové či Španělé) pro původní obyvatelstvo dobytých území.

Avšak právě to, že Židé neměli své vlastní národní území, a přitom byli dynamičtí a pohybliví, vysoce ekonomicky aktivní a praktičtí – to

⁶⁰ JF., sv. 3, s. 359.

všechno mohlo hluboce ovlivnit celý život v Rusku. Dá se říci, že tendenci židovské diaspory bylo, aby měla přístup všude, a že obavy z průlomu této aktivity vedly ruskou vládu k omezujícím opatřením. Ano, Židé v Rusku v podstatě odmítli stát se zemědělci. Jako řemeslníci byli většinou krejčí, ševci, hodináři nebo klenotníci. Avšak i přes to, že museli dodržovat pásmo osídlení, nezůstávala jejich produktivní činnost jen při drobných řemeslech.

V předrevoluční Židovské encyklopedii se píše, že před rozvojem těžkého průmyslu byl pro Židy „nejlákavějším podnikáním... obchod s penězi, ať už šlo o lichváře, který peníze půjčoval, nebo o peněžoměnce, nájemce státních a statkářských podniků, nebo bankéře, hostinského či koncesionáře, který se zabýval převážně peněžními transakcemi“. Dokonce i když v Rusku ještě existovalo naturální hospodářství, „byla poplávka po penězích čím dál větší“. ⁷⁰ Proto se židovský kapitál přesouval do průmyslu, aby tam dále rostl. Již za Alexandra I. byly podniknuty energické kroky k tomu, aby se podpořila účast Židů v průmyslovém podnikání, konkrétně v soukenictví. Tato účast „později významně přispěla k akumulaci kapitálu v rukou Židů“ a „Židé pak neopomenuli užít tohoto kapitálu ve velkém továrním a potom i v důlním průmyslu, v dopravě a bankovníctví. Tak vznikla židovská střední a velká buržoazie“ ⁷¹ – Ustanovení z roku 1835 obsahuje „rovněž úlevy pro židovské továrníky“ ⁷²

Ve 40. letech 19. století se na jihozápadě země silně rozvinulo cukrovarnictví. Židovští kapitalisté zprvu statkářské cukrovary subvencovali, později se ujímali jejich řízení, až se nakonec stali jejich vlastníky a stavěli další. Tak na Ukrajině a v Novorussku vyrůstali mocní „cukrovarníci králové“, například Lazar a Lev Brodští. Přitom „většina židovských cukrovarníků začínala svou kariéru jako koncesionáři (v podnikání s lihovinami) a majitelé náleven“. Obdobně tomu bylo i v mlýnářském průmyslu. ⁷³

Nikdo ze současníků si tehdy neuvědomil, nikdo nebyl tak prozíravý, aby viděl, jaká tu vyrůstá materiální a duchovní síla. A samozřejmě si to neuvědomoval a neviděl to ani sám car Mikuláš. Žil v přehnaných představách o tom, že ruská carská vláda je všemocná, a spoléhal na úspěch vojenských a administrativních metod.

⁷⁰ JE, sv. 15, s. 646.

⁷¹ I. M. Dižur, *Jevrei v ekonomičeskoi žizni Rossii*, in sborník *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860 godov do Revoljucii 1917 g.* / dále KRJ-1/, Sojuz russkich jevrejev, New York 1960, s. 164–165.

⁷² JE, sv. 15, s. 155.

⁷³ Dižur, in KRJ-1, s. 165–168.

Vytrvale však usiloval, aby uspěl ve zvyšování vzdělanosti Židů, aby překonali vůči majoritnímu obyvatelstvu své odcizení, neboť právě v něm spatřoval hlavní nebezpečí. Již roku 1831 upozorňoval Výbor ředitelů, že „mezi opatřeními, která mohou situaci Židů usnadnit, se musíme zaměřit na jejich nápravu pomocí školní výuky... zřizováním továren, zákazem časných sňatků, zlepšením činnosti kahalů... a také změnou oděvu“.⁷⁴ A v roce 1840 při založení Výboru pro stanovení způsobu, jak zásadně změnit život Židu v Rusku, si tento výbor stanovil jako jeden z prvních cílů „pusobit na etické vzdělání nové generace Židů zřizováním židovských škol v duchu, který by čelil nynějšímu talmudistickému učení“.⁷⁵

Všeobecné vzdělávací školy si přáli také všichni tehdejší židovští progresisté. (Rozcházel se jen v tom, má-li být talmud z výuky zcela vyloučen, nebo má-li se ve vyšších třídách vyučovat „s vědeckým výkladem, tedy bez pozdějších škodlivých nánosů“)⁷⁶. Právě v té době stanul v čele nové všeobecné vzdělávací židovské školy v Rize mladý absolvent mnichovské univerzity Max Lilienthal. Jeho touhou bylo „vštěpovat osvětě ruskému Židovstvu“. Roku 1840 byl vlídně přijat ministrem školství a ministrem vnitra v Petrohradě a připravil pro Výbor pro přeměnu života Židů návrhy na zřízení židovské konzistoře a duchovního semináře pro školení rabínů a učitelů podle „obecných, správných mravních zásad“ proti „zkostnatělým talmudistům“; avšak „dříve než se žákům vstřípí hlavní základy víry, nesmí být vyučováni v laických předmětech“. Ministerský návrh byl však pozměněn v tom, že se měl zvýšit počet hodin stanovených pro výuku židovských učebních předmětů.⁷⁷ – Lilienthal se snažil přimět úřady, aby zakročily proti chasidům, ale nezískal podporu: vláda si přála, aby „zneprátené společenské složky v Židovstvu vystupovaly navenek jednotně“.⁷⁸ Mezitím Lilienthal, který v Rize „s pozoruhodným úspěchem“ vybudoval školu, dostal od ministerstva za úkol objet gubernie v pásmu židovského osídlení a na veřejných schůzích a setkáních s židovskými veřejnými činiteli agitovat pro osvětlu. Jeho cesta se navenek celkem vydařila, zpravidla nenarazil na otevřené nepřátelství a zdálo se, že i jeho agitace mezi vlivnými vrstvami židovského obyvatelstva byla úspěšná. „Odpůrcům reformy nezbylo... než formálně vyslovit souhlas.“ Skrytý odpor byl ovšem obrovský. A když pak školní reforma přece jen začala, Lilienthal

⁷⁴ J. Gessen, sv. 2, s. 77.

⁷⁵ JE, sv. 9, s. 689–690; J. Gessen, sv. 2, s. 81.

⁷⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 85.

⁷⁷ Tamtéž, s. 84; JE, sv. 13, s. 47.

⁷⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 85–86.

se svého poslání zřekl. Roku 1844 náhle odjel do Spojených států natrvalo. „Jeho odjezd z Ruska, pokud to nebyl rovnou útěk, je zahalen tajemstvím.“⁷⁹

Takže úřady za Mikuláše I. nejen nebránily asimilaci Židů, spíš k ní vybízely, avšak široké vrstvy židovského lidu, které byly stále pod silným vlivem kahalů, z obav před zvýšeným náboženským tlakem se pro ni nedaly získat. A přitom školská reforma přes mimořádný odpor vedoucích kruhů kahalů právě v roce 1844 postoupila kupředu. („Při zřizování židovských škol přece vůbec nešlo o to, aby se počet židovských dětí na všeobecných vzdělávacích školách snížil; naopak, bylo znovu a znovu zdůrazňováno, že všeobecné školy musí být stejně jako dříve Židům otevřeny.“)⁸⁰ Stát zřídil dva druhy škol pro židovské děti („podle vzoru rakouských základních škol pro Židy“)⁸¹ – dvouleté, jež odpovídaly farním školám v Rusku, a čtyřleté, odpovídající ruským újezdním školám. Židovští učitelé vyučovali na těchto školách (a v hebrejštině) pouze židovské předměty, laické předměty vyučovali učitelé ruští. (Jak hodnotí situaci zuřivý revolucionář Lev Dejc: „Korunovaný vyvrhel nařídil, aby je (tj. Židy) učili rusky číst a psát.“)⁸² Tyto školy řídili dlouhou dobu křesťané, a teprve po letech také Židé.

„Když se většina židovského obyvatelstva, věrného tradičnímu židovství, dověděla nebo vytušila, jaký je tajný cíl ministra školství Uvarova, brala osvětové kroky vlády jako další způsob útisku.“⁸³ (Uvarov pak při hledání cesty ke sblížení Židů s křesťanským obyvatelstvem chtěl vykořenit „předsudky plynoucí z učení talmudu“, a snažil se proto tento předmět ze školní výuky zcela vyloučit – považoval talmud za protikřesťanský kodex.)⁸⁴ Pro permanentní nedůvěru k ruským úřadům židovské obyvatelstvo ještě mnoho dalších let tyto školy odmítalo, cítilo k nim averzi: „Stejně jako se obyvatelstvo vyhýbalo odvodům, unikalo i školám a obávalo se dávat své děti do tohoto semeniště svobodomyslnosti.“ Zámožné židovské rodiny často posílaly do státních škol místo svých dětí mládež z chudiny.⁸⁵ (Přesně tak se dostal na státní školu P. B. Axelrod, který pak přešel na gymnázium a později se z něho stal politik, spolupracovník Plechanovův a Dejcův ve skupině Osvobození práce.)⁸⁶

⁷⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 84, 86–87.

⁸⁰ JE, sv. 13, s. 47–48.

⁸¹ JE, sv. 3, s. 334.

⁸² L. Dejc, *Role židovské v ruském revolučním hnutí*, sv. 1, 2. vyd., Moskva. Lenin-grad 1925, s. 11.

⁸³ JE, sv. 9, s. 111.

⁸⁴ J. Gessen, sv. 2, s. 85.

⁸⁵ Tamtéž, s. 120.

⁸⁶ Dejc, s. 12–13.

V roce 1855 se jen v „zaregistrovaných“ chederech učilo 70 000 židovských dětí, kdežto na obou typech státních škol pouze 3200.⁸⁷

Tento děs z laické výuky se mezi Židy udržel ještě dlouhou dobu. L. Dejč vzpomíná na 60. léta ne v nějaké Zapadlé Lhotě, ale v Kyjevě: „Dobře se pamatuji na časy, kdy moji soukmenovci pokládali za hřích učit se ruštině“, a pouze když nebylo vyhnutí, užívali jí „jen ve styku... s góji“.⁸⁸ A. G. Sliozberg vzpomíná, že ještě v 70. letech se považovalo studium na gymnáziu za zradu na židovské svébytnosti a vzít si na sebe stejnokroj gymnazisty bylo něco jako odpadnout od Boha. „Mezi Židy a křesťany zela propast, kterou dokázali překročit jen někteří Židé a pouze ve velkých městech, kde židovské veřejné mínění tolik nespoutávalo osobní vůli jednotlivce.“⁸⁹ Židovská mládež se nijak nehrnula na ruské univerzity, třebaže to pro jejich absolventy podle zákona o odvodní povinnosti z roku 1827 znamenalo, že jsou vojenské povinnosti doživotně zproštěni. Ostatně Gessen uvádí, že v „bohatších kruzích“ ruského Židovstva se vzrážela „dobrovolná snaha navštěvovat společná školní zařízení“.⁹⁰

Navíc je třeba dodat, že „ve státních židovských školách nebyli na patřičné výši ani křesťanští kurátoři, a většinou ani židovští učitelé vyučující židovské předměty v němčině“. Proto „zároveň se zřízením státních škol bylo rozhodnuto zřídit rovněž vysokou školu pro přípravu učitelů... vytvořit kádry vzdělanějších rabínů, kteří by také působili pokrokově na široké vrstvy lidu. Tato „rabínská učiliště“ byla zřízena ve Vilně a v Žitomiru (1847)“. Liberál Gessen dosvědčuje, že „přes všechny nedostatky přinesly školy jistý užitek a dorůstající generace se začala seznamovat s ruštinou a ruskou vzdělaností“.⁹¹ Stejného názoru je též revolucionář M. Krol, třebaže celkově vládu odsuzuje: „Přestože zákony Mikuláše I. o státních základních a rabínských školách byly reakční a proti Židům zaujaté, tyto školy přece jen umožnily jisté malé části židovských dětí laické vzdělání.“ A maskilové (osvícenci), kteří pohrdali „pověřivými masami... neměli nyní kam odejít“ – zůstávali mezi svými jako cizinci. „Přesto mělo toto hnutí obrovský význam pro duchovní procitnutí ruského Židovstva v druhé polovině 19. století.“ Avšak pokud někdo z maskilů chtěl židovské masy vzdělávat, narazil na „rozhorčený odpor fanatických Židů, kteří na laickou osvětu hleděli jako na pokušení ďáblovu“.⁹²

⁸⁷ I. M. Trockij, *Jevrei v ruskoj škole*, in KRJ-1, s. 351–354.

⁸⁸ Dejč, s. 10.

⁸⁹ JE, sv. 11, s. 713.

⁹⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 122.

⁹¹ Tamtéž, s. 121.

⁹² M. Krol, *Nacionalizm i asimiljacija v jevrejskoj istorii*, in sborník *Jevrejskij mir*, Objednání ruského-jevrejského intelligenzie, Paříž, ročník 1939, s. 188.

Roku 1850 byla vytvořena další taková nadstavba: ústav „vzdělaných Židů“, konzultantů při kurátorech školských okruhů.

Absolventi nově zřízených rabínských škol dostali roku 1857 hodnost „státních rabínů“; ti byli svými komunitami neochotně voleni a museli být schváleni guberniálními úřady. Avšak jejich povinnosti byly dokonce jen administrativní, protože jejich židovské komunity je považovaly za nevzdělané v židovských naukách, takže jako praví duchovní zůstali nadále tradiční rabíni.⁹⁵ (Mnozí absolventi rabínských škol, kteří „nedostali místo ani jako rabíni, ani jako učitelé“, se vraceli zpátky na univerzitu⁹⁶ a studovali medicínu nebo práva.) Mikuláš I. při své houževnaté povaze se stále snažil řídit i vnitřní život židovské obce. Od doby, kdy byla pro Židy zavedena odvodní povinnost, získaly nyní kahaly, které měly i dříve obrovskou moc, právo „poslat kdykoli kteréhokoli Žida na vojnu, pokud neplatil pravidelně a včas daně, potuloval se nebo se v židovské komunitě jinak provinil“; svého práva kahaly využívaly ve prospěch bohatých. „To vše pobuřovalo lid proti zvláštnímu kahalů, vytvářelo v komunitě napjaté vztahy a stalo se jednou z příčin definitivního pádu této instituce.“ A tak byly kahaly roku 1844 „všude zrušeny a jejich funkce přešly na městskou správu a na radnice“,⁹⁷ to znamená, že kompetenci řešit situaci v městských židovských obcích měly nyní celostátní orgány. Ani tato reforma však nebyla dokončena – výběr věčně zpožděných a unikajících daní a dodávání branců byly opět svěřeny židovské obci, jejíž „odvodní starostové“ a „výběřčí“ nastoupili na místa dřívějších kahalových starších. Matriční knihy, a tedy i evidence obyvatelstva, zůstaly v rukou rabínů.

Vláda Mikuláše I. také nešťastně zasáhla do zamotaného problému výběru daní uvnitř židovské obce, především nepřímých daní za spotřebu košerovaného masa (takzvaný „krabicový“ poplatek). Podle ustanovení z roku 1844 se měl tento poplatek použít na daňové nedoplatky obce, na zřizování židovských škol nebo na podporu těch, kteří odcházeli do zemědělství.⁹⁸ I zde však došlo k nepostřehnutelnému a nepředpokládanému posunu: ačkoli Židé byli „povinni odvádět daň z osoby stejně jako křesťanští měšťané“, tj. daň přímou, „bylo nyní židovské obyvatelstvo díky krabicovému poplatku způsobem platby daně jakoby zvýhodněno“. „Židé, včetně zámožné vrstvy, teď často uhrazovali osobními platbami jen nepatrnou část úředních poplatků, zbytek daně při-

⁹⁵ KJE, sv. 4, s. 54; B.-C. Dinur, *Religiozno-nacionalnyj oblik russkogo jevrejstva*, in KRI-1, s. 514.

⁹⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 179.

⁹⁷ KJE, sv. 4, s. 20–21.

⁹⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 89–90.

padl k nedoplatkům“ a ty se pak hromadily tak dlouho, až v polovině 50. let tvořily dluh přes osm milionů rublů. A pak už následoval další podrážděný příkaz z nejvyšších míst: „Za každé dva tisíce rublů“ nového daňového nedoplatku „odvést na vojnu jednoho dospělého muže“.⁹⁷ V roce 1844 byl podniknut další rázný, avšak opět marný pokus vystěhovat Židy z vesnic.

Gessen to květnatě zaobaluje, když říká, že v ruských „zákonech, jež měly normovat život Židů, zaznívá jakýsi zoufalý výkřik, že přes veškerou svou moc úřady nedokáží vymýtit židovský prvek z nitra ruského života“.⁹⁸ Vládcové Ruska stále ještě nebyli s to pochopit, jak těžké a snad i neřešitelné je židovské dědictví, jehož se jim dostalo trojím dělením Polska: co si počít s tímto úporným organismem, který tak rychle narůstá v těle ruského státu? Stále se jim nedařilo najít spolehlivé řešení a do budoucna už vůbec nedokázali nahlédnout. Rázné zákroky Mikuláše I. následovaly jeden za druhým, ale situace se spíše komplikovala.

Stejný neúspěch měl Mikuláš I. v potírání pašeráctví, které Židé provozovali v pohraničí. Roku 1843 car kategoricky nařídil vystěhovat všechny Židy z padesátiverstového příhraničního pásma sousedícího s Rakouskem a Pruskem, přestože „na některých pohraničních celnicích byli obchodníky většinou Židé“.⁹⁹ Zamýšlené opatření bylo okamžitě pozměňováno rozsáhlými výjimkami: zprvu bylo stanoveno, že nemovitost má být prodána do dvou let, později byla tato lhůta prodloužena. Vystěhovaným se nabízela materiální pomoc, aby se mohli na nových místech zařídit, a navíc nemuseli pět let platit daně. Stěhování se několik let odkládalo a zanedlouho „vláda Mikuláše I. přestala trvat na tom, aby se Židé z tohoto příhraničního pásma vystěhovali, a tak mohla část z nich zůstat ve svých domovech“.¹⁰⁰

V této situaci dostal car Mikuláš I. další výstrahu, jejíž rozsah a následky pro celé Rusko si sotva uvědomil: tento hrozivý, avšak zdaleka neuskutečněný plán vysídlit Židy z pohraničního pásma pro pašování, jež se rozrostlo do rozměrů pro stát nebezpečných, vyvolal v Evropě velké pobouření, a právě tímto plánem si asi Rusko prudce zneprátelilo evropské veřejné mínění. To znamená, že snad tímto Mikulášovým nařízením z roku 1843 můžeme datovat začátek éry, kdy evropské Židovstvo vstupuje na obhajobu ruských Židů, která byla potom tak aktivní a soustavná.

Projevem této nové pozornosti byl jistě také příjezd sira Moše Montefioreho v roce 1846 do Ruska s doporučujícím dopisem královně Vikto-

⁹⁷ JE, sv. 12, s. 640.

⁹⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 19.

⁹⁹ Tamtéž, sv. 1, s. 205.

¹⁰⁰ KJE, sv. 7, s. 321.

rie caru Mikulášovi I. a jeho úsilí dosáhnout „zlepšení osudu židovského obyvatelstva“ v Rusku. Navštívil několik měst, kde žilo hodně židovských obyvatel, a poté z Anglie zaslal ruskému panovníkovi obšírný list, v němž doporučoval, aby byly zrušeny zákony, které Židy omezují, aby Židé dostali „rovnoprávnost jako všichni ostatní poddaní“ (na nevolníky se to ovšem nevztahovalo), a „do té doby aby bylo co nejdříve zrušeno omezení práva pobytu a pohybu na území pásma židovského osídlení“, aby kupci a řemeslníci měli povoleno cestovat do vnitrozemských gubernií, aby „směli brát do služby křesťany...“, aby „byl obnoven kahal...“¹⁰¹

Car Mikuláš však udělal pravý opak: nepolevil ve svém úsilí zavést svůj pořádek v životě Židů. Svou rozhodností pánovitě formovat celý stát a celou společnost podle vlastních představ a všechny komplikace redukovat na jednoduché a srozumitelné kategorie připomínal cara Petra I., který kdysi také „vytrhával jako plevu“ všechno, co rušilo jasné rozlišení poplatných stavů. Nyní se tedy car rozhodl, že *roztřídí* židovské měšťanstvo. Tento projekt vznikl roku 1840, když promýšlel celkové úkoly a uvažoval, jak překonat náboženskou a národní separovanost Židů (přitom se přihlíželo k názorům Levinzonovým, Fejginovým a Gezeanovského), jak zjistit, „v čem to vězí, že se Židé tak vytrvale straní normálního občanského života“, „neodvádějí žádnou užitečnou práci a škodlivě lpí na svém drobném podnikání, doprovázeném nejrůznějšími podvůdky a fíglý“. Tuto „zahálčivost“ mnoha Židů připisovaly vládní kruhy jejich „zatvrzelým zlovykům“ a měly za to, že židovské „široké vrstvy by si mohly najít výdělek, jenže tradičně některé druhy práce odmítají“.¹⁰²

Ministr hrabě P. D. Kiseljov panovníkovi navrhl toto opatření: aby nechal stranou blahobytné židovské obchodníky a věnoval se židovským měšťanům, a ty aby roztřídil do dvou *kategorií* – do první aby zařadil ty, kteří už pevně zakotvili a mají majetek, do druhé pak ty, kteří nemají to ani ono, a těm ať poskytne pětiletou lhůtu, aby se do té doby stali buď cechovními řemeslníky, nebo zemědělci. (Za řemeslníka byl považován ten, kdo se zaregistroval v cechu doživotně; za uzedlého měšťana ten, kdo se přihlásil do cechu na určitou dobu.)¹⁰³ Kdo do pěti let tuto podmínku nesplní a nic na svém postavení nezmění, bude považován za „neužitečného“ a bude podléhat zvláštní vojenské pracovní povinnosti: z těchto osob budou vybíráni branci (od dvaceti let věku) podle kvóty trojnásob vyšší než je běžná, nebudou však povoláni k pětadvacetileté vojenské službě, ale jen k desetileté, a po tuto dobu budou

¹⁰¹ J. Gessen, sv. 2, s. 107–108.

¹⁰² Tamtéž, s. 79–80.

¹⁰³ JE, sv. 13, s. 459.

„v armádě a námořnictvu přidělení převážně do různých dílen, a tak se z nich podle jejich vlastní volby stanou buď cechovní řemeslníci, nebo zemědělci“, – a tím se jim dostane vynucené produktivní výuky. Jenomže na tohle všechno neměla vláda nutné prostředky a neviděla jinou možnost než využít krabicový poplatek, protože židovská komunita musí přece mít zájem na tom, aby její příslušníci získali pracovní zařazení.¹⁰⁴

Roku 1840 Mikuláš I. tento návrh schválil. (Výraz „neužiteční Židé“ nahradil výrazem „bez produktivní práce“.) Všechny kroky směřující ke změnám v životě Židů vyjádřilo jednotné ustanovení v tomto pořadí: 1. „upravit krabicový poplatek a zrušit kahal“; 2. zřídit všeobecné vzdělávací školy pro Židy; 3. zavést instituci „guberniálních rabinů“; 4. „usadit Židy na státních pozemcích“ za účelem zemědělské činnosti, 5. roztrždit je na stavy; 6. zakázat jim nosit šosatý oděv. Kiseljov neplánoval stavovské roztrždění pro nejbližší dobu, avšak car přesunul tento bod před zemědělskou činností, která se už třetinu století nedařila.¹⁰⁵

„Roztrždění“ však předpokládalo předběžných pět let na výběr profese a bylo proto vyhlášeno až v roce 1846, takže „roztrždění“ židovského obyvatelstva mělo začít teprve od ledna 1852. (V roce 1843 protestoval proti „roztrždění“ generální gubernátor Novoruska hrabě M. Voroncov, který napsal, že zaměstnání této „početné třídy drobných obchodníků a zprostředkovatelů... je pomlouváno...“ a „mezi neproduktivní je zařazeno 80 % židovského obyvatelstva“, to znamená, že 80 % Židů se věnovalo převážně obchodu. Voroncov doufal, že v hospodářských podmínkách rozsáhlého území Novoruska nebude potřebovat žádné donucovací prostředky, že není správné vystěhovávat Židy z vesnic, že stačí, když se jim dá lepší vzdělání. Upozorňoval rovněž, že „roztrždění“ patrně vyvolá pobouření v Evropě.¹⁰⁶

Ruská vláda se už nejednou spálila, Evropa podrážděně reagovala na pokus vystěhovat Židy z příhraničního pásma, a teď v roce 1846 vláda připravila podloženou zprávu o svém dalším opatření: o tom, že v Polsku Židé neměli ani občanství, ani právo na nemovitý majetek, a proto se z nezbytí zabývali jen drobným obchodem a pohostinstvím, ale když připadli k Rusku, rozšířily se hranice jejich osídlení, dostali také občanská práva a možnost vstoupit do městského obchodního stavu, právo na nemovitý majetek, právo vstoupit do stavu zemědělského a právo na vzdělání včetně univerzity a akademie.¹⁰⁷

¹⁰⁴ J. Gessen, sv. 2, s. 81–82.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 82–85, 101.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 100–105.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 105.

A je nutno vidět, že toto všechno získali Židé hned v prvních desetiletích pobytu v proslulém „žaláři národů“. O sto let později to však přehledná publikace židovských autorů zhodnotí takto: „Když byly polské oblasti a jejich židovské obyvatelstvo připojeny k Rusku, byla *slíbena* práva a podniknuty pokusy tyto sliby splnit“ (kurzíva moje – A. S.; sliby se plnily, *pokusy* byly úspěšné.) „Zároveň však začalo masové vyhánění Židů z vesnic“ (začínalo, avšak nikdy nebylo dokončeno), „dvojí zdanění“ (důsledně se nevymáhalo a brzy bylo zrušeno), „bylo vymezeno pásmo židovského osídlení.“¹⁰⁸ – viděli jsme, že podle poměrů z konce 18. století byly hranice židovského osídlení geografickým dědictvím. Kdybychom měli takovýto výklad dějin pokládat za objektivní, pravdy bychom se nikdy nedobrali.

Avšak bohužel, praví se dále ve vládním zprávě z roku 1846, Židé mnohé z toho nevyužili. „Stále se vyhýbali bližšímu sepětí s občanskou společností, ve které žijí, zůstávali většinou u dřívějších způsobů života na úkor práce jiných, a tak ze všech stran přicházejí oprávněné stížnosti místních obyvatel.“ „Proto ve snaze pozvednout životní úroveň Židů je nutné zbavit je závislosti“ na starších komunitě, kteří jsou dědictvím po dřívějším kahal, rozšířit mezi židovským obyvatelstvem vzdělanost a praktické vědomosti, zřídít pro ně speciální všeobecné vzdělávací školy, poskytnout jim prostředky, aby mohli přejít do zemědělství, a odstranit „pro mnohé Židy nepřijemnou“ odlišnost v oblékání. A „vláda proto oprávněně doufá, že Židé zanechají různých odsouzených způsobů života a budou se věnovat skutečně produktivní a užitečné práci“. Pouze proti těm, kteří se tomu budou vyhýbat, budou uplatněna „donucovací opatření jako proti darmojedům a neužitečným členům společnosti“.¹⁰⁹ Brzy nato následovala odpověď Montefioreho, který zavrhl chystané „roztřídění“ a trval na tom, že celé neštěstí vězí v omezení pohybu a obchodování Židů. Mikuláš však oponoval, že zdaří-li se vzbudit zájem Židů o produktivní práci, „budou se časem tato omezení zmírňovat“.¹¹⁰ Počítal s převýchovou prací... Jelikož neuspěl v přeměně života Židů ani tak, ani onak, zkrátka nijak, rozhodl se, že zdolá židovskou separovanost a vyřeší sepětí židovského obyvatelstva s ostatními – prací, a k práci je přiměje odvodem, a to energicky prováděným odvodem.

To, že byla právě pro Židy zkrácena doba vojenské služby (z pětadvaceti let na deset) a že je to mělo naučit produktivní práci, nebylo navenek vidět, zato odvod na vojnu byl reálně cítit, a navíc se od křesťan-

¹⁰⁸ Dinur, in KRJ-1, s. 519.

¹⁰⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 105–104.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 107–110.

ského lišil – „deset odvedenců na tisíc mužů ročně, kdežto pro křesťany sedm odvedenců na tisíc mužů jednou za dva roky“.¹¹¹

Odpor proti zpřísněné odvodní povinnosti se ihned projevil v tom, že se zvýšily odvodní dluhy. Odvedenci z komunity odcházeli a skrývali se. Koncem roku 1850 přišla z úředních míst odpověď: za každého muže, který se nedostavil ve stanoveném termínu k odvodu, budou odvedeni tři další, „nad počet“! Židovské komunity a odvodní starostové teď začali horečně *pochytávat* zběhy nebo místo nich dodávat jiné, kteří se jim nedokázali ubránit. (Roku 1853 „byly vydány zásady povolující židovským obcím i jednotlivcům. aby místo svých odvedenců odevzdali jakékoli muže bez osobních dokladů.“) V židovských obcích se objevili najatí „chytači“ nebo „lapači“, kteří vyhledávali „skrývače“,¹¹² – mladé muže, kteří se buď skutečně vyhýbali odvodu, nebo měli jen prošlý osobní doklad, nebo patřili pobytem do jiné gubernie, nebo to byli osamělí mladiství. Kdo takového muže či chlapce chytil, dostal potvrzení ve prospěch své komunity.

Ale ani toto všechno nestačilo naplnit předepsaný počet odvedenců. Takže roku 1852 vyšly navíc další dvě instrukce. Podle jedné bylo komunitě za každého odvedence *navíc* odepsáno 300 rublů z daňových dluhů;¹¹³ podle druhé, která měla „zamezit ukrývání Židů před vojenskou povinností“ a vyžadovala „přísný trest pro toho, kdo se odvodní povinnosti vyhýbal“, měla být pokutována židovská obec, v níž se odvedenec ukrýval, a místo chybějícího brance měl být na vojnu odveden někdo z jeho příbuzenstva nebo ten, kdo za včasné dodání odvedence odpovídal. Ve snaze vyhnout se odvodu stůj co stůj utíkalo mnoho Židů za hranice nebo do jiných gubernií.¹¹⁴

Rozpoutaly se odvodní bakchanálie – „chytači“ dezertérů byli čím dál neoblomnější, zdraví a práce schopní muži utíkali a schovávali se, a odvodní dluhy židovských obcí rostly. Usedlá, produktivní část Židů protestovala, posílala petice a namítala, že pokud bude nábor branců stanoven ve stejné výši pro „užitečné“ i pro ty, kteří produktivní práci nemají, najdou si ti neusedlí vždycky způsob, jak se vyhnout povinností, a odnesou to především ti užiteční – ti budou totiž ožebračeni a zruinováni.¹¹⁵

Roztřídění však stále nezačínalo pro různé potíže, například pro pochybnosti o některých pracovních odvětvích, zda jsou či nejsou užiteč-

¹¹¹ KJE, sv. 4, s. 75.

¹¹² JE, sv. 9, s. 243.

¹¹³ J. Gessen, sv. 2, s. 115.

¹¹⁴ KJE, sv. 7, s. 523.

¹¹⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 114–118.

ná. To vyvolalo napětí v nejvyšších petrohradských úřadech.¹¹⁶ Státní rada žádala, aby se roztržidění odložilo do doby, než budou hotové cechovní předpisy, avšak car s odkladem nesouhlasil. V roce 1851 byly tedy zveřejněny „Dočasné zásady o roztržidění Židů“ a v roce 1852 pak „Zvláštní předpisy o židovských řemeslnických ceších“ na jejich obranu. Židovské obyvatelstvo žilo ve velkých obavách, avšak podle svědectví generálního gubernátora Jihozápadního kraje již nevěřilo, že k roztržidění dojde.¹¹⁷

A k „roztržidění opravdu nedošlo; židovské obyvatelstvo nebylo nakonec rozděleno do kategorií“.¹¹⁸ V únoru roku 1855 car Mikuláš I. náhle zemřel, a tím problém s roztržiděním navždy skončil. V padesátých letech byl už Mikuláš až příliš pyšný a krajně sebevědomý, nadělal spoustu hrubých chyb, kterými se Rusko nesmyslně zapletlo do krymské války proti koalici mocností, a uprostřed této války car nečekaně zemřel. Carova náhlá smrt přinesla Židům vysvobození v těžké době, stejně jako o sto let později smrt Stalinova.

Tím skončilo prvních šedesát let masového pobytu Židů v Rusku. Nutno přiznat, že tento dávný, propletený a nesmírně komplikovaný problém zastihl tehdejší ruskou administrativu nepřipravenou – ani co do úrovně, ani co do prozíravosti. Ale označovat ruské panovníky za „pronásledovatele Židů“ by znamenalo zkreslovat jejich záměry a přeceňovat jejich schopnosti.

¹¹⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 112.

¹¹⁷ JE, sv. 13, s. 274.

¹¹⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 118.

V období reforem

V době, kdy na trůn nastoupil Alexandr II., byla v Rusku již nejméně sto let zralá, stále však neřešená otázka rolnická. A teď najednou se ukázalo, že stejně naléhavě vyžaduje řešení i otázka židovská, která v Rusku vznikla mnohem později než zastaralé a primitivní nevolnictví, a dosud se nezdálo, že by v zemi hrála nějakou významnější roli. (Zato od nynějška – po celé 19. století a ve státní dumě až do roku 1917 – se bude otázka židovská s otázkou rolnickou neustále stýkat, prolínat a vzájemně soupeřit.)

Navíc se Alexandr II. ujal vlády v těžkém období vleklé krymské války proti sjednocené Evropě, a zrovna v době, kdy měl učinit obtížné rozhodnutí, zda má bojovat dál, nebo se vzdát.

Sotva nový car nastoupil na trůn, „okamžitě se ozvaly hlasy na obranu židovského obyvatelstva“ – a po několika týdnech panovník nařídil „srovnat brannou povinnost Židů s ostatním obyvatelstvem a zastavit přijímání nezletilých branců“. (Brzy poté byl zrušen i návrh na „roztřídění“ (kategorizaci) židovských měšťanů, to znamená, že „všechny třídy židovského obyvatelstva byly postaveny na roveň, pokud jde o brannou povinnost.“)¹ Toto rozhodnutí bylo stvrzeno i korunovačním manifestem z roku 1856: „Ž Židů brát odvedence stejného stáří a stejných vlastností, jaké jsou stanoveny pro odvedence z ostatních stavů, a dále zrušit brannou povinnost nezletilých Židů.“² Instituce vojenských kantonistů (povinné školy pro děti z rodin vojáků) byla rovněž brzy zrušena, takže židovští kantonisté mladší 20 let, i když už se mezitím stali vojáky, se vraceli ke svým rodičům. Vojáci nižších hodností, kteří si již vojenskou povinnost odsloužili, a jejich potomci získali právo žít na celém území ruské říše. (Usazovali se tam, kde je zastihl konec vojenské služby,

¹ *Jevrejskaja enciklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad. Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatel'stvo Brokgauz-Jefron 1906–1913, sv. 13, s. 373–374.

² JE, sv. 3, s. 163.

zpravidla jako trvalí osadníci, a často na nových místech zakládali židovské komunity.⁵ Dějinnou ironií i dějinným trestem bylo, že z těchto trvale usazených potomků kantonistů přišlo později Rusko a romanovská dynastie i k Jakovu Sverdlovovi.⁶) V roce 1856 byly stejným manifestem židovskému obyvatelstvu „prominuty všechny /nemalé/ nedoplatky na daních“ za uplynulá léta. „Avšak již v nejbližších pěti letech“ se nahromadily nové nedoplatky, které činily 22 % předpokládané daně.⁷

Navíc Alexandr II. projevil úmysl židovskou otázku řešit, a to – řečeno co nejobecněji – příznivě. Tím se kardinálně měnilo celé pojetí této otázky. Jestliže za Mikuláše I. si vláda vytkla za úkol, že nejprve se musí zreformovat vnitřní způsob života Židů, postupně ho uvolňovat produktivní prací a vzděláním, a tak směřovat ke zrušení administrativních omezení, pak za Alexandra II. vláda naopak začala tím, že rychle zrušila vnější tlaky a omezení, aniž hlouběji zkoumala, jaké jsou asi vnitřní příčiny židovské uzavřenosti a přecitlivělosti, neboť doufala, že se pak i všechny ostatní problémy vyřeší samy; vycházela „ze záměru, že tento národ splyne s domácím obyvatelstvem země“, jak se pravilo v panovnickově nařízení z roku 1856.⁸

Proto byla v roce 1856 zřízena další nová Komise pro uspořádání způsobu života Židů (v pořadí již sedmý výbor pro židovské záležitosti, nikoli však poslední). Její předseda, stále též hrabě Kiseljov, referoval panovníkovi, že „vytčenému cíli, jímž je splynutí Židů s ostatním obyvatelstvem“... „brání různá dočasná omezení, která si s platnými zákony v mnohém protirečí a zpochybňují je“, na což panovník nařídil: „Zrevidovat všechna dosavadní ustanovení o Židech, aby odpovídala celkovému záměru, jímž je splynutí tohoto národa s původním obyvatelstvem, pokud to umožní mravní stav Židů“, to jest „fanatismus a ekonomická škodlivost, jež jsou jim připisovány“.⁹

Jenže Rusko už mělo za sebou zkušenosti s Gercenovým časopisem *Kolokol* (Zvon), s Bělinským a Granovským, a také s Gogolem (neboť i on bezděky působil ve stejném směru jako oni). Pod tvrdou kúrou drsné Mikulášovy vlády se hromadila potřeba rozhodných reforem, ale také síly a lidé schopní je uskutečnit, a zajímavé bylo, že pro nové pro-

⁵ JE, sv. 11, s. 698; J. Gessen: *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 2, Leningrad 1927, s. 160.

⁶ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (dále KJE): 1976 –... (ve vydávání se pokračuje), sv. 2, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin 1988, s. 79.

⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 185.

⁸ M. Kovalevskij, *Ravnopravije jevrejev i jeho vragi*, in *Ščit*, Literaturnyj sbornik / Za red. L. Andrejeva, M. Gorkého a F. Sologuba, 3., dopl. vyd., Moskva, Russkoje obščestvo dlja izučeniija jevrejskoj žizni 1916, s. 117–118.

⁹ JE, sv. 1, s. 812–815.

jekty měli větší pochopení osvícení státní úředníci na nejvyšších místech než neúřednickí členové vzdělané společnosti. Velmi brzy se to projevilo i na otázce židovské. Ministři vnitra (postupně Lanskoj a Valujev) i generální gubernátoři Západního a Jihozápadního kraje každou chvíli předkládali panovníkovi náměty, a on se jimi vážně zabýval. „Díleč zlepšení v právním postavení Židů prováděla vláda z vlastní iniciativy, pod přímým dohledem panovníkovým“⁸ – a tato zlepšení se pak stávala součástí celkových osvobozujících reforem, které se týkaly jak Židů, tak ostatního obyvatelstva.

V roce 1858 generální gubernátor Novoruska Stroganov dokonce navrhl, aby Židé byli okamžitě, současně a úplně zrovnoprávnění ve všech právech, avšak pro Komisi, nyní pod předsednictvím Bludova, to bylo příliš. Nebyla prostě na takový krok připravena a (roku 1859) uváděla pro srovnání, že „zatímco západoevropští Židé na první výzvu vlády začali posílat své děti do všeobecných škol a sami se víceméně věnují užitečným zaměstnáním, ruská vláda musí zápasit s předsudky a fanatismem Židů“, a proto „zrovnoprávnění Židů s ostatním obyvatelstvem nemůže probíhat jinak než postupně, podle toho, jak se bude mezi nimi šířit skutečná osvěta, jak se bude měnit jejich vnitřní život a jak se přeorientují na užitečná zaměstnání“.⁹

V Komisi přibýlo argumentů i proti zrovnoprávnění: že v tomto případě jde spíš o otázku ruskou než židovskou, že by bylo nerozvážené poskytnout plnou rovnoprávnost Židům dříve, než se zvýší vzdělanost a kulturní úroveň ruského obyvatelstva, jehož zaostalé masy nedokáží vzdorovat pevnému ekonomickému tlaku Židů, že těm vůbec nejde o to, aby splynuli s občany země, jako spíš o to, aby získali všechna občanská práva a zachovali si přitom svou specifičnost a soudržnost, jaká mezi Rusy neexistuje.

Tyto hlasy však nezískaly významnější vliv, a omezení týkající se Židů byla jedno po druhém rušena. V roce 1859 byl zrušen zákaz z roku 1835, podle něhož nebylo Židům dovoleno pronajímat si nebo spravovat velkostatkářskou půdu. (Čímž neměli ani právo disponovat rolníky, i když po pravdě řečeno se i dříve „v jednotlivých případech zákaz... tajně porušoval“. Ostatně po roce 1861, po zrušení nevolnictví v Rusku, pozemky, které zůstaly velkostatkářům, už nemohly být považovány za „osídlené“.) Cílem nynější změny bylo „umožnit velkostatkářům otevřeně se obracet o pomoc k Židům“, jakmile došlo k úpadku jejich hospodářství, ale také „aby se Židům poněkud rozšířilo omezené pole ekonomické působnosti“. Teď si mohli Židé tyto pozemky propachtovávat

⁸ Tamtéž, s. 808.

⁹ Tamtéž, s. 814–815; J. Gessen, sv. 2, s. 147–148.

a usazovat se na nich, nikoli však získat je do vlastnictví.¹⁰ Právě v Jihozápadním kraji se „v rukou některých Židů... soustředil kapitál, který by se byl mohl použít na koupi pozemků... jenže Židé jim /velkostatkářům/ nechtěli půjčovat svoje peníze na hypotéku na velkostatek, pokud tento velkostatek nemohli v případě potřeby získat sami“. Brzy nato získali Židé v pásmu židovského osídlení právo půdu si od velkostatkářů i kupovat.¹¹

S rozvojem železniční a paroplavební dopravy nastal úpadek některých židovských živností, jako například zájezdních hostinců a poštovních stanic. Rovněž v důsledku nových liberálních celních tarifů z let 1857 a 1868, kterými se snižovalo clo na zboží dovážené do Ruska, rázem prudce klesly „výhody podloudnické živnosti“.¹²

V roce 1861 byl však zrušen zákaz, podle něhož si Židé nesměli brát do nájmu jednotlivé podniky z velkostatků. V témže roce 1861 byl zrušen systém státních koncesí a koncesí na výrobu lihovin. To byla citelná rána pro židovské velkopodnikání. „Koncesionář a dodavatel jsou u Židů synonyma pro boháče“; teď, píše Oršanskij, mohli jen vzpomínat na „časy krymské války, kdy dodavatelé, díky pružnému svědomí a svěráznému názoru na státní majetek v jistých sférách, vydělávali miliony“; „tisíce Židů žilo a bohatlo pod ochranným křídlem koncesí“, – nyní se však musel brát ohled na zájmy státu a dodací smlouvy už nebyly tak výhodné. Takže „obchod s lihovinami“ byl teď „daleko méně lukrativní než... za... koncesního systému“.¹³

Je sice pravda, že když se nyní v lihovarnictví začal místo koncesního systému zavádět systém berní, nebyla pro Židy stanovena speciální omezení: v pásmu židovského osídlení mohli provozovat jak prodej lihovin, tak nájem palíren jako ostatní.¹⁴ A Židé práva nájmu stejně jako práva nákupu v příštích dvaceti letech hojně využívali: v 80. letech v guberniích v pásmu židovského osídlení patřilo Židům 32 % až 76 % vinopalen a téměř všechny měly „charakter velkopodnikatelský“.¹⁵ A v Jihozápadním kraji měli Židé již v roce 1872 v nájmu 89 % všech vinopalen.¹⁶ Od roku 1863 bylo Židům povoleno pálit líh na západní i východní Sibiři (neboť „nejlepší odborníci v lihovarnictví jsou

¹⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 163.

¹¹ Tamtéž, s. 164.

¹² Tamtéž, s. 161–162.

¹³ I. Oršanskij, *Jevrei v Rossii: Očerki i issledovanija*, 1. vyd., Petrohrad, 1872, s. 10–11.

¹⁴ V. N. Nikitin, *Jevrei zemledělcy: Istoričeskoje, zakonodatělnoje, administrativnoje i bytovoje položenie kolonij so vremeni ich vozniknovenija do našich dněj. 1807–1887*, Petrohrad, 1887, s. 557.

¹⁵ JE, sv. 5, s. 610–611.

¹⁶ JE, sv. 15, s. 663.

téměř bez výjimky Židé“) a od roku 1865 jim bylo dovoleno usazovat se kdekoli.¹⁷

Pokud jde o obchod s lihovinami na vesnicích, třetina všeho židovského obyvatelstva z „pásma“ žila na počátku 80. let na venkově, po několika rodinách v každé vsi¹⁸, jako to bývalo v dobách nezdaněného alkoholu. V roce 1870 se v oficiální zprávě vlády uvádělo, že „obchod s lihovinami se v Západním kraji téměř výlučně soustřeďoval v rukou Židů a zlořády, které se tu vyskytují, překračují všechny meze tolerance“.¹⁹ Takže nyní se na Židech vyžadovalo, aby provozovali obchod s lihovinami *pouze ve vlastních domech*. Smysl tohoto požadavku vysvětluje G. B. Slizberg takto: na maloruských vesnicích, to jest tam, kde neplatily dřívější polské poměry, velkostatkáři neměli právo provozovat obchod s lihovinami – a Židé si ho tedy nemohli od nich odkoupit. Přitom si však nesměli koupit ani půd rolnické půdy; a proto si najímali domy rolníků a v nich lihoviny prodávali. Když pak byl zakázán i tento prodej lihovin, zákaz se často obcházel tak, že fiktivní živnostenský list byl vystaven na křesťana, a Žid u něho pracoval jakoby pouhý „příručí“.²⁰

Také „trestní paragraf“ (výraz ze Židovské encyklopedie), to znamená trest za to, když Židé překročili zákaz najímat si křesťany do osobních služeb, byl roku 1865 zrušen, jelikož se „neshoduje s celkovým duchem podnikaných opatření, která mají vést k toleranci. A „mnoho židovských rodin... si od konce 60. let začalo najímat křesťanské služebnictvo“.²¹

Bohužel pro mnoho historiků Židovstva v Rusku je příznačné toto: jestliže se včera na vydobytí nějakého práva soustředil všechny boj a veškerá pozornost, a dnes bylo toto právo vybojováno, považuje se to vzápětí za maličkost. O „dvojí dani“ Židů toho bylo napovídáno tolik, jako kdyby byla existovala věky, a ne jen pár let, a přitom ve skutečnosti nikdy ani nebyla vybírána. – Ustanovení z roku 1835, které Židé přijali svého času s úlevou, označuje již S. Dubnov na přelomu 20. století za „chartu bezpráví“. – Budoucímu revolucionáři Lvu Dejcovi se situace v 60. letech, kdy byl nezletilým mladíkem, jevila tak, že administrativa „nedodržovala přísně některá podstatná omezení... práv“ Židů, „přimhouřila oko nad... jejich přestoupením“, „v šedesátých letech se Židům v Rusku žilo celkem docela slušně... u žádného ze svých vrstevní-

¹⁷ JE, sv. 5, s. 622.

¹⁸ J. Larin, *Jevrei i antisemitizm v SSSR*, Moskva, GIZ 1929, s. 49.

¹⁹ Oršanskij, s. 193.

²⁰ G. B. Slizberg, *Děla minuvších dnů: Zapiski russkogo jevreja*, v 3 svazcích, Paříž, 1933–1934, sv. 1, s. 95.

²¹ JE, sv. 11, s. 495.

ků jsem nepozoroval, že by se cítil ponižovaný, utlačovaný a odstrkovaný“ od svých křesťanských druhů.²² Avšak jako správný revolucionář si najednou vzpomene a označí za „v podstatě bezvýznamné úlevy“ vše, čeho se Židům dostalo za Alexandra I., a hned nato si neodpustí narážku na „zločiny Alexandra II.“, ačkoli – podle jeho názoru – nebylo snad nutné tohoto cara zabít.²³ – A z poloviny 20. století se to jeví už takto: po celé 19. století se ustavovaly výbory a komise, které měly revidovat omezení práv Židů, a „dospívaly k závěru, že existující omezení práv nedosahují svého cíle a musejí být ... zrušena... Avšak ani jeden z projektů vypracovaných výbory... se nerealizoval“.²⁴

Černý nevědek světem vládne...

Po prvních úlevách Alexandra II. se hlavním omezením Židů, které se počítávalo čím dál naléhavěji, stalo pásmo židovského osídlení. „Jakmile svitla naděje, že by mohlo brzy dojít k celostátním reformám, jakmile zavanul první dech očekávaného obnovení státního života, vznikal v prostředí židovské inteligence okamžitě odvážný záměr navrhnout, aby bylo zrušeno pásmo židovského osídlení“.²⁵ Jenže i v židovské paměti byla dosud živá myšlenka „kategorizace“: povinnosti naložit na ty, kdo nejsou nikde trvale usazení a nevykonávají produktivní činnost; a tak od Židů, kteří se „podle svého společenského postavení a podle druhu své činnosti mohli dostat do bližšího styku s ústřední mocí“, od „skupiny židovských kupců z Petrohradu i z jiných měst“²⁶ vzešla v roce 1856 petice adresovaná panovníkovi „s prosbou o poskytnutí úlev nikoli všemu židovskému obyvatelstvu, ale pouze některým jeho kategoriím“, mladému pokolení „vychovanému v duchu a pod dohledem vlády“, „vyšším vrstvám kupectva“, „svědomitým řemeslníkům, kteří si dobývají chléb svůj vezdejší v potu tváře“, těm aby „vláda poskytla větší práva než těm, kteří zatím ještě nijak neprokázali, že by byli obzvlášť loajální, užiteční a pracovití... Touto peticí chceme milostivého Panovníka poprosit, aby se nad námi slitoval, a tím, že ráčí oddělit zrna od plev, povzbudil nás k dobru a k chvályhodné činnosti a udělil některé přiměřené úlevy ctiuhodnějším a vzdělanějším z nás“.²⁷ (Přes všechny naděje – nevyhlídky tehdy ještě nemohli tušit, jak rychle budou následovat změn-

²² L. Dejč, *Řol jevrejev v ruskom revoljucionnom dvizženii*, sv. 1, 2. vyd., Moskva, Leningrad, s. 14, 21–22.

²³ Tamtéž, s. 28.

²⁴ A. A. Goldenveizer, *Pravoje položenije jevrejev v Rossii*, in sb. *Kniga o ruskom jevrejstve: Ot 1860-ch godov do Revoljucii 1917 g.* (dále KRJ–I). New York, Svaz ruských Židů 1960, s. 119.

²⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 143.

²⁶ JF, sv. 1, s. 815.

²⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 144–145; JF, sv. 1, s. 815.

ny v postavení Židů – a tak v roce 1862 část autorů této petice se už odvažuje požádat „o zrovnoprávnění každého, kdo absolvoval střední školu“, neboť gymnazisté „se zajisté nemohou nepovažovat za lidi, kteří získali evropské vzdělání“.²⁸)

Ostatně ani „car nebyl v zásadě proti změnám v zákoně o pásmu židovského osídlení ve prospěch určitých skupin židovského obyvatelstva“. V roce 1859 právo pobytu po celém Rusku získali židovští obchodníci 1. gildy (od roku 1861 v Kyjevě rovněž 2. gildy, v Nikolajevu, Sevastopolu a Jaltě všech tří gild)²⁹ – s právem zřizovat továrny, získávat dodávky a kupovat nemovitosti. Již dříve měli právo neomezeného pobytu lékaři a lékárníci (ti mohli dostat místo ve státní službě; v této souvislosti můžeme jmenovat profesora medicíny G. A. Zacharjina, jenž měl v budoucnu vynést osudovou diagnózu v případě nemoci Alexandra III.). Od roku 1861 získali toto právo i „kandidáti univerzit“, to znamená ti, kteří je prostě absolvovali³⁰, a také „osoby svobodných povolání“³¹. Omezení pásma židovského osídlení se od nynějška nevztahovala ani na „osoby, které by chtěly získat vyšší vzdělání... a které se daly zapsat na lékařskou akademii, na univerzity a na techniku“.³² Poté na žádost některých ministrů, gubernátorů a také vlivných židovských obchodníků (Jevzel Gincburg) bylo od roku 1865 celé Rusko včetně Petrohradu otevřeno židovským řemeslníkům, avšak jen potud, pokud se dotyčný skutečně zabýval řemeslem. (Pojem řemeslník se později rozšířil na techniky všeho druhu, na sazeče a na tiskaře.)³³

Přitom si musíme uvědomit, že obchodníci se stěhovali s příručními, účetními, různými pomocníky i s židovským služebnictvem, a řemeslníci zase s tovaryši a učedníky. Ti všichni společně představovali už značný proud. Takže Žid, který získal právo bydlet mimo pásmo židovského osídlení, se mohl svobodně stěhovat nejen se svou rodinou.

A následovaly další žádosti a další povolení. V roce 1861 hned po „kandidátech univerzit“ žádal generální gubernátor Jihozápadního kraje, aby pásmo židovského osídlení směli opustit i absolventi státních židovských škol, to jest nižších středoškolských ústavů, a v žádosti živě líčí stav těchto absolventů: „Když tito mladí lidé vyjdou ze školy, domnívají se, že už nemají vůbec nic společného se židovským společenstvím... A když nenajdou ve svých společenstvích zaměstnání průměre-

²⁸ Tamtéž, s. 158.

²⁹ Tamtéž, s. 144, 154–155.

³⁰ JF, sv. 1, s. 817.

³¹ KJE, sv. 4, s. 255.

³² Viz: M. Kovalevskij, in *Ščit*, s. 118.

³³ JF, sv. 1, s. 818; sv. 11, s. 458–459; sv. 14, s. 841.

né svému vzdělání, přivýkají zahálce a často pak v očích společnosti poškozují vzdělání, jehož nedůstojnými představiteli jsou“.³⁴

V témže roce ministr vnitra a ministr školství a osvěty svorně prohlásili, že „nejdůležitější příčinou svízelného postavení Židů je nenormální početní vztah mezi těmi, kdo se zabývají převážně obchodem a průmyslem, a mezi zbývající masou zemědělců“, a právě proto se „rolníci nevyhnutelně stávají obětmi Židů, neboť jsou jakoby povinni odvádět část svých prostředků na jejich vydržování“. Avšak i vnitřní konkurence staví Židy do situace, že si „téměř nemohou opatřit zákonnými cestami prostředky k existenci“. A proto je zapotřebí „udělit právo volného pobytu kupcům“ 2. a 3. gildy a rovněž absolventům středních škol.³⁵ Generální gubernátor Novoruského kraje v roce 1862 opět žádal o „úplné zrušení pásma židovského osídlení: začít s udělováním práva volného pobytu všemu židovskému lidu“.³⁶

Nešlo to sice nijak rychle, ale povolení k volnému pobytu se přece jen postupně udělovala. Od roku 1865 bylo povoleno přijímat Židy na místa vojenských lékařů a hned nato (1866, 1867) bylo židovským lékařům dovoleno sloužit na ministerstvu školství a osvěty a na ministerstvu vnitra.³⁷ Od roku 1879 dostali toto povolení i lékárníci, zvěrolékaři a ti, kdo se „připravují na tato povolání“³⁸, a rovněž porodní báby a felčáři i ti, kdo se „chtějí učit felčarskému umění“.³⁹

Konečně roku 1880 následoval výnos ministra vnitra Makova: mimo pásmo židovského osídlení poskytnout právo trvalého pobytu všem Židům, kteří se tam usadili nezákonně.⁴⁰ Zde je namístě dodat, že v 60. letech „židovští právníci... tehdy ještě neexistovala advokátní komora... byli bez jakýchkoli potíží přijímáni do státní služby“.⁴¹

Úlevy se dotkly i pohraničního pásma. V roce 1856 se podle pařížské mírové smlouvy ruská státní hranice posunula blíž ke Kišiněvu a Akkermanu; vzniklo tak nové pohraniční pásmo, avšak Židy teď odtud nevysídlovali. A v roce 1858 „byla definitivně zrušena nařízení Mikuláše I., podle nichž se Židé měli z padesátiverstového pohraničního pásma vystěhovat“.⁴² Od roku 1868 bylo povoleno (dříve formálně zakázané,

³⁴ J. Gessen, sv. 2, s. 150.

³⁵ Tamtéž, s. 148.

³⁶ Tamtéž, s. 150.

³⁷ Tamtéž, s. 169.

³⁸ Tamtéž, s. 208.

³⁹ JF, sv. 15, s. 209; sv. 1, s. 824.

⁴⁰ *Perežitoje: Sbornik, posvjaščennyj obščestvennoj i kulturnoj istorii jevrejev v Rossii*, sv. II, Petrohrad. 1910, s. 102.

⁴¹ Sliozberg, sv. 1, s. 137.

⁴² KJE, sv. 7, s. 527.

byť nijak přísně) přecházení Židů ze západních ruských gubernií do Království polského a naopak.⁴³

Zároveň s oficiálními úlevami v omezení práv existovaly výjimky a obcházení předpisů. Například v metropoli říše, v Petrohradě, „se Židé přes všechny zákazy usazovali na delší dobu“; „jakmile nastoupil na trůn Alexandr II..., Židů v Petrohradě začíná rychle přibývat. Přicházejí sem kapitalisté, kteří se významně zasloužili o založení židovské obce“ v tomto městě „jako například Goracij Gineburg..., L. Rozentel, A. Varšavskij a další“.⁴⁴ Koncem vlády Alexandra II. byl ruským státním tajemníkem J. A. Peretc (syn koncesionáře Abrama Peretce). V 60. letech 19. století „začal k sobě Petrohrad přitahovat spoustu představitelů obchodních, průmyslových a vzdělaneckých kruhů Židovstva“.⁴⁵ Podle údajů Komise pro uspořádání způsobu života Židů žilo v letech 1880–1881 v Petrohradě oficiálně 6290 Židů⁴⁶, podle jiných oficiálních údajů 8993, kdežto podle „místního soupisu“ z roku 1881 jich tam žilo 16 826, což je přibližně 2 % celkové populace.⁴⁷

V Moskvě byl v roce 1856 zrušen předpis, že přijíždějící židovští obchodníci se smějí ubytovávat jen v zájezdním hostinci u Glebovových, ten „byl však zrušen... a Židům bylo dovoleno ubytovávat se v libovolné části města. Za Alexandra II. ... začalo židovských obyvatel rychle přibývat“, v roce 1880 jich bylo přibližně 16 000.⁴⁸

Podobně tomu bylo i v Kyjevě. Po roce 1861 „se začal rychle zvyšovat počet židovského obyvatelstva“ (z 1500 v roce 1862 na 81 000 v roce 1913). Od 80. let se Židé do Kyjeva přímo hrnuli. „Přes časté policejní razie, kterými byl Kyjev znám, početní stav jeho židovského obyvatelstva značně převyšoval oficiální údaje... Ke konci 19. století Židé tvořili 44 % kyjevského kupectva“.⁴⁹ Za „nejvýznamnější“ označuje J. I. Gessen „poskytnutí práva volného pobytu (v roce 1865) řemeslníkům“. Nastaly sice průtahy s jejich přestěhováním. Žili přece v tak ubohých, v tak stísněných podmínkách a měli tak mizerné možnosti odbytu a výdělku – proč tedy „téměř nevyužili práva k odchodu z pásma židovského osídlení“? V roce 1881 bylo v 31 vnitrozemních guberniích napočítáno celkem 28 000 židovských řemeslníků (a Židů celkem 34 000). Gessen vysvětluje tento paradox takto: zámožní řemeslníci nepotřebovali hledat

⁴³ JE, sv. 1, s. 819.

⁴⁴ JE, sv. 13, s. 943–944.

⁴⁵ I. M. Trockij, *Samodějatelnost i samopomošč jevrejev v Rossii (OPE, ORT, EKO, OZE, EKOPO)*, in KRJ-1, s. 471.

⁴⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 210.

⁴⁷ JE, sv. 13, s. 947; KJE, sv. 4, s. 770.

⁴⁸ KJE, sv. 5, s. 473.

⁴⁹ KJE, sv. 4, s. 255.

nová místa, chudí neměli na přestěhování prostředky a střední skupina, „ti, co se jakžtakž protloukali ze dne na den, ale přitom neměli příliš velkou nouzi“, se obávali, že po jejich odjezdu jim jejich stará komunita z daňových důvodů odmítně prodloužit roční osobní průkaz, nebo dokonce „bude vyžadovat, aby se vystěhovalci vrátili domů“.⁵⁰

Lze však mít velké pochybnosti i o samotné statistice. Právě jsme se dočetli, že jen v Petrohradě bylo Židů přinejmenším dvakrát více, než se uvádělo v oficiálních údajích. Jestlipak pomalý ruský aparát přepočítával rtuťovité židovské obyvatelstvo ve stejnou dobu a všude? Židovského obyvatelstva tedy v Rusku spolehlivě a rychle přibývalo. V roce 1864 bez Polska činil jeho počet 1 500 000.⁵¹ A dohromady s Polskem to bylo: 2 350 000 v roce 1850 a v roce 1880 již 3 980 000. Z původního asi milionu obyvatelstva při prvních děleních Polska se jeho počet zvýšil na 5 175 000 podle sčítání lidu v roce 1897, to znamená, že za sto let vzrostl počet židovského obyvatelstva více než pětinasobně. (Na počátku 19. století tvořili ruští Židé 30 % světového Židovstva, v roce 1880 již 51 %).⁵²

Tento významný historický jev v té době nedomyslela ani ruská společnost, ani ruská administrativa.

Už jen tento rychlý početní růst, nehledě na všechna ostatní specifika židovské otázky, postavil Rusko před velký celostátní problém. I zde se musíme – jako ostatně u každé otázky – snažit pochopit obě stanoviska. Při tak extrémním početním růstu ruského Židovstva se čím dál naléhavěji střetávaly dvě národnostní potřeby. Potřeba Židů (a vlastnost jejich dynamického třítisíciletého života) byla: co nejvíce se rozptýlit mezi příslušníky jiné rasy, aby se co největší počet Židů mohl zabývat obchodem, makléřstvím a výrobní činností (a tedy mít prostor i v kultuře okolního obyvatelstva). A potřeba Rusů podle hodnocení vlády byla: udržet pevně v rukou svůj hospodářský (a potom i kulturní) život a rozvíjet jej vlastními silami.

Nezapomeňme, že zároveň se všemi těmito dílčími úlevami pro Židy se po Rusku šířily jedna za druhou i obecné osvobozovací reformy Alexandra II., které braly pod svá ochranná křídla i Židy. Například v roce 1863 byla zrušena daň z hlavy pro městské obyvatelstvo, a tedy i pro hlavní část Židovstva; zůstaly jen povinnosti vůči zemstvu, které Židé hradili z krabicových poplatků.⁵³

Avšak právě největší z těchto Alexandrových reforem, reforma historicky nejvýznamnější, která se stala mezníkem v ruských dějinách – to-

⁵⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 159–160, 210.

⁵¹ Tamtéž, s. 159.

⁵² B.-C. Dinur, *Religiozno-nacionalnyj oblik russkogo jevrejstva*, in KRJ-1, s. 311–312.

⁵³ JK, sv. 12, s. 640.

tíž osvobození rolníků, zrušení nevolnictví v roce 1861 – byla pro ruské Židy velmi nevýhodná, a mnohé z nich dokonce zruinovala... „Celkové sociálně ekonomické změny, k nimž došlo po zrušení nevolnictví rolníků... značně zhoršily v tomto přechodném období hmotnou situaci širokých vrstev židovského lidu“.⁵⁴ – Sociální změna byla v tom, že přestala existovat mnohamilionová bezprávná a ujařmená třída rolníků, pročež na srovnatelné úrovni klesal i význam osobní svobody Židů. Ekonomická změna pak spočívala v tom, že „rolník osvobozený ze závislosti... nepotřeboval už nyní od Židů tolik služeb“, to znamená zbavil se přísného zákazu provádět i veškerý prodej svých produktů a nákup zboží jinak než přes stanoveného prostředníka (v západních guberniích téměř vždy Žida). A také v tom, že velkostatkáři, kteří přišli o bezplatnou práci nevolníků, nyní – pokud nechtěli přijít na mizinu – „byli nuceni zabývat se sami svým hospodářstvím, v němž předtím významná role náležela Židům jako nájemcům a zprostředkovatelům v nejrůznějších obchodních a průmyslových záležitostech“.⁵⁵

Povšimněme si, že hypoteční úvěr, který se v těch letech zaváděl, vytlačoval Žida „jako organizátora finanční základny velkostatkářského způsobu života“.⁵⁶ Rozvoj spotřebních a úvěrových družstev vedl k „osvobození lidu od tyranie lichvářství“.⁵⁷

K tomu nám vzdělaný současník sděluje, jaké tehdy panovaly mezi Židy nálady. Ačkoli jim bylo umožněno, aby vstupovali do státních služeb a vykonávali svobodná povolání, ačkoli byla „rozšířena... průmyslová práva“ Židů, bylo „více prostředků na vzdělání“ a „všude... bylo cítit“, že dochází ke „sblížení... mezi židovským a křesťanským obyvatelstvem“, ačkoli zbylá „omezení se... v praxi nijak zvlášť nedodržují“ a „strážci zákona se nyní chovají k židovskému obyvatelstvu mnohem uctivěji“, přesto je postavení Židů v Rusku „v současné době... nanejvýš žalostné“; Židé „celkem oprávněně vzpomínají“ „na staré zlaté časy“, všude v pásmu židovského osídlení jsou slyšet „slova lítosti /Židů/, že už to není, jako to bývalo“. Neboť za nevolnictví „mělo volné pole působnosti makléřství“, jiný velkostatkář bez „židovského kšeftaře a faktora“ nedokázal udělat krok a ušlápnutý rolník se bez něho také neobešel: jen přes něj prodával úrodu, jen od něho si bral půjčky. „Podnikatelská třída“ židovská „dříve obrovsky těžila z neschopnosti, rozvahovačnosti a nepraktičnosti pozemkových magnátů“, kdežto nyní si velkostatkář začal všechno dělat sám. I rolník už není tak „povolný a bojácný“, čas-

⁵⁴ J. Gessen, sv. 2, s. 161.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 161.

⁵⁷ Oršanskij, s. 12.

to i sám obchoduje ve velkém, méně pije a to se „přirozeně negativně projevuje na prodeji lihovin, jímž se živí obrovský počet Židů“. A autor končí přáním, aby se Židé, podobně jako v Evropě, „připojili k produktivním třídám a zapojili se do národní ekonomiky“.⁵⁸

Nyní si Židé začali najímat a kupovat půdu. Ve svých zprávách se o tom jako první (v roce 1869) zmiňuje generální gubernátor Novoruského kraje a žádá, aby i tam bylo Židům zakázáno kupovat půdu, jako je tomu již v devíti západních guberniích; později (v roce 1872) se ve zprávě generálního gubernátora Jihozápadního kraje psalo, že „Židé si najímají pozemky ne proto, aby je obdělávali, ale pouze k podnikatelským účelům; tyto pachtované pozemky pak nedávají rolníkům za peníze, ale za určité práce, jejichž hodnota je vyšší než hodnota obvyklého poplatku za pozemek, čímž „vytvářejí jakousi nevolnickou závislost“. Přestože „svým kapitálem, stejně jako obchodem nesporně přispívají k oživení života na vesnici“, generální gubernátor „nepovažuje za prospěšné, když se podnikání a zemědělství spojuje v jedněch silných rukou, protože jediné při volné konkurenci v zemědělství a v podnikání se mohou rolníci vyhnout „tíživému podržení své práce a půdy židovskému kapitálu, což jinak nevyhnutelně a rychle vede k jejich materiálnímu a mravnímu zruinování“. Ve snaze učinit ve svém kraji přítrž najímání pozemků Židy, navrhl „umožnit Židům usídlovat se všude ve velkoruských guberniích“.⁵⁹

Zpráva byla předána Komisi pro uspořádání způsobu života Židů, která byla právě v tu dobu ustavena (a byla osmá v řadě „židovských výborů“) a měla pro situaci Židů plné pochopení; zpráva měla nepříznivý ohlas, později navíc stvrzený i vládou: zákaz židovského nájmu by byl „naplněním trestného činu“ vůči... velkostatkářům. A navíc se velký židovský nájemce „podle svých zájmů plně solidarizuje se zájmy ostatních zemědělců... Je sice pravda, že židovští proletáři se seskupují kolem velkých nájemců a žijí na úkor práce a prostředků vesnického obyvatelstva. Avšak totéž je vidět i na usedlostech spravovaných místními velkostatkáři, kteří se dosud nedokáží obejít bez pomoci Židů“.⁶⁰

Avšak v oblasti donského kozáctva byl prudký ekonomický vzestup Židů omezen zákazem (1880) mít ve vlastnictví nebo v nájmu nemovitý majetek. Oblastní správa shledala, že „vzhledem k výjimečné situaci v Donské oblasti, jejíž kozácké obyvatelstvo vesměs spadalo pod vojenskou povinnost, toto byl jediný spolehlivý způsob, jak zachránit před zruinováním kozácká hospodářství a také řemesla a obchod, které se

⁵⁸ Oršanskij, s. 1–15.

⁵⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 224–225.

⁶⁰ JE, sv. 3, s. 85–84.

sotva začaly v oblasti zdárně rozvíjet“, neboť „příliš ukvapená exploatace místního bohatství a rychlý rozvoj průmyslu... bývají obvykle provázeny mimořádně nerovnoměrným rozdělením kapitálu, rychlým obohacením jedněch a ožebračením druhých. Kozáci však musí žít v dostatku, protože konají vojenskou službu na vlastních koních a s vlastní výzbrojí“.⁶¹ Tím byl odvrácen možný kozácký výbuch.

A jak to vypadalo se Židy, pokud jde o výkon vojenské služby po Alexandrových úlevách v roce 1856? V 60. letech to vypadalo takto: „Jakmile přijde carský manifest o náboru branců a Židé se o něm včas dovědí, pak dříve než se manifest zveřejní stanoveným způsobem, všichni členové židovských rodin způsobilí k vojenské službě se rozutíkají z domova, kam kdo může...“ Vyžadováním víry, „nedostatkem kamarádství a věčnou osamoceností židovského vojáka... se vojenská služba jevila Židům jako ta nejstrašnější, nejzoufalejší a nejtěžší povinnost ze všech“.⁶² Od roku 1860 byla Židům sice povolena i služba v gardě, od roku 1861 směli být povyšováni na poddůstojníky a přijímáni za písaře⁶³, k důstojnickým hodnostem však přístup neměli. G. Oršanskij, očitý svědek oněch 60. let, konstatuje: „Je sice mnoho údajů potvrzujících, že Židé skutečně v posledních letech nevykonávali vojenskou službu osobně. Za tímto účelem kupují a předkládají cráru staré rekrutské kvitance“, které si někteří rolníci schovávali dokonce od roku 1812 jako cennou památku a kterých židovská vynalézavost využila; dále Židé „najímají dobrovolníky“ místo sebe a „přispívají do státní pokladny jistou sumou“.

„Rovněž se snaží rozdělit rodinu na menší jednotky“, a tímto způsobem v každé rodině využít úlevy „jediných synů“ (nepodléhajících vojenské službě). Avšak, podotýká, „všechny úskoky, jak se vyhnout vojenské povinnosti... se vyskytují i mezi čistokrevným ruským obyvatelstvem“, a uvádí cifry z Jekatěrinoslavské gubernie. Dokonce se pozastavuje nad tím, že ruští rolníci nezůstávají ani za vysokou mzdou ve vojenské službě a chtějí se „vrátit k oblíbené činnosti ruského lidu, k zemědělství“.⁶⁴

V roce 1874 byl zaveden jednotný řád o všeobecné vojenské povinnosti, který přinesl Židům „významnou úlevu“. „Samotný text řádu neobsahoval žádné články, které by Židy diskriminovaly.“⁶⁵ Po skončení vojenské služby se však od nynějška Židům nepovolovalo zůstat ve vnitrozemských guberniích natrvalo. Byly vypracovány i předpisy, jak „zjistit početní stav mužského židovského obyvatelstva“, neboť byl stá-

⁶¹ JE, sv. 7, s. 501–502.

⁶² Shiozberg, sv. 2, s. 155–156.

⁶³ JE, sv. 5, s. 164.

⁶⁴ Oršanskij, s. 65–68.

⁶⁵ KJE, sv. 7, s. 352.

le neurčitý, statisticky nepodchycený. Gubernátorům se posílaly „informace o tom, co všechno Židé podnikají, aby se vyhnuli vojenské službě“.⁶⁶ V roce 1876 byly učiněny první „kroky na ochranu správného plnění vojenské povinnosti Židy“⁶⁷, Židovská encyklopedie v nich vidí „tříživou síť represivních opatření“: „byly vydány předpisy o tom, že Židé se mají hlásit na svých odvodních okrscích, že neschopní Židé mají být ve službě nahrazeni opět Židy“ a že se má kontrolovat správnost úlev podle rodinné struktury: při porušení těchto předpisů „bylo dovoleno povolávat do služby... jediné syny“.⁶⁸

Tehdejší petrohradský list *Illas* (*Golos*), který měl v oněch desetiletích značný vliv, uvedl oficiální vládní, avšak poměrně překvapivou cifru ze „zprávy o odvodu branců v roce 1880... K odvodu se nedostavilo (v ruské říši) 3309 branců; z této celkové cifry připadá na Židy 3054, to znamená 92 %“.⁶⁹ Známy advokát A. Šmakov, nepřátelsky zaujatý vůči Židům, uvádí s odvoláním na Vládní věstník tyto údaje: v letech 1876–1883 „... z 282 466 Židů podléhajících odvodní povinnosti se jich nedostavilo 89 105, tj. 31,6 %“. (Celkový počet nedostavivších se povolanců v říši činil 0,19 %.) Tento stav už administrativa nemohla ignorovat a byla podniknuta celá řada „opatření, aby k takovému zneužívání nemohlo docházet“. Situace se zlepšila, avšak jen krátkodobě. V roce 1889 podléhalo odvodu 46 190 Židů, nedostavilo se 4255, tj. 9,2 %. Avšak v roce 1891 „z celkového počtu 51 248 Židů zanesených do povolávacích seznamů se vyhnulo vojenské povinnosti... 7658 čili 14,94 % branců, zatímco procento nedostavivších se křesťanů dosahovalo necelé 2,67 %“. V roce 1892 se nedostavilo Židů 16,38 %, křesťanů 3,18 %. V roce 1894 se nedostavilo k odvodu 6289 Židů, to jest 13,6 % (přičemž celkové procento nedostavivších se povolanců činilo 2,6 %).⁷⁰

Nicméně z téhož materiálu za rok 1894 zjišťujeme: „... celkem podléhalo výkonu povinnosti 873 143 křesťanů, 45 801 Židů, 27 424 muslimů a 1311 bezvěrců.“ Srovnání těchto čísel také překvapuje: vždyť v Rusku bylo muslimů (podle sčítání z roku 1870) 8,7 %, kdežto povoláno jich bylo jen 2,9 %! Židé byli v nevýhodném postavení jak v porovnání s muslimy, tak s celkovým počtem obyvatelstva: jejich podíl v odvodním ročníku činil 4,8 % a podíl v obyvatelstvu (v roce 1870) tvořil 3,2 %. (Podíl křesťanů v odvodním ročníku byl 92 % a v obyvatelstvu 87 %).⁷¹

⁶⁶ JE, sv. 1, s. 824.

⁶⁷ JE, sv. 3, s. 164.

⁶⁸ JE, sv. 1, s. 824; KJE, sv. 7, s. 332.

⁶⁹ „Golos“, 1881, č. 46, 15. (27.) únor, s. 1.

⁷⁰ A. Šmakov, „*Jerejskije*“ řeči, Moskva, 1897, s. 101–105.

⁷¹ *Enciklopedičeskij slovar*, v 82 svazcích, Petrohrad, Brokgauz i Jefron 1890–1904, sv. 54, 1899, s. 86.

Z toho, co zde bylo řečeno, netřeba usuzovat, že v tehdejší válce s Tureckem (1877–1878) židovští vojáci neprojevovali statečnost a bojovou pohotovost. Přesvědčivé příklady o tom přinášel v té době časopis *Ruský Žid*.⁷² Avšak za této války vznikla v armádě silná animozita vůči Židům, především vinou nepoctivých dodavatelů-intendantů, „což byli téměř výhradně Židé, počínaje hlavními dodavateli obchodní společnosti Kompanija Gorovicem, Gregerem a Kaganem“.⁷³ Intendantů dodávali (jistě pod ochranou vysokých úředníků) za přemrštěné ceny nekvalitní výstroj, například proslulé „kartonové podrážky“, kvůli kterým vojákům v průmyslu Šipka omrzaly nohy.

Za panování Alexandra II. skončil nezdarem padesátiletý záměr připoutat Židy k zemědělství.

Když byla v roce 1856 zrušena zosťřená odvodní povinnost pro Židy, zemědělství pro ně „rázem ztratilo veškerou přitažlivost“ neboli, slovy vysokého státního úředníka, začali si „nesprávně vykládat manifest a domnívali se, že jsou nyní osvobozeni od povinné zemědělské práce“ a mohou svobodně odcházet. „Téměř úplně přestaly docházet jejich petice, aby se směli přestěhovat a stát se zemědělci.“⁷⁴ Jenže v dosavadních koloniích zůstávala situace stále stejná, ne-li horší: „pole... jsou zorána a oseta zcela ledabyle, jen aby se neřeklo“. V roce 1859 „některé kolonie obilí ani nesklidily“. Pro dobytek ani v docela nových „vzorových“ koloniích dosud neexistují žádné chlévy, ba ani přístřešky nebo ohrady. Většinu pozemků židovští kolonisté stále pronajímají, propachtovávají rolníkům nebo německým kolonistům. Mnozí žádají o povolení najmout si na práci křesťany, jinak hrozí, že omezí setbu – a toto právo jim bylo přiznáno, dokonce bez ohledu na velikost pozemku, který má být skutečně oset.⁷⁵

Samozřejmě že mezi kolonisty se vyskytoval i jistý počet zámožných zemědělců, kteří dovedli hospodařit úspěšně. Velmi se osvědčilo přistěhování německých kolonistů, od nichž přejímali zkušenosti. A mladá generace, která se už narodila zde, byla vůči zemědělství i vůči německým zkušenostem vstřícnější, byli dokonce „přesvědčení, že jejich postavení zemědělců je výhodnější ve srovnání s jejich dřívějším zaměstnáním ve městech a městečkách“, kde jich bylo tolik a kde byla tak vyčerpávající konkurence.⁷⁶

Nicméně velká většina se snažila z půdy utéct. V pravidelných zprávách inspektorů se stále a stále opakuje: „Všude překvapovala všeobecná antipatie Židů k zemědělským pracím, jejich litostivé vzpomínky na dřívější zaměstnání

⁷² JE, sv. 5, s. 164–167.

⁷³ Shiozberg, sv. 1, s. 116.

⁷⁴ Nikitin, s. 448, 485, 529.

⁷⁵ Tamtéž, s. 475, 490, 501, 506–507, 550–551, 557–558, 547–548, 667.

⁷⁶ Tamtéž, s. 474–475, 502, 547.

v řemeslech, obchodu a živnostech“; „vytrvale se snažili uspět v nejrůznějším podnikání“, například „když byly polní práce v nejlepší... klidně odešli z pole, jakmile se dozvěděli, že v sousedství se dá výhodně koupit nebo prodat kůň, vůl nebo cokoli jiného“; měli zálibu „v drobných obchodních transakcích“, jež vyžadovaly podle jejich přesvědčení „méně práce a poskytovaly více prostředků k životu“ a „snažší zisk v okolních německých, ruských a řeckých vesnicích, kde židovští kolonisté pracovali jako krčmáři a drobní obchodníci“. Avšak ještě škodlivější pro stav země jsou odchody na stále delší dobu a na větší vzdálenost, kdy doma v koloniích zůstává jen pár členů rodiny a ostatní jdou za výdělkem, za makléřstvím. V 60. letech (jako výsledek padesáti let zakládání kolonií) bylo Židům dovoleno odcházet z kolonií i s celými rodinami nebo s mnoha jejich členy zároveň; v koloniích bylo evidováno nemálo těch, kdo v nich nikdy ani nežili. Když z kolonie odcházeli, často neuváděli termín, kdy se na novém místě zaregistrovali a k jakému stavu, a tam „mnozí po několik let zůstávali s rodinami nezaregistrovanými u žádného stavu, takže neplatili daně a neměli žádné povinnosti“. A v koloniích, které pro ně byly vystavěny, stály domy prázdné a pustly. Od roku 1861 bylo Židům poskytnuto i právo mít v koloniích hospodu.⁷⁷

Nakonec se petrohradským úřadům celá idea židovského zemědělství jevila jako naprosto bezúspěšná. Nedoplatky (promíjené při různých státních a trůnních událostech, jako byl například carův sňatek) stále rostly a každé jejich prominutí se stávalo záminkou k dalšímu neplacení daní a nevracení půjček. (V roce 1857 končilo dalších deset let úlev a odkladů a úřady přidaly ještě pět let. Ale ani do roku 1865 nedokázaly dluhy vybrat.) Proč tedy pokračovat v přesídlování? A proč poskytovat úlevy a odklady? Celá ta šedesátiletá epopej z jedné strany otvírala židovským zemědělcům dočasný „způsob, jak se vyhnout plnění povinností vůči státu“, avšak u drtivé většiny nepodpořila „zájem o zemědělskou práci“, zkrátka „úspěch neodpovídal nákladům“. Naproti tomu „pouhé povolení žít ve vnitrozemských guberniích bez jakýchkoli úlev přilákalo do těchto gubernií nespočetně větší počet židovských přesídlenců“ – tak silně je to tam lákalo.⁷⁸

Jestliže v roce 1858 bylo evidováno 64 000 židovských kolonistů, to znamená 8000–10 000 rodin, v roce 1880 ministerstvo vedlo v evidenci jen 14 000 lidí, tj. méně než 2000 rodin.⁷⁹ A komise, které na místě prověřovaly, jestli se půda využívá, nebo leží ladem, v roce 1872 napočítaly v celém Jihozápadním kraji méně než 800 rodin židovských kolonistů.⁸⁰

Ruské úřady se nyní definitivně přesvědčily, že udělat ze Židů trvale usazené zemědělce se nepodařilo. Nikdo už nevěřil, že by se „naděje skládané ve vzkvétající kolonie mohly uskutečnit“. Pro ministra Kiseljova bylo obzvlášť obtížné

⁷⁷ Nikitin, s. 502–505, 519, 542, 558, 632, 656, 667.

⁷⁸ Tamtéž, s. 475, 510, 514, 529–533, 550, 572.

⁷⁹ Tamtéž, s. 447, 647.

⁸⁰ JE, sv. 7, s. 756.

rozloučit se s tímto snem; v roce 1856 odešel do výslužby. Oficiální dokumenty jeden jako druhý oznamovaly, že „přesídlení Židů do zemědělství nebylo doprovázeno příznivými výsledky“. Mezitím „obrovské lány úrodné černozemě zůstávaly v rukou Židů neobdělány“. Vždyť židovskému obyvatelstvu byla určena a pro ně držena nejlepší půda. Ta část, kterou přechodně pronajímali za poplatek zájemcům, přinášela velký příjem (z něj se financovaly židovské kolonie). Obyvatelstva na jihu přibývalo a všichni chtěli půdu. Nyní i horší půda, z rezervy, mimo kvótu určenou pro židovskou kolonizaci, rychle stoupala v ceně.⁸¹ Novoruský kraj vstřebal již mnoho jiných aktivních osídlenců a „přestal potřebovat umělou kolonizaci“.⁸² Židovská kolonizace už neměla pro stát žádný smysl.

V roce 1866 car Alexandr II. nařídil zastavit platnost zvláštních ustanovení o přeřazení Židů do zemědělství. Úkol nyní zněl: jak vyrovnat rozdíl mezi židovskými zemědělci a ostatními zemědělci v říši. Ukázalo se, že židovské kolonie se nehodí pro samostatný zemědělný život, který se nyní všude začínal rozvíjet. Zbývalo jen jediné – povolit Židům vystoupit ze zemědělského stavu, dokonce i jednotlivě, ne s celou rodinou (1868), a umožnit jim, aby se mohli stát řemeslníky a obchodníky. Bylo jim povoleno, že si smějí vykoupit svoje pozemkové přiděly – a oni je vykupovali a s velkým ziskem prodávali.⁸³ Jenomže ve sporu různých návrhů na ministerstvu státního majetku se problém přeměny židovských kolonií táhl tak dlouho, až se v roce 1880 úplně zastavil. Mezitím s novým vojenským řádem z roku 1874 odpadly pro židovské zemědělce i brannecké úlevy – a tím se definitivně vytratil i poslední zájem o zemědělství. V roce 1881 „v koloniích převládaly usedlosti tvořené jen jedním obytným domem, kolem nějž nebyly žádné známky trvalého pobytu, tj. ani ploty, ani chlévy pro dobytek, ani hospodářské budovy, ani zeleninové záhony, ani jediný strom nebo keř; výjimek bylo velice málo“.⁸⁴

Čředník se čtyřicetiletými zkušenostmi v zemědělství (státní rada Ivašincev, vyslaný v roce 1880 prozkoumat stav kolonií) napsal, že v celém Rusku „neexistovalo jediné rolnické sdružení, které by bylo tak štědře zahrnováno podpory“; „tyto podpory nemohly zůstat rolníkům utajeny a musely v nich vyvolávat nedobré pocity“. Rolníci sousedící s židovskými koloniemi „byli rozhořčeni... že oni... pro nedostatek půdy u nich si musí drazce propachtovávat pozemky od Židů; těm byly lacino přiděleny ze státního majetku v množství, jež de facto převyšovalo jejich skutečnou potřebu“. Právě tím se vysvětlovalo... „částečně i ono zaujetí rolníků proti židovským zemědělcům, které se projevilo zpusťšením několika židovských osad“ (v letech 1881–1882).⁸⁵

⁸¹ Nikitin, s. 478–479, 524, 529–533, 550–551.

⁸² JE, sv. 7, s. 756.

⁸³ Nikitin, s. 534, 540, 555, 571, 611–616, 659.

⁸⁴ Tamtéž, s. 655, 660–666.

⁸⁵ Tamtéž, s. 658–661.

V těch letech pracovaly komise, které měly židovským osadám odebrat přebytečnou půdu a dát ji rolníkům. Nevyužité nebo zanedbané pozemky si vláda brala zpátky. „Ve Volyňské, Podolské a Kyjevské gubernii z 39 000 děsjatin zůstalo (Židy obhospodařováno) jen 4082 děsjatin.“⁸⁶ Zachovaly se však i značné velké židovské zemědělské kolonie. Například Jakšica v neúrodné Minské gubernii: na 46 rodin připadalo 740 děsjatin⁸⁷, tj. v průměru po 16 děsjatinách na rodinu, s čímž se člověk často nesetká ani u rolníků ve středním Rusku. Nebo v Anněngofu v Mogilevské gubernii, která rovněž neoplývá rozlehlými pozemky: roku 1848 každá z 20 židovských rodin obdržela po 20 děsjatinách státní půdy, ale v roce 1872 už tam bylo jen 10 rodin a většina půdy byla neobděláná a zarostlá plevelem.⁸⁸ Dále ve Višenkách v Mogilevské gubernii to bylo po 16 děsjatinách na rodinu⁸⁹, na Ordynsku v Grodenské gubernii po 12 děsjatinách. V jižních guberniích, kde je přirozeně víc prostoru, se v původních osadách zachovalo: Bolšoj Nagartav po 17 děsjatinách. Sejděmenucha po 16, Novo-Berislav po 17. V osadě Roskošnaja v Jekatěrinoslavské gubernii po 15 děsjatinách, ale současně s půdou „při kolonii“ je to nakonec po 42 děsjatinách.⁹⁰ V osadě Vesjolaja (v roce 1897) měli po 28 děsjatinách, v Sagajdaku po devíti děsjatinách – a to se pokládalo za málo půdy.⁹¹ Zato v Kyjevské gubernii Eljuka měla 6 židovských rodin, a přitom děsjatin 400, tj. na rodinu 67 děsjatin! A k tomu „půdu propachtovanou Němcům“.⁹² Přitom sovětský autor z dvacátých let kategoricky tvrdí: „Carismus téměř úplně zakazoval Židům zabývat se zemědělstvím.“⁹³

Na stránkách, kde badatel o židovském zemědělství V. N. Nikitin zobecňoval výsledky své nesmírně pečlivé práce, se praví: „Výtky na adresu Židů, že projevíli v zemědělství malou pílí a svévolně odcházeli z kolonií do měst za obchodem a řemeslem, jsou naprosto oprávněné... My vůbec netvrdíme, že Židé nejsou vinní tím, že v průběhu 80. let se jen relativně malý počet z nich stal zemědělci.“ Avšak židovské zemědělce naproti tomu ospravedlňují tyto autorovy úvahy: „... v ničem jim nedůvěřovali, mnohokrát změnili systém jejich kolonizace“, občas byli „usměrňováním jejich života pověřeni lidé, kteří se v zemědělství vůbec nevyznali nebo je jejich osud vůbec nezajímal... Židé, až dosud nezávislí městští obyvatelé, se náhle ocitli na vesnici, a nebyli na takový život absolutně připraveni“.⁹⁴

⁸⁶ JE, sv. 7, s. 756.

⁸⁷ JE, sv. 16, s. 599.

⁸⁸ JE, sv. 2, s. 596.

⁸⁹ JE, sv. 5, s. 650.

⁹⁰ JE, sv. 13, s. 606.

⁹¹ JE, sv. 5, s. 518; sv. 13, s. 808.

⁹² JE, sv. 16, s. 251.

⁹³ Larin, s. 56.

⁹⁴ Nikitin, s. xii–xiii.

Přibližně v téže době, v roce 1884, N. S. Leskov ve zprávě určené další vládní „Pahlenově komisi“ uvádí, že to, že si Židé „odvykli pracovat v zemědělství, není záležitostí jedné generace“, neboť si od této práce odvykli „tak dokonale, že se to rovná ztrátě schopnosti vykonávat zemědělskou práci vůbec“, takže Žid se nestane znovu oračem, leda snad postupně.⁹⁵

(A Lev Tolstoj, podle nepřímé citace jeho slov, soudil takto: co je to za lidi, kteří „drží celý národ v kleštích městského života a nedovolí mu, aby se mohl usadit na půdě a začít vykonávat zemědělskou práci, jež jediná je člověku vlastní? Vždyť je to totéž, jako když se tomuto národu nedovolí dýchat vzduch... komu to může škodit... že se Židé usídlí na vesnicích a začnou žít čistý život vyplněný prací, po němž se tomuto starému, moudrému a skvělému národu pravděpodobně zastesklo...“⁹⁶ – V jakých to oblacích Tolstoj žil? Co věděl o osmdesátileté praxi této pozemkové kolonizace?)

Budiž, ale po zkušenostech se zkultivováním Palestiny, kde si židovští osídlenci uvědomili, že jsou ve své vlasti, víme, že tam zvládali polní práce skvěle, a to i za podmínek mnohem méně příznivých, než jaké byly v Novorusku. A přitom všechny pokusy přimět nebo přinutit Židy k zemědělským pracím v Rusku (a poté v SSSR) skončily nezdarem (a tudíž ponížující legendou, že Židé vůbec nejsou zemědělské práce schopní).

A tak výsledkem osmdesátiletého úsilí ruské vlády bylo, že celá tato kolonizace nakonec dopadla jen jako grandiózní marná snaha, která stála spoustu sil, spoustu peněz, zpomalila rozvoj Novoruska – a všechno nadarmo. Celá tato zkušenost ukázala, že se do toho stát vůbec neměl pouštět.

Když J. G. Oršanskij už počátkem sedmdesátých let celkově charakterizoval obchodní a průmyslové podnikání Židů, správně napsal, že otázka židovské podnikatelské činnosti je přímo „podstatou židovské otázky“ a na ní „závisí osud židovského národa v každé zemi“; „čilá, obchodně zdatná a obratná židovská rasa“ dokáže, že „než se u Rusa rubl obrátí dvakrát, u Žida se obrátí pětkrát“. U ruských kupců převládá stagnace, ospalost, monopol (například po vyhnání Židů z Kyjeva se tam život zdražil). Síla židovské účasti na obchodním životě tkví ve zrychlení cirkulace i docela nepatrného kapitálu. Oršanskij nesdílí názor, že „korporativní duch“ Židů jim přináší vítězství v každé

⁹⁵ N. S. Leskov, *Jevrei v Rossii: Něskolko zamečanij po jevrejskomu voprosu*, Petrohrad, 1919 (reprint vyd. 1884), s. 61, 65.

⁹⁶ L. N. Tolstoj o jevrech / Předmluva O. J. Pergamenta/, Petrohrad, „Vremja“ 1908, s. 15.

konkurenci, že „Židé /obchodníci/ vždy podporují jeden druhého a že mají své bankéře, dodavatele i drožkáře“; uznává židovský korporativní duch jedině v záležitostech kolektivních a náboženských, nikoli v komerci, kde prý jsou Židé vůči sobě tvrdými konkurenty (což částečně odporuje chazace, povinnému rozdělení pole působnosti, která „zanikla teprve postupem doby, jak se měnilo právní postavení Židů“⁹⁷). Dále: Oršanskij uvádí existující názor, že ne každý židovský obchod obohacuje zemi, že „spočívá výhradně ve vykořisťování produktivních a pracujících lidí“, že „zisk Židů je vyložená prohra pro zemi“; on tento názor vyvrací: Židé ustavičně hledají a nalézají nová odbytiště, a tím „objevují i pro chudé křesťanské obyvatelstvo nové zdroje výdělků“.⁹⁸

Židovské obchodní a průmyslové podnikání v Rusku po dvou citelných ranách z roku 1861 – tj. po zrušení nevolnictví a po zrušení soukromých koncesí na výrobu lihovin – se však rychle vzpamatovalo. „Úloha Židů jako finančníků dostává obzvláštní význam v 60. letech, kdy si předcházející práci nahromadili kapitál, a přitom osvobození rolníků spojené se zrušováním „šlechtických hnízd“ vyvolalo u třídy velkostatkářů obrovskou poptávku po penězích. Do této doby spadá vznik hypotečních bank, v jejichž organizování židovští kapitalisté hráli významnou úlohu.“⁹⁹ Veškerý ekonomický život země se rychle měnil, a to náraz a v mnoha směrech, a ustavičné hledačství Židů, jejich vynalézavost i jejich kapitál s těmito změnami plně držely krok, dokonce je i předstihovaly. Jak již bylo řečeno, kapitál proudil například do cukrovarnického průmyslu na jihozápadě (takže v roce 1872 čtvrtina všech cukrovarů patřila Židům stejně jako třetina akciových cukrovarnických společností¹⁰⁰) a rovněž do mlynářství a dalších průmyslových odvětví jak v pásmu židovského osídlení, tak mimo ně. Po krymské válce se „urychleně budovaly železniční tratě, vznikaly nejrůznější průmyslové a komerční podniky a také akciové společnosti a banky“ – a „mnoho Židů... našlo ve jmenovaných... podnicích široké možnosti pro uplatnění svých sil a schopností... a několik jednotlivců na tom neuvěřitelně rychle zbohatlo“.¹⁰¹

„Na obchodu s obilím se Židé podílejí odedávna, ale jejich role dostává obzvláštní význam ve chvíli, kdy jsou osvobozeni rolníci a vybudovány železniční tratě.“ „Již v roce 1878 měli Židé 60procentní podíl na

⁹⁷ JE, sv. 15, s. 492.

⁹⁸ Oršanskij, s. 71–72, 95–98, 106–107, 158–160.

⁹⁹ JE, sv. 15, s. 646.

¹⁰⁰ Dižur, in KRJ–I, s. 168; JE, sv. 13, s. 662.

¹⁰¹ Dejč, sv. 1, s. 14–15.

exportu obilí a v budoucnu vývoz obilí procházel téměř výhradně rukama Židů.“ A „díky židovským podnikatelům se druhou významnou položkou ruského exportu (po obilí) stalo dřevo. Dřevorubecké smlouvy a skupování lesních pozemků Židy nebylo již od roku 1835 zakázáno. „O rozvoj dřevařského průmyslu a obchodu s dřevem se zasloužili Židé. Ti také začali vyvážet dřevo do zahraničí“. „Obchod s dřevem je v té době i jedním z největších odvětví židovského obchodu a jedním z nejvýznamnějších, pokud jde o stupeň koncentrace kapitálu... Židovský obchod s dřevem se začal zdárně rozvíjet v 60. až 70. letech, kdy po odstranění nevolnictví vrhli pozemkoví magnáti na trh spoustu usedlostí a lesů.“ Sedmdesátá léta byla léty prvního hromadného náporu Židů do průmyslu – včetně průmyslu manufakturního, lnářského, potravinářského, kožedělného, truhlářského, nábytkářského – a „tabáková výroba je odedávna soustředěna v rukou Židů“.¹⁰²

Z líčení židovských autorů: „V období vlády Alexandra II. byla veškerá bohatá židovská buržoazie... loajální... k monarchii. Právě v té době vznikaly velké majetky Gincburgů, Poljakovů, Brodských, Zajcevů, Balachovských, Aškenaziů.“ Jak již bylo řečeno, „nájemce Jevzel Gincburg založil v Petrohradě vlastní banku“. Samuil Poljakov vybudoval šest železničních tratí; tři bratři Poljakovové se stali dědičnými šlechtici.¹⁰³ „Díky železniční výstavbě, která byla garantována státem a často od něj dostávala subvence, vznikaly velké majetky Poljakovů, J. Bliocha, A. Varšavského a jiných.“ Pokud jde o výčet menších majetků, například když se do Petrohradu přestěhoval A. I. Zak, bývalý zástupce J. Gincburga pro nájmy, založil tam Diskontní a kreditní banku, „měl široké příbuzenstvo ze své i z manželčiny strany a umisťoval je do podniků, v jejichž čele stál“.¹⁰⁴

Alexandrovými reformami se měnil i celý veřejný život a otvíral příčinnivým Židům nové možnosti. „Ve vládních výnosech, umožňujících některým skupinám Židů s vyšším vzděláním vstoupit do státní služby, nebyla žádná omezení v postupu po služebním žebříčku. Jakmile Žid získal hodnost skutečného státního rady, byl podle obecně platných zásad povýšen mezi dědičnou šlechtu.“¹⁰⁵

V roce 1864 byla reformována *zemstva*. Tato reforma se týkala „všech stavů. Ustanovení... neobsahovalo žádná omezení práv Židů, pokud jde o účast ve volbách zemstva, stejně jako v obsazování zvolených zemstevních funkcí. Za 26 let, kdy bylo Ustanovení v platnosti, se na mno-

¹⁰² JE, sv. 13, s. 647, 656–658, 663–664; Sliozberg, sv. 3, s. 93; KJF, sv. 7, s. 337.

¹⁰³ M. A. Aldanov, *Russkije jevrei v 70–80 godach: Istoričeskij etjud*, in KRI–1, s. 45–46.

¹⁰⁴ Sliozberg, sv. 1, s. 141–142.

¹⁰⁵ KJF, sv. 7, s. 328, 331.

ha místech uplatnili Židé jako členové městské rady a také jako členové zemstevních správ.¹⁰⁶

Žádná omezení na Židy nekladly ani *soudní* řády rovněž z roku 1864. Soudní reformou vzniklo nezávislé soudnictví a místo dřívějších soukromých obhájců vzniká nezávislá advokacie jako samostatný stav se zvláštním korporativním uspořádáním (a mimochodem dokonce s nezálovatelným právem odepřít žadateli pomoc „na základě mravního hodnocení jeho osobnosti“, což se dalo využít i při hodnocení politickém). A Židé směli bez omezení do tohoto stavu vstupovat. Gessen píše: „Pominu-li advokacii, v níž Židé zaujali význačné místo, začínají se tu a tam objevovat už i v soudních kancelářích jako vyšetřovatelé a rovněž v prokurátorském dohledu; někde vykonávají funkce ve smírčích orgánech při soudech a na obvodních soudech“, a působili také jako porotci¹⁰⁷ – a to v prvních desetiletích bez procentuálních omezení. (Ještě poznámku: při přísaze Židů před občanským soudem se nemusely dodržovat požadavky židovského vyznání.)

V týchž letech prošla reformou i městská samospráva. Původně se v ní mělo stanovit, že počet Židů jako členů městské dумы a členů městské správy smí činit nanejvýš polovinu celého sboru, avšak po námitce ministra vnitra byl tento podíl městským statutem z roku 1870 zredukován na jednu třetinu a Židé nezískali právo zastávat funkci starosty města.¹⁰⁸ Byla zde obava, „že jinak by jim vnitřní soudržnost a vnější separovanost zajistila vedoucí postavení v městských orgánech a převahu při rozhodování o veřejných záležitostech.“¹⁰⁹ Avšak Židé teď byli zcela rovnoprávní přímo při volbách (netvořili už zvláštní kurii jako dříve), proto jejich „vliv na městské záležitosti byl nyní větší“. (Ostatně ve svobodné Oděse byl tento nekuriový systém zaveden hned při vzniku města, a potom i v Kišiněvu. „Na jihu Ruska nebyli Židé vcelku vystaveni veřejnému opovržení, které se tak horlivě pěstovalo v Polsku.“)¹¹⁰ Tak vypadal vývoj „pravděpodobně... nejlepšího období v dějinách ruských Židů“. Byl jim „umožněn přístup do veřejných služeb... Právní úlevy a celková atmosféra „období velkých reforem“ blahodárně působily na psychický stav židovského obyvatelstva“.¹¹¹ Zdálo se, že pod vlivem období velkých reforem „se tradiční způsob života židovských lidových vrstev obrátil tváří k okolnímu světu“ a Židé „se začali

¹⁰⁶ JE, sv. 7, s. 762.

¹⁰⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 168.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 168.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 206.

¹¹⁰ JE, sv. 6, s. 712, 715–716.

¹¹¹ JE, sv. 13, s. 618.

přiměřeně účastnit boje za právo a svobodu... Neexistuje žádná oblast hospodářského, veřejného a duchovního života Ruska, v níž by se neprojevovalo tvůrčí úsilí ruských Židů“.¹¹²

A konečně: dveře k všeobecnému vzdělání Židů byly dokořán otevřeny už začátkem století. Přesto do nich vcházelo Židů málo – a s nechtí.

J. L. Tejtel, později významný soudce, vzpomíná na Mozyr 60. let: „Ředitel gymnázia... často... mozyrským Židům připomínal, že vzdělání je užitečné a že vláda by si přála vidět jich na gymnáziu více. Jenže ti bohužel nevycházeli jeho přání vstříc.“¹¹³ V prvních poreformních letech nevstupovali na gymnázia dokonce ani tehdy, když se jim nabízelo studium na státní útraty a když se ve studijním řádu gymnázií a nižších gymnázií deklarovalo, že školy jsou otevřené každému bez ohledu na náboženského vyznání.¹¹⁴ „Ministerstvo školství a osvěty... se snažilo ulehčit Židům vstup do všeobecných škol“, „projevovalo blahovolný postoj... k židovské studující mládeži.“¹¹⁵ (L. Dejc zde obzvlášť vyzvedá tehdejšího kurátora novoruského školského okruhu známého chirurga N. I. Pirogova, že „výrazně přispíval ke znázornění nepřátelského vztahu mých soukromenců ke „gójským“ školám a vědám“.¹¹⁶ Krátce po nastoupení Alexandra II. na trůn formuloval ministr školství a osvěty vládní program takto: „Musíme rozšířit všemi možnými opatřeními výuku předmětů všeobecného vzdělání, a přitom se co nejméně vměšovat do náboženského výuky dětí a ponechat ji více péči rodičů, bez jakýchkoli omezení a zásahů ze strany vlády.“¹¹⁷ Pro děti židovských obchodníků a židovských čestných občanů byla výuka ve všeobecných státních školách prohlášena (1859) za povinnou.¹¹⁸

A přesto všechny tyto úlevy a výzvy neměly nijak bouřlivý úspěch. Maximum, jehož úřady dosáhly do roku 1863, bylo, že na ruských gymnáziích studovala 3,2 %¹¹⁹ Židů, což byla jejich proporcionální kvóta. Kromě toho, že v židovském prostředí panoval nezájem o vzdělání v ruštině, měla na to jistý vliv i změna úkolu u židovských veřejných činitelů: „Když nastalo období velkých reforem, přátelé osvěty spojili otázku vzdělání lidových mas s otázkou právního postavení“,¹²⁰ to znamená, že žádali, aby všechna zbývající omezení byla zrušena naráz. Po otřesu z těžké krymské války se jim zdálo jasné, že k takové liberalizaci lze přistoupit.

¹¹² KRJ-1, předmluva, s. iii-iv.

¹¹³ J. L. Tejtel, *z mého života za 40 let*, Paříž, J. Povolockij i ko. 1925, s. 15.

¹¹⁴ I. Trockij, *Jevrei v ruskoi škole*, in KRJ-1, s. 354.

¹¹⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 179.

¹¹⁶ Dejc, s. 14.

¹¹⁷ JE, sv. 13, s. 48.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 49.

¹¹⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 179.

¹²⁰ JE, sv. 13, s. 48.

Avšak vztah ke vzdělání se téměř magicky změnil v roce 1874 – po vydání nového branného řádu, „který poskytoval úlevy z vojenské služby osobám se vzděláním“: od té doby nastal „nával Židů do všeobecných škol“.¹²¹ „Po vydání nového branného řádu z roku 1874 dokonce v mnoha ortodoxních rodinách začali posílat syny do středních a vysokých škol kvůli zkrácení vojenské služby.“¹²² Těmito úlevami byl nejen odklad vojenské služby a její zmírnění, ale, jak vzpomíná Mark Aldanov, Židé teď mohli skládat důstojnické zkoušky a „získat důstojnické hodnosti“. „Často dostávali i šlechtický titul.“¹²³ V 70. letech došlo „k obrovskému přílivu Židů do všeobecných škol, čímž vznikla početně silná vrstva diplomované židovské inteligence“. Na všech univerzitách v zemi bylo v roce 1881 asi 9 % Židů, do roku 1887 jejich počet stoupl na 15,5 %, to znamená, že každý sedmý student byl Žid. Na některých univerzitách to však činilo mnohem víc: v Charkově na lékařské fakultě studovalo 42 % Židů, v Oděse 31 % a na právnické fakultě 41 %.¹²⁴ Na všech gymnáziích a nižších gymnáziích v zemi se procento Židů od roku 1870 do roku 1880 zdvojnásobilo – na 12 % (ve srovnání s rokem 1865 to byl čtyřnásobek), v oděském školském okruhu v roce 1886 dosáhlo 32 % a na některých školách 75 % i více.¹²⁵ (Když D. A. Tolstoj, ministr školství a osvěty od roku 1866, začal v roce 1871 roubovat na ruskou školu „klasický“ systém, v němž byl větší důraz kladen na antiku, byla ruská inteligence pobouřena, avšak mezi Židy se tato reforma nesetkala s nelibostí, jak vzpomíná nejeiden memoárista.

Jenže toto vzdělávací hnutí zasáhlo prozatím jen „židovskou buržoazii a inteligenci. Široké vrstvy zůstaly věrny... chederům a ješivám“, ruská „základní škola... žádná privilegia“ neposkytovala.¹²⁶ „Obyčejný Žid zůstal stejně jako dříve separován vzhledem ke specifickým podmínkám svého myšlení a chování.“¹²⁷ „V lidových vrstvách měst a městeček v pásmu židovského osídlení, kde panovala atmosféra nejpřísnější náboženské tradice a disciplíny, probíhal proces připojení k současné světové kultuře mimořádně pomalu a jeho mladé výhonky se jen obtížně draly na povrch.“¹²⁸ „Židovské masy natěsnané v pásmu židovského osídlení neměly v každodenním životě potřebu umět rusky. Tyto široké

¹²¹ J. Gessen, sv. 2, s. 208.

¹²² KJE, sv. 7, s. 333.

¹²³ Aldanov, in KRJ-1, s. 45.

¹²⁴ I. Trockij, *Jevrei v ruskoj škole*, in KRJ-1, s. 355–356.

¹²⁵ JE, sv. 15, s. 50.

¹²⁶ I. Trockij, *Jevrei v ruskoj škole*, in KRJ-1, s. 355–356.

¹²⁷ JE, sv. 15, s. 618.

¹²⁸ G. J. Aronson, *V borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tčeenija v ruskom jevrejstve*, in KRJ-1, s. 207.

vrstvy zůstávaly i nadále ve známých zdech primitivní elementární školy, chederu¹²⁹ a kdo se naučil trochu číst, musel hned číst bibli v hebrejštině.¹³⁰

A názor vlády: nyní, když byl Židům plně umožněn přístup ke všeobecnému vzdělání, ztrácely židovské státní školy smysl. Bylo rozhodnuto, že od roku 1862 v nich smějí funkci vrchních správců vykonávat i Židé. Nyní byl na těchto školách „personál postupně doplněn uvědomělejšími židovskými pedagogy, kteří v duchu doby usilovali o to, aby se rozšířilo vyučování ruštiny a omezila výuka židovských předmětů“.¹³¹ V roce 1873 byly tyto školy částečně zrušeny, částečně přeměněny v základní židovské školy všeobecného typu s tříletou a šestiletou výukou, a dvě rabínské školy ve Vilně a Žitomiru v učitelské ústavě.¹³² Vláda nyní... předpokládala, že překoná izolovanost /Židů/ prostřednictvím společného vzdělání. Avšak Komisi pro uspořádání způsobu života Židů přicházela jak hlášení židovských zastánců, často i vysoce postavených, tak i nesouhlasné názory: že k Židům „se nelze chovat... stejně jako k jiným národnostem v říši, nelze jim povolit, aby se usazovali po celém Rusku, kde se jim zachce, to se jim může povolit teprve tehdy, až budou předem vyzkoušeny nejrůznější způsoby, jak z nich udělat produktivní užitečné občany v místech jejich nynějšího pobytu, a až se ukáže, že tyto způsoby jsou zjevně úspěšné“.¹³³ Mezitím v otřesech po všech probíhajících reformách, hlavně po zrušení (1856) těžké odvodní povinnosti (ale i práv starších v židovské obci, což spolu souviselo), a později – po zrušení (1863) zvláštní daně spjaté s touto povinností – „se ukázalo, že administrativní moc pohlavárů komunity je mnohem méně pevná v porovnání s bývalou téměř neomezenou mocí“, která na ně přešla ze zrušeného kahalů (v roce 1844), tohoto dřívějšího absolutního vládce nad životem Židů.¹³⁴

A právě v této době, koncem 50. let a v 60. letech, se obrátil na vládu a poté i na veřejnost pokřtěný Žid Jakov Brafman s energickým pokusem dosáhnout rozhodujícího reformování židovského způsobu života. Předložil o tom zprávu carovi a byl pak předvolán Synodem do Petrohradu ke konzultacím. Rozhodl se, že odhalí a vysvětlí systém kahalů (vlastně už dost pozdě, po jeho zrušení), přeložil proto do ruštiny písemnosti z minského kahalů z konce 18. a začátku 19. století, které získal.

¹²⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 178, 180.

¹³⁰ J. G. Frumkin, *Iz istorii russkogo jevrejstva: Vospominanija, materialy, dokumenty*, in KRJ-1, s. 51.

¹³¹ J. Gessen, sv. 2, s. 180.

¹³² JE, sv. 1, s. 823.

¹³³ J. Gessen, sv. 2, s. 205.

¹³⁴ Tamtéž, s. 170.

Zprvu z nich publikoval jen části a později (roku 1869 a 1875) je uveřejnil celé pod názvem *Kniha kahalů*, aby tak ilustroval, jak dokonale bezprávný je člen židovské komunity po lidské i majetkové stránce. Tato kniha „si získala v úředních kruzích mimořádný respekt, byla přijata za oficiální příručku a dosáhla všeobecného uznání (z doslechu, aniž se příliš četla) v širokých kruzích ruské společnosti“, byl to „vítězný pochod Brafmanův“, „mimořádný úspěch“. ¹³⁵ (Později byla kniha přeložena do francouzštiny, němčiny a polštiny. ¹³⁶) „Kniha kahalů však také probudila u leckoho fanatickou nenávist k židovskému národu jako ke „světovému nepříteli křesťanů“ a podařilo se jí rozšířit zkreslenou představu o vnitřním životě Židů“. ¹³⁷

Toto Brafmanovo „poslání“ shromažďovat písemnosti kahalů a překládat je do ruštiny „vyvolalo v židovské společnosti poplach“; na žádost Židů a s jejich účastí byla ustavena kontrolní vládní komise. Někteří „židovští spisovatelé vzápětí vystoupili s důkazy, že dokumenty o kahalů uváděné Brafmanem jsou zčásti překroucené, zčásti špatně pochopené“, a jeden kritik „dokonce vyslovil pochybnost, zda jsou všechny dokumenty pravé“. ¹³⁸ (Nová Židovská encyklopedie po stu letech roku 1976 potvrzuje, že „jím /Brafmanem/ použité materiály jsou pravé a jejich překlady jsou dostatečně přesné“, i když mu vytýká chybnou interpretaci. ¹³⁹ A Ruská židovská encyklopedie z roku 1994 uvádí, že „dokumenty zveřejněné Brafmanem jsou cenným pramenem pro studium dějin Židů v Rusku na konci 18. a na začátku 19. století“. ¹⁴⁰ (Mimochodem, básník Chodasevič je vnuk Brafmanova bratra.)

Brafman tvrdil, „že státní zákony nedokáží zničit zákazonosnou sílu, skrytou v židovské samosprávě... podle jeho slov, tato organizace – to nejsou jen místní ‚kahaly‘... to prý je celý židovský národ na celém světě... a proto se křesťanské národy nemohou zbavit židovského vykořisťování, dokud nebude odstraněno vše, co přispívá k izolovanosti Židů“. Brafman uznával názor, „že talmud není jen kodex náboženského a národního charakteru, ale že je to „občansko-politický kodex“, který jde „proti proudu politického a mravního rozvoje křesťanských zemí“ ¹⁴¹ a vytváří „talmudistickou republiku“. Trval na tom, „že Židé tvoří stát

¹³⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 200–201.

¹³⁶ KJE, sv. 1, s. 552.

¹³⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 200–201.

¹³⁸ JE, sv. 4, s. 918.

¹³⁹ KJE, sv. 1, s. 552.

¹⁴⁰ *Rossijskaja jevrejskaja encyklopedija* (dále – RJE): 1994 ... (2. dopl. a rozš. vyd.), sv. 1, Moskva, 1994, s. 164.

¹⁴¹ J. Gessen, sv. 2, s. 200–201.

ve státě“, že „pokládají státní zákony za nezávazné pro sebe“¹⁴², že židovská obec má za „jeden ze svých hlavních cílů „zatemnit křesťanům rozum“ tak, že se z nich stanou jen fiktivní vlastníci svého vlastního majetku“.¹⁴³ Dále „obviňoval Společnost pro šíření vzdělanosti mezi Židy v Rusku a Světový židovský svaz (Alliance izraélite), že jsou součástí „celosvětového židovského spiknutí““.¹⁴⁴ Podle Gessenova hodnocení „Kniha kahalů... žádala jediné to, aby byla od základů zničena veřejná samospráva Židů“, bez ohledu na „občanskou bezprávnost“.¹⁴⁵

Státní rada „zmírnila kategorickou frazeologii Knihy kahalů“ a prohlásila, že i když se administrativními opatřeními podaří dosáhnout, že vymizí vnější odlišnost Židů od ostatního obyvatelstva, „nebude tím ještě vůbec jisté, že se podaří odstranit židovskou separovanost a až nenávisť židovských komunit vůči křesťanům“, takže „odstraní-li se separování Židů škodlivé pro stát“, může to vést „z jedné strany k oslabení společenského vztahu mezi Židy a židovskými staršími, kteří zneužívají svou moc, a z druhé strany – a to je ještě důležitější – k rozšíření osvěty mezi Židy“.¹⁴⁶

Tento proces osvětové práce započal už přímo v židovské společnosti. Dřívější hnutí Haskaly ve 40. letech vyrostlo spíš na německé kultuře, zatímco ruština zůstala jeho vyznavačům cizí (znali Goetha a Schillera, neznali však Puškina a Lermontova).¹⁴⁷ „Do poloviny 19. století ani vzdělání Židé, až na vzácné výjimky, neuměli rusky a neznali ruskou literaturu, zato uměli výborně německy.“¹⁴⁸ Avšak hnutí těchto „maskilim“ (volnomyšlenkářů), kteří se starali více o vlastní osvětu než o osvětu širokých vrstev židovského lidu, v 60. letech zaniklo.¹⁴⁹ „Ruský proud zavalil do židovského prostředí v 60. letech 19. století. Do té doby Židé v Rusku nežili, ale jen pobývali“¹⁵⁰, protože své problémy viděli naprosto izolovaně od ruské skutečnosti. Do krymské války židovská inteligence v Rusku uznávala pouze německou kulturu, avšak od reform začala tíhnout ke kultuře ruské, začala se učit rusky – „a pěstovat

¹⁴² JE, sv. 4, s. 918, 920.

¹⁴³ KJE, sv. 1, s. 552.

¹⁴⁴ KJE, sv. 1, s. 164.

¹⁴⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 202.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 202–205.

¹⁴⁷ S. M. Ginzburg, *O ruskoo-jevrejskoj intelligencii*, in sb. *Jevrejskij mir: Ježegodnik na 1959 g.* (dále JM–1), Paříž, Objedinenije ruskoo-jevrejskoj intelligencii, s. 54.

¹⁴⁸ JE, sv. 3, s. 354.

¹⁴⁹ J. Mark, *Literatura na jidiš v Rossii*, in KRI–1, s. 524; G. J. Aronson, *Rusko-jevrejskaja pečat*, tamtéž, s. 548.

¹⁵⁰ B. Orlov, *Ně tě ty učili al'favitu*, in „Vremja i my“ (dále VM): *Meždunarodnyj žurnal literatury i obščestvennyh problem*, Tel Aviv, 1975, č. 1, s. 150.

v sobě... pocit sebeúcty“.¹⁵¹ Nyní se již židovská osvěta rozvíjela pod silným vlivem ruské kultury. „Přední... rusko-židovští vzdělanci nezapomínali na svůj lid“, neunikali jen „do oblasti osobních zájmů“, ale starali se „o zmírnění osudu lidu“ – vždyť i ruská literatura učila, že máme sloužit trpícím bratřím.¹⁵²

Jenomže pro novou osvětovou činnost toto obrácení k vlastním lidovým vrstvám bylo výrazně ztíženo tím, že tyto vrstvy byly pevně spjaty s náboženstvím, což pro pokrokové lidi byl „činitel naprosto zpátečnický“.¹⁵³ A tak vzniklé hnutí židovského osvícenství bylo umírněně sekulární. Proces sekularizace společenského vědomí v židovském prostředí „probíhal obzvlášť obtížně vzhledem k výjimečné roli, kterou náboženství po mnoho staletí hrálo v diaspoře jako základ židovského národního uvědomění“, takže „formování židovského světského národního uvědomění“ v širokém měřítku začalo v podstatě až koncem století.¹⁵⁴ „A to nikoli z konzervativismu, ale zcela uvědoměle: Žid se nechtěl vystavit riziku, že bude odloučen od Boha.“¹⁵⁵

Avšak židovsko-ruská inteligence se hned při svém zrodu setkala s ruskou kulturou, a ještě k tomu v bouřlivém období rozvoje jak ruské inteligence samé, tak navíc v letech, kdy do Ruska mohutně proudila západní kultura (od Böckla, Hegela, Heina, Huga až po Comta a Spence-*ra*). Ukazuje se,¹⁵⁶ že příslušníci první generace židovsko-ruské inteligence, která později značně ovlivnila i evropské Židovstvo, se narodili všichni v letech 1860–1866: S. Dubnov, M. Krol, G. Sliozberg, O. Gruzenberg, Saul Ginzburg. (Mimochodem v týchž letech se narodili i jejich vrstevníci, významní židovští revolucionáři: M. Goc, G. Geršuni, F. Dan, Azef, L. Axelrodová (Ortodox), a hlavně P. Axelrod, L. Dež a mnoho dalších židovských revolucionářů narozených už v 50. letech.)

V roce 1865 v Petrohradě, za podpory bohatců Jevzela Ginchurga a A. M. Brodského, bylo povoleno založit Společnost pro šíření osvěty mezi Židy v Rusku (OPE) – nejprve v omezeném složení. V prvním desetiletí se Společnost nezabývala školskou, ale jen vydavatelskou činností, avšak i tím vyvolala „prudký odpor“ ortodoxních Židů¹⁵⁷ (protestovali i proti

¹⁵¹ M. Ošerovič, *Russkije jevrei v Sojediňonnyh Štatach Ameriky*, in KRJ-1, s. 289–290.

¹⁵² Ginzburg, in JM-1, s. 55.

¹⁵³ Aronson, *V borbe za...*, in KRJ-1, s. 210.

¹⁵⁴ S. Švarc, *Jevrei v Sovětskom Sojuze s načala Vtoroj mirovoj vojny. 1939–1965*, New York, Amerikanskij jevrejskij rabočij komitét 1966, s. 290.

¹⁵⁵ I. M. Bikerman, *K samopoznaniju jevreja: Čem my byli, čem my stali, čem my dolžny byt*, Paříž, 1959, s. 48.

¹⁵⁶ K. Lejtes, *Pamjati M. A. Krolja*, in *Jevrejskij mir*, sb. II (dále JM-2), New York, Sojuz russkich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 408–411.

¹⁵⁷ JE, sv. 15, s. 59.

ruskému vydání Pěti knih Mojžíšových jako rouhačskému útoku na svatost tóry). Ale od 70. let OPE poskytovala finanční podporu židovským školám. Její kulturní činnost byla porušována, dělaly se ústupky pouze hebrejštině, nikoli však „žargonu“¹⁵⁸, jak tehdy všichni svorně nazývali jidiš: podle názoru spisovatele Osipa Rabinoviče „pokažený žargon“, jímž hovoří Židé v Rusku, nemůže „napomáhat osvětě, protože v něm nejen nelze vyjádřit abstraktní pojmy, ale dokonce ani vyslovit pořádnou myšlenku“.¹⁵⁹ „My, Židé v Rusku, místo abychom se naučili krásné ruštině, zůstáváme u našeho pokaženého žargonu, nelibozvučného, nesprávného, ubohého.“¹⁶⁰ (Němečtí „maskilim“ se ve své době žargonu vysmívali ještě hůř.)

A tak v ruském Židovstvu „vznikla nová společenská síla, která se bez otálení pustila do boje se spojeným... kapitálem a synagogou“, jak se vyjádřil liberální J. I. Gessen. A touto silou byl, byť zatím jen v nesmělém zárodku, židovský periodický tisk psaný v ruštině.¹⁶¹

Jeho prvorozencem byl oděský časopis Rozbřesk (Rassvět), který vycházel jen dva roky (1859–1861) a vydával ho zmíněný O. Rabinovič. Časopis měl sloužit jako „prostředek k rozšiřování „užitečných znalostí, pravé zbožnosti i zákonů soužití a mravnosti“, měl vzbudit v Židech zájem o výuku ruštiny, o „sblížení s ruskou vzdělaností“.“¹⁶² Rassvet věnoval pozornost i politice, přičemž projevoval „lásku k vlasti“ a úmysl „napomáhat záměrům vlády“.¹⁶³ „Žít společným životem se všemi národy a podílet se na jejich vzdělání i na jejich úspěších a zároveň chránit, rozvíjet a zdokonalovat svoje osobité národní hodnoty.“¹⁶⁴ Jeden z hlavních spolupracovníků časopisu publicista I. Levanda řekl, že časopis sleduje dvojí cíl: „... působit obranně a útočně: obranně proti útokům zvnějšku, když jde o záštitu našich lidských práv a náboženských zájmů, a útočně proti našemu vnitřnímu nepříteli: proti tmářství, rutině, společenským nešvarům a proti vadám a slabostem našeho lidu.“¹⁶⁵

A právě tento cíl – „poukazovat na bolavá místa vnitřního židovského života“ – vzbuzoval v židovských kruzích obavu, že to „povede k novým zákonodárným represím“. Také židovské listy (v jidiš), které v té době vznikaly, „pokládaly orientaci časopisu Rassvet za příliš radikální“. Avšak samy tyto umírněné listy už tím, že vycházely, podřývaly „patri-

¹⁵⁸ I. Trockij, *Samodějatělnost...*, in KRJ-1, s. 471–474.

¹⁵⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 172.

¹⁶⁰ JE, sv. 3, s. 355.

¹⁶¹ J. Gessen, sv. 2, s. 170.

¹⁶² Tamtéž, s. 171.

¹⁶³ Aronson, *Russko-jevrejskaja preča*, in KRJ-1, s. 562.

¹⁶⁴ Ginzburg, in JM-1, s. 36.

¹⁶⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 173.

archální zřízení života v komunitě, které se mohlo udržet jen tím, že lid mlčel.¹⁶⁶ Od 60. let se i boj pokrokových publicistů zaměřil proti ustrnulým pilířům židovského způsobu života. A jak poznamenává Gessen, „v 60. letech systém represivních opatření proti ideovým protivníkům neurážel svědomí ani značně vzdělaných lidí“, a například publicista A. Kovner, „židovský Pisarev“, se nezdřáhal udat jedny židovské noviny generálnímu gubernátorovi Novoruska.¹⁶⁷ (Sám Pisarev se v 70. letech „těšil u židovských vzdělanců... obrovské popularitě“.¹⁶⁸) M. Aldanov se domnívá, že studujeme-li účast Židů v ruském kulturním a politickém životě, měli bychom začít od konce 70. let.¹⁶⁹ (V revolučním hnutí o deset let dříve.)

V 70. letech začala spolupráce nových židovských publicistů – I. Levandy, kritika S. Vengerova, básníka N. Minského – ve společném ruském tisku (Minskij, jak sděluje G. Aronson, chtěl jet za rusko-turecké války bojovat za slovanské bratry). Ministr školství a osvěty hrabě Ignatjev se tehdy vyjádřil, že věří, že ruští Židé k Rusku lnou. Po rusko-turecké válce z let 1877–1878 se mezi Židy rozšířily zvěsti o nastávajících velkých a příznivých reformách. V té době se centrum židovské inteligence přemístilo z Oděsy do Petrohradu a tam se do popředí dostali noví literáti a také advokáti jako vůdčí představitelé veřejného mínění. V atmosféře těchto nových nadějí začal v Petrohradě roku 1879 znovu vycházet časopis *Rassvet*. V programovém článku M. I. Kulišer napsal: „Být orgánem pro potřeby a požadavky ruských Židů..., snažit se probudit obrovské masy Židů z duševního spánku... je i v zájmu Ruska... Vzdělaná část ruských Židů se tím nijak nevyděluje z prostředí ruských občanů.“¹⁷⁰

Zároveň s rozvojem židovského tisku se nutně musela začít rozvíjet i židovská literatura – zpočátku v hebrejštině, potom v jidiš a pak i v ruštině, stimulována příkladem ruské literatury.¹⁷¹ Za Alexandra II. „bylo nemálo židovských spisovatelů, kteří přesvědčovali své souvěrce, aby se učili rusky a dívali se na Rusko jako na svou vlast“.¹⁷²

Za situace v 60.–70. letech židovští šířitelé osvěty – dosud jich nebylo mnoho a byli obklopeni ruskou kulturou – ani nemohli směřovat jinak než k asimilaci, „tím směrem, který při analogických podmínkách při-

¹⁶⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 174.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 174–175.

¹⁶⁸ JE, sv. 5, s. 480.

¹⁶⁹ Aldanov, in KBJ–1, s. 44.

¹⁷⁰ Aronson, *Rusko-jevrejskaja pečat*, in KBJ–1, s. 558–561.

¹⁷¹ M. Krol, *Nacionalizm i asimilacija v jevrejskoj istorii*, in JM–1, s. 188–189.

¹⁷² Džeims Parks, *Jevrei sredi narodov: Obzor pričin antisemitizma*, Paříž, YMCA-Press, 1952, s. 41.

vedl vzdělané západoevropské Židy k jednostranné asimilaci s dominantním národem¹⁷⁵, avšak s tím rozdílem, že v evropských zemích celková kulturní úroveň původního národa byla již všude vyšší, kdežto v Rusku se měli Židé asimilovat nikoli s ruským lidem, kterého se kultura dotkla dosud jen slabě, ani s ruskou vládnoucí třídou (proti níž stáli v opozici a neuznávali ji), ale pouze s ruskou inteligencí, sice nepočetnou, zato již zcela sekulární, která odmítla i svého Boha. Stejně tak nyní skoncovali s židovskou religiozitou i židovští šířitelé osvěty „a protože nenašli jiné spojení se svým lidem, úplně ho opustili a po stránce duchovní se považovali jedinečně za ruské občany“.¹⁷⁴

Docházelo i ke „každodennímu sblížování mezi intelektuálními skupinami ruské a židovské společnosti“.¹⁷⁵ K tomu vedlo i všeobecné oživení, dynamika, život některých kategorií Židů mimo pásmo židovského osídlení, dále rozvoj železniční dopravy (a také cesty do zahraničí) – „to vše napomáhalo těsnějšímu styku židovského ghettu s okolním světem“.¹⁷⁶ V Oděse v 60. letech „až třetina... Židů hovořila rusky“.¹⁷⁷ Obyvatelstva zde rychle přibývalo, „neboť do Oděsy se hromadně stěhovali jak ruští, tak cizozemští Židé, především z Německa a z Itálie“.¹⁷⁸ Rozkvět Oděsy v polovině století byl předzvěstí rozkvětu všeho ruského Židovstva na přelomu 19. a 20. století. Svobodná Oděsa se již od počátku 19. století rozvíjela podle svých vlastních zákonů, poněkud jiných než celoruských – byl zde svobodný přístav, za války s Tureckem byla volně otevřena tureckým lodím. „Hlavním zaměstnáním oděských Židů v té době byl obchod s obilím. Mnozí Židé byli maloobchodníky, zprostředkovateli (hlavně mezi velkostatkáři a exportéry), agenty velkých zahraničních i místních (hlavně řeckých) obilních společností, dále makléři... na plodinové burze odhadci, pokladníky, vážíci a nakladači“. „Židé zaujímali dominantní postavení v obchodě s obilím, v roce 1870 byla v jejich rukou většina exportu obilí. V roce 1910 to bylo... 89,2 % exportu.“¹⁷⁹ „Ve srovnání s jinými městy z pásma židovského osídlení žilo v Oděse více Židů svobodných povolání..., kteří navázali dobré vztahy s představiteli ruské vzdělané společnosti a které podporovali nejvyšší představitelé městské správy... Obzvláštním ochráncem Židů byl... kurátor oděského školského okruhu v letech 1856–1858 N. Pirogov.“¹⁸⁰

¹⁷⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 198.

¹⁷⁶ Tamtéž.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 177.

¹⁷⁸ JE, sv. 13, s. 658.

¹⁷⁹ Aronson, *Russko-jevrejskaja pečat*, in KRI-1, s. 551.

¹⁸⁰ KJE, sv. 6, s. 117.

¹⁷⁹ Tamtéž, sv. 6, s. 117–118.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 118.

Současník popsal v živých barvách tuto oděskou směsici, kde se v ostré konkurenci střetávali obchodníci židovští a řečtí, kde „v úrodných letech polovina města žije prodejem obilných produktů, plodinovým předákem počínaje a posledním velešňíkem konče,“ – tam, v té kolotavé směsici s ruštinou jako klíčem k dorozumění „bylo nemožné určit hraniční čáru, kde v Oděse končí ‚pšeniční‘ obchodník nebo bankéř a kde začíná člověk intelektuálního povolání“. ¹⁸¹

A tak „uprostřed osvíceného Židovstva postupně sílil... proces připodobnit se všemu ruskému“. ¹⁸² „Evropské vzdělání a znalost ruštiny se staly nezbytnými životními potřebami“, „všichni se vrhli na studium ruštiny a ruské literatury; každý přemýšlel jen o tom, jak co nejdokonalěji zapadnout do okolního prostředí a zcela s ním splynout“, nejenom si osvojit ruštinu, ale snažit se „úplně se porušit a dát se prostoupit ‚ruským duchem‘, aby se ‚Žid ničím kromě náboženství nelišil od ostatních občanů‘“. Tehdejší soucasník M. G. Morgulis to vyjádřil takto: „Všichni si začali uvědomovat, že jsou občany této své rodné země, všichni získali novou vlast.“ ¹⁸³ „Představitelé židovské inteligence se domnívali, že jsou ‚povinni ve jménu státních cílů vzdát se své národní specifiky a splynout s národem, který v daném státě dominuje‘. Jeden z pokrokových Židů těch let napsal, že ‚Židé jako národ neexistují, že se ‚považují za Rusy Mojžíšova vyznání‘... ‚Židé si uvědomují, že jejich spásou je splynutí s ruským národem‘.“ ¹⁸⁴

Tady bychom asi měli připomenout lékaře a publicistu Veniamina Portugalova. Jako mladík zahořel pro revoluci, dokonce si poseděl v Petropavlovské pevnosti, od roku 1871 se usadil v Samaře. „Velmi se zasloužil o rozvoj zemstevní medicíny a zdravotnictví... byl v Rusku jedním z průkopníků protialkoholní léčby a boje proti alkoholu vůbec“, konal též přednášky pro lid. „Už v mládí ho ovlivnily národnické představy o zhoubné roli Židů v hospodářském životě ruského rolnictva. Tyto představy se staly základem dogmat judeo-křesťanského hnutí v 80. letech.“ (Biblické duchovní bratrstvo.) Portugalov považoval za nutné vymýtit ze života Židů jeho obřadnosti a měl za to, že „Židovstvo může existovat a kulturně a civilizačně se rozvíjet jen tehdy, rozplyne-li se v evropských národech (měl na mysli národ ruský)“. ¹⁸⁵

¹⁸¹ K. Ickovič, *Oděsa – chlebyj gorod*, in „Novoje russkoje slovo“, New York, 1984, 21. března, s. 6.

¹⁸² JE, sv. 3, s. 334–335.

¹⁸³ JE, sv. 15, s. 638.

¹⁸⁴ Aronson, *I' borbe za...*, in KRM-I, s. 207.

¹⁸⁵ KJE, sv. 6, s. 692–693.

Zároveň si všimněme, jak v období Alexandra II. znatelně klesl u Židů počet křtů, neboť když zanikla instituce kantonistů v armádě a rozšířila se práva židovského obyvatelstva, to již nebylo nutné.¹⁸⁶ Od té doby i sekta židovců začala otevřeně vyznávat svou víru.¹⁸⁷

Takový tedy byl v té době vztah zámožných Židů – hlavně *mimo pásmo židovského osídlení* a Židů, kteří získali ruské vzdělání – k Rusku jako ke své nepochybné vlasti, což je pozoruhodné a mělo by to být, a také to bylo zdůrazněno. „S perspektivou velkých reforem byli všichni uvědomělí ruští Židé, lze říci bez výjimky, ruskými vlastenci a monarchisty, a cara Alexandra II. doslova zbožňovali. Tehdejší generální gubernátor Severozápadního kraje M. N. Muravjov, proslulý svou krutostí k Polákům (kteří povstali v roce 1863), se choval k Židům shovívavě, neboť sledoval rozumnou politiku: získat značnou část obyvatelstva Západního kraje, tj. židovskou část, pro ruské státní zásady.“¹⁸⁸ I když se v povstání roku 1863 polské Židovstvo postavilo významnou měrou na stranu Poláků¹⁸⁹, Židům z Vilenské, Kovenské a Grodenské gubernie „zdravý národní instinkt napověděl... že mají jít s Ruskem jako se zemí, od níž mohou očekávat více spravedlnosti a lidského chování než od Poláků, kteří si ce odedávna Židy trpěli, ale chovali se k nim vždy jako k nižší rase“.¹⁹⁰ (J. Tejtel to vysvětluje takto: „Polští Židé se vždycky drželi stranou od ruských Židů a dívali se na ně „jako praví Poláci“. A Poláci mu zase důvěrně sdělovali o ruských Židech v Polsku: „Ti nejlepší z nich jsou naši nepřátelé. Ruští Židé, kteří zaplavili Varšavu, Lodž a další velká centra v Polsku, zase šíří nám nesympatickou ruskou kulturu.“¹⁹¹

V těch letech bylo poruštění ruských Židů „velmi žádoucí“ i pro ruskou vládu.¹⁹² Ruské úřady uznávaly, že „styk s ruskou mládeží je nejjistějším prostředkem, jak židovskou mládež převychovat a vymýtit z ní „nepřátelství ke křesťanům““.¹⁹³

Nicméně toto novorozené židovské ruské vlastenectví mělo i zřetelnou hranici. Právník a publicista J. G. Oršanskij se vyjádřil, že pro urychlení tohoto procesu „je nezbytné uvést Židy do takového postavení, aby si mohli uvědomit, že jsou svobodní občané svobodné civilizace“.

¹⁸⁶ JE, sv. 11, s. 894.

¹⁸⁷ KJE, sv. 2, s. 510.

¹⁸⁸ V. S. Mandel, *Konservativnyje i razrušitelnyje elementy v jevrejstve*, in *Rossija i jevrei*, sb. 1 (dále RiJ) / Otčestvennoje objedinenije russkich jevreev zagranicej Paříž, YMCA-Press, 1978 / znovu vydáno, Berlín, Osnova 1924/, s. 195.

¹⁸⁹ I. Trockij, *Jevrei v russkoj škole*, in *KRJ-1*, s. 356.

¹⁹⁰ Mandel, in RiJ, s. 195.

¹⁹¹ Tejtel, s. 259.

¹⁹² Viz: JE, sv. 3, s. 335; aj.

¹⁹³ J. Gessen, sv. 2, s. 208.

vané země, a mohli se za ně považovat“.¹⁹⁴ Zmíněný Lev Levanda, „učení Žid“ vilenského gubernátora, tehdy napsal: „Já se stanu ruským vlastencem teprve tehdy, až bude židovská otázka definitivně a uspokojivě vyřešena.“ Náš současník, židovský autor, který prošel dlouhou a hořkou zkušeností 20. století a emigroval do Izraele, mu po stu letech odpovídá: „Levanda si vůbec neuvědomuje, že Matce vlasti se podmínky nekladou. Je milována bez výhrad, bez požadavků a předběžných podmínek, je milována proto, že je Matka. Tohoto programu – Lásky pod podmínkou! – se drží rusko-židovská inteligence se vzácnou důsledností celých sto let, přičemž všechny ostatní podmínky ‚ruskosti‘ dokonale dodržuje.“¹⁹⁵

V popisované době se však „k ‚ruské civilizaci‘ připojovaly jen jednotlivé menší skupiny židovské společnosti, a spíš ve větších obchodních a průmyslových centrech... A tak vznikala přehnaná představa o vítězném tažení ruštiny do hlubin židovského života“. Ale „široké vrstvy se do nových proudů nezapojily... zůstaly izolovány nejen od ruské společnosti, ale i od židovské inteligence“.¹⁹⁶ Židovské lidové masy i v 60. a 70. letech ještě stály mimo asimilaci a hrozilo, že se židovská inteligence od nich odtrhne. (V Německu se za židovské asimilace takový jev nevyskytoval, protože tam neexistovaly „židovské lidové masy“ – všichni stáli na sociálním žebříčku výš a nežili v takové historicky mimořádné stísněnosti.¹⁹⁷)

Ale i přímo mezi židovskou inteligencí již koncem 60. let zazněly znepokojené hlasy, které byly proti tak rychlé přeměně vzdělaných Židů rovnou v ruské vlastence. Jako první o tom promluvil Perec Smolenskin v roce 1868: že tato asimilace s ruskou tváří je pro Židy „jako národ nebezpečná“; že i když není zapotřebí obávat se vzdělanosti, není ani zapotřebí rozloučit se se svou historickou minulostí; že připojit se ke společné kultuře lze i tak, že si zachováme svou národní duchovní tvář¹⁹⁸ a „že Židé nejsou náboženská sekta, ale národ“.¹⁹⁹ Jestli se židovská inteligence odtrhne od svého lidu, ten se nevymaní z administrativního útlaču a duchovního ustrnutí. (Básník J. Gordon to formuloval takto: „Buď člověkem venku a Židem doma.“)

Také petrohradské časopisy *Rassvet* (1879–1882) a *Russkij jevrej* (Ruský Žid) již působily tímto směrem.²⁰⁰ Posilovaly touhu židovské

¹⁹⁴ JE, sv. 3, s. 335.

¹⁹⁵ Orlov, in VM, 1975, č. 1, s. 132.

¹⁹⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 181.

¹⁹⁷ Aronson, *I' borbe za...*, in KRJ-1, s. 208–209.

¹⁹⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 198–199.

¹⁹⁹ JE, sv. 3, s. 336.

²⁰⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 232–233.

mládeže studovat židovskou minulost i současný život. Na konci 70. a na počátku 80. let v ruském Židovstvu vznikl předěl mezi kosmopolitním a národním směrem.²⁰¹ „Vedoucí představitelé časopisu Rassvet už v podstatě nevěřili v správnost asimilace... Rassvet bezděky směřoval... k probuzení národního sebeuvědomění... bylo v něm ostře vyhoceno nacionální zaměření... a iluze rusifikace... se rozplývaly“.²⁰²

Prispívala k tomu i celková historická situace v druhé polovině 19. století: bouřlivé polské povstání, boj o sjednocení Itálie a pak i Německa, a poté balkánští Slované. Všude se rozhořovala a vítězila národní idea. A tato orientace by byla nepochybně mezi židovskou inteligencí dále sílila, i kdyby nebylo došlo k událostem z let 1881–1882.

Mezitím se v 70. letech měnil i vztah ruské společnosti k Židům a v době vrcholících Alexandrových reforem byl nejpříznivější. Hodně zasáhly ruskou společnost publikace Brafmanovy, které byly brány velmi vážně. Ve stejné době, v roce 1860, byl v Paříži založen s velkým hlasem Světový židovský svaz (Alliance Israélite Universelle), „s cílem hájit zájmy Židovstva“ na celém světě a s ústředním výborem (v jehož čele brzy stanul Adolphe Crémieux).²⁰³ Světový židovský svaz, „nedostatečně informovaný... o postavení Židů v Rusku“, „se začal o ruské Židovstvo zajímat“ a brzy „začal ve prospěch Židů v Rusku velmi vytrvale pracovat“. Svaz neměl v Rusku své pobočky a „na ruském území nepůsobil“. Kromě práce dobročinné a osvětové se nejednou obracel přímo na ruskou vládu, když se zastával ruských Židů, byl často nevhod. (Například v roce 1866 Svaz žádal, aby nebyl popraven Icka Borodaj, obviněný ze zhářství s politickým cílem – on však ani nebyl odsouzen k smrti a ostatní Židé na případu zúčastnění byli i bez petice zproštěni obvinění; jindy Crémieux protestoval proti přestěhování Židů na Kavkaz a na Amur, ačkoli ruská vláda nic takového nezamýšlela; v roce 1869 si zase stěžoval, že Židé jsou v Petrohradě pronásledováni,²⁰⁴ nebyla to však pravda; stěžoval si i prezidentovi USA, že ruská vláda podle jeho mínění pronásleduje dokonce židovskou víru.) Mezitím nově vzniklá Aliance (s emblémem Mojžíšových desek s desaterem nad zeměkoulí) podle hlášení ruského velvyslance z Paříže již měla „mimořádný vliv na židovskou společnost ve všech státech“. To vše znepokojilo nejen ruskou vládu, ale i ruskou společnost. Také Jakov Brafman usilovně agitoval proti Světovému židovskému svazu. Tvrdil, že Aliance

²⁰¹ S. M. Ginzburg, *Nastrojenija jevrejskoj molodoži v 80-ch godach prošlogo stoletija*, in JM–2, s. 580.

²⁰² Aronson, *Russko-jevrejskaja pečaf*, in KRJ–1, s. 561–562.

²⁰³ JE, sv. 1, s. 952; KJE, sv. 1, s. 103.

²⁰⁴ JE, sv. 1, s. 945–950.

„jako všechny židovské společnosti má dvojí tvář (její oficiální dokumenty tvrdí vládě jedno, a tajné – něco jiného)“, že Aliance má za úkol „chránit Židovstvo před zhoubným vlivem křesťanské civilizace“.²⁰⁵ (Padala obvinění i na OPE – Společnost pro šíření osvěty mezi Židy v Rusku, vzniklou v roce 1893, – že jejím úkolem je „dosáhnout a upevnit světovou židovskou solidaritu a kastovní izolovanost“.)²⁰⁶ Obavy z Aliance byly živeny i původním, silně emocionálním provoláním zakladatelů Aliance „K Židovstvu všech zemí“, i falzifikáty. O sjednocení Židů se tam pravilo: „Židé!... Jestli věříte, že Svaz je pro vaše dobro, že vy jako součást různých národů můžete přesto mít společné city, tužby a naděje..., jestli si myslíte, že vaše různorodé úsilí, dobré úmysly a snahy jednotlivců by se mohly stát velkou silou, kdyby se spojily v jeden celek a mířily jedním směrem a k jednomu cíli..., podpořte nás svými sympatiemi a svou pomocí“.²⁰⁷

Později vznikl i jakýsi další dokument, vytištěný ve Francii – něco jako provolání samotného Adolpha Crémieuxe „K Židům světa“. Je velmi pravděpodobné, že je to falzifikát. Není vyloučeno, že to byl jeden z návrhů provolání, který zakladatelé Aliance neschválili (který ale padl do noty Brafmanovým obviněním, že Aliance má tajné cíle): „My přebýváme v cizích zemích a nemůžeme se zabývat proměnlivými zájmy těchto zemí, pokud naše vlastní mravní a hmotné zájmy budou v nebezpečí... Židovské učení musí zaplnit celý svět...“ V ruském tisku vzplanula prudká slovní půtká, v jejímž závěru I. S. Aksakov ve svém listě Rus usoudil, že „otázka, zda je provolání podvržené či ne... není v tomto případě důležitá, vzhledem k tomu, že židovské názory a tužby v něm vyslovené jsou *autentické*“.²⁰⁸

Předrevoluční Židovská encyklopedie uvádí, že od 70. let se v ruském tisku „hlasy na obranu Židů již ozývaly řidčeji... V ruské společnosti začala sílit myšlenka, že Židé na celém světě jsou spojeni pevnou politickou organizací, jejíž ústřední vedení je soustředěno v Alliance Israélite Universelle“.²⁰⁹ Takže její vznik vyvolal v Rusku, a možná nejen v Rusku, reakci opačnou, než byl cíl Aliance.

Kdyby zakladatelé Aliance mohli předvídat, kolik odsudků proti světové soudržnosti Židů, a dokonce obvinění ze spiknutí založením Aliance vznikne, možná by od toho byli upustili tím spíš, že Aliance průběh evropských dějin nezvrátila.

²⁰⁵ JE, sv. 1, s. 948–950.

²⁰⁶ JE, sv. 2, s. 742.

²⁰⁷ JE, sv. 1, s. 955–956.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 950–951; I. S. Aksakov, *Soč.*, v 7 svazcích, Moskva, 1886–1887, sv. 3, s. 843–844.

²⁰⁹ JE, sv. 2, s. 758.

Po roce 1874, kdy se podle nového vojenského řádu zavedla v Rusku všeobecná a rovná branná povinnost, „bylo nepřátelství vůči Židům ve společnosti rozněcováno četnými články o tom, jak se Židé vojenské povinnosti vyhýbají“.²¹⁰ Byl obviňován i Světový židovský svaz, že chce „vzít do svých rukou péči o osud mladých Židů, kteří Rusko opouštějí po zveřejnění nového zákona o branné povinnosti“ a že „s využitím zahraniční podpory budou moci Židé opustit zemi snadněji než ostatní občané“. (Tato otázka se ostře vyhroutil přesně o sto let později, v sedmdesátých letech 20. století...) Crémieux na to odpověděl, že úkolem Aliance je „bojovat proti náboženskému pronásledování“ a že Aliance se rozhodla, že „napříště nebude poskytovat pomoc Židovi, který by se pokusil této povinnosti vyhnout“ v Rusku; a dalším jejím úkolem je vydat „provolání k našim souvěrcům v Rusku s tím, aby je přiměla k přesnému plnění všech předpisů nového zákona“.²¹¹

Jednou z možností, jak se vyhnout vojenské povinnosti, bylo – kromě odjezdu za hranice – poškození vlastního zdraví. O stovkách smutných případů vypráví ze své zkušenosti poměrně liberální (do revoluce, ale i během ní) generál Děnikin, který se ve Volyňské gubernii několik let účastnil lékařských prohlídek židovských branců – sice až na začátku 20. století, tím více však jeho svědectví o těchto četných a zoufalých sebezmrzačeních zaráží.²¹²

Jak už bylo řečeno, od roku 1874, tj. od vydání vojenského řádu a vzdělanostních úlev, se prudce zvýšil příliv Židů na všeobecné, střední a vysoké školy. Ten skok byl tehdy velice nápadný, a nyní byl o to nápadnější. Ze Severozápadního kraje se už dříve ozývalo „volání po omezení počtu Židů při přijímání na vysoké školy“. V roce 1875 i ministerstvo školství a osvěty upozorňovalo vládu na to, že „nelze přijmout všechny Židy, kteří se snaží dostat na vysoké školy, nemá-li to zároveň znamenat omezení pro křesťanské obyvatelstvo“.²¹³

Připojme sem ještě vyčítavé svědectví G. Aronsona, že i známý chemik Mendělejev se na petrohradské univerzitě „choval jako antisemita“.²¹⁴ Židovská encyklopedie to vše shrnuje takto: „Koncem 70. let nastal obrat ve smýšlení části ruské inteligence..., která se vzdala ideálů předcházejícího desetiletí, zejména pokud jde ... o židovskou otázku“.²¹⁵

²¹⁰ Tamtéž, s. 738–739.

²¹¹ JE, sv. 1, s. 948–949.

²¹² A. I. Děnikin, *Put' ruskogo oficera*, New-York, Izdatel'stvo im. Čechova 1953, s. 284.

²¹³ JE, sv. 13, s. 50–51.

²¹⁴ Aronson, *Russko-jevrejskaja pečat'*, in KRJ-1, s. 558.

²¹⁵ JE, sv. 12, s. 525–526.

Avšak pozoruhodným rysem tohoto období bylo, že napjatý (nikoli však nepřátelský) vztah k projektu úplného zrovnoprávnění Židů projevoval tisk, rozumí se, že spíš pravicový, a *nikoli* kruhy vládní. V tisku se třeba psalo: jak je možné „dát všechna občanská práva této... tvrdší fanatické rase a umožnit jí přístup k nejvyšším místům v administrativě? <...> Jedině vzdělání... a společenský pokrok mohou upřímně sblížit /Židy/ s křesťany... Uvedte je do společné rodiny civilizace – a my první jim řekneme slova lásky a smíru“.

„Civilizace velmi získá tímto sblížením, které jí slibuje podporu lidu moudrého a energického... Židé... dospějí k přesvědčení, že je načase svrhnout jařmo nesnášenlivosti, k němuž je přivedly příliš přísné interpretace talmudistů.“ Nebo: „Pokud vzdělání nepřivede Židy k myšlence, že se má žít nejen na úkor ruské společnosti, ale i k jejímu užítu, do té doby nelze vůbec mluvit o větší rovnoprávnosti, než je ta, která už existuje.“ Nebo: „I když je možné dát Židům občanská práva, pak rozhodně není možné, aby směli vykonávat takové funkce, kde by mohli rozhodovat o způsobu života křesťanů a mít vliv na správu a zákonodárství křesťanské země“.²¹⁶

Tón tehdejšího ruského tisku lze vycítit ze zmiňovaného předního petrohradského listu Golos: „Ruští Židé si vůbec nemohou stěžovat, že by se ruský tisk vyjadřoval k jejich zájmům nepříznivě. Většina orgánů ruského tisku tlumočí názory podporující zrovnoprávnění s ostatními občany“; avšak: „Jaká to temná síla žene židovskou mládež na šílené pole politické agitace? Jak to, že takřka neexistuje politický proces, kde by nefigurovali Židé a vždycky ve významných rolích?... Hromadné vyhánění se vojenské povinnosti a povinná účast Židů a Židovek v každém politickém procesu jsou jevy, které rozhodně nemohou napomoci rozšíření židovských práv“; „kdo chce mít práva, musí nejdříve v praxi dokázat, že umí plnit i své povinnosti, které jdou ruku v ruce s právy“, „aby se ve vztahu ke společným státním a veřejným zájmům židovské obyvatelstvo nejevilo v tak ponurém a pro sebe nevýhodném světle“.²¹⁷

Avšak, jak uvádí Encyklopedie, „navzdory této propagandě v byrokratických kruzích dále převládalo vědomí, že židovskou otázkou lze vyřešit emancipací: ještě v březnu 1880 většina členů Komise pro uspořádání způsobu života Židů zastávala názor, že zrovnoprávnění Židů s ostatním obyvatelstvem je naprosto nutné“.²¹⁸ Byrokratům vychovaným dvěma desetiletími Alexandrových reforem v mnohém imponoval jejich vítězný postup, a my jsme již nacházeli dosti radikální – a Židům

²¹⁶ JE, sv. 2, s. 756, 740.

²¹⁷ „Golos“, 1881, č. 46, 15. (27.) únor, s. 1.

²¹⁸ JE, sv. 2, s. 740.

příznivé – návrhy v některých zprávách generálních gubernátorů z pásma židovského osídlení.

Neodpustíme si zmínku o nových vlivných krocích sira Mosese Montefioreho, který opět přijel do Ruska v roce 1872; a o tlaku Benjamina Disraeliho jakož i Bismarcka na Gorčakova na berlínském kongresu v roce 1878. Rozpačitý Gorčakov se tam omlouval, že Rusko vůbec není proti náboženské svobodě a poskytuje ji v plné šíři, ale „nesměšujeme náboženskou svobodu s poskytnutím politických a občanských práv Židům“.²¹⁹ V Rusku však poměry směřovaly právě k nim. Roku 1880 naděšla doba „diktatury srdce“ Lorise-Melikova – a naděje ruského Židovstva na nepochybné a brzké získání rovnoprávnosti velmi podstatně vzrostly: byla doslova na spadnutí.

A v této chvíli narodovolci zabili cara Alexandra II. Tím v Rusku zastavili mnoho liberálních procesů, mimo jiné i hnutí za úplné zrovnoprávnění Židů. Slizberg o tom říká: car byl zavražděn v předvečer svátku purim. Po sérii atentátů se tomu Židé nedivili – ale zamrazilo je strachem z budoucnosti.²²⁰

²¹⁹ JE, sv. 4, s. 246, 594.

²²⁰ Slizberg, sv. I, s. 99.

Po zavraždění Alexandra II.

Zavraždění cara Osvoboditele Alexandra II. doslova otřáslо vědomím lidí – s tím narododovolci také počítali, – jenže historici na to celá desetiletí zapomínali, někteří vědomě, jiní nevědomky. Prostí lidé však ani nevěděli, že následníci nebo panovníci z předcházejícího století – Alexej Petrovič, Ivan Antonovič, Petr III. a Pavel – zemřeli násilnou smrtí. Atentát z 1. března 1881 proto vyvolal všeobecný zmatek. Lidem, zejména rolnictvu, jako by se přímo otřásla půda pod nohama. Takže – a s tím narodovolci také počítali – se dal čekat nějaký výbuch.

A také že ano – jenže jiný, než předpokládali: přišly židovské pogromy v Novorusku a na Ukrajině.

Šest neděl po carovraždě se pogromy proti židovským obchodům, podnikům a domům „náhle jako obrovská epidemie rozšířily po celém rozlehlém území“.¹ Bylo v nich „skutečně... cosi živelného. Místní lidé, kteří si chtěli z nejrůznějších pohnutek vyřídit s Židy účty, vylepovali letáky s výzvami, organizovali hlavní kádry pogromistů, k nimž se brzy dobrovolně, bez sebemenšího přemlouvání připojovaly stovky lidí, stržených celkově rozvášněnou atmosférou a snadným ziskem. Bylo to opravdu, jako když řádí živel. Nicméně... i alkoholem rozvášněné davy, které loupily a páchaly násilí, zaměřovaly svoje údery výlučně jedním směrem, proti Židům – jejich divoké řádění se u prahu křesťanských domů vždycky zastavilo.“²

K prvnímu pogromu došlo v Jelizavetgradu 15. dubna. „Nepokoje zesílily, když z okolních vesnic dorazili rolníci, aby se přiživili na židovském majetku.“ Nejistí vojáci zpočátku nečinně přihlíželi, nakonec „se početným jízdním oddílům podařilo pogrom zastavit“.³ „Příjezd čerstvých

¹ *Jevrejskaja encyklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskych izdanij i Izdatel'stvo Brokgauz-Je-fron 1906–1913, sv. 12, s. 611.

² J. Gessen, *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 2, Leningrad 1927, s. 215–216.

³ J. Gessen, sv. 2, s. 216–217.

vojenských sil pogrom ukončil.⁴⁴ „Ke znásilněním a vraždám při tomto pogromu nedošlo.“⁴⁵ Podle jiných údajů byl „jeden Žid zabit a pogrom byl potlačen 17. dubna vojskem, které do účastníků pogromu střílelo.“⁴⁶ Avšak „z Jelizavetgradu se bouře přenesly do okolních vesnic, ale ve většině případů se omezily na zpusťování krčm“. A po týdně došlo k pogromu v Anaňjevském újezdu Oděské gubernie, potom v samotném Anaňjevu, „kde nepokoje byly vyvolány jakýmsi měšťanem, který šířil zvěst, že cara zabili Židé a že byl vydán rozkaz zabít Židy, ale že to úřady tají“.⁴⁷ 25. dubna vypukl další pogrom v Kyjevu, byl však brzy vojskem potlačen. Avšak 26. dubna vypukly nepokoje znovu a pak ještě příští den a rozšířily se do kyjevských předměstí – a ty byly největší ze všech, ale všechny se „obešly bez lidských obětí“.⁴⁸ (Jiný svazek právě citované encyklopedie naopak uvádí, že „několik Židů bylo zabito“.⁴⁹)

Po Kyjevu došlo k pogromům ještě v padesáti osadách Kyjevské gubernie, při nich „majetek Židů byl rozkraden, v ojedinělých případech došlo i k bití“. Koncem dubna vypukl pogrom v Konotopu, „který vyvolali především železniční dělníci a traťmistři a který měl jednu lidskou oběť; v Konotopu se vyskytly i případy židovské sebeobranu“. Dále následoval ohlas kyjevského pogromu v Žmerince, v „několika vesnicích Černigovské gubernie“, začátkem května v městečku Smela, kde „byl druhého dne potlačen příchozími vojsky“ („vydrancován... obchod s konfekcí“). V průběhu května a pak ještě i začátkem léta jako ozvěna propukaly pogromy v Jekatěriloslavské a Poltavské gubernii a v jednotlivých místech (Alexandrovsk, Romny, Nežin, Perejaslavl, Borisov). „K menším nepokojům došlo tu a tam v melitopolském újezdu. Vyskytly se případy, kdy rolníci vzápětí škody nahradili.“⁵⁰

„Pogrom v Kišiněvu, který vznikl 20. dubna, byl v zárodku potlačen.“⁵¹ Po celém Bělorusku ani v tomto roce, ani v následujících letech pogromy nebyly,⁵² i když v Minsku došlo mezi Židy k panice při zvěstech o pogromech v Jihozápadním kraji, neboť byly zcela neočekávané.⁵³

⁴⁴ JE, sv. 12, s. 612.

⁴⁵ L. Prajsman, *Pogromy i samooborona*, in „22“, Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligencii iz SSSR v Izraile, Tel Aviv 1986/87, č. 51, s. 174.

⁴⁶ *Kratkaja jevrejskaja encyklopedija* (dále KJE), 1976 (vydávání pokračuje), sv. 6, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevрейских obščin 1992, s. 562.

⁴⁷ JE, sv. 12, s. 612.

⁴⁸ KJE, sv. 4, s. 256.

⁴⁹ KJE, sv. 6, s. 562.

⁵⁰ JE, sv. 12, s. 612–613.

⁵¹ Tamtéž, s. 612.

⁵² KJE, sv. 1, s. 325.

⁵³ S. Ginzburg, *Nastrojenija jevrejskoj molodoži v 80-ch godach prošlogo stoletija*, in *Jevrejskij mir*, sb. II (dále JM–2), New York, Sojuz russkich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 385.

Pak následovala Oděsa. Ta byla jediná, která již v 19. století židovské pogromy zažila – v letech 1821, 1859 a 1871. „Byly to nahodilé jevy, vyvolané hlavně místním řeckým obyvatelstvem,“¹⁴ tj. obchodní konkurrencí mezi Židy a Řeky. V roce 1871 vypukl třídní pogrom, kdy byly vydrancovány stovky náleven, obchodů a domů, avšak obešel se bez lidských obětí.

O tomto pogromu podrobněji píše I. G. Oršanskij a dosvědčuje, že židovský majetek byl hlavně ničen: u klenotníka hromadu hodin neukradli, ale vynesli je na dlažbu a roztloukli. Oršanskij souhlasí, že „nervem“ pogromu byla nenávist k Židům ze strany řeckých obchodníků, především proto, že po krymské válce Židé přebírali Řekům obchod s koloniálním zbožím. Existovala však „mezi křesťanským obyvatelstvem Oděsy i obecná antipatie vůči Židům... Toto nepřátelství se projevovalo mnohem uvědoměleji a hlouběji u vzdělané a majetné třídy než u prostého pracujícího lidu“. Ale v Oděse přece žijí ve shodě příslušníci různých národností, „proč tedy jen Židé vyvolávají všeobecnou antipatii, která někdy přeroste v zuřivou nenávist?“ Jeden gymnaziální profesor vysvětloval své třídě: „Židé, se dostali do nesprávných ekonomických vztahů s ostatním obyvatelstvem“. Oršanskij namítá: takovým vysvětlením se snímá „břímě těžké morální odpovědnosti.“ On sám vidí příčinu i v psychologickém vlivu ruského zákonodárství, jež vyčleňuje Židy tím, že některá omezení ukládá výslovně jim. A když se pak Židé chtějí z těchto omezení vymanit, lidé v tom vidí „drzost, nenažranost a rvavost“.¹⁵

Takže nyní, v roce 1881, oděské úřady se zkušenostmi, které neměly jiné místní úřady, okamžitě potlačily několikrát se obnovující nepokoje a „tlupy pogromistů byly nahnány na lodě a ty odrazily od břehu“¹⁶ – byl to velmi důvtipný postup. (V rozporu s předrevoluční Židovskou encyklopedií ta současná píše, že i tentokrát pogrom v Oděse trval tři dny.¹⁷)

Předrevoluční encyklopedie uvádí, že „vláda pokládala za nezbytné rázně potlačovat pokusy o násilí na Židech“¹⁸, a tak tomu skutečně bylo. Nový ministr vnitra hrabě N. P. Ignatjev, který v květnu 1881 nastoupil po Lorisu-Melikovovi, tvrdě pacifikoval pogromisty, ačkoli bylo nsnadné zvládnout vzniklé nepokoje „šířící se jako epidemie“ – nedaly

¹⁴ JĚ, sv. 12, s. 611.

¹⁵ I. Oršanskij, *Jevrei v Rossii: Očerki i issledovanija*, výt. 1, Petrohrad, 1872, s. 212–222.

¹⁶ JĚ, sv. 12, s. 615.

¹⁷ KJĚ, sv. 6, s. 562.

¹⁸ JĚ, sv. 1, s. 826.

se vůbec předvídat, tehdejší ruská policie byla početně velmi slabá (dokonce nesrovnatelně slabší, než měly západoevropské policejní státy a už vůbec nemluvě o policii sovětské) a v těch místech bylo navíc dislokováno málo vojenských posádek. „Na ochranu Židů proti pogromistům bylo použito střelných zbraní.“¹⁹ Došlo i ke střelbě do davu, byli i zastřeleni. Například v Borisovu „vojáci střeleli a zabili několik rolníků“.²⁰ Také „v Nězinu vojska zastavila pogrom střelbou do houfu rolnických pogromistů: několik lidí bylo zabito a raněno“.²¹ V Kyjevě bylo zatčeno 1400 osob.²² – To vše dohromady působí velice energickým dojmem. Avšak vláda přiznávala, že nebyla dostatečně operativní. V oficiální zprávě se uvádělo, že při kyjevském pogromu „nebyla vykonána včas rázná opatření“.²³ V červnu 1881 ředitel policejního odboru V. K. Pleve ve zprávě carovi o situaci v Kyjevské gubernii uvedl „jako jednu z příčin, proč se nepokoje tak rozrostly a proč nebyly hned rychle potlačeny“ to, že vojenský soud „se postavil k obviněným neobyčejně shovívavě a k celé záležitosti velmi povrchně“. Alexandr III. na hlášení písemně poznamenal: „To je neomluvitelné.“²⁴

Avšak jak bezprostředně po těchto událostech, tak i později se to neobešlo bez obvinění, že pogromy zosnovala sama vláda – obvinění naprosto nepodložené, a tím nehoráznějšího proto, že v dubnu 1881 stál v čele vlády týž liberální reformátor Loris-Melikov a na nejvyšších místech administrativy byli jeho lidé. Po roce 1917 skupina vědeckých pracovníků – S. Dubnov, G. Krasnyj-Admoni a S. Lozinskij – pečlivě hledala důkazy po všech zpřístupněných státních archívech, a našli jen protikladná tvrzení, počínaje tím, že sám Alexandr III. žádal o důkladné vyšetření případu. (Ale jakýsi anonym si vymyslel a pustil do světa jedovatou pomluvu, že prý Alexandr III. – neznámo komu, neznámo kdy a za jakých okolností – řekl: „Přiznám se upřímně, že i já jsem rád, když Židé dostávají na frak!“ A pomluva se ujala, uveřejnila se v emigrantských osvobozeneckých knížkách, stal se z ní liberální folklor, a ještě dnes, po stu letech, se vynořuje v publikacích jako historicky věrohodná.²⁵ Dokonce i v Židovské encyklopedii se píše: „Úřady postupo-

¹⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 222.

²⁰ JE, sv. 12, s. 615.

²¹ KJE, sv. 6, s. 562–563.

²² S. M. Dubnov, *Norejsaja istorija. Ot francuzskoj revolucii 1789 do mirovoj vojny 1914 goda*, ve 3 svazcích, sv. 3 (1881–1914), Berlín, Grani 1925, s. 107. in *I seobščaja istorija jevrejskogo naroda ot drevnějšich vremen do nastojaščego*.

²³ JE, sv. 6, s. 612.

²⁴ R. Kantor, *Alexandr III o jevrejskich pogromach 1881–1883 g. g.*, in *Jevrejskaja letopis*, sb. 1, Moskva, Petrohrad, Raduga 1923, s. 154.

²⁵ A. Lvov, in „Novaja gazeta“, New York, č. 70, 5. – 11. září 1981, s. 26.

valy v těsném kontaktu s těmi, co přijeli“,²⁶ tj. ne s místními. Dokonce i Tolstému v Jasně Poljaně bylo „zřejmé“, že vše je v rukou úřadů: „Když se jim zachce, vyvolají pogrom, když se jim nezachce, pogrom nebude.“²⁷)

Ve skutečnosti vláda nikoho k ničemu nejen nepodněcovala, ale, jak podotýká Gessen, „vznik mnoha pogromistických bojůvek na obrovském území v tak krátké době i způsob, jak si počínaly, vylučuje, že by existovalo nějaké jednotné organizační centrum.“²⁸

A pak je tu ještě živé svědectví z té doby, a to z dosti neočekávané strany – z černopředělského „dělnického letáku“, tj. z proklamace k národu z června 1881. Revoluční leták scénu popisuje takto: „Nejen všichni gubernátoři, ale i všelijací jiní vysocí úředníci, policisté, vojsko, popí, zemstva i novináři se zastali židovských kulaků... Vláda ochraňuje osobnost a majetek Židů,“ gubernátoři pohrozili, „že s viníky nepokojů se bude nakládat se vsí přísností podle zákona... Policisté pátrali po lidech, kteří byli v davu pogromistů, zatýkali je a násilím je odváděli na policejní stanici... Vojáci a kozáci si to s nimi vyřizovali pažbami a karabáči... bili lidi puškami a nagajkami... Některé dali k soudu a dostali je do vězení a na nucené práce a jiným... nasekali metlou hned na stanici.“²⁹

Za rok, na jaře 1882 „začaly pogromy znovu, ale už jich nebylo tolik a tak velkých jako v předcházejícím roce“.³⁰ „Obzvlášť těžký pogrom prožili Židé ve městě Balta“, nepokoje vypukly i v baltském újezdu a na několika dalších místech. „Ale jak množstvím případů, tak svým průběhem se nepokoje z roku 1882 většinou nevyrovnaly těm z roku 1881 – ničení majetku Židů již nebylo tak časté.“³¹ V předrevoluční Židovské encyklopedii se praví, že v Baltě byl v době pogromu zabit jeden Žid.³²

Známý židovský současník napsal: v pogromech z 80. let „nešťastné Židy okrádali, bili, ale nezabíjeli je“.³³ (Podle jiných pramenů bylo zaznamenáno šest nebo sedm ztrát na životech.) Tenkrát, v 80. – 90. letech, se nikde nepsalo o masových vraždách a znásilněních. Přešlo však více než půl století – a mnozí publicisté, kteří necítili potřebu hlouběji pátrat po starých ruských faktech, ale měli početné důvěřivé auditorium,

²⁶ KJE, sv. 6, s. 565.

²⁷ „Meždunarodnaja jevrejskaja gazeta“, březen 1992, č. 6 (70), s. 7.

²⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 215.

²⁹ „Zerno: Rabočij listok“, červen 1881, č. 5, in *Istoriko-revoljucionnyj sbornik*, za red. V. I. Něvského, ve 5 svazcích, Moskva, Leningrad, GIZ 1924–1926 (dále – IRS), sv. 2, s. 560–561.

³⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 217.

³¹ JE, sv. 12, s. 614.

³² JE, sv. 5, s. 725.

³³ M. Krol, *Kišinovskij pogrom 1903 goda i Kišinovskij pogromnyj process*, in JM–2, s. 370.

začali již psát o masových a záměrných zvěrstvech. Tak například čteme v mnohokrát vydané knize M. Rejzina, že za pogromů v roce 1881 byly „znásilňovány ženy, zavražděni a zmrzačeni tisíce mužů, žen a dětí. Později vyšlo najevo, že tyto nepokoje inspirovala a naplánovala přímo vláda, která podněcovala pogromisty a bránila Židům v jejich sebeobraně“.³⁴

G. B. Sliozberg, který tak dobře znal činnost ruského vládního aparátu, náhle v zahraničí roku 1933 prohlásil, že pogromy v roce 1881 nevznikly zdola, ale shora, od ministra Ignatjeva (který tehdy ani ministrem ještě nebyl, starému pánovi zkrátka vypověděla paměť), a že „není... pochyb, že již tehdy by nitky vedoucí k pogromům mohly být nalezeny na policejním odboru“³⁵ – takže i zkušený právník si dovolil říci něco tak nebezpečného, hloupého a neodpovědného.

A dále se v dnešním seriózním židovském časopise dovidáme od současného autora (navzdory všem faktům a bez předložení nových dokumentů): že v Oděse byl v roce 1881 „třídenní pogrom“, že pogromu v Baltě se „přímo účastnili vojáci a policisté“ a že tam bylo „zabito a těžce raněno 40 Židů a lehce raněno 170“.³⁶ (Právě jsme si ve staré Židovské encyklopedii přečetli: v Baltě byl zabit jeden Žid, raněno jich bylo několik. Ale v nové Encyklopedii, po stu letech, čteme: v Baltě „se k pogromistům připojili vojáci... Několik Židů bylo zabito, stovky zraněny, mnoho žen znásilněno“. O pogromu v Kyjevě: „... asi 20 žen znásilněno“.³⁷) Pogromy jsou příliš barbarská a strašná forma represí, než aby se ještě muselo manipulovat počtem obětí.

Kdysi nasviněno, potom zameteno – tak proč se v tom znovu přehrabovat, ne? Příčiny těchto prvních pogromů byly současníky důkladně prozkoumány a prodiskutovány. Hned v roce 1872, po oděském pogromu, generální gubernátor Jihozápadního kraje ve své zprávě varoval, že podobná událost se může opakovat i v jeho kraji, neboť „zde má nenávisť a zášť vůči Židům historickou půdu a jen to, že rolníci jsou na nich materiálně závislí, nyní zadržuje – s kroky podniknutými úředními místy – výbuch rozhořčení ruského obyvatelstva vůči židovské rasě“. Generální gubernátor spatřoval podstatu věci hlavně v ekonomice: „Spočítal a zhodnotil, jak velký obchodní a průmyslový majetek patří v Jihozápadním kraji Židům, a zároveň poukázal na to, že Židé, kteří

³⁴ Max Raisin, *A History of the Jews in Modern Times*, 2. vyd., New York, Hebrew Publishing Company 1925, s. 165.

³⁵ G. B. Sliozberg, *Děla minuvších dnů: Zapiski ruskogo jevreja*, ve 5 svazcích. Paříž, 1935–1934, sv. 1, s. 118; sv. 3, s. 55.

³⁶ Praisman, in „22“, 1986, č. 51, s. 175.

³⁷ KJE, sv. 6, s. 562–563.

si tak usilovně najímali velkostatkářské pozemky, propachtovávali pak tyto pozemky dále rolníkům za nekřesťanských podmínek.“ Těto příčinné souvislosti „se dostalo všeobecného potvrzení v pogromovém roce 1881“.³⁸

Na jaře roku 1881 předložil carovi zprávu též Loris-Melikov: „Podstatou nynějších nepokojů je hluboká nenávist místního obyvatelstva k Židům, kteří si ho zotročili. Toho však nepochybně zneužili zlovolní lidé.“³⁹

Tak se to tehdy vysvětlovalo i v novinách. „Při zkoumání příčin, které vyvolávaly pogromy, se jen málo orgánů periodického tisku zmínilo o rasové a náboženské nenávisti; většinou se v nich tvrdilo, že pogromové hnutí vzniklo z důvodů ekonomických; přitom někteří novináři viděli ve výtržnostech protest namířený speciálně proti Židům a jejich ekonomické nadvládě nad ruským obyvatelstvem“, jiní – že lidové vrstvy jako celek ekonomicky utlačované „hledaly, na kom si vylít hněv“ a jako vhodný objekt se jim hodili Židé pro svou bezprávnost.⁴⁰ I současník oněch pogromů, zmíněný osvětový pracovník V. Portugalov, v „židovských pogromech z let osmdesátých... viděl výraz protestu rolníků a městské chudiny proti sociální nespravedlnosti“.⁴¹

O deset let později J. I. Gessen též potvrzuje, že „židovské obyvatelstvo jižních gubernií“ vždycky našlo „existenční zdroje u židovských kapitalistů, zatímco místní rolnictvo prožívalo mimořádně těžké časy“: nemělo dostatek půdy, „k čemuž částečně přispívali bohatí Židé, kteří velkostatkářské pozemky pronajímali, a tím zvyšovali pachtovné nad možností rolníků“.⁴²

Připomeňme si však ještě jednoho svědka, známého svou objektivitou a promyšleným přístupem k otázce, kterému nikdo nemohl vytknout „zpátečnictví“ nebo „antisemitismus“ – Gleba Uspenského. Počátkem 80. let napsal: „Židé byli zbiti především proto, že parazitovali na cizí bídě a cizí práci a že si nevydělávali na chléb vlastníma rukama“; lidé žili „pod klacky a karabáči... a všechno vydrželi – tatarskou porubu i vnucování německých mravů, ale když ho Žid začal sužovat rublem – to už nesnesli!“⁴³

Ale uveďme ještě toto. Když brzy po pogromech, na začátku května 1881, přišla za carem Alexandrem III. deputace významných petrohrad-

³⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 216, 220.

³⁹ Kantor, in *Jevrejskaja letopis*, sb. 1, Moskva, Petrohrad, Raduga 1925, s. 152.

⁴⁰ J. Gessen, sv. 2, s. 218.

⁴¹ KJE, sv. 6, s. 692.

⁴² J. Gessen, sv. 2, s. 219–220.

⁴³ Gleb Uspenskij, *1 last' zemli*, Leningrad, „Chudož. lit.“, 1967 s. 67, 88.

ských Židů v čele s baronem G. Gineburgem, panovník vyslovil názor, že „v trestuhodných nepokojích na jihu Ruska jsou Židé jen záminkou, že je to dílo anarchistů“.⁴⁴ A v těchž dnech carův bratr velkokníže Vladimír Alexandrovič oznámil témuž Gineburgovi, že „nepokoje, jak má nyní vláda zjištěno, nepramení výlučně z protizidovské atmosféry, ale je to prostě snaha vyvolat rozbroje“. Také generální gubernátor Jihozápadního kraje hlásil, že „celkový rozruch mezi obyvatelstvem je dílem propagandistů“.⁴⁵ I o tom byly úřady informovány. Z jejich rychlých hlášení vyplývá, že vyšetřování nijak neodkládaly. Jenže tehdejší ruská administrativa jako obvykle nepochopila, jak důležité je věci zveřejňovat – a výsledky vyšetřování nepublikovala. Slizberg vyčítá ústředním orgánům, proč se „nepokusily vyvrátit nařčení, že pogromy mají na svědomí ony“.⁴⁶ (Dejme tomu, že je to tak, že výtka je oprávněná. Ale vláda přece byla obviněna, jak jsme viděli, že záměrného podněcování i z řízení pogromů. Je hloupé začínat dokazováním, že nejsem zločinec.)

Ne každému se však chtělo věřit, že v tom mají prsty revolucionáři. Takto na tu dobu vzpomíná židovský memoárista z Minska: pro Židy Alexandr II. nebyl „Osvoboditelem“ – nezrušil pásmo trvalého osídlení, přesto Židé upřímně truchlili, když na něj byl spáchán atentát, neřekli však jediné špatné slovo proti revolucionářům, hovořili o nich s úctou, že jsou vedeni heroismem a čistými úmysly. Ani o jarních a letních pogromech z roku 1881 nevěřili, že k nim podněcovali socialisté: to všechno už byla záležitost nového cara a jeho vlády. „Vláda si přeje pogromy, musí mít obětího beránka.“ I když potom věrohodní svědkové z jihu skutečně potvrdili, že pogrom připravovali socialisté – Židé nadále věřili, že je to vina vlády.⁴⁷

Nicméně na počátku 20. století svědomití autoři již přiznávali: „Tisk sice přináší informace o tom, že pogromu se účastnili někteří členové strany Narodnaja volja, avšak podíl této jejich účasti ještě není objasněn... Podle stranického orgánu členové strany považovali pogromy za vhodné formy revolučního hnutí: panoval názor, že pogromy jsou přípravou lidu k revolučním akcím“.⁴⁸ „že hnutí, které se dalo nejsnáze nasměroval proti Židům, se v další chvíli obrátí proti šlechticům a úředníkům. Proto také byly připraveny letáky vyzývající k útoku na Židy“.⁴⁹ Dnes už je to všeobecně známá věc a mluví se o tom jen zběž-

⁴⁴ JE, sv. 1, s. 826.

⁴⁵ JE, sv. 12, s. 614.

⁴⁶ Slizberg, sv. 1, s. 106.

⁴⁷ A. Lesin, *Epizody iz mojej žizni*, in JM-2, s. 585–587.

⁴⁸ JE, sv. 12, s. 617–618.

⁴⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 218.

ně: „... aktivní propaganda narodníků (jak členů organizace Narodnaja volja, tak i organizace Černyj pereděl), připravených vyburcovat lidové hnutí na jakémkoli podkladě, včetně antisemitského“.⁵⁰

Z emigrace tehdy přivítal pogromy i bouřlivák Tkačov, Leninův předchůdce ve spiklenecké taktice.

Narodovolci (a oslabení černopředělci) ani nemohli dlouho čekat, když carovo zavraždění nevyvolalo všeobecnou revoluci, jak předpovíдали a očekávali. Při tom šoku, jaký v lidových vrstvách nastal zavražděním cara-Osvoboditele, už stačil jen malý impuls, aby se rozkolísaná mysl přiklonila na nějakou stranu. Při tehdejší celkové nevzdělanosti mohl tento příklon dopadnout různě. (V oněch týdnech koloval například i takový lidový výklad, že cara zabili šlechtici ze msty za osvobození rolníků.) Na Ukrajině existovaly i motivy protizidovské. První události na jaře 1881 již možná předstihly záměr narodovolců – ale také napověděly, na kterou stranu se napřít. Lid táhl na Židy – proto hurá za lidem! Hnutí přece vycházelo z lůna mas – musí se tedy využít! Nejdřív bijme Židy – a pak si podáme i velkostatkáře! I nevydařené pogromy v Oděse a Jekatěrinoslavi nejspíš rozdmychávali už narodníci. Podle toho, že se hnutí pogromistů táhlo především podél železničních tratí a že se pogromů účastnili hlavně železničáři, dá se předpokládat, že k pogromům vybízeli „létající“ agitátoři, zvláště když se šířila vzrušující fáma, „že mají v kapse carův rozkaz“: za zavraždění carova otce bít Židy. (Prokurátor oděského soudního dvora zdůraznil, „že za židovských pogromů byli prostí lidé skálopevně přesvědčeni, že nic nezákonného nedělají, protože pevně věřili v existenci carova rozkazu, který jim povoluje, ba dokonce předpisuje, aby ničili židovský majetek“.⁵¹ A podle Gessena zde působilo „vědomí zakořeněné mezi lidem, že Žid stojí mimo zákon, že státní orgány nemohou vystoupit proti lidu a bránit Žida“.⁵² A tohoto přízračného představení chtěli právě využít narodovolci.) Zachovalo se nám několik takových revolučních letáků. Například leták z 30. srpna 1881, podepsaný výkonným výborem organizace Narodnaja volja (a z její tiskárny), napsaný rovnou ukrajinsky: „Kdo si zabral plno polností, lesů a hospod? – Židáci. – Koho mužik prosí, často i s pláčem, aby mohl jít na své pole...? – Židáka. – Ať se člověk podívá kamkoli, ať chce podniknout cokoli, všude jsou židáci. Židák člověku nadává, okrádá ho, pije mu krev“... Leták končí výzvou: „Povstaňte už, poctiví dělní lidé!“...⁵³ A v novinách strany Narodnaja volja č. 6 se potom psalo: „Veškerá pozornost bránícího se lidu se nyní sou-

⁵⁰ Prajsman, in „22“, 1986, č. 51, s. 175.

⁵¹ JE, sv. 1, s. 826.

⁵² J. Gessen, sv. 2, s. 215.

⁵³ *Katorga i sylka: Istoriko-revolucionnyj vestnik*, kn. 48, Moskva, 1928, s. 50–52.

střeďuje na kupce, krčmáře, lichváře, zkrátka na Židy, na tuto místní „buržoazii“, která tak ráda a tak rychle – jako nikde jinde – umí okrádat pracující lid.“ A vzápětí v příloze k narodovolským novinám (již v roce 1883) se autoři poněkud „poopravili“: „... pogromy jsou začátkem celonárodního hnutí, nikoli však proti Židům jako takovým, ale proti „židákům“, to znamená vykořisťovatelům lidu.“⁵⁴ V již vzpomínaných černopředělských novinách Zerno se psalo: „Židé okrádají pracující lid tak, že už se to nedá vydržet. Kam člověk vkročí, skoro všude narazí na židovského kulaka. Žid vlastní hostince a hospody, Žid si od velkostatkáře najímá půdu a potom ji třikrát draž propachtuje rolníkovi, obilí kupuje nastojato, půjčuje peníze, a přitom bere taková procenta, že jim lidé rovnou říkají „židácká“... „To je přece naše krev!“ říkali rolníci policejním důstojníkům, když k nim přišli a chtěli, aby vrátili židovský majetek.“ Ale i v Zernu se objevuje stejná „oprava“: „... ani mezi Židy nejsou jen samí boháči... samí kulaci... Zanechte nepřátelství k příslušníkům jiné rasy a jiné víry“ – a spojte se s nimi „proti společnému nepříteli“: proti carovi, policii, statkářům a kapitalistům.⁵⁵

Jenže tyto „opravy“ už přišly pozdě. Letáky se pak rozmnožovaly i v Jelizavetgradu i v dalších městech na jihu, a také v Kyjevě je šířil Jihoruský svaz dělníků – pogromy už skončily, ale narodníci pro ně agitovali ještě v roce 1883, protože doufali, že je vyvolají znovu a přes ně že pak rozpoutají revoluci v celém Rusku.

Vlna pogromů na jihu měla samozřejmě rozsáhlou odezvu i v tehdejší tisku hlavního města. Rovněž v „reakčních“ Moskevských vědomostech M. N. Katkov, soustavný obhájce Židů, pranýřoval pogromy a tvrdil, že je vyvolávají „úskoční intrikáni“, „kteří záměrně zatemňují myšlení lidí a mají je k tomu, aby židovskou otázku řešili „zaťatými pěsti“, a ne důkladným zkoumáním“.⁵⁶

Vyšly i významné články spisovatelů. I. S. Aksakov, důsledný odpůrce židovské emancipace, se již koncem 50. let snažil varovat vládu „před příliš odvážnými kroky“ na této cestě. Když vyšel zákon, že do státní služby mohou vstupovat Židé s vědeckou hodností, namítal (1862), že Židé jsou „hrstka lidí, kteří zcela odmítají křesťanské učení, křesťanský ideál a zásady křesťanské mravnosti (a tudíž všechny zásady společenského životního stylu země) a vyznávají učení nepřátelské a přímo protikladné“. Aksakov nepřipouštěl zrovnoprávnění Židů v právech politických, i když plně připouštěl jejich zrovnoprávnění v právech ryze občanských, aby židovskému lidu „byla zabezpečena úplná svoboda

⁵⁴ D. Šub, *Jevrei v ruské revoluci*, in JM-2, s. 129–130.

⁵⁵ IRS, sv. 2, s. 360–361.

⁵⁶ JE, sv. 9, s. 381.

způsobu života, samosprávy, rozvoje, osvěty, obchodování... a dokonce... aby mu byl povolen pobyt po celém Rusku“. V roce 1867 napsal, že pokud jde o ekonomiku „nelze mluvit o emancipaci Židů, nýbrž o emancipaci Rusů od Židů“. Zmínil se též o naprosté lhostejnosti liberálního tisku k rolnickému stavu a k jeho potřebám. A vlnu pogromů v této době (1881) vysvětloval jako projev lidového hněvu proti „židovskému ujařmení místního ruského obyvatelstva“, proto prý se při pogromech „neloupilo“, jen se ničil majetek v „jakémisi prostoduchém přesvědčení, že je to správné“; Aksakov opakoval, že teď „nejde o zrovnoprávnění Židů s křesťany, nýbrž o zrovnoprávnění křesťanů s Židy, aby ruské obyvatelstvo nebylo vůči Židům bezprávné“.⁵⁷

Článek M. J. Saltykova-Ščedrina byl naopak pln rozhořčení: „Historie nikdy nezaznamenala problém těžší, nelidštější a bolavější, než je problém židovský... Neexistuje nic tak nelidského a šleného, než je tradice, která vychází z temných hlubin dávné minulosti... přenáší znamení hanby, odcizení a nenávisti... Ať Žid podnikne cokoli, vždy na něm zůstává stigma.“⁵⁸ Ščedrin nepopíral, „že značný počet lichvářů a vykořisťovatelů všeho druhu jsou Židé“, ptal se však: jak je možné kvůli jednomu typu přenášet obvinění na celou židovskou rasu?⁵⁹ Tehdejší diskusi shrnuje dnešní židovský autor takto: „Liberální a tak říkajíc pokrokový tisk se zastával pogromistů.“⁶⁰ Stejně soudila i předrevoluční Židovská encyklopedie: „Avšak ani pokrokové kruhy neprojevaly sympatie k židovskému národnímu neštěstí v dostatečné míře... dívaly se na tuto katastrofu z hlediska násilníků, jež reprezentoval utlačený rolník, a zcela ignorovaly mravní strádání a materiální situaci židovského národa po pogromech.“ Dokonce i radikální Vlastenecké zápisky (Отéчественныје записки) to hodnotily takto: lid povstal proti Židům proto, že „přijali roli pionýra kapitalismu, proto, že žijí podle nové pravdy a bohatě čerpají z tohoto nového zdroje, aby si vybudovali vlastní blahobyt na neštěstí svého okolí“, a proto je „nezbytné, aby lid byl oddělen od Žida a Žid od lidu“, a proto je třeba zlepšit postavení rolníků“.⁶¹

Spisovatel D. Mordovcev, sympatizující s Židy, uveřejnil v židovském časopise Rozbřesk (Rassvet) Dopis křesťana k židovské otázce, v němž pesimisticky vyzýval Židy, aby „emigrovali do Palestiny a do Ameriky, protože jediné tak prý se židovská otázka v Rusku vyřeší“.⁶²

⁵⁷ I. S. Aksakov, *Soč.*, v 7 svazcích, Moskva, 1886–1887, sv. 3, s. 690, 695, 708, 716, 717, 719, 722.

⁵⁸ M. J. Saltykov Ščedrin, *ljulskoje včjanije*, in „Отéчественныје записки“, 1882, č. 8.

⁵⁹ JE., sv. 16, s. 142.

⁶⁰ Š. Markiš, *O jevrejskoj nēnavisti k Rossii*, in „22“, 1984, č. 38, s. 216.

⁶¹ JE., sv. 2, s. 741.

⁶² KJE., sv. 5, s. 463.

V židovské publicistice a v pamětech z tohoto období se projevoval pocit křivdy: vždyť články v tisku proti Židům jak z tábora pravice, tak z tábora revoluční levice následovaly hned po pogromech. A brzy nato (kvůli pogromům o to energičtěji) i vláda zesílila restriktivní opatření proti Židům. Tuto křivdu je třeba zdůraznit a uvědomit si ji.

Avšak situaci vlády musíme probrat důkladně. V kruzích vládní administrativy se o problému jednak diskutovalo, jednak se hledalo jeho celkové řešení. Nový ministr vnitra N. P. Ignatjev ve zprávě panovníkovi popsal, jak se problém za celé uplynulé období jeho vlády vyvíjel: „Protože vláda uznala, že ekonomická činnost Židů ve svých následcích křesťanskému obyvatelstvu země škodí, že Židé setrvávají v rasové izolaci a v náboženském fanatismu dále, snažila se v posledních dvaceti letech celou řadou opatření napomáhat jejich splynutí s ostatním obyvatelstvem a téměř je právně postavila na roveň domácím obyvatelům.“ Avšak nynější protizhidské hnutí „nezvratně dokazuje, že navzdory tomuto úsilí vlády zůstaly vztahy mezi židovským a domácím obyvatelstvem těchto krajů i nadále abnormální pro okolnosti ekonomického rázu: jakmile byla zmírněna právní omezení, Židé se zmocnili nejen obchodu a živností, ale získali i značný pozemkový majetek, přičemž zásluhou své soudržnosti a solidárnosti zaměřili – až na nečetné výjimky – všechno své úsilí nikoli k posílení výrobních sil státu, ale k vykořisťování hlavně nejchudších tříd okolního obyvatelstva“. A teď, když byly nepokoje potlačeny a Židé před násilím ochráněni, „jeví se jako „spravedlivé a naléhavé přijmout neméně rázná opatření k odstranění nynějších nenormálních vztahů... mezi domácími obyvateli a Židy, i k ochraně obyvatelstva před onou škodlivou činností Židů“.⁶⁵

Proto byly v lednu 1881 zřízeny v 15 guberniích pásma židovského osídlení a také v gubernii Charkovské⁶⁶ guberniální komise složené „ze zástupců všech stavů a organizací (židovské nevylučuje), které měly objasnit židovskou otázku a přednést své názory na její vyřešení.“⁶⁷ Komise dostaly za úkol zodpovědět, kromě mnoha vyloženě faktických otázek, také tyto: „Které stránky ekonomické činnosti Židů škodlivě ovlivňují život domácího obyvatelstva v těchto krajích?“ Jaké těžkosti brání uplatnění rovnoprávnosti Židů při nákupu a nájmu pozemků, při obchodu s lihovinami, při lichvě? Jaké změny by se měly provést, aby se Židům znemožnilo obcházet zákony? „Jaké zákonodárné a administrativní kroky by se vůbec měly podniknout, aby se paralyzoval škodlivý

⁶⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 220–221.

⁶⁶ JE, sv. 1, s. 827.

⁶⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 221.

vliv Židů“ v různých druzích ekonomické činnosti?⁶⁶ O dva roky později vznikla liberální tzv. Pahlenova meziministerská Nejvyšší komise pro přezkoumání zákonů o Židech, která se vyjádřila, že v tomto programu, uloženém guberniálním komisím, se již předem jakoby připouští – „škodlivé působení Židů a jejich špatné vlastnosti“.⁶⁷

Avšak i mnozí úředníci administrativy, vychovaní bouřlivým obdobím Alexandrových reforem, byli značně liberální, a navíc v těchto komisích zasedali zástupci veřejnosti. Také Ignatjevovo ministerstvo dostalo celou škálu rozporuplných odpovědí. Některé komise se vyslovily pro zrušení pásma židovského osídlení. „Jednotliví členové komisí – a nebylo jich málo – říkali, že jediným správným řešením židovské otázky je zrušit všechna omezení.“⁶⁸ Naproti tomu vilenská komise to formulovala tak, že Židé „ovládli ekonomiku, díky tomu, že všelidská idea rovnoprávnosti byla špatně pochopena a nesprávně aplikována vůči Židovstvu na úkor původního obyvatelstva“ a že židovský zákon dovoluje „využívat jakékoli slabosti a důvěřivosti jinověrce“. „Nechť Židé skončí se svou separovaností a specifičností, nechť odhalí taje své společenské organizace a vpustí světlo tam, kde neznalý člověk vidí jen tmu, a teprve tehdy se bude moci pomýšlet na otevření nového pole působnosti pro Židy bez obavy, že Židé chtějí jen využívat výhod národnosti, aniž by byli příslušníky tohoto národa a aniž by nesli část národního břemene.“⁶⁹

„Pokud jde o pobyt na vesnicích a v obcích, komise uznaly, že se musí práva Židů omezit: buď jim tam pobyt zakázat úplně, nebo jej podmínit souhlasem obce. Co se týká práva vlastnit nemovitosti mimo města a městečka, některé komise navrhovaly nedat je Židům vůbec, jiné chtěly stanovit jistá omezení. V čem se komise nejvíce shodly, bylo, aby se Židům zakázalo obchodovat na vesnicích s lihovinami. Ministerstvo shromažďovalo také názory od gubernátorů a „až na vzácné výjimky byly ohlasy místních úřadů pro Židy nepříznivé“: prý by se měl hledat způsob, jak ochránit křesťanské obyvatelstvo „před tak zpupnou rasou, jako je židovská“, že „od židovské rasy nelze čekat, že by přispěla svými schopnostmi... k prospěchu vlasti“, že „talmudská morálka neklade Židům žádné překážky, jestliže jde o zisk na účet příslušníka jiné rasy“. Avšak například charkovský generální gubernátor se vyjádřil, že nelze zavést omezující opatření proti veškerému židovskému obyvatelstvu, „nebude-li se rozlišovat mezi nevinným a viníkem“, a navrhoval, aby se

⁶⁶ JE, sv. 1, s. 827.

⁶⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 221.

⁶⁸ JE, sv. 1, s. 827–828.

⁶⁹ JE, sv. 2, s. 742–743.

„Židům rozšířilo právo pobytu a prováděla se mezi nimi důkladná osvětlová činnost“.⁷⁰

Téhož roku na podzim byl na návrh ministra Ignatjeva zřízen speciální (v pořadí již devátý) Výbor o Židech (který tvořili tři stálí členové, z nichž dva byli profesori), jehož úkolem bude zpracovat materiály guberniálních komisí a sestavit z nich jednotný návrh zákona.⁷¹ (Komise pro uspořádání způsobu života Židů, to znamená osmý výbor, který existoval už od roku 1872, byla brzy zrušena, „neboť její poslání neodpovídalo skutečnému stavu židovské otázky“.) Nový výbor vycházel z přesvědčení, že cíl – splynutí Židů s ostatním obyvatelstvem, k němuž vláda směřovala posledních 25 let – se ukázal jako nedosažitelný.⁷² „Obtížnost vyřešit spleť židovskou otázku nás nutí obrátit se pro poučení k době dávno minulé, k období, kdy nejružnější novoty ještě nepronikly ani v cizině, ani u nás do zákonodárství a nemohly přivodit ony politováníhodné následky, k nimž obvykle dochází, když se v dané zemi... aplikují principy protivící se duchu národnímu.“ Židé byli odedávna považováni za cizorodý prvek a musí být za něj považováni i nadále.⁷³

Komentuje Gessen: „Dále...už nemohlo jít ani to nejreakčnější myšlení.“ A k tomu ještě: když už se staráme o pevné základy národa, pak jsme se za uplynulých dvacet let mohli postarat o *opravdové* osvobození rolnictva. A bylo to pravda: Alexandrovo osvobození rolníků bylo dále rozvráceno za situace plné zmatků a improvizací, které rolníky demoralizovaly.

Přesto však působili „ve vládních kruzích ještě lidé, kteří z přesvědčení nedokázali jít proti politice předchozího panovníka“⁷⁴ – a byli to mocní lidé ve významných funkcích. Také část ministrů se postavila proti Ignatjevovým návrhům. Když Ignatjev narazil na tento odpor, rozdělil navrhovaná opatření na zásadní (která vyžadují normální proces, musí projít vládou a státní radou) a prozatímní, která se dala podle zákona přijmout urychleným, zjednodušeným způsobem. „Aby se vesnické obyvatelstvo přesvědčilo, že ho vláda chrání před židovským vykořisťováním“, zakázat Židům stálý pobyt mimo města a městečka (kde „je i vláda bezmocná, když je má v rozptýlených vesnicích ochránit před pogromy“), dále jim zakázat, aby tam kupovali a najímali si nemovitosti, jakož i obchodovali s lihovinami. A vůči Židům, kteří tam už žijí: poskytnout venkovským obcím právo „vystěhovat je z vesnic, usnese-li se

⁷⁰ JE, sv. 1, s. 827–828.

⁷¹ JE, sv. 9, s. 690–691.

⁷² JE, sv. 1, s. 829.

⁷³ J. Gessen, sv. 2, s. 222.

⁷⁴ JE, sv. 2, s. 744.

na tom shromáždění celé obce“. Avšak jiní ministři, zvláště ministr financí N. Ch. Bunge a ministr spravedlnosti D. N. Nabokov, nedovolili Ignatjevovi tato opatření provést: zamítli návrh zákona s tím, že nelze zavádět tak dalekosáhlé zákazy, „pokud nejsou projednány obvyklým zákonodárným postupem“. ⁷⁵ A pak ať si někdo něco říká o ncomezené zvůli ruského samoděržaví. Ignatjevova zásadní opatření neprošla, a dočasná prošla ve značně okleštěné podobě. Zamítnuta byla: možnost vyhostit z vesnic Židy, kteří už tam žijí; zakázat jim, aby se tam zabývali obchodem s lihovinami; a zakázat jim, aby si tam pronajímali a kupovali pozemky. A jen z obavy, že kolem Velikonoc roku 1882 se pogromy mohou opakovat, bylo přijato jako dočasné opatření – než budou úplně zpracovány všechny zákony o Židech – zakázat Židům znovu, aby se zde od nynějška usazovali a vlastnili zde nemovitosti nebo jich využívali mimo města a městečka, to znamená na vesnicích, a také aby „provozovali obchod o nedělích a křesťanských svátcích“. ⁷⁶ Na tamější nemovitosti „dočasně pozastavit realizaci kupních a zástavních listin na jména Židů..., ověřit... nájemní smlouvy na nemovitosti... a plné moci na správu tohoto majetku a na disponování s ním“. ⁷⁷ Tento zlozrak všech Ignatjevem zamýšlených opatření byl schválen 3. května 1882 jako Prozatímní předpisy (známé jako Květnové). To bylo to jediné, co po sobě Ignatjev zanechal – už za měsíc odešel do penze, jeho Výbor o Židech ukončil svou krátkou existenci a nový ministr vnitra hrabě D. A. Tolstoj okamžitě vydal přísný oběžník proti případným novým pogromům, v němž plnou odpovědnost za včasné odvrácení nepokojů vložil na guberniální úřady. ⁷⁸

Podle Prozatímních předpisů z roku 1882 tedy Židé, kteří se usadili na venkově do 3. května, nebyli vystěhováni a jejich ekonomická činnost tam nebyla podstatně omezena. Navíc se tyto předpisy měly „uplatňovat jen v guberniích, kde měli Židé povolen trvalý pobyt“, nikoli v guberniích ve vnitřním Rusku. Omezení se nevztahovala na lékaře, advokáty, inženýry, tj. na osoby, které mají „právo volného pobytu podle vzdělanostního cenzu“. Tato omezení se také netýkala „už existujících židovských kolonií, které se zabývají zemědělstvím“; a kromě toho ještě existoval dost velký (a později čím dál větší) seznam rolnických osad, v nichž se „jako výjimka“ z Prozatímních předpisů směli Židé usazovat. ⁷⁹

⁷⁵ JE, sv. 1, s. 829–830.

⁷⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 226–227; KJE, sv. 7, s. 541.

⁷⁷ JE, sv. 5, s. 815–817.

⁷⁸ JE, sv. 12, s. 616.

⁷⁹ JE, sv. 5, s. 815–817.

Hned po vydání Předpisů začaly zvenku přicházet spousty dotazů, na které senát zasilal vysvětlující odpovědi. Z nich například vyplývalo: že „cesty po venkově, přechodné zastávky, a dokonce dočasný pobyt v nich se osobám, které tam nemají právo stálého pobytu, zákonem ze 3. května roku 1882 nezakazuje“, že „je zakázáno najímat si pouze pozemky a polnosti, na všechny ostatní nemovitý majetek, jako jsou palírny, pachtovní objekty, budovy pro obchodování a podnikání i byty pro bydlení, se zákaz nevztahuje“; také „senát povolil ověřování smluv uzavřených se Židy na kácení lesa, i kdyby kácení lesa trvalo delší dobu a i kdyby kupce lesa směl užívat pozemků u lesa“; a konečně z odpovědí také vyplývalo, že porušení zákona z 3. května nepodléhá trestnímu stíhání.⁸⁰

Je třeba říci, že senátní vysvětlení byla zmírňující, v mnohém až blahovolná a že „v 80. letech se senát potýkal se... svévolným výkladem zákonů“.⁸¹ Avšak samy tyto předpisy, sám zákaz „usazovat se mimo města a městečka“ a „vlastnit nemovitý majetek Židy nesmírně svazoval hlavně v jejich podnikání lihovarnickém“, neboť „podíl Židů v lihovarnictví byl do vydání Prozatímních předpisů z 3. května 1882 velmi významný“.⁸²

Hlavně toto opatření – omezit židovský obchod s lihovinami na vesnici, o němž se poprvé uvažovalo už v roce 1804 a který byl i v roce 1882 zaveden jen ve velmi omezené podobě – vyvolalo všude velké pobouření pro „mimořádnou tvrdost“ Předpisů z 3. května. Avšak vláda měla před sebou obtížnou volbu: buď rozšíří podnikání s lihovinami a přitom, jak jsou rolníci finančně slabí, ještě zvýší jejich chudobu, anebo omezí toto židovské svobodné podnikání tím, že na vesnicích zůstanou jen Židé, kteří tam už žijí, a noví už přijíždět nebudou. Zvolila omezení – a bylo to pokládáno za opatření tvrdé.

Jenže – kolik Židů vlastně žilo v roce 1882 na vesnicích? Už jsme se setkali s porevolučními odhady podle záznamů ze státních archivů: na vesnicích žila třetina všeho židovského obyvatelstva z „pásma“, v městečkách také třetina, 29 % žilo ve městech střední velikosti a 5 % ve městech velkých.⁸³ Bránily teď Předpisy „vesnické“ třetině, aby se mohla dále rozrůstat? Dnes se tyto květnové předpisy vydávají za rozhodující a definitivní represivní hranici v ruských dějinách. Židovský autor píše: byl to první impuls k emigraci! – zprvu k „vnitřní“ migraci, potom k hromadné zaoceánské emigraci.⁸⁴ První příčinou židovské emigrace

⁸⁰ JF, sv. 5, s. 816–819.

⁸¹ KJE, sv. 7, s. 542.

⁸² JF, sv. 5, s. 610–611.

⁸³ J. Larin, *Jevrei i antisemitizm v SSSR*, Moskva, Leningrad, GIZ 1929, s. 49–50.

⁸⁴ I. M. Dižur, *Jevrei v ekonomičeskoi žizni Rossii*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860-ch godov do Revoljucii 1917 g.* (dále KRJ-1), New York, Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 160.

byly „Ignatjevovy ‚Prozatímní předpisy‘, které násilně vypudily na milion Židů z vesnic a osad do měst a městeček v pásnu židovského osídlení“.⁸⁵

Slyšíme dobře? Jakkak asi ty Předpisy vypudily celý milion lidí? Snad jen *nevpustily* další, ne? Ba ne! – už se to ujalo a už to jede: od roku 1882 bylo prý Židům nejen *zakázáno žít všude na vesnicích*, ale i ve všech městech, s výjimkou 13 gubernií; a byli prý *nastěhováni nazpět* do městeček v pásnu – *proto* pak nastal masový odjezd Židů za hranice.⁸⁶

Pro zchlazení horkých hlav by se dalo připomenout, že s myšlenkou židovské emigrace z Ruska do Ameriky přišel jako první sjezd Aliance (Světový židovský svaz) již v roce 1869. Na sjezdu bylo řečeno, že první přistěhovalci, kteří se tam usadí s pomocí Aliance a místních Židů, „by se stali... středem přitažlivosti pro ruské souvěrce“.⁸⁷ Že „počátek emigrace Židů z Ruska spadá do poloviny 19. století a značně se zvyšuje... po pogromech z roku 1881. Ale až teprve od poloviny 90. let se emigrace stává významným jevem židovského hospodářského života a stává se masovou záležitostí“,⁸⁸ – povšimněme si: hospodářského života, nikoli politického.

Dále, z hlediska světového byla imigrace Židů do Spojených států v 19. století součástí obrovského historického procesu, který na světě trval po staletí. Dále – byly postupně tři vlny této židovské emigrace: zprvu španělsko-portugalská, pak německá (z Německa a Rakouska-Uherska) a až potom z východní Evropy a Ruska.⁸⁹ Z důvodů, které zde nebudeme rozvádět, došlo v 19. století k velkému historickému pohybu světového Židovstva do Spojených států – a zdaleka nejen z Ruska. Sub specie předlouhých židovských dějin nelze dnes význam této emigrace ani docenit.

Z ruské říše „proudili židovští emigranti ze všech gubernií, které byly součástí pásma židovského osídlení, avšak největší počet jich šel z Polska, Litvy a Běloruska“,⁹⁰ tedy nikoli z Ukrajiny, která právě prošla pogromy. Příčina byla stále táž: přílišná hustota obyvatelstva, která vyvolávala vnitrožidovskou hospodářskou konkurenci. A nejen to: V. Tělnikov na základě údajů z ruské statistiky nás upozorňuje, že v posledních dvou desetiletích 19. století, právě po pogromech z let 1881–1882, se Židé stěhovali ze Západního kraje, kde pogromy nebyly, do Jihozá-

⁸⁵ I. M. Dižur, *Itogi i perspektivy jevrejskoj emigracii*, in JM-2, s. 343.

⁸⁶ Larin, s. 52–53.

⁸⁷ JE, sv. 1, s. 947.

⁸⁸ JE, sv. 16, s. 264.

⁸⁹ M. Ošerovič, *Russkije jevrei v Sojediňonnyh Štatach Ameriki*, in KRJ-1, s. 287.

⁹⁰ J. D. Leščinskij, *Jevrejskoje naselenije Rossii i jevrejskij trud*, in KRJ-1, s. 190.

padního, kde pogromy byly, ale že jich bylo skoro stejně tolik jako těch, co odjížděli z Ruska do ciziny, ne-li víc.⁹¹ A jestliže v roce 1880 ve vnitrostátních guberniích žilo podle oficiálních údajů 34 000 Židů, pak podle sčítání lidu v roce 1897 to už bylo 315 000, tj. devětkrát víc.⁹²

Pogromy z let 1881–1882 vyvolaly samozřejmě šok – ale bylo to opravdu po celé Ukrajině? Sliozberg například píše: „Pogromy z roku 1881 nevyburcovaly Židy v Poltavě, a ti na ně brzy pozapomněli.“ V 80. letech v Poltavě „židovská mládež ani nevěděla, že nějaká židovská otázka existuje, a cítila se normální součástí ruské mládeže.“⁹³ Mohlo se zdát, že pogromy z let 1881–1882, jež byly naprosto neočekávané, se opakovat nebudou, vítězil však stále též ekonomický zájem Židů: usazovat se tam, kde je židovského obyvatelstva méně.

Co je však nesporné a co nelze popřít: rokem 1881 se pokrokové, vzdělané Židovstvo začalo definitivně vzdávat naděje, že by Židé mohli úplně splynout s Ruskem a jeho obyvatelstvem. G. Aronson dokonce unáhleně soudí, že „oděský pogrom z roku 1871“ „tyto iluze o asimilaci rozbil“.⁹⁴ Ne! To ještě zdaleka nebyl tento pogrom. Kdybychom se však například podívali na životopisy nejvýznamnějších ruských vzdělaných Židů, u mnoha z nich bychom zjistili, že někdy kolem roku 1881–1882 se radikálně změnil jejich vztah k Rusku a k možnostem plné asimilace. I když bylo již tehdy naprosto jasné a nepochybné, že pogromová vlna byla živelná a vůbec se neprokázalo, že by na ní měly účast úřady, ale naopak že je to dílo revolučních narodníků, Tito židovští vzdělanci byli vždy – teď i v budoucnu – přesvědčeni, že pogromy jsou dílem ruské vlády a nikdy jí to *neodpustili*. Pogromy byly v podstatě vyvolány ukrajinským obyvatelstvem, nebyly však odpuštěny obyvatelstvu ruskému a byly navždy spojeny s jeho jménem.

„Pogromy z 80. let... způsobily, že mnozí přívrženci asimilace vystřízlivěli“ (ale ne všichni, idea asimilace ještě žila dál). A najednou někteří židovští publicisté upadli do druhé krajnosti: Židé vůbec nemohou žít mezi jinými národy, všude se na ně budou dívat jako na cizí prvek. A „palestinské hnutí... se začalo... rychle rozmáhat“.⁹⁵

Právě pod dojmem pogromů z roku 1881 oděský lékař Lev Pinsker uveřejnil (roku 1882 v Berlíně, anonymně) spisek „Autoemancipace. Provolání ruského Žida k soukmenovcům“, „který nesmírně zapůsobil

⁹¹ *Shornik materialov ob ekonomičeskom položenii jevrejev v Rossii*, sv. 1, Petrohrad, Jevrejskoje kolonizacionnoje obščestvo 1904.

⁹² J. Gessen, sv. 2, s. 210; JF, sv. 11, s. 534–539.

⁹³ Sliozberg, sv. 1, s. 98, 105.

⁹⁴ G. J. Aronson, *V borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tččenija v ruskom jevrejstve*, in KRJ–1, s. 208.

⁹⁵ G. Svět, *Russkije jevrei v sionizme i v strojitelstve Palestiny i Izrailja*, in KRJ–1, s. 241–242.

na ruské a západoevropské Židovstvo“. Bylo to provolání o tom, že Židé jsou si s okolními národy naprosto cizí a že tuto cizost nelze nijak odstranit.⁹⁶ Budeme o tom ještě mluvit v 7. kapitole.

P. Axelrod tvrdí, že i radikální židovská mládež v téže době zjistila, že ji ruská společnost vůbec nepřijala mezi sebe – a v těchto letech mladí Židé začali opouštět revoluční hnutí. Toto tvrzení se však jeví jako velmi, velmi předčasné. V revolučních kruzích, s výjimkou jmenovaného narodovolského pokusu, Židy vždy považovali za své.

I když židovská inteligence k asimilaci ochladla, ve vládních kruzích stále ještě setrvačností pokračovalo období Alexandra II. a ještě několik let trvalo, než byl vztah sympatizující se židovským problémem vystřídán vztahem tvrdě restriktivním. Po ročním působení hraběte Ignatjeva ve funkci ministra vnitra, který u liberálů ve vládních kruzích narážel v židovské otázce na neustálý odpor, schválil car začátkem roku 1883 ustavení Nejvyšší komise pro přezkoumání židovských zákonů platících v říši, neboli, jak byla pojmenována podle jejího předsedy hraběte Pahleny, Pahlenovy komise (tedy v pořadí desátý „židovský výbor“). Tvořilo ji asi patnáct až dvacet osob z nejvyšší administrativy, členů ministerských rad, ředitelů ministerských odborů (bylo mezi nimi i několik zvučných jmen, jako Bestužev-Rjumin, Goliceyn, Speranskij) a dále do ní bylo přizváno sedm „židovských expertů“ – nejvlivnějších finančníků, jako byli baron Goracij Gineburg a Samuil Poljakov, i významných veřejných činitelů, jako J. Galpern, fyziolog a publicista N. Bakst („je docela dobře možné, že příznivý vztah většiny členů komise k vyřešení židovské otázky vyvolal do jisté míry vliv“ Bakstův) a také rabín A. Drabkin.⁹⁷ Tito židovští experti v mnoha ohledech připravili materiál pro jednání komise.

Většina Pahlenovy komise vyjádřila přesvědčení, že „konečným cílem zákonodárství o Židech nesmí být nic jiného než jeho zrušení“, že „existuje jen jeden výsledek a jedna cesta, a tou je cesta osvobození a spojení Židů s veškerým obyvatelstvem pod ochranným křídlem společných zákonů“.⁹⁸ (A skutečně, málokdy se v ruském zákonodárství navršilo tolik komplikovaných a protichůdných problémů, jako tomu bylo za ta desetiletí u zákonů o Židech: 626 paragrafů do roku 1885! A i potom se přidávaly další a v senátu se neustále studovaly a probíraly jejich formulace...) Členové komise zastávali názor, že i když Židé neplní povinnosti vůči státu stejně spolehlivě jako ostatní, přesto nelze „Žida zbavit těch základů, na kterých spočívá jeho bytí, jeho rovno-

⁹⁶ JE, sv. 12, s. 526.

⁹⁷ JE, sv. 5, s. 862; sv. 5, s. 700.

⁹⁸ JE, sv. 1, s. 852–853.

právnost jako obyvatelé ruské říše“. I když souhlasili s tím, „že některé stránky vnitřního židovského života vyžadují reformu, že některé druhy činnosti Židů jsou vykořisťováním okolního obyvatelstva“, většina členů komise odsoudila systém „represivních a výjimečných opatření“. Komise si vytkla za cíl „zrovnoprávnění Židů se všemi ostatními obyvateli“, i když přitom doporučovala, aby se postupovalo „velmi zvolna a co nejopatrněji“.⁹⁹

Avšak v praxi se komisi podařilo prosadit jen některá dílčí zmírnění omezujících zákonů. Její největší úsilí bylo věnováno zmírnění Prozatímních předpisů z roku 1882, zejména pokud jde o židovský pronájem půdy. Komise jako by sbírala argumenty spíš na ochranu velkostatkářů než Židů: zákaz pronajímat si velkostatkářské pozemky prý nejen brzdí zemědělské podnikání, ale způsobuje, že v Západním kraji se některá hospodářská odvětví úplně zastaví ke škodě velkostatkářů, nikdo je nechce, není nikdo, kdo by si je chtěl najmout. Avšak ministr vnitra D. A. Tolstoj souhlasil s menšinou komise: zákaz uzavírat další smlouvy o nájmu pozemků ponechat v platnosti.¹⁰⁰

Pahlenova komise existovala pět let, do roku 1888, a v její činnosti na sebe nepřetržitě narážela liberální většina s konzervativní menšinou. Od samého počátku „neměl hrabě Tolstoj v úmyslu revidovat zákony jen represivním směrem“ – a pětiletá existence Pahlenovy komise to potvrzuje. Tehdy ani „car nechtěl osobně ovlivňovat svou vládu, aby zvýšila represe proti Židům“. Alexandr III., který nastoupil na trůn v dramatické chvíli po atentátu na svého předchůdce, vůbec nespěchal ani s výměnou dřívějších liberálních úředníků, ani s volbou tvrdého státního kurzu: dlouho všechno jen pozoroval. „Za celou dobu vlády Alexandra III. k celkové revizi židovského zákonodárství nedošlo“.¹⁰¹ Avšak v letech 1886–1887 byl už car spíše pro ostřejší politiku v dílčích omezeních Židů, a tak práce komise zůstala bez zjevných výsledků.

Jednou z prvních pohnutek k přísnější kontrole nebo omezení Židů, než tomu bylo za jeho otce, mohl být trvale neúplný počet židovských branců při vojenských odvozech, který byl ve srovnání s poměrným počtem křesťanských branců velmi nápadný. Avšak podle vojenského řádu z roku 1874, který zrušil odvodní povinnost, vojenská služba se teď vztahovala na všechny občany bez rozdílu stavů, zato s podmínkou, že muži neschopní vojenské služby mohou být nahrazení, a to: křesťané křesťany a Židé Židy. V případě Židů se tento předpis těžko dodržoval. Odvedenci buď přímo emigrovali, nebo se vojenské službě vyhýbali,

⁹⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 227–228.

¹⁰⁰ JE, sv. 3, s. 85.

¹⁰¹ JE, sv. 1, s. 832–834.

přičemž se zneužívalo značně komplikované a lajdácky vedené evidence židovského obyvatelstva, matrik, věrohodnosti informací o rodinném stavu povolance a přesného místa bydliště. (Všechny tyto nepřesnosti se tradičně táhly od dob kahalů a úmyslně se udržovaly kvůli nižším daním.) „V letech 1883 a 1884 nebyly výjimkou případy, kdy židovští branci byli navzdory zákonu zatýkáni jen proto, že by se mohli ukrýt.“¹⁰² (Takto se ostatně někde chovaly úřady i dříve vůči křesťanským odvedencům.) Někde začali po židovském povolanci vyžadovat fotografii, což v té době vůbec nebylo zvykem. A v roce 1886 byl vydán „velmi tvrdý“ zákon „o některých opatřeních k zajištění správného plnění vojenské povinnosti Židy“, který mezi jiným zaváděl „pokutu 300 rublů od příbuzných za každého Žida, který se na povolávací rozkaz nedostaví k odvodu“.¹⁰³ „Od roku 1887 bylo židovským jednoročním dobrovolníkům (to znamená těm, kteří po dobu služby využívali vzdělanostní úlevy) bráněno skládat zkoušku na důstojnickou hodnost.“¹⁰⁴ (Za Alexandra II. mohli Židé získávat důstojnické hodnosti.) Důstojnické funkce vojenských lékařů zůstaly však pro Židy přístupné trvale.

Ovšem porovnáme-li s tím, že v týchž letech bylo od vojenské služby osvobozeno na 20 milionů jiných příslušníků neruských národů říše, neměli být tehdy osvobození i Židé náhradou za jiná omezení?... Nebo snad stále pokračoval záměr cara Mikuláše I. zapojit Židy do ruského společenství přes vojenskou službu? Nebo zaměstnat „zaháleče“?

Zároveň Židé masově vstupovali na všeobecné školy. Od roku 1876 do roku 1883 se počet Židů na gymnáziích a nižších gymnáziích téměř zdvojnásobil, počet univerzitních studentů od roku 1878 do roku 1886 – rovněž za osm let – byl šestkrát vyšší a dosáhl 14,5 %.¹⁰⁵ Již ke konci vlády Alexandra II. na to docházely od místní administrativy znepokojivé stížnosti. Například roku 1878 minský gubernátor hlásil, „že Židé, kteří disponují finančními prostředky, lépe pečují o vzdělání svých dětí než Rusové, že materiální situace židovských studentů je lepší než studentů křesťanských, a aby židovský element nezískal převahu nad ostatním obyvatelstvem, nutno zavést procentní normu pro přijímání Židů na střední školy“.¹⁰⁶ Později, po nepokojích, k nimž došlo v roce 1880 na některých gymnáziích na jihu Ruska, předložil podobnou zprávu kurátor oděského školského okruhu. V roce 1883 a pak v roce 1885 také dva (oděští) generální gubernátoři z Novoruska hlásili, že „jsou

¹⁰² JF, sv. 3, s. 167.

¹⁰³ JE, sv. 1, s. 856.

¹⁰⁴ JE, sv. 3, s. 167.

¹⁰⁵ J. Gessen, sv. 2, s. 250.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 229.

tam školy přeplněny Židy“ a musí se buď „omezit počet Židů na gymnáziích a nižších gymnáziích“ na patnáct procent z „celkového počtu žáků“, nebo na „spravedlivější normu, která by zachovávala poměr židovského obyvatelstva k ostatnímu obyvatelstvu“. ¹⁰⁷ (V roce 1881 na některých gymnáziích oděského okruhu tvořili Židé až 75 % celkového počtu studujících. ¹⁰⁸) Roku 1886 došla zpráva od charkovského gubernátora, „který si stěžoval na nával Židů do všobecných škol“. ¹⁰⁹

Ve všech podobných případech vládní kabinet nepovažoval za možné přijmout omezující obecná řešení a zprávy pouze předkládal k posouzení Pahlenově komisi, kde nezískávaly podporu.

Avšak od 70. let se revolučních znamků začali účastnit hlavně vysokoškolští studenti. Po zavraždění Alexandra II. obecný záměr potlačit revoluční hnutí nemohl ponechat stranou studentská „hnízdá revoluce“ (ta už podporovaly i starší třídy gymnázií). A navíc ještě vládu zneklidňovalo, že zároveň se zvýšením počtu židovských studentů se znatelně zvýšila i jejich účast v revolučním hnutí. Mezi vysokými školami byly nejrevolučnější fakulta lékařské chirurgie (pozdější Akademie vojenského lékařství). Tu měli Židé v obzvláštní oblibě. Již v soudních procesech ze 70. let se občas mihnou židovští posluchači této Akademie.

Prvním důležitým omezujícím opatřením se stalo nařízení z roku 1882, aby mezi studenty, vstupujícími na vojenskou akademii, Židé netvořili více než 5 %. V roce 1883 stejné nařízení postihlo Vysokou školu báňskou a v roce 1884 Ústav dopravního inženýrství. ¹¹⁰ V roce 1885 byl omezen na deset procent příjem Židů na charkovskou techniku a v roce 1886 bylo úplně zastaveno jejich přijímání na charkovskou veterinární fakultu, protože „město Charkov bylo vždy centrem politické agitace a pobyt většího počtu Židů je považován za nežádoucí, a dokonce nebezpečný“. ¹¹¹

Mysleli si, že tím zmírní nárazy revolučních vln.

¹⁰⁷ JE, sv. 13, s. 51; sv. 1, s. 834–835.

¹⁰⁸ J. Gessen, sv. 2, s. 251.

¹⁰⁹ JE, sv. 1, s. 855.

¹¹⁰ JE, sv. 1, s. 854.

¹¹¹ JE, sv. 13, s. 51.

V ruském revolučním hnutí

V Rusku šedesátých až sedmdesátých let 19. století za mohutného nástupu reformního období neexistovaly ani ekonomické, ani sociální důvody pro intenzivní revoluční hnutí. Avšak právě za Alexandra II., hned od počátku jeho reformních kroků, se toto hnutí rodilo jako nevyzrálý plod ideologie: v roce 1861 došlo ke studentským bouřím v Petrohradě, roku 1862 opět v Petrohradě k velkým žhářským požárům; v tomtéž roce vyšla krvelačná proklamace Mladé Rusko a v roce 1866 padl Karakozovův výstřel na cara Alexandra II., který zahájil o půl století dříve než jinde éru terorismu.

A právě za Alexandra II., kdy byla tak výrazně zmírněna omezení židovských práv v Rusku, se mezi revolucionáři začínají objevovat židovská jména. Ani v kroužcích N. Stankeviče, A. Gercena a N. Ogarjova, ani mezi petraševci se ještě nevyskytoval žádný Žid. (Teď nemluvíme o Polsku.) Avšak v petrohradských studentských bouřích roku 1861 se již setkáváme se jmény Michoels, Utin a Gen. Utin byl později členem Něčajeova kroužku. Účasti Židů v ruském revolučním hnutí se musíme pozorně věnovat, neboť radikální revoluční cesta získávala čím dál větší podporu právě mezi židovskou mládeží. Židovské revoluční hnutí se stalo kvalitativně významnou složkou revolučnosti celoruské. Kvantitativní vzájemný poměr mezi ruskými a židovskými revolucionáři v různých letech je úctyhodný. I když na následujících stránkách je řeč převážně o Židech, je to jen tím, že spadají do okruhu našeho zkoumání, neznamená to však, že i mezi Rusy nebylo mnoho významných revolucionářů.

Zkrátka až do začátku 70. let se do revolučního hnutí zapojilo jen velmi málo Židů, a když, tak v podružných rolích. (Velmi často také proto, že mezi vysokoškolskými studenty bylo tehdy Židů ještě málo.) Je příznačné, že například Lev Dejč v roce 1866 byl jako desetiletý chlapec Karakozovovým výstřelem pobouřen, protože byl „vlastenec“. Ani k ruskému nihilismu 60. let nepřispěli Židé ničím mimořádným, i když se

k němu vzhledem ke svému racionalismu snadno a rádi hlásili. „Mezi židovskou studující mládeží sehrál nihilismus ještě blahodárnější roli než mezi mládeží křesťanskou.“¹

Avšak již počátkem 70. let začal pro ruské revoluční hnutí hrát důležitou úlohu kroužek mladých Židů ve Vilně, který se soustředil kolem vilenské rabínské školy. (Mezi nimi byl V. Jochelson, o němž ještě bude řeč, budoucí významný terorista A. Zundelevič – oba studovali výborně a byli už něco jako rabíni; budoucí vydavatel vídeňské Pravdy A. Liberman a také Anna Epštejnová, Maxim Romm a Finkelštejn.) Kroužek byl důležitý proto, že měl těsné a úspěšné styky s židovskými pašeráky, a tak se přes hranice dostávala ilegální literatura i ilegální pracovníci.²

V roce 1868 po absolvování gymnázia vstoupil na Lékařskou chirurgickou (později Vojenskou lékařskou) akademii Mark Natanson, od těch dob nejvýznamnější revoluční organizátor a revoluční postava první velikosti. Brzy nato s vysokoškolskou studentkou Olgou Šlejsnerovou (Tichomirov ji nazývá „druhou Sofii Perovskou“, i když časově byla první), svou pozdější ženou, položil základy k systému „vzdělávacích“, to znamená propagandistických kroužků („přípravná, kulturně revoluční činnost mezi vzdělanou mládeží“) v několika velkých městech. (Těmto kroužkům se nesprávně říkalo „čajkovci“ podle jednoho jejich málo významného člena N. V. Čajkovského.) Od Něčajevova kroužku se Natanson náhle radikálně distancoval (a později klidně vyloučil tyto své názory i vyšetřovateli). V roce 1872 odjel do Curychu k Petru Lavrovovi (hlavnímu instruktoru „směru pokojné propagandy“, nikoli povstání), aby tam založil stálý revoluční orgán. V téže době byl pak vypovězen do nedalekého Šenkursku, avšak na přímluvu svého tchána, otce Olgy Šlejsnerové, byl přeložen k Voroněži a pak vypovězen do Finska – načež se opět svobodně vrátil do Petrohradu. Tam však vládl skleslost, apatie a nečinnost. Začal proto objíždět izolované skupiny, upevňoval je a sjednocoval – a tak založil první organizaci Zemlja i volja (Půda a svoboda – je málo známa, zastínila ji Narodnaja volja). Jezdil i do Západní Evropy a na upevnění organizace sehnal statisíce rublů a investoval je do ní.

Natanson, jeden z hlavních organizátorů ruského národního hnutí, byl nejvýznamnějším revolucionářem první poloviny 70. let. V jeho okolí se

¹ L. Dejč, *Role jevrejev v ruském revolučním hnutí*, sv. 1, 2. vyd., Moskva, Leningrad, GIZ 1925, s. 18, 20–22.

² D. Šub, *Jerrei v ruské revoluci*, in *Jevrejskij mir*: sb. II (dále JM-2), New York, Sojuz ruskich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 126–128; J. Gessen, *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 2, Leningrad, 1927, s. 215.

³ O. V. Aptékman, *Dve dorogi téní*, in „Byloje“: Žurnal, posvjaščennyj istorii osvoboditel'nogo dvizhenija, Moskva, 1921, č. 16, s. 9.

objevil i později velmi proslulý Lev Dejč, a také nejzarytější narodovolec Alexandr Michajlov se považoval za žáka „Marka Moudrého“. Natanson se osobně znal s mnoha revolucionáři. Nebyl ani řečník, ani spisovatel, zato byl skvělý organizátor s jednou podivuhodnou vlastností: jako by ho vůbec nezajímaly názory, ideologie, s nikým nevstupoval do žádného teoretického sporu, žil v míru se všemi směry (kromě krajních tkačovců, Leninových předchůdců), každého zapojoval do činnosti organizace podle jeho schopností a s přihlédnutím, k čemu by se mohl hodit. V letech nesmiřitelných rozporů mezi stoupenci Bakunina a stoupenci Lavrova navrhoval Natanson zanechat „diskusí o hudbě budoucnosti“ a raději se starat o reálné potřeby boje. V létě 1876 zorganizoval senzační útěk Petra Kropotkina z vojenského lazaretu na klusáku Barbora (který se později ještě nejednou proslavil). V prosinci téhož roku připravil a uspořádal první veřejný tábor lidu před Kazaňským chrámem (po skončení bohoslužby na svatého Mikuláše), kde se shromáždili všichni revolucionáři. Na tomto mítinku vystoupil se svým prvním slavným projevem Georgij Plechanov a poprvé byl na něm rozvinut (Felicií Šestelovou) rudý prapor s nápisem Zemlja i volja. Avšak v roce 1877 byl Natanson zatčen a po třech letech věznění poslán nadlouho do vyhnanství v Jakutsku, takže až do roku 1890 nemohl bezprostředně zasahovat do revolučních záležitostí.⁴

V kroužku „čajkovců“ bylo několik Židů, stejně v pobožce petrohradské jako v moskevské, kyjevské a oděské. (Do kyjevské patřil již zmíněný P. B. Axelrod, budoucí vydavatel a dánský diplomat Grigorij Gurevič, příští profesori Semjon Lurje a Lejzer Levental, jeho bratr Nachman Levental a dvě sestry Kaminerovy.) I první nihilistický kroužek L. Dejče v Kyjevě „tvořila výhradně židovská studující mládež“.⁵ Po demonstraci na Kazaňském náměstí byli soudně stíháni tři Židé (sám Natanson však ne). V moskevském „procesu padesáti“ v létě 1877 bylo několik Židůvek, které agitovaly mezi továrními dělníky. A v „procesu sto devadesáti tří“ bylo mezi obviněnými třináct Židů. K významným prvním narodníkům patřili ještě Josif Aptékman a Alexandr Chotinskij.⁶

Natanson byl autorem myšlenky, že revolucionáři se mají usazovat mezi lidem (mezi rolnictvem) a stát v čele venkovských obcí. Toto „chození mezi lid“, od těch dob proslulé, začalo roku 1873 v kroužku dolgušinců (Dolgušin, Dmochovskij, Gamov a další), v němž žádní Židé nebyli. Později „šli mezi lid“ i Židé. (Bylo to i obráceně: v Oděse se P. Axelrod snažil lákat do tajné revoluční organizace Željabova, ten však

⁴ Dejč, s. 97, 108, 164, 169–174, 196.

⁵ Tamtéž, s. 20, 150, 159.

⁶ Tamtéž, s. 33, 86–88, 185.

odmítl – byl tehdy ještě „kulturtrégrem“.) Uprostřed 70. let bylo takových „narodníků“ všehovšudy patnáct až dvacet a téměř všichni byli přívrženci Lavrovovi, nikoli Bakuninovi. (Z nich jen ti krajně orientovaní se dali strhnout Bakuninovými výzvami k buřičství. K těm patřil Dejč, který společně se Stefanovičem rozpoutal „čigirinskou vzpouru“ tak, že nalhal rolníkům, že car je obklopen nepřáteli a že vzkazuje svěmu lidu, ať všechny ty úřady svrhne, zmocní se půdy a vybuduje svobodné zřízení.) Je důležité připomenout, že téměř nikdo z židovských revolucionářů oněch desetiletí se nepřidal k revoluci proto, že by byl chudý a měl bídu – většina z nich pocházela ze zámožných rodin. (Ve třech životopisných svazcích Ruské židovské encyklopedie je hodně takových příkladů.) Jedině P. Axelrod pocházel z úplně chudé rodiny, a jak už bylo řečeno, kahal ho poslal do státní školy jen na doplnění potřebné kvóty. (Pak už se normálně přihlásil na gymnázium v Mogilevu a později na lyceum v Něžinu.) Ze zámožných kupeckých rodin pocházeli Natanson, Lev Dejč, Josif Aptěkman (v jeho rodu bylo mnoho tal mudistů, znaleců Starého zákona, i všichni jeho strýčkové k nim patřili); A. Chotinskij, G. Gurevič, Semjon Lurje (jeho rodina dokonce „mezi Židy platila... „za aristokraty““ a „malý Šimon se měl taky původně stát rabínem“, ale jeho otec Gerc Lurje, ovlivněný osvětovým hnutím, ho poslal na gymnázium, ať je z něj profesor); první italská marxistka Anna Rozenštejnová (v dětství obklopená guvernantkami a učitelkami cizích jazyků), tragické postavy Moisej Rabinovič a Betty Kamenská, Felicie Šeftelová, černoperedělec Josif Gecov a mnoho dalších. Také Kristina (Chasja) Grinbergová „z ortodoxní majetné kupecké rodiny“ se v roce 1880 „přidala k organizaci Narodnaja volja... měla svůj konspirační byt a účastnila se přípravy atentátů na cara Alexandra II., v roce 1882 vlastnila ilegální dílnu na výrobu dynamitu“, vyvázla ale jen s vyhnanstvím.⁷ Ani Fanny Morejnisová nepocházela z chudé rodiny, „účastnila se rovněž přípravy atentátů na Alexandra II.“; odpýkala si dva roky nucených prací v Karské věznici.⁸ Z rabínských rodin pocházela například budoucí doktorka filozofie Ljubov Axelrodová (pseudonym Ortodox) a Ida Axelrodová. Někteří vyšli z rodin měšťanských, avšak dostatečně zámožných, aby mohli studovat na gymnáziu – jako například Ajcik Arončik (po reálce vstoupil na petrohradskou techniku, obor dopravního inženýrství, potom z ní však kvůli revoluční činnosti odešel), Alexandr Bibergal, Vladimír Bogoraz, Lazar Goldenberg, bratři Leventalovi. Dost často se v životopisech mihne i privilegovaná Vojenská lékařská aka-

⁷ *Rossijskaja jevrejskaja enciklopedija* (dále RJE): 1994 (vydávání pokračuje), 2., oprav. a dopl. vyd., sv. 1, Moskva 1994, s. 577.

⁸ RJE, sv. 2, s. 309.

demie – u Natansona, Bibergala, budoucího antirevolucionáře Isaaka Pavlovského, M. Rabinoviče, A. Chotinského, Solomona Čudnovského, Solomona Aronzona, který se v těchto kruzích ocitl náhodou, a dalších.⁹

Do revolučních řad je tedy nepřivedla materiální nouze, ale síla přesvědčení. Není bez zajímavosti, že v židovských rodinách tento příklon mladých k revoluci skoro nikdy nevyvolal roztržku mezi „otci a dětmi“, snad jen zcela výjimečně. „Otcové“ neútočili na „dětí“ tak tvrdě, jako tomu tehdy bylo v rodinách křesťanských, kde docházelo i k rozvratu.“ (I když třeba Gesja Gelfmanová ze své starozákonní tradiční rodiny tajně odešla.) „Židovští ‚otcové‘ se často vůbec neprojevovali antagonisticky vůči... ‚dětím‘.“ Takovým otcem byl například Gerc Lurje a ještě víc kyjevský lékař Isaak Kaminer: celá jeho rodina byla zapojena do revolučního hnutí v 70. letech a on sám „jako ‚sympatizující‘... prokázal revolucionářům nemalé služby“ a všechny tři dcery provdal za revolucionáře. (Ale v 90. letech se tento lékař dal k sionismu a stal se přítelem Achada Ha'Ama.)¹⁰

Rozhodně však nesmíme prvním židovským revolucionářům sedmdesátých let 19. století připisovat pohnutky vždy protiruské, jak si to dnes někteří lidé v Rusku myslí. To rozhodně ne. Všechno to začalo „nihilismem“ v šedesátých letech. „I židovská mládež, která se tehdy v Rusku zapojila do ‚gójské‘ osvěty“ a horlivě se pustila do četby ruské literatury, „se brzy nato připojila též k nihilismu jako k nejpokrokovějšímu směru“ a bylo to pro ni o to snadnější, že se tím vzdalovala židovským ortodoxním tradicím. Dokonce i „fanatický ‚student ješivy‘, ponořený do studia talmudu“, se po „několika rozmluvách s nihilistou“ vzdával svých „patriarchálních názorů“, ba změnil i svůj zevnějšek. „Stačí i nepatrný dotek ‚gójské‘ vzdělanosti“, stačí malá „trhlina v jeho /i nábožného Žida/ ortodoxním světovém názoru, a je schopen jít dál až do krajnosti“.¹¹ A právě tyto mladí Židé byli rázem strženi ideály nápravy celého světa: všichni lidé se stanou bratry a všichni budou žít ve stejném blahobytu. Jak nádherný je to úkol – osvobodit celé lidstvo od bídy a otroctví!

A do toho ještě navíc vstupuje ruská literatura. Pavla Axelroda na gymnáziu formovali Turgeněv, Bělinskij a Dobroljubov (a teprve pak ho Lassalle orientoval přímo k revoluci). Aptékman se nadchl Černyševským, Dobroljubovem a Pisarevem (a také Böcklem). I Lazar Goldenberg nadšeně četl Dobroljubova, Černyševského, Pisareva a Někra-

⁹ Dejč, s. 77–79, 85, 89–94, 105–112, 140, 218; Vl. Joehelson, *Daljokoje proštoje*, in „Byloje“, 1918, č. 15, s. 54–55.

¹⁰ Dejč, s. 18, 149, 151, 154.

¹¹ Tamtéž, s. 17–18.

sova, ale Turgeněvův Rudin ho uchvátil tím, že umírá na barikádách. Solomon Čudnovskij, velký ctitel Pisarevův, plakal, když Pisarev zemřel. Z ruské literatury vyrostl i nihilismus Semjona Lurje. A tak tomu bylo u mnoha revolucionářů; ale nikdy je nespočítáme, protože o tom nikdy nevyprávěli.

Jenže dnes, po stu letech, si málokdo uvědomuje, jaký nádech mělo toto první hnutí židovské mládeže v Rusku. V židovském prostředí tenkrát neexistovala žádná seriózní politická činnost, kdežto v ruské společnosti se začínalo rozvíjet národnictví. Takže se jednoduše „přidáme k ruskému osvobozovacímu hnutí“!¹² A toto spojení právě velmi usnadnil nadšený zájem o ruskou literaturu a radikální publicistiku.

Obrat k ruskému znamenal však současně odvrát od židovského. Mnozí z těchto prvních židovských revolucionářů „nejednou cítili přímo nenávisť a odpor ke starému židovství jako k nějaké parazitující anomálii“.¹³ V 70. letech „vznikaly buňky židovské radikální mládeže, která se ve jménu národnických ideálů začala čím dál více vzdalovat od svého národa... mladí se usilovně asimilovali a přizpůsobovali „ruskému národnímu duchu“.¹⁴ Do poloviny 70. let židovští socialisté nepovažovali za nutné agitovat mezi svými soukmenovci, protože si o nich mysleli, že Židé, kteří se ve svých dějinách nikdy nevěnovali zemědělství, nejsou schopni přijmout socialistické ideje. Své vlastní rolníky Židé neměli. „Nikoho z židovských revolucionářů v 70. letech vůbec ani nenapadlo, že by měli pracovat jen pro svůj národ.“ Bylo jasné, že se má pracovat jen pro ruské rolníky a v jejich jazyce. „Pro nás žádní židovští pracující neexistovali... My jsme na ně hleděli očima rusifikátorů: Žid se musí zcela přizpůsobit domácímu obyvatelstvu.“ Dokonce i řemeslníky považovali za potenciální vykořisťovatele, mají přece tovaryše a učně. Nepřikládali význam ani ruským dělníkům a řemeslníkům jako samostatné třídě – jen pokud by se z nich dali udělat socialisté, protože pak by přes ně bylo snazší pracovat mezi rolníky.¹⁵

Ti, kteří podlehlí myšlence asimilace, se již svým postavením přikláníli nejvíce k radikalismu: v nově získané půdě neměli zapuštěny dřívější pevné konzervativní kořeny.

„Připravovali jsme se jít mezi lid, což samozřejmě znamenalo mezi ruský lid. Odmlítali jsme židovské náboženství, jako ostatně všechna

¹² K. Lejtes, *Pamjati M. A. Krolja*, in JM-2, s. 410.

¹³ B. Frumkin, *Iz istorii revoliucionnogo dvizhenija sredi jevrejev v 1870-ch godach*, in sb. *Soblazn socializma: Revolucija v Rossii i jevrei*, zprac. A. Serebrennikov, Paříž; Moskva, YMCA-Press.; Russkij put' 1995, s. 49.

¹⁴ *Jevrejskaja encyklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatel'stvo Brokgauz-Jefron 1906–1913, sv. 5, s. 556.

¹⁵ Dejč, s. 56, 67–68.

náboženství, jidiš jsme považovali za umělý jazyk a hebrejštinu za jazyk mrtvých... Byli jsme upřímnými asimilátory a v ruské vzdělanosti jsme pro Židy viděli záchranu... A proč jsme vlastně chtěli pracovat mezi ruským, a ne židovským lidem? To se dá vysvětlit tím, že jsme se odcizili tehdejší duchovní kultuře ruského Židovstva, a také odmítavým postojem k jeho ortodoxním a buržoazním vůdcům, z jejichž prostředí jsme sami vyšli... Domnívali jsme se, že až bude ruský lid osvobozen z moci despotismu a z útlaču vládnoucích tříd, dojde rovněž k politickému a ekonomickému osvobození všech ostatních národů Ruska včetně židovského. A nutno přiznat, že ruská literatura... nám do jisté míry vstřípila představu, že Židé jsou parazitující třída, a ne národ.“¹⁶

Byl v tom i pocit závazku vůči velkoruskému národu, i „tehdejší víra narodnických buřičů v možnost lidového povstání v blízké budoucnosti“.¹⁷ V 70. letech „židovská vzdělaná mládež ... šla mezi lid“, protože si myslela, že i svými chabými silami dokáže vyvolat rolnickou revoluci v Rusku“.¹⁸ Jak píše Aptěkman i Natanson, „podobně jako Lermontovův Novic ‚já vládu *jedné* dumy znal/ *jedné*, leč byl to vášně pal‘ (překlad Vladimíra Holana): touto dumou, touto myšlenkou bylo štěstí lidu, vášní byl boj za jeho osvobození“.¹⁹ Avšak sám Aptěkman, podle Dejčova líčení „krajně fyzicky vyčerpaný, postavou malý, bledý“, „s výrazně židovskými rysy“, se stal felčarem na vesnici a hlásal rolníkům socialismus prostřednictvím evangelia.²⁰

Tento obrat ke křesťanství jako k opoře nebo k jeho využití nastal u prvních židovských narodníků pod určitým vlivem dřívějšího kroužku dolgušinců, kteří na příčné trámký kříže psali rovnou „Ve jménu Krista. Rovnost, volnost, bratrství“, a téměř všichni vycházeli z evangelia. Aptěkman o sobě píše: „Stal jsem se křesťanem – z hloubi srdce, z lásky ke Kristu“.²¹ (Nepleťme si to s pohnutkami Tana-Bogoraze; ten v 80. letech přijal křesťanství, „aby se zbavil pocitu méněcennosti, který v něm vyvolával židovský původ“.²² Nebo s vyloženou přetvářkou jako u Dejče, který šel agitovat do sekty molokánů jako „nefalšovaný pravoslavný“.) Avšak, dodává Aptěkman, „dát se do služeb lidu neznamena,

¹⁶ Jochelson, in „Byloje“, 1918, č. 13, s. 56–57.

¹⁷ Tamtéž, s. 61, 66.

¹⁸ G. J. Aronson, *I' borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tčeniija v ruskom jevrejstve*, in sb. *Kniha o ruskom jevrejstve: Ot 1860-ch godov do Revolucii 1917 g.* (dále KRJ–1), New-York, Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 210.

¹⁹ Aptěkman, in „Byloje“, 1921, č. 16, s. 11–12.

²⁰ Dejč, s. 183–185.

²¹ O. V. Aptěkman, *Flerovskij-Bervi i kružok Dolgušina*, in „Byloje“, 1922, č. 18, s. 63.

²² JE, sv. 4, s. 714.

že to budu brát jako pokání“; v mém vztahu vůči ruskému lidu „nebyla ani stopa po nějakém pokání. A proč by ve mně taky měla být? Spíš bych měl já, jako jeden z představitelů utlačované národnosti, předložit směnku k proplacení, než abych sám nějakou vyfantazírovanou půjčku splácel! A taky jsem tento kajícíný pocit nepozoroval ani u svých šlechtických druhů, kteří se mnou kráčeli stejnou cestou“.²³

Povšimněme si mimochodem, že myšlenkou sblížit vytoužený socialismus s historickým křesťanstvím se tehdy obíralo mnoho ruských revolucionářů jednak jako čímsi vznešeným, co se samo o sobě ospravedlňuje, jednak jako vhodnou praktickou metodou. V. V. Flerovskij napsal: „Neustále jsem si v mysli porovnával mládež, která se připravuje k akci, s prvními křesťany.“ A hned nato následující krok: „Nepřetržitě jsem o tom přemýšlel, až jsem dospěl k přesvědčení, že úspěch lze zajistit jen jediným způsobem – *vytvořením nového náboženství*... Musíme naučit lid, aby věnoval své síly jen sobě samému... Já jsem se snažil vytvořit *náboženství bratrství*,“ – a mladí následovníci Flerovského se zase snažili „vyzkoušet tento můj pokus mezi lidmi: jak takové náboženství bez Boha a svatých přijme lid“. A jeho pokračovatel dolgušinec Gamov o tom psal ještě otevřeněji: „Musíme vymyslet takové náboženství, které by bylo proti carovi a vládě... Musíme sestavit katechismus a modlitby v tomto duchu.“²⁴

Existuje ještě alternativní výklad židovského revolucionářství v Rusku. Ten rozebírá a odmítá A. Serebrennikov: „Je zde názor, že kdyby bylo v průběhu reformy z let 1861–1863 zrušeno pásmo židovského osídlení, vyvíjely by se celé naše dějiny jinak... kdyby byl Alexandr II. toto pásmo zrušil, nebyl by vznikl Bund ani trockismus!“ Má tím na mysli příliv internacionálních socialistických idejí, které proudily do Ruska ze Západu. „Kdyby zrušení pásma židovského osídlení bylo pro ně opravdu podstatné, veškerý jejich boj by se byl soustředil jen na to. Ale oni se tím nezabývali – oni chtěli svrhnout carismus!“²⁵

A s tímto nadšeným odhodláním v srdci odcházeli jeden po druhém ze studií, třeba už ze 4. ročníku Vojenské lékařské akademie nebo jiné školy – a šli „mezi lid“. Už pouhý diplom byl považován za cosi nepřijemného: je to přece prostředek k vykořisťování lidu! Vzdávali se budoucí kariéry a někteří se rozešli i s rodinou. Platilo: „Každý zmeškaný den je nesmírnou a trestuhodnou ztrátou pro rychlejší uskutečnění blaha a štěstí utlačovaných mas“.²⁶

²³ Aptékman, in „Byloje“, 1922, č. 18, s. 65.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ „Obščaja gazeta“, č. 35, 31. srpna – 6. září 1995, s. 11.

²⁶ Dejč, s. 106, 205–206.

„Jít mezi lid“ však znamenalo „žít prostě“ – s cílem morálním pro sebe, i s cílem praktickým: „Aby získali důvěru lidových mas, museli mezi ně přijít jako dělníci nebo muzici.“²⁷ Avšak, vzpomíná Dejč, jak měl člověk jít mezi lid, aby mu naslouchali a důvěřovali mu? Vždyť Židé se „hned prozradili způsobem řeči i vnějším vzhledem a chováním“. A navíc ještě potřebovali mít v zásobě plno lidových průpovědek, aby se lidu víc přiblížili! A taky museli předvést, že ovládají zemědělské práce, což bylo pro městské Židy nezvyklé a obtížné. Chotinskij kvůli tomu nejdříve pracoval na usedlosti svého bratra a učil se pracovat na poli, bratři Leventalovi se učili ševcovat a truhlářit. Betty Kamenská šla jako dělnice na těžkou práci do továrny na zpracování hadroviny. Mnoho jich šlo pracovat jako felčáři. (Dejč ale píše, že židovským revolucionářům se daleko lépe dařila práce v kroužcích, konspirace, navazování spojení, práce v tiskárně, přeprava přes hranice.)²⁸

„Chození mezi lid“ začínalo krátkými návštěvami na vsi, pak několika-měsíčním pobytem, říkalo se tomu „létající“ štafeta. Narodníci zprvu spoléhali především na agitaci. Představovali si to tak, že stačí rolníkům otevřít oči, aby poznali, jak jsou za současného zřízení vykořisťováni, a přesvědčit je, že mají půdu a pracovní prostředky převzít do společenského vlastnictví – a bude to. Avšak celé to „chození“ narodníků mezi lid nemělo vůbec žádný výsledek. Nejen proto, že jakýsi pro ně nečekaný výstřel na cara (Solovjov, 1879) je všechny přiměl, aby z vesnic utekli, protože by je mohli „sebrat“, a schovali se ve městech. Hlavně však bylo, že na rolníky narodnická propaganda vůbec nezabírala, a dokonce by je byli klidně úřadům udávali. A strhnout rolníky do povstání – to už vůbec nebylo možné!... A tak narodníci, ruští (ne o mnoho úspěšnější) i židovští, ztratili „víru v – přirozenou revolučnost a socialistické instinkty“ rolnictva, a dokonce „se z nich stali naprostí pesimisté“.²⁹

Ilegální činnost však byla úspěšnější. V Minsku se podařilo třem jeho obyvatelům – Josifu Gecovovi, Saulu Levkovovi a Saulu Grinfestovi – zřídit ilegální tiskárnu, která pracovala pro celé Rusko a udržela se až do roku 1881. Tiskla se zde zlatými písmeny brožurka o „popravě“ Alexandra II., list Černyj pereděl, později i letáky organizace Narodnaja volja. Dejč je řadí mezi „pokojné propagandisty“. Pojmem „pokojný“ se zřejmě rozumělo všechno kromě vrhání bomb, to znamená: aktivní spojení s pašeráky, trvalé ilegální převážení a přecházení přes hranice, které měl na starosti zmíněný kroužek při vilenské rabínské škole. Nebo provolání Lazara Goldenberga k rolníkům, aby neplatili daně.

²⁷ Jochelson, in „Byloje“, 1918, č. 13, s. 74.

²⁸ Dejč, s. 54–57, s. 183.

²⁹ Tamtéž, s. 194 a d.; Jochelson, in „Byloje“, 1918, č. 13, s. 69.

Někteří židovští revolucionáři si odseděli své – dokonce i podle našich nynějších měřítek – v přísném vězení. Jiní měli částečné úlevy (například Semjonu Lurje jeho moudrý otec za úplatky zařídil ve vězení mírný režim). A stávalo se také, že i podle reakce tehdejšího veřejného mínění došlo k některým úlevám. Například Aptěkman nám o roce 1881 (po zavraždění Alexandra II.) sděluje: Oni „si žili v krasnojarském vězení poměrně volně“, my jsme si museli velitele věznice, tu „divokou bestii, nejdřív ochočit, aby nám poskytl různé úlevy při schůzkách a stycích s vyhnanci a známými“. A potom už „nás na etapových stanicích nebrali jako trestance, ale jako nóbl zajatce“; když jsme jednou při celodenním pochodu promokli, přišel do cely „velitel eskorty a s ním několik vojáků s podnosy, na kterých přinesli čaj, pečivo a zavařeninu – každý jsme dostali jednu porci a nádavkem ještě sklenici vodky. Hotová idyla, ne? Až nás to dojalo“.³⁰

Pročítáme-li životopisy těchto prvních narodníků, nemůže nám uniknout, že mnozí z nich byli značně exaltovaní a poměrně nevyrovnaní. Lev Dejč dosvědčuje, že terorista Lev Zlatopolskij „byl psychicky labilní člověk“.

Aptěkman měl po pobytu v samovazbě v roce 1879 „nervy... značně pocuchané – a málem se pomátl“. Betty Kamenská se „už druhý měsíc pobytu v samotce... zbláznila“, dali ji do nemocnice, potom ji vzal její otec obchodník na reverz domů. Když z obžalovacího spisu zjistila, že nebude soudně stíhána – chtěla prokurátorovi oznámit, že je zdravá a že půjde před soud; zanedlouho se však otráвила a zemřela.³¹ Moiseji Rabinovičovi v samotce „povolily... nervy... a dostal halucinace“. Rozhodl se, že bude předstírat pokání a že udá ty, o kterých už vyšetřovatel stejně ví – jen aby ho propustili z vězení. Napsal prohlášení, že nejen řekne všechno, co ví, ale že bude i na svobodě sbírat informace a předávat je policii. Dostali z něho všechno, co věděl, ale nepropustili ho a vypověděli do Irkutské gubernie, kde zešlel a zemřel, když „mu bylo něco přes 20 let“. Jsou tu ještě další příklady. Lejzer Cukerman se dostal až do New Yorku, a zanedlouho se tam zastřelil. Nachman Levental, který už emigroval do Berlína, „strašně to tam prožíval“, a navíc se k tomu přidala nešťastná láska. „Vypil kyselinu sírovou a skočil do řeky“, bylo mu teprve devatenáct let.³² Tito mladí lidé se do práce vrhli s maximálním elánem, ale neměli na ni dost sil ani pevné nervy. Dokonce i Grigorij Goldenberg, který chladnokrevně zavraždil charkovského gubernátora a požádal své druhy, aby mu prokázali tu čest a do-

³⁰ Aptěkman, in „Byloje“, 1922, č. 18, s. 73, 75.

³¹ Dejč, s. 58, 41, 94, 189.

³² Tamtéž, s. 78–79, 156–157.

volili mu zabít cara (ti mu to však jako Židovi nedovolili, protože se obávali hněvu lidu; z toho je vidět, že toto byl hlavní důvod, proč narodovolci svěřovali provedení důležitých atentátů převážně Rusům), a který byl v roce 1879 s nákladem dynamitu uvězněn – se v samovazbě Trubeckého bastionu v Petropavlovské pevnosti nervově těžce roz nemohl, zhroutil se a vypovídal tak, že kompromitoval narodovolce. Pak písemně i ústně žádal, aby ho dali do cely společně s Aronem Zundelevičem (který bral jeho provinění shovívavěji než ostatní narodovolci). A když byl definitivně odmítnut, spáchal sebevraždu.³³

Zasáhlo to však i některé nezúčastněné osoby, jako byl Moisej Edelštein, který nebyl ideový revolucionář, ale pašerák, a vozil „literaturu“ jediné za peníze – ten potom v samotce velmi strádal, modlil se k Jehovovi za sebe i za svou rodinu a u soudu prohlásil: „Neměl jsem nejmenší tušení, že by mohly existovat tak strašné knihy.“ Nebo S. Aronzon, který hned po „procesu se sto devadesáti třemi“ z revolučního hnutí zmizel.³⁴

Ještě jedna věc je nápadná: jak snadno se mnozí z těchto narodníků rozloučili s Ruskem, které krátce předtím chtěli zachraňovat. A přitom se emigrace v 70. letech považovala mezi revolucionáři za dezerci: i když tě hledá policie, buď v ilegalitě, ale neodjížděj.³⁵ – Tan-Bogoraz odjel na dvacet let do New-Yorku. Lazar Goldenberg-Getrojtman se už „v roce 1885 přestěhoval do New-Yorku, kde přednášel dějiny revolučního hnutí v Rusku“. Po amnestii „roku 1906 přijel do Ruska, brzy však odjel do Velké Británie“ a tam žil až do smrti.³⁶ Jeden z bratrů Vajnerů se stal majitelem velké nábytkářské dílny v Londýně a už tam zůstal. M. Aronzon a M. Romm si zřídili lékařskou praxi v New-Yorku. J. Gecov po několika letech strávených ve Švýcarsku odjel natrvalo do Ameriky. Lejzer Levental se dostal do Švýcarska, v Ženevě absolvoval lékařskou fakultu, stal se asistentem významného fyziologa, pak dostal katedru histologie v Lausanne a ze socialistického hnutí se úplně stáhl. Také Semjon Lurje dokončil studia na lékařské fakultě v Itálii (brzy nato ale zemřel). Ljubov Axelrodová („Ortodox“), která nadlouho uvízla v emigraci, získala doktorát filosofie na bernské univerzitě (a pak zaváděla dialektický materialismus na sovětských vysokých školách). Lékařskou fakultu v Bernu začal studovat také A. Chotinskij (avšak po roce zemřel na rychlé souchotiny). Grigorij Gurevič se výborně uplatnil v Dánsku

³³ Grigorij Goldenberg v *Petropavlovskoj kreposti*, in „Krasnyj archiv“: Istoričeskij žurnal Centrarchiva RSFSR, Moskva, GIZ 1922–1941, sv. 10, 1925, s. 328–331.

³⁴ Dejč, s. 85–86.

³⁵ Tamtéž, s. 152.

³⁶ RJE, sv. 1, s. 344.

a do Ruska se vrátil jako dánský konzul v Kyjevě, kde zůstal až do roku 1918.³⁷

To současně ukazuje, kolik talentovaných lidí bylo mezi těmito revolucionáři. Ti činorodí z nich, i když se ocitli nadlouho v sibiřském vyhnanství, nezatrpkli a nezbláznili se revoluční nečinností, ale zaměřili pozornost na ty národnosti, které žily kolem nich, studovali jejich jazyk, způsob života, psali o nich etnografická díla: Lev Šternberg psal o Giljácích, Tan-Bogoraz o Čukčech, Vladimír Jochelson o Jukagirech, Naum Gekker o fyzickém typu Jakutů³⁸, leccos vykonal i Moisej Krol v oblasti bádání o Burjatech.

Někteří židovští revolucionáři se s chutí přeorientovali na socialistické hnutí na Západě. Například V. Jochelson a A. Zundelevič při volbách do německé sněmovny se vrhli do předvolební agitace za sociální demokraty. Zundelevič byl dokonce zatčen za nedovolený způsob agitace. Anna Rozenštejnová byla ve Francii odsouzena za pouliční demonstraci, která narušila dopravu; Turgeněv jí vymohl, že ji jen vypověděli do Itálie, ale i tam byla dvakrát odsouzena za anarchistickou agitaci. (Později se provdala za F. Turatiho, udělala z něho socialistu a sama se stala první marxistkou v Itálii.) Abram (Abraham) Valt-Lesin z Minsku, který v budoucnu 17 let publikoval v Americe v socialistickém *Vorwärtsu*, značně ovlivnil začátky amerického dělnického hnutí.³⁹ (Tato cestička ještě čekala mnohé naše socialisty.)

Někteří revolucionáři, kteří emigrovali, prodělávali občas zklamání z revoluce. Například Moisej Veller, který se s hnutím rozešel a na Turgeněvovu přímluvu u Lorise-Melikova se vrátil do Ruska. (Brzy však spáchal sebevraždu.) Ještě bizarnější byla životní dráha Isaaka Pavlovského: jako „slavný revolucionář“ měl v Paříži přístup k Turgeněvovi, přes něj se seznámil s Emilem Zolou a Alphonsem Daudetem, napsal novelu o ruských nihilistech (Turgeněv ji dostal do *Věstníku Evropy*), pak se stal pařížským dopisovatelem listu *Nová doba* (*Novoje Vremja*, pod pseudonymem J. Jakovlev), a dokonce, jak píše Dejč, se projevil jako udatný „antisemita“, poté však požádal přímo cara, aby mu bylo odpuštěno, dostal kladnou odpověď a vrátil se Ruska.⁴⁰

Nicméně většina židovských revolucionářů spolu s revolucionáři ruskými patřili k řadovým bojovníkům revoluce nebo kamsi zmizeli. „Kromě několika vynikajících osobností... všichni ostatní moji soukmenov-

³⁷ Dejč, s. 61–62, 147–148, 157–162, 198–201, 203–216.

³⁸ JE, sv. 6, s. 284.

³⁹ RJE, sv. 2, s. 166; sv. 1, s. 205.

⁴⁰ Dejč, s. 84–85; Jochelson, in „Byloje“, 1918, č. 13, s. 53–75; J. Gurvič, *Pervyje jevrejskije rabočijsje kružki*, in „Byloje“, 1907, č. 6/18, s. 68.

ci byli lidé prostí a málo významní,⁴¹ píše Dejč.⁴¹ Sborník k dějinám revoluce⁴² z raného sovětského období uvádí mnoho jmen neznámých bojovníků revoluce. Na stránkách tohoto sborníku nacházíme desítky, ba stovky židovských jmen. A kdo si je dnes ještě pamatuje? Ale přitom všichni byli aktivní, každý z nich přispěl větší či menší hřívnou k rozkolísání státu.

Ovšem ne všichni z této první řady židovských revolucionářů se hned zapojili do šiků celoruské revoluce, ne každý se zřekl svého židovství. A. Liberman, znalec talmudu a věkem starší než jeho rodáci, druhové, už v roce 1875 navrhoval, aby se mezi židovskými masami dělala speciální propaganda socialismu. Společně s G. Gurevičem vydával v roce 1877 ve Vídni socialistický časopis v jidiš, který se jmenoval Emes (Pravda). A ještě předtím, v 70. letech, A. Zundelevič „vydal publikaci v hebrejštině“, která se také jmenovala Pravda. (L. Šapiro připouští, že mohla být „vzdálenou předehůdkyní Pravdy Trockého.“⁴³ Tento název měl dlouhou tradici.) Někteří, jako Valt-Lesin, trvali na spojení internacionalismu s židovským nacionalismem. „V jeho improvizovaných přednáškách a kázáních prorok Izaiáš a Karel Marx byli rovnoprávními autoritami.“⁴⁴ V Ženevě byla založena Židovská svobodná tiskárna⁴⁵, kde se tiskly letáky určené židovskému pracujícímu obyvatelstvu.

V některých městech vznikaly i samostatné židovské kroužky. „Ve Stanovách sociálně revolučního svazu Židů v Rusku“, vypracovaných na začátku roku 1876, kdy se Svaz zakládal, se uvádělo, že propaganda se musí vést v židovském jazyce, a že se dokonce musí založit mezi Židy Západního kraje „řada sociálně revolučních sekcí, federalizovaných jak mezi sebou, tak i s podobnými sekcemi Židů v zahraničí“. „Socialisté celého světa tvoří jedno bratrstvo“ a „organizace se musela pojmenovat „Židovská sekce ruské sociálně revoluční strany“.“⁴⁶

Gessen k tomu dodává, že činnost této organizace „se přímo mezi židovskými masami nesetkala s dostatečným pochopením“, proto většina židovských socialistů „věnovala svoje síly společnému dílu“, to znamená celoruskému.⁴⁷ A skutečně, jejich kroužky vznikaly nejen ve Vilně,

⁴¹ Dejč, s. 251.

⁴² *Istoriko-revolucionnyj sbornik* (dále IRS), za red. I. Něvského, ve 5 svazcích, Moskva, Leningrad, GIZ 1924-1926, sv. 1, 2.

⁴³ Leonard Schapiro, *The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement*, in *The Slavonic and East European Review*, sv. 40, Londýn, Athlone Press 1961-1962, s. 157.

⁴⁴ JM-2, s. 392.

⁴⁵ JE, sv. 13, s. 644.

⁴⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 213-214.

⁴⁷ Tamtéž, s. 214.

Grodně, Minsku, Dvinsku, Oděse, ale například i v Jelci, v Saratově a v Rostově nad Donem. V obširném dokumentu o zřízení tohoto Sociálně revolučního svazu Židů v Rusku si můžeme přečíst mnoho zvláštních myšlenek, například tuhle: „*Nic obyčejného nemá právo na existenci*, pokud to nemá racionální opodstatnění.“ (!)⁴⁸

Ke konci 70. let už ruské revoluční hnutí sklouzávalo k teroru: bouřlivácký bakuninismus tehdy definitivně zvítězil nad osvícenou orientací Lavrovovou. Od roku 1879 názor organizace Narodnaja volja, že národnické působení mezi rolníky nepřináší žádný užitek, převážil nad černopředělským odmítáním teroru. Jedině teror!! A dokonce – teror systematický! (A neznepokojovalo je ani, že na to prostí lidé nereagují a že z řad inteligence za nimi stojí jen nepatrný počet lidí.) Teroristické akce – a dokonce přímo proti carovi! – následovaly jedna za druhou.

Podle Dejče se začínajícího teroru narodovolců nezúčastnilo víc než 10–12 Židů, počínaje Aronem Gobstem (popraven), Solomonem Vittenbergem (v roce 1878 připravoval atentát na Alexandra II., roku 1879 byl popraven), Ajcikem Arončikem (účastnil se vyhození carského vlaku do povětří, odsouzen k doživotním nuceným pracím) a již jmenovaným Grigorijem Goldenbergem. Stejně jako Goldenberg byl brzy zatčen i A. Zundelevič, vynikající organizátor teroru, takže už se nemohl zúčastnit carova zavraždění. Aktivním individuálním teroristou byl Mloděckij. Dále pak Roza Grossmanová, Kristina Grinbergová a bratři Lev a Savelij Zlatopolští – jako pomocníci. (Něméně Savelij byl k 1. březnu 1881 členem výkonného výboru.) Gesja Gelfmanová patřila k hlavní skupině těch, kdo 1. března 1881 zabili cara Alexandra II. (pervomartovců).⁴⁹

Celá následující osmdesátá léta jsou obdobím úpadku a postupného zanikání narodnictví. Vláda získávala převahu, za příslušnost k revoluční organizaci bylo osm až deset let vězení – a to už bylo hodně. Ale revoluční hnutí mělo svou setrvačnost a jeho účastníci žili dál. Jako další můžeme tedy uvést Sofju Ginsburgovou, která se do revoluční činnosti zapojila až v roce 1887. Pokoušela se obnovit organizaci Narodnaja volja, velmi oslabenou vězněním jejích členů; už po skupině Alexandra Uljanova připravovala atentát na cara Alexandra III.⁵⁰ Někteří narodníci byli kdesi daleko ve vyhnanství, někteří se odtud vraceli a některé tam zrovna posílali. A přesto pokračovali v boji.

Jedním takovým výbuchem, který je znám a je popsán v pamětech, byla vzpoura v jakutské věznici roku 1889. Velké skupině politických

⁴⁸ IRS, sv. 1, s. 45.

⁴⁹ Dejč, s. 58–59; *Process dvadecati narodovolcev v 1882 g.*, in „Byloje“, 1906, č. 1, s. 227–284.

⁵⁰ RJE, sv. 1, s. 514.

vyhnanců oznámili, že budou etapově transportováni do Verchojansku a do vzdáleného Sredněkolymsku, kterému se vyhnanci rozhodně chtěli vyhnout. Většinu skupiny tvořili Židé. A navíc celé skupině snížili povolenou normu zavazadla na osobu: místo pěti pudů knih, oblečení a prádla, pěti pudů chleba a mouky, dvou pudů masa a k tomu ještě olej, cukr a čaj (to všechno samozřejmě na tažných sobech nebo na koních) byla povolená váha zavazadla snížena na pouhých pět pudů (cca 80 kg) celkem. Vyhnanci se rozhodli, že se budou bránit – předtím totiž už půl roku chodili volně po Jakutsku a stačili si od místních lidí opatřit zbraně. „Když stejně musíme zemřít, je lepší zemřít tak, aby se svět dozvěděl o zlořádech ruské vlády – zemřít tak, aby se v živých probudila chuť bojovat.“ Když pro ně přišli, aby je předvolali na policejní správu, začali po nadřízených střílet a policisté jim rovněž odpovíděli palbou. Spolu s N. Zotovem, který na vicegubernátora vystřelil první, dostali trest smrti L. Kogan-Bernštejn a A. Gausman. K doživotním nuceným pracím byl odsouzen sám memoárista známý O. Minor, velmi známý M. Goc, dále „A. Gurevič a M. Orlov, M. Bramson, M. Braginskij, M. Fundaminskij, M. Ufand, S. Ratin, O. Estrovičová, Sofja Gurevičová, Věra Gocová, Polina Perl (Karpovská), A. Bolotínová, N. Kogan-Bernštejnová“. Židovská encyklopedie dodává, že souzeno za tuto vzpouru bylo 26 Židů a 6 Rusů.⁵¹

V témže roce 1889 se z vyhnanství vrátil Mark Natanson a místo rozbitých národnických organizací začal dávat dohromady organizaci novou, nazvanou Právo lidu (Narodnoje pravo – narodopravci). Natanson už zažil začátky marxismu, přeneseného do Ruska z Evropy, a jeho boj s národnictvím, a usiloval o to, aby se revoluční hnutí nerozpadlo a součinnost s liberály aby trvala dál („nejlepší liberálové jsou poloviční socialisté“). Stejně jako dříve nechával rozdílné názorové odstíny stranou, protože důležité je, aby se teď všichni spojili a společnými silami svrhli samoděržaví; a názorové odstíny se budou řešit až v demokratickém Rusku. Jenže jeho organizace se tentokrát projevila jako liknavá, málo aktivní a krátkodechá. A upadly i požadavky na konspiraci. Jak to dobře vyjádřil Isaak Gurvič: „Protože se nedodrhuje konspirace, spousta lidí padne do drápů policii, ale dnes je revolucionářů tolik, že zřejmě nestojí za to počítat ztráty – když se kácí les, litají třísky!“⁵²

Celkový zlom v židovském uvědomění v Rusku po letech 1881–1882 musel samozřejmě zanechat jistou stopu i ve vědomí židovských revolucionářů. Tito chlapi nejprve opouštěli Židovstvo, ale později se mno-

⁵¹ O. S. Minor, *Jakutskaja drama 22 marta 1889 goda*, in „Byloje“, 1906, č. 9, s. 138–141, 144; JE, sv. 5, s. 599.

⁵² Gurvič, in „Byloje“, 1907, č. 6/18, s. 68.

zí vraceli – byl to „únik z židovského prostředí a návrat mezi lid“; „s židovským ghettem je spojen náš historický osud a z něj vyrůstá naše národní povaha“.⁵³ Před pogromy z let 1881–1882 „rozhodně nikoho z nás revolucionářů nenapadlo, že bychom se měli veřejně vyjádřit“ k úloze Židů v revolučním hnutí. Pogromy však vyvolaly „u... převážné části mých soukmenovců výbuch rozhořčení“. A tak „nejen židovská inteligence vůbec, ale i někteří židovští revolucionáři, kteří dříve neměli ani sebemenší vztah ke svému národu... si náhle uvědomili, že je jejich povinností zasvětit síly a schopnosti svým nespravedlivě pronásledovaným soukmenovcům“.⁵⁴ „Pogromy probudily dříve ukryté city a způsobily, že mládež je citlivější vůči strádání svého národa a národ vnímavější k revolučním idejím. Nechť se to stane základem iniciativy židovských mas“ a „my půjdeme vytrvale za svým cílem, jímž je odstranění dnešního státního zřízení“.⁵⁵

A navíc do toho přišly letáky organizace Narodnaja volja, vydané tak nečekaně na podporu židovských pogromů! Lev Dež vyjadřuje svou nejistotu v dopise Axelrodovi, který je z toho rovněž zmaten: „Židovská otázka je nyní pro revolucionáře prakticky téměř neřešitelná. Co mají například dělat v Baltě, kde bijí Židy? Když se jich člověk zastane... ,vyvolá nenávisť proti revolucionářům, kteří nejenže zabili cara, ale ještě k tomu podporují Židy‘... Strana to má teď velice, velice těžké, když má provádět mezi lidmi usmiřovací agitaci.“⁵⁶

Pochybnost vyslovil dokonce i zbožňovaný vůdce P. L. Lavrov: „Musím říci, že židovská otázka je nesmírně složitá a pro stranu, jejímž cílem je sblížit se s lidem a společně bojovat proti vládě, i nanejvýš obtížná... jednak je zde rozvášněný dav lidu, a přitom je potřeba mít tento lid pokud možno *na své straně*.“⁵⁷ A nebyl mezi ruskými revolucionáři sám, kdo nyní takto uvažoval. V 80. letech se mezi socialisty opět objevuje snaha přenést pozornost a agitaci na vlastní židovské kroužky, nejlépe dělnické – mezi Židy bylo však opravdového proletariátu málo: byli to hlavně truhláři, knihaři, ševci. Nejlépe se však pracovalo mezi typografy, byli vzdělanější. Isaak Gurvič vypráví, jak s Moisejem Churginem, Lvem Rogallerem a Josifem Reznikem „jsme se v Minsku rozhodli, že vytvoříme skupinky inteligentních dělníků“. Ale například v Bělostoku a v Grodně „žádné dělnické kroužky nebyly“, nepodařilo se získat do nich členy.

⁵³ J. Mark, *Pamjati I. M. Čerikovera*, in JM-2, s. 424–425.

⁵⁴ Dež, s. 3–4.

⁵⁵ I. Iljaševič /I. Rubanovič/, *Čto dělat jevrejům v Rossii*, in *Soblazn socializma*, s. 185–186.

⁵⁶ Šub, in JM-2, s. 134.

⁵⁷ Tamtéž, s. 133–134.

Vytvoření takových kroužků vyžadovalo určitou konspiraci: někdy to bývaly schůzky za městem, ale pokud se měly konat v bytech a soustavně, muselo se to vzít přes ruštinu a přírodovědu, a teprve podle výsledků této výuky vybírat kandidáty pro propagaci socialismu. Jak vysvětluje J. Martov, právě toto přípravné vyučování mnoho lidí do revolučních kroužků přitahovalo. „Ti šikovní a nápadití“, schopní samostatně podnikat, „byli právě ti, kteří přicházeli do našich kroužků a kteří se v nich vzdělávali a hlavně si zvykali mluvit rusky – protože ruština byla nejdůležitějším nástrojem v konkurenčním boji v maloobchodě i v podnikání“; „naši, šťastlivci“, kteří se tím dostali z postavení námezdního dělníka, se slavnostně zavázali, že už nikdy nebudou pracovat námezdně, jenže situace na trhu byla taková, že svůj slib nemohli dodržet.⁵⁸ Anebo to bylo tak, že dělník, který prošel těmito „vzdělávacími kroužky, zanechal svého zaměstnání a začal studovat jako „externista“.⁵⁹ Účast mládeže v těchto kroužcích narážela na nesouhlas, ba dokonce na odpor místní židovské buržoazie, která rychleji a lépe pochopila, kam to všechno povede.⁶⁰

Přesto se tu a tam něco podařilo, revolucionáři využívali socialistické brožury a letáky z londýnské tiskárny a sami podle svých sil vypracovávali „na všechny programové otázky sociálně demokratické odpovědi“. A takto se po celé jedno desetiletí zvolna připravovalo založení Bundu.

Avšak „mnohem více než policejní pronásledování brzdila naši práci začínající emigrace do Ameriky. My jsme ve skutečnosti školili socialistické dělníky pro Ameriku“. Isaak Gurvič ve svých stručných vzpomínkách na „první židovské dělnické kroužky“ má plno takovýchto doprovodných poznámek: agitátor student Švarc „později emigroval do Ameriky, nyní žije v New Yorku“. Na schůzce jakéhosi kroužku v bytě Josifa Reznika „byli dva dělníci, jeden tesař a jeden truhlář, oba jsou teď v Americe“. O dvě stránky dál se dozvíme, že i sám Reznik se po návratu z vyhnanství „vystěhoval do Ameriky“. Naopak z Ameriky přijel kvůli agitaci „mladý muž jménem Girsfeld... v současné době lékař v Minneapolisu“ a tam se ucházel jako socialistický kandidát o funkci guvernéra. „Jeden z nejčinnorodějších členů Abramovičova prvního kroužku Jakov Evirin... si odseděl rok ve vězení v Krestech a... odstěhoval se do Ameriky a nyní žije v New Yorku“. „Šmulevič („Kivel“) ... v roce 1889... byl nucen uprchnout z Ruska, do roku 1896 žil ve Švýcarsku, kde byl aktivním členem sociálně demokratických organizací“, potom se přestěhoval do Ameriky... žije v Chicagu“. Nakonec i autor vy-

⁵⁸ J. Martov, *Zapiski social-demokrata*, Berlín, Izdatelstvo Gržebina 1922, s. 187–189.

⁵⁹ N. A. Buchbinder, *Rabotčije o propagandistických kručach*, in *Soblazn socializma*, s. 250.

⁶⁰ Gurvič, in „Byloje“, 1907, č. 6/18, s. 65–68, 74.

právění: „V roce 1890 jsem i já opustil Rusko“, i když několik let předtím „jsme se... na to dívali jinak. Vést socialistickou propagandu mezi dělníky je *povinností* každého poctivého příslušníka inteligence; splácíme tím svůj ‚historický dluh‘ lidu. Mám-li se odpovědně zabývat propagandou, pak z toho jasně vyplývá, že mám právo žádat, abych mohl tuto povinnost vykonávat“. A když v roce 1890 přijel do New Yorku Gurvič, našel tam „ruský dělnický sebevzdělávací spolek“, v němž byli sami minščí řemeslníci, kteří vítali „ruský Nový rok“ „plesem minských socialistů“. ⁶¹ V New Yorku „místní socialistické hnutí... bylo ve své většině židovské“. ⁶² Jak vidíme, už tehdy nebyly oceány pro židovskou revoluční činnost tak závažnou překážkou, aby nemohla dále jednotně a vytrvale pokračovat. A toto živé spojení se později naplno projevilo v Rusku.

Významná část židovské mládeže se však od celoruské revoluční tradice ani v 80. a 90. letech neodchýlila a neodtrhla. Jak uvádí D. Šub, programy a pozdější restriktivní zákony Alexandra III. naopak ještě zvýšily její bojovnost.

A tehdy se ukázalo, že se musí přesvědčivě vysvětlit prostým ruským lidem, proč se revolučního hnutí účastní tolik Židů. Vzhledem k nízké úrovni vzdělání se pro populární brožury musely postupně vypracovávat argumenty i frazeologie. Ty pak fungovaly až do roku 1917, i přímo v tomto roce, a podle jedné takové brožury se dají reprodukovat.

Těžký byl osud ruského poddaného, vláda ho svírala v hrsti, ale ještě „horší byl úděl... chudého ruského Žida“, „výkonná moc se k němu chovala jako nafoukané panstvo a vysávala z něho všechnu sílu. Jeho život je nepřetržitě umírání hladu“, a přitom „jeho bratři v práci a v chudobě, ruští rolníci a dělníci... prozatím zaostali, se ho straní“. A potom následují jednotlivé vysvětlující otázky: „Považují ruští pracující lidé židovské kapitalisty za své nepřátele?“ Nepřátele jsou přece všichni kapitalisté, není snad pracujícímu člověku úplně jedno, jaký kapitalista ho odírá? Proč tedy obracet hněv zrovna proti kapitalistům židovským? – „Žid... nevlastní půdu... nemá kam jít“. Židé nesedlačí, „protože jim vláda nedovolovala žít na vesnici“. Ale ve svých koloniích jsou to „příčinliví zemědělci. Jejich pole jsou znamenitě obdělána... rukama Židů. A kolonisté se nezabývají žádnými vedlejšími činnostmi... Židé mají velmi rádi tvrdou zemědělskou práci“. – „Škodí židovská chudina hospodářským zájmům ruského dělného lidu?“ Židé se obchodem „nezabývají z lásky...“, ale z nouze: všechny cesty jsou pro ně uzavřené, a oni přece z něčeho musí být živi; „s radostí by svého obchodování zanechali, kdyby se mohli dostat ven z těsné klece“. A že jsou mezi Židy podvodníci, za to může carská vláda. – „Židovští dělníci zahájili

⁶¹ Tamtéž, s. 66–68, 72–77.

⁶² J. Krepljak, *Posleslovije k statje Lesina*, in JM-2, s. 592.

boj za zlepšení svého postavení už v době, kdy téměř v celém ostatním Rusku žili pracující lidé v porobě.“ Židovští dělníci „byli první, kdo ztratili trpělivost“; „a další desetitisíce Židů jsou členy ruských socialistických stran. Šířili po celé zemi nenávisť ke kapitalistickému zřízení a k carské vládě“, čímž prokázali „dobrou službu ruskému dělnému lidu“ a za to je ruští kapitalisté nenávidí. – Vláda se „prostřednictvím policie zúčastnila přípravy pogromů a posílala na pomoc pogromistům policii a vojsko“; „naštěstí... dělníci a rolníci se pogromů účastnili velmi zřídka“. – „Ano, židovské pracující masy nenávidí neodpovědnou carskou vládu“, „s vědomím vlády židovským nemluvnatům rozbíjeli hlavy o stěnu... židovské ženy – od stařen po malá děvčátka – na ulicích znásilňovaly“. Ale „je to nestydatá lež, když někdo říká, že Židé jsou nepřátelé ruského lidu... Jak by mohli nenávidět Rusko? Mají snad nějakou jinou vlast?“⁶³

Revoluční tradice se občas až překvapivě připomene. Kdysi, v roce 1876, byl A. Bibergal odsouzen za účast na demonstraci na Kazaňském náměstí. Jeho nejstarší dcera vstoupila na vysokou školu v Petrohradě – a v roce 1901, přesně v roce 25. výročí tábora lidu na Kazaňském náměstí, tam byla zatčena. (A v roce 1908 byla jako členka eserské skupiny odsouzena k nuceným pracím za atentát na velkoknížete Vladimíra Alexandroviče.)

Ostatně ruští revolucionáři rok od roku stále více potřebovali s Židy spolupracovat, stále více si uvědomovali, že v revoluci mohou Židů využít jako zápalné směsi, že mohou využít dvojí vlny jejich hněvu: proti restrikcím národnostním a proti restrikcím ekonomickým. V roce 1883 v Ženevě vzniká jako základ nově se rodící ruské sociální demokracie skupina Osvobození práce. Založili ji – zároveň s Plechanovem a Věrou Zasuličovou – L. Dejč a P. Axelrod.⁶⁴ (Když v roce 1885 Ignatov zemřel, nastoupil na jeho místo Ingerman.)

Na jejich podporu se v Rusku formovalo z rozptýlených a poztrácených černopředělců (kterých bylo mnohem víc než narodovců) další hnutí, které následuje skupinu Osvobození práce, říkalo se jim „osvobození“. Mezi nimi bylo hodně židovské mládeže; z těch známějších jmenujme Izraela Helphanda (pozdějšího všemocného Parvuse) a Rafaela Solovejčika. V roce 1889, kdy byl zatčen Solovejčik, který navštívil mnoho ruských měst, aby tam rozjel revoluční činnost, lidé procházející jeho vyšetřovacím spisem byli patrně také osvobození a mezi nimi se vyskytla i židovská jména.⁶⁵ K témuž sociálně demokratickému

⁶³ Abramova, *Vragi li trudovomy narodu jevrei*, Tiflis, Izdatělskaja komissija krajevogo sověta Kavkazskoj armii 1917, s. 5–31.

⁶⁴ Dejč, s. 136.

⁶⁵ IRS, sv. 2, s. 36, 38–40.

směru patřil i David Goldendach, pozdější dosti známý bolševik Rjazanov (který právě v roce 1889 uprchl z Oděsy do zahraničí, aby se vyhnul vojenské povinnosti).⁶⁶

Ale i skupina narodovců, dokonce i po jejich rozbití, byla „dosti početná. Patřili do ní například: Dembo, Rudevič, Mandelštam, Boris Rejnštejn, Ljudvig Nagel, Bek, Sofja Šencisová, Filipeo, Leventis, Šef-tel, Varnechovskij a další“.⁶⁷

Takže zde ještě byly síly, které spolu mohly soutěžit a vést teoretické diskuse mezi narodovci, černoperedělci a osvobození. Třísvalkové dílo z 20. let sovětského Ruska Sborník k dějinám revoluce (Istoriko-Revolutionnyj Sbornik), z něhož zde vycházíme, zachycuje úporný, mnohmluvný proud těchto diskusí, které se vedly s představou, že jsou důležitější a vznešenější než všechno světové myšlení a světové dějiny dohromady; v jejich podrobnostech najdeme tak zdrcující materiál o duchovní úrovni ruských revolucionářů z 80. – 90. let, že se snad ještě dočká svého badatele.

Od třicátých sovětských let 20. století namísto domýšlivého, podrobného a jmenovitého vypočítávání kdečeho a kdekoho, kdo měl co společného s revolucí, nastává v publikacích o politických dějinách jakési nepřirozené tabu o tom, jakou úlohu hráli Židé v ruském revolučním hnutí a kolik jich v něm pracovalo, a pokud na to někdo poukáže, nese se to od té doby nelibě. Avšak každé záměrné zamlčování v historii je nemravné i nebezpečné a vyvolává to později jen opačné zveličování.

Jak se praví v Židovské encyklopedii, „zhodnotit skutečný význam židovského elementu v celoruském osvobozovacím hnutí a vyjádřit ho přesně statisticky není dnes možné“,⁶⁸ ale dáme-li dohromady různé prameny, rýsuje se nám přece jen jakýs takýs obraz.

Gessen sděluje, že „z 376 osob, trestně stíhaných za velezradu v prvním pololetí roku 1879, Židé tvořili jen 4 %“, ale ze souzených před senátem v průběhu roku 1880 „z 1054 osob Židé tvořili 6,5 %“.⁶⁹ Podobné odhady můžeme najít i u jiných autorů.

Ale jak plynula desetiletí, objevuje se v revolučním hnutí Židů čím dál víc a jejich úloha stoupá a sílí. V prvních letech sovětské moci, kdy se to ještě považovalo za chloubu, významný komunista M. A. Lurje (Larin) nám sdělil: „V carských věznicích a ve vyhnanství Židé obvykle tvořili asi tak čtvrtinu trestanců a vyhnanců.“⁷⁰ Marxistický historik

⁶⁶ Tamtéž, s. 198–199.

⁶⁷ Tamtéž, s. 36.

⁶⁸ JE, sv. 13, s. 645.

⁶⁹ J. Gessen, sv. 2, s. 212.

⁷⁰ J. Larin, *Jevrei i antisemitizm v SSSR*, Moskva, Leningrad, GIZ 1929, s. 51.

M. N. Pokrovskij odhadoval podle údajů z různých sjezdů, že „Židé tvořili asi čtvrtinu až třetinu organizační složky všech revolučních stran“. ⁷¹ (Současná Židovská encyklopedie toto hodnocení zpochybňuje.)

V roce 1903 premiér Vitte při schůzce s Theodorem Herzlem uvedl, že z Židů, kterých je v Rusku necelých 5 % obyvatelstva, tj. 6 milionů ze 136 milionů, se rekrutuje 50 % revolucionářů. ⁷²

Generál N. N. Suchotin, velitel Sibiřského vojenského okruhu, sestavil k 1. lednu 1905 statistiku osob podléhajících dozoru na celé Sibiři podle národností. Ukázalo se, že Rusů bylo 1898 (42 %), Židů 1678 (37 %), Poláků 624 (14 %), Kavkazanů 147, obyvatel Pobaltí 85, jiných národností 94. (Tyto údaje se samozřejmě týkají pouze vyhnanců, nikoli vězňů a odsouzených k nuceným pracím, a jen za rok 1904, přesto poskytují jakousi představu). Ještě je tam zajímavý druhý řádek: „včetně těch, co se skrývají.“ Také zde se procentní poměr mění takto: Rusů je 17 %, Židů 64 %, ostatních 19 %. ⁷³

Uveďme, co dosvědčuje V. Šulgin: V roce 1899 přišly do Kyjeva zprávy o studentských nepokojích v Petrohradě. „Dlouhé univerzitní chodby byly plné hlučících studentů. Překvapilo mne, že mezi nimi převládali Židé. Jestli jich bylo více nebo méně než Rusů, to nevím, ale určitě „převládali“, tj. řídili tuto tlačící se směsici ve školních uniformách.“ Potom začali z poslucháren vyhazovat profesory a nestávající studenty. Pak tato „čistá, svatá mládež“ zfalšovala fotografie, které zachycovaly, jak kozáci bijí studenty; ty snímky byly vydávány za momentky podle skutečnosti, byly to však fotografie podle kreseb. „Ne všichni Židé byli levicoví... někteří židovští studenti byli na naší straně“ – za to si pak hodně vytrpěli, na veřejnosti se proti nim štválo. A dále: „Židé se opravdu významně zasloužili o revolucionování studentů na univerzitách, ač tomu jejich počet v zemi naprosto neodpovídal.“ ⁷⁴

Miljukov tomu říkal: „legendy o revolučnosti Židů... oni /lidé kolem vlády/ potřebují legendu, stejně jako primitivní člověk potřebuje rytmovanou prózu“. ⁷⁵ Ale G. P. Fedotov naopak napsal: „Židovstvo... duchovně svobodné od 80. let... stejně jako ruská inteligence v době Petra Velikého, je maximálně nezakořeněné, vědomě internacionalistické a neobyčejně aktivní... a okamžitě zaujímá v ruské revoluci vedoucí

⁷¹ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (dále KJE), 1976 (vydávání pokračuje), sv. 7, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin 1994, s. 598.

⁷² G. Svět, *Russkije jevrei v sionizme i v stroitel'stve Palestiny i Izrailja*, in KRJ-1, s. 258.

⁷³ *Iz istorii borby s revoliucijev v 1905 g.*, in „Krasnyj archiv“, 1929, sv. 52, s. 229.

⁷⁴ V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nraivsja...“: *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž, 1929, s. 53–54, 191.

⁷⁵ *Gosudarstvennaja duma – četvortyj sozryv* (dále GD-4), stenografický záznam, zasedání 5, Petrohrad, 1917, jednání 18, 16. pros. 1916, s. 1174.

místo... Na mravním profilu ruského revolucionáře Židovstvo zanechalo výrazný a temný otisk.“⁷⁶ Od 80. let ruská a židovská inteligence splývá nejen ve společné revoluční činnosti, ale i ve všech duchovních výstřelcích a zejména v plamenném a chaotickém hlásání nereálných cílů. Obyčejné současníci, jakou byla Zinaida Altanská z Orla, korespondentka spisovatele Fjodora Krjukova, se na počátku 20. století tato židovská mládež jevila takto: „... jsou vynalézaví a rádi bojují. A jaké mají plány – velkorysé, odvážné! Mají v sobě něco svého, co si protřpěli a co je vzácné. Moc mě to mrzí a moc jim závidím!“ – to znamená, že ruská mládež taková nebyla.

M. Agurskij na to má tento názor: „Účast v revolučním hnutí byla jakousi ‚slušnější‘ asimilací“ než asimilace obyčejná, která vyžadovala křest; a navíc to vypadalo docela ušlechtilé, protože to zároveň bylo i jakoby vzpourou proti vlastní židovské buržoazii⁷⁷ – i proti vlastnému náboženství, které nyní pro revolucionáře nic neznamenal.

Nicméně tato „slušná“ asimilace vůbec nebyla úplná, nebyla dokonce ani opravdová: mnozí ukvapení mladí lidé se od svého prostředí odtrhli, v ruském prostředí však nezakořenili – a to je právě onen materiál, bez kterého to v *inter-nacionalismu* nejde.

A protože židovská rovnoprávnost zůstávala jedním z hlavních hesel celoruského revolučního hnutí, každý židovský mladík, který se dal k ruské revoluci, si uchovával v hlavě a srdci pocit, že i nadále slouží zájmům Židovstva: tím, že se věnuje revoluci, bojuje zároveň za židovskou rovnoprávnost. Parvus razil heslo, které vždy hájil a vštěpoval mladým (a vytkl si je za svůj celoživotní úkol): Židé v Rusku se mohou osvobodit jedině tak, že svrhnou carskou moc. Tuto představu udržovala v Židech starší, zámožná, zralá část ruského Židovstva, a vůbec ne jejich část dobrodružná: pro tu bylo od konce 19. století typické, že byla neustále podrážděna způsobem, jakým se v Rusku vládne, – a v tomto ideologickém poli byla ostatně mládež vychovávána už i před svým odstěpením od Židovstva. I významný bundovec M. Rafes si všiml, že na přelomu 19. a 20. století „židovská buržoazie prozrazovala své tužby a naděje, které vkládala do rozvoje revolučního hnutí... dřívější záporný vztah k němu musel být nyní vystřídán sympatiemi“.⁷⁸

G. Geršuni u soudu vysvětloval: „Vaše pronásledování nás zahnilo do revoluce.“ Toto vysvětlení má však ve skutečnosti kořeny v židovské i v ruské historii, i v jejich průsečíku.

⁷⁶ G. P. Fedotov, *Židovští Rusové*, sb. statěj (1918–1931), Paříž, YMCA-Press 1967, s. 113–114.

⁷⁷ M. Agurskij, *Sovmestim li sionizm i socializm?*, in „22“, Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligenции iz SSSR v Izraile, Tel Aviv, 1984, č. 56, s. 150.

⁷⁸ M. Rafes, *Nacionalističeskij „uklon“ Bundu*, in *Soblazn socializma*, s. 276.

Poslechněme si G. A. Landaua, předního židovského publicistu. Už po roce 1917 napsal: „Kolik asi bylo židovských buržoazních nebo měšťanských rodin, kde by rodiče, měšťané a buržoové, nehleděli s pochopením, někdy i s hrdostí, v krajním případě lhostejně na to, jak jejich děti podléhají módní šabloně jedné z módních revolučně socialistických ideologií?“ Ostatně i oni sami „podvědomě tíhli k ideologii, která se postavila proti utlačovatelům obecně, aniž chápali, v čem spočívá protest a v čem útlak“. A tak „se v židovské společnosti postupně prosadila hegemonie socialismu... – odmítání občanské společnosti a moderního státu, pohrdání buržoazní kulturou a dědictvím věků; toho posledního se Židé dokázali odříct o to snadněji, že se tohoto svého dědictví do značné míry zřekli již dříve v průběhu svého poevropšňování. Revoluční ideje „v židovském prostředí... byly... zhoubné dvojnásob“ – jednak vůči Rusku, jednak vůči nim samým. Ale „co do intenzity se v židovském prostředí rozšířily relativně více než v ruském“.⁷⁹

Kyjevský klenotník Maršak (který svými šperky vyzdobil i kyjevské chrámy) dosvědčuje, že „dokonce i mezi buržoazií, mezi tou velkou, jsem se nakazil /revolucionářstvím/“.⁸⁰ Totéž ostatně vidíme i v onom duchovně dynamickém náboji, který se v mládí vytvořil v mladém Bogrovovi, i když vyrůstal ve velmi zámožné rodině. Jeho otec, liberál a boháč, ponechával synovi, teroristovi, úplnou svobodu. Také teroristé bratři Gocové pocházeli z rodů dvou moskevských židovských magnátů Goce a Vysockého, majitele továrny na čaj, multimilionáře, a dědové nejenže vnukům v jejich činnosti nebránili, ale dokonce eserské straně darovali statisíce rublů.

„Řady socialistů byly plné Židů,“ pokračuje Landau.⁸¹ A. I. Gučkov v jednom svém projevu v dumě (1909) uvedl svědectví mladé eserky; mezi jinými důvody svého zklamání „uváděla i to, že celého revolučního hnutí se zmocnili Židé, kteří ve vítězství revoluce spatřují své vlastní vítězství“.⁸²

Revoluce strhla Židovstvo po celé vertikále, píše I. O. Levin: „Revoluční živelnosti podlehly nejen sociálně slabší vrstvy židovského obyva-

⁷⁹ G. A. Landau, *Revolucionnyje iděi v jevrejskoj obščestvennosti*, in *Rossija i jevrei*, sb. 1 (dále RiJ), Otčestvennoje objediněnije russkich jevrejev zagranicej, Paříž, YMCA-Press 1978 (přepřac. Berlín, Osnova 1924), s. 106–109.

⁸⁰ A. O. Maršak, *Intervju radiostancii „Svoboda“*, in „Vospominaja o revoljucii 1917 goda“, Int. č. 17, Mnichov, 1965, s. 9.

⁸¹ Landau, in RiJ, s. 109.

⁸² A. Gučkov, *Reč v Gosudarstvennoj dume 16 dek. 1909 (po zaprosu o vzryve na Astrachanskaj ulice)*, in *A. I. Gučkov v Treťej Gosudarstvennoj dume (1907–1912 gg.)*, sborník řečí, Petrohrad, 1912, s. 143–144.

telstva v Rusku,“ ale tomuto hnutí „nemohly nepodlehout ani značné kádry polointeligence a inteligence v židovském národě“ (kterážto polointeligence, jak píše dále, v dvacátých letech „patří beze sporu k nejaktivnějším agentům sovětského režimu“). „Ještě více jich bylo mezi ‚externisty‘ všech kategorií“, „počínaje zubařskou a konče univerzitní, kteří si pro sebe vymohli právo pobytu mimo pásmo židovského osídlení. Tyto elementy židovského národa, které už ztratily kulturní náplň starého Židovstva, se zároveň odcizily nejen kultuře ruské, ale i jakékoli kultuře vůbec. Jejich duchovní prázdnota, skrývající se pod slupkou povrchně odkoukané evropské kultury, způsobila, že Židé, kteří byli nakloněni materialismu už proto, že se zabývali převážně obchodem a průmyslem, byli nadmíru vnímaví k materialistickým politickým učením... Racionální myšlení, tak typické pro Židy... jim umožňuje přijmout doktrínu podobné revolučnímu marxismu“.⁸³

Spoluautor téhož sborníku V. S. Mandel uvádí: „Ruský marxismus ve své čisté podobě, okopírovaný z německého, nikdy nebyl ruským národním hnutím, a pro revolučně naladěnou vrstvu ruského Židovstva, již nepůsobilo nejmenší potíže seznámit se se socialistickým učením z německých knih, bylo přirozené, že se významnou měrou účastnila přesazování tohoto cizokrajného plodu do ruské půdy.“⁸⁴ F. A. Stěpun se vyjádřil takto: židovská mládež ve svých smělejších diskusích uváděla citáty z Marxe o tom, v jaké formě má ruský mužik vlastnit půdu. Marxistické hnutí v Rusku začalo mezi židovskou mládeží v pásmu židovského osídlení.

Při rozvíjení této myšlenky Mandel připomíná „Protokoly sionských mudrců... tento nehorázný a zavilý falzifikát“. Takže „tito Židé spatřují ve fantasmagoriích Protokolů zlý úmysl antisemitů vyhladit Židovstvo“, a přitom jsou „sami více méně pro to, aby se svět postavěl na nových základech, a věří, že revoluce znamená krok k uskutečnění království božího na zemi; nyní už židovský národ neodsuzují, ale chválí ho a připisují mu úlohu vůdce lidových hnutí za svobodu, rovnost a sociální spravedlnost, vůdce, který pro dosažení tohoto vysokého cíle klidně zničí existující státní a sociální zřízení“. A uvádí jako příklad extrémní výrok v knize Frice Kana Židé jako kulturní rasa a kulturní národ: „Mojžiš 1250 let před Kristem jako první v dějinách proklamoval lidská práva... Kristus zaplatil životem za hlásání *komunistických manifestů* v kapitalistickém státě“; a „v roce 1848 vzešla bellemská hvězda podruhé – a opět nad střechami Judeje: Karel Marx“.⁸⁵

⁸³ I. O. Levin, *Jevrei v revolucii*, in RiJ, s. 150–152.

⁸⁴ V. S. Mandel, *Konservativnyje i razrušitelnyje idej v jevrejstve*, in RiJ, s. 199.

⁸⁵ Mandel, in RiJ, s. 172–175.

A tak „z tohoto společného lůna blahověle k revoluci... se pak štěpí jednotlivé proudy židovského veřejného mínění, které jsou nemožně fantastické a dětinsky náročné, a proto nezadržitelně vedou ke zmatení, a to nejen ke zmatení ruskému, ale ke zmatení doby vůbec“.⁸⁶

Ale s jakou důstojnou solidností a s jakými přísliby vstupuje do vědomí intelektuálního Ruska marxismus! Revoluce konečně získala jednak vědeckou základnu, jednak naprostou nezvratnost tezí a prognóz!

Mezi mladými marxisty byl i Julij Cederbauin, který byl později jako významný předák menševiků znám pod jménem Martov; to on společně se svým nejbližším přítelem Leninem založil Svaz boje za osvobození dělnické třídy (celoruské), ale protože neměl protekci jako Lenin, který byl vypovězen do vládního Minusinského kraje, odpykal si tři roky vyhnanství v kraji Turuchanském. Pak se opět společně s Leninem podílí na vydávání Jiskry a připravuje síť jejích propagátorů.

Avšak ještě předtím, než začal spolupracovat s Leninem na vytvoření celoruské sociálně demokratické strany, Martov, který tehdy žil ve Vilně, vypracoval kolem roku 1895 ideologické a organizační zásady Všeobecného židovského dělnického svazu v Litvě, Polsku a Rusku. Jejich stěžejní myšlenkou bylo: od nynějška se zaměřit na agitaci mezi židovskými masami, nikoli na propagandu v kroužcích; a aby se socialistická agitace přizpůsobila masám, „musí být židovštější“, což mimo jiné znamená, že musí být přeložena do jidiš. Ve svém programovém prohlášení zdůvodňoval založení nového Svazu takto: „My jsme ve všem spoléhali na hnutí ruské dělnické třídy a sebe jsme považovali jen za přívěsek celoruského dělnického hnutí... a pozapomněli jsme udržet si spojení s židovskými masami, které neumějí rusky.“ Ale mezitím, „aniž jsme si to uvědomili, jsme pozvedli židovské hnutí na takovou úroveň, jaké ruské hnutí dosud nedosáhlo“. Teď nastal čas osvobodit sebeuvědomění židovského dělnického hnutí „z duchovního útlu, kterému ho podrobuje buržoazie“ židovská, která je tou „nejubožejší a nejpodlejší buržoazií na světě“, nastal čas „vytvořit výhradně židovskou dělnickou organizaci, která by byla vůdkyní a vychovatelkou židovského proletariátu“. „Národní charakter našeho hnutí“ Martov považoval za vítězství nad buržoazií, ale přitom „jsme zcela uchránění... před nacionalismem“.⁸⁷ Ihned v následujícím roce 1896 Plechanov na kongresu Socialistické internacionály nazval židovské sociálně demokratické hnutí „avantgardou dělnické armády v Rusku“.⁸⁸ A skutečně: Bund vznikl (Vilno, 1897) o půl roku dříve, než byla založena

⁸⁶ I. M. Bikerman, *Rossija i russkoje jevrejstvo*, in RiJ, s. 54.

⁸⁷ J. Martov, *Povorotnyj punkt v istorii jevrejskogo rabočego dvizženija*, in *Soblazn socializma*, s. 249, 259–264; JE, sv. 5, s. 94.

⁸⁸ G. I. Plechanov *o socialističeskom dvizženii sredi jevrejev*, in *Soblazn socializma*, s. 266.

Sociálně demokratická dělnická strana Ruska (SDDSR). A dále: I. sjezd SDDSR se již ve štafetě konal v Minsku (kde také sídlil ústřední výbor Bundu) v roce 1898. Židovská encyklopedie uvádí, že „z osmi delegátů... bylo pět Židů, a to představitelé kyjevského listu Dělnické noviny (*Rabočaja gazeta*) B. Ejdelman, N. Vigdorčik... /a/ Bundu – A. Kremer, A. Mutnik, Š. Kac. (Ještě tam byli R. Radčenko, Petrusevič a Vannovskij.) Členy trojčlenného ústředního výboru, který na sjezdu vznikl, se stali A. Kremer a B. Ejdelman“.⁸⁹ Tak se rodila ruská sociální demokracie v nejužším příbuzenství s Bundem. (A dále: ještě před založením Jiskry bylo redigování bundovských novin nabídnuto – Leninovi).⁹⁰

Nebyla to náhoda, že Bund vznikl právě ve Vilně. Vilno bylo „litevským Jeruzalémem“, Vilno mělo vždy významnou židovskou inteligenci, přes Vilno proudily ze Západu všechny dodávky ilegální literatury pro Petrohrad a pro Moskvu.⁹¹

A tak se Bund, navzdory své internacionální ideologii, „stal nacionalizujícím činitelem židovského života“, přestože se „jeho vůdcové nacionalismu vyhýbali jako malomocenství“. (A jako se mu ruští sociální demokraté úspěšně vyhýbali až do konce.) Přestože Bund začal dostávat značnou peněžní pomoc od zámožných židovských kruhů ze zahraničí, prosazoval zásadu, že už neexistuje jednotný židovský národ, a zavrhoval i myšlenku „světového židovského národa“;⁹² tvrdil, že i v Židovstvu existují dvě nepřátelenné třídy. (Bund se obával, aby nacionalistické židovské názory „nezatemnily třídní uvědomění proletariátu“.)

Avšak po pravdě řečeno židovského proletariátu bylo málo: Židé šli jen velmi zřídka pracovat do továrny jako dělníci. F. Kon k tomu má toto vysvětlení: „Pro Žida bylo potupné, když nebyl samostatným podnikatelem“, třeba docela nepatrným – řemeslníkem nebo tovaryšem: ten má vždycky naději, že si pořídí vlastní dílnu. „Zatímco jít pracovat do továrny znamenalo ztratit iluze, že bude někdy sám sobě pánem: proto se práce v továrně považovala za pokoření, za hanbu.“⁹³ (A navíc pro tovarníky bylo nevýhodné brát dělníky, kteří měli volno v sobotu, a ne v neděli.) Proto Bund prohlásil za „židovský proletariát“ i řemeslníky, i drobné obchodníky, i kupecké příručí (vždyť podle Marxe „proletářem“ je každý, kdo pracuje za mzdu), a dokonce i obchodní makléře. A teď je všechno bylo nejen možné, ale i nutné revolucionovat a vrhnout

⁸⁹ KJE, sv. 7, s. 596.

⁹⁰ V. I. Lenin, *Sočinenija*, ve 45 svazcích, 4. vyd., Gospolitizdat 1941–1967 (dále – Lenin, 4. vyd.), sv. 5, s. 465–464, 518.

⁹¹ Šub, in JM–2, s. 157.

⁹² Aronson, *I' borbe za...*, in KRJ–1, s. 222.

⁹³ *Revolucionnoje dvizenije sredi jerrejer*, in sb. 1, Moskva, Vsesojuznoje obščestvo politkatoržan i ssylno-poselencev 1950, s. 25.

proti samoděržaví. Bund dokonce prohlásil, že Židé jsou „nejlepší proletáři na světě“.⁹⁴ (Ostatně Bund se nebránil úkolu „zintenzivnit práci mezi křesťanskými dělníky“.)

G. B. Sliozberg, kterému byly sympatie k socialismu na hony vzdálené, o tom píše: obrovská propaganda ze strany Bundu a některé jeho akce „Bund poškodily, ale hlavně způsobily přímou škodu židovskému obchodu a židovskému průmyslu, který se právě začínal rozvíjet“. Bund popichoval čtrnáctileté a patnáctileté učedníky proti mistrům, u kterých se učili; bundovci vytloukali okna „v židovských lepších domech“. A „v den největšího židovského svátku Jom kipur tlupa bundovské mládeže vtrhla do velké synagogy (ve Vilně), zabránila přítomným pokračovat v modlitbě, popíjela pivo a ztropila tam neslýchanou výtržnost...“⁹⁵

Přes všechny svůj třídní zápal se Bund čím dál víc dostával do celosvětového proudu, který byl vlastní i buržoaznímu liberalismu: „V kulturním světě se víc a více šíří myšlenka, že národnostní idea hraje významnou roli v probuzení lidského sebevědomí, že přiměla i teoretiky z proletářských kruhů k volnějšímu pojetí národnostní otázky“ a v Bundu „začaly být asimilační tendence postupně vytlačovány tendencemi nacionálními.“⁹⁶ Totéž tvrdí i Žabotinskij: „Bund... jak se rozrůstá, nahrazuje kosmopolitní ideologii ideologií národnostní.“⁹⁷ Abram Amsterdam, „jeden z prvních význačných činitelů Bundu“, předčasně zesnulý, „se pokoušel uvést v soulad marxistické učení s idejemi národnostními“.⁹⁸ Roku 1901 na řádném sjezdu Bundu jeden z budoucích vůdců roku 1917 Mark Liber (M. I. Goldman), tehdy dvacetiletý mladík, prohlásil: „Až dosud jsme byli většinou kosmopolitní. Musíme se stát národními. Nebojme se toho slova. Národní neznamená nacionalistický.“ (Kéž bychom tohle pochopili po devadesáti letech i my!) A přestože se rezoluce tohoto bundovského sjezdu vyslovila proti „rozněcování národnostního citění, které vede k šovinismu“, zároveň se vyslovila i pro národnostní autonomii Židů „bez ohledu na území, kde žijí“.⁹⁹

Toto heslo národnostní autonomie Bund potom ještě několik let používal ve veřejné agitaci i za kampaně politických banketů v roce 1904,

⁹⁴ S. Dimanštejn, *Revolucionnoje dviženije sredi jevrejev*, in sb. 1905: *Istorija revolucionnogo dviženija v otdělnych očerkach* (dále „1905“), za red. M. N. Pokrovského, sv. 3, 1. vyd., Moskva, Leningrad, GIZ 1927, s. 127. 158, 156.

⁹⁵ G. B. Sliozberg, *Děla minulých dnů: Zapiski russkogo jevreja*, ve 3 svazcích, Paříž, 1933–1954, sv. 3, s. 136–137.

⁹⁶ JF, sv. 3, s. 337.

⁹⁷ V. Žabotinskij, *I veděnie*, in Ch. N. Bjalik, *Pesni i poemy*, Petrohrad, Izd. Zalcman 1914, s. 36.

⁹⁸ JF, sv. 2, s. 354.

⁹⁹ Aronson, *I borbe za...*, in KRJ-1, s. 220–222.

ačkoli si asi sotvakdo uměl přesně představit, co znamená autonomie bez území. Bylo tam například zakotveno právo každého Žida používat jen židovský jazyk ve styku s místní samosprávou a se státními úřady – jak tohle provést? (To by přece muselo platit i pro příslušníky každé jiné národnosti, ne?) Stojí za to poznamenat, že přes svůj socialistický náter Bund se „v sociálně demokratickém programu“ vyslovoval „proti požadavku obnovení Polska... a proti ustavujícím schůzím v okrajových oblastech Ruska“.¹⁰⁰ Takže nacionalismus – jen pro ně?

Bund tedy přijímal za členy pouze Židy. A když už se dal touto cestou, ačkoli byl ostře antiklerikální – kvůli důslednosti už nepřijímal ani Židy, kteří změnili náboženství. Paralelní ruské sociálně demokratické organizace Bund začal nazývat „křesťanskými“, ale jak to vymyslet jinak? A tím pochopitelně náramně urážel Lenina:¹⁰¹ cože, on – a „křesťan“?!...

A tak Bund byl vlastně masivním pokusem hájit židovské zájmy odděleně od zájmů celoruských. Sliozberg konstatuje: „Bund svou činností způsobil, že mezi židovskými pracujícími vzrostl pocit jejich vlastní důstojnosti a že si uvědomili svá vlastní práva.“¹⁰²

Vzájemné vztahy Bundu a SDDSR měly i nadále své potíže. Ostatně podobně tomu bylo i s Polskou socialistickou stranou, PPS, která se k němu od samého zrodu Bundu chovala „krajně zaujatě“ a prohlásila, že „izolovanost Bundu ho staví do postavení našeho nepřítele“.¹⁰³ Při svém silicím nacionalistickém zaměření se Bund ani nemohl nestřetnout s jinými odnožemi ruské sociální demokracie.

Lenin popisuje svůj a Martovův spor s Plechanovem v září 1900 v Ženevě: „Náš postoj k Židovskému svazu (Bundu) Plechanova strašlivě pobuřuje. Prohlašuje, že to není sociálně demokratická organizace, ale organizace vydřidušská, vykořisťující Rusy, říká, že naším cílem musí být dostat Bund ze strany, že židé jsou sami šovinisté a nacionalisté, že ruská strana musí být ruská, a ne aby si ji ‚osedlalo‘ ‚hadí plemeno‘... Plechanov trval dál na svém. Říkal, že židy prostě ještě neznáme a nemáme dost životních zkušeností z jednání s nimi.“¹⁰⁴ (Jakpak asi bylo Martovovi, prvnímu průkopníkovi Bundu, když musel tohle všechno vylechnout?!)

V roce 1898 Bund, i když vznikl dříve, souhlasil se vstupem do SDDSR, nechtěl však, aby tam vstupovali jednotliví členové nebo skupi-

¹⁰⁰ JE, sv. 5, s. 99.

¹⁰¹ Lenin, *Spisy*, 2. čs. vyd., sv. 7, Praha, Svoboda 1981, s. 140–141.

¹⁰² Sliozberg, sv. 2, s. 258.

¹⁰³ JE, sv. 5, s. 95.

¹⁰⁴ Lenin, *Spisy*, 2. čs. vyd., sv. 4, Praha, Svoboda 1980, s. 342–343.

ny, ale Bund jako celek, a to s právem úplné autonomie v židovských záležitostech, to jest s právem být v celoruské straně a účastnit se její činnosti, ta by se ale do židovských záležitostí neměla plést. Tak to bylo i dohodnuto. Nicméně začátkem roku 1902 Bund zjistil, že autonomie, kterou tak snadno získal na I. sjezdu SDDSR, je mu málo, že chce být v SDDSR jako *člen federace*, který je samostatný i v programových otázkách, a vydal o tom spisek proti Jiskře.¹⁰⁵ Jedním z hlavních argumentů Bundu podle Leninových slov bylo, že židovský proletariát je součástí „židovského národa, který zaujímá zvláštní postavení mezi ostatními národy“.¹⁰⁶ To už se Lenin rozlítl a pustil se do Bundu sám. Nejenže „nemůžeme oslabovat síly našeho náporu /na samoděržaví/ tím, že se budeme tříštit a vytvářet spoustu samostatných politických stran“,¹⁰⁷ ale začal i vášnivě dokazovat (sice podle Kautského), že Židé nejsou žádný národ, protože nemají ani společný jazyk, ani společné území. (Povrchní materialistický soud! Židé patří k nejreálnějším, nejjednodušším, duchovně nejjednodušším národům světa. Lenin ve svém povrchním, přízemním internacionalismu nechápal hloubku a historickou zakořeněnost židovské otázky.) „Idea zvláštního židovského národa je... z politického hlediska reakční“,¹⁰⁸ protože uzakňuje židovskou specifičnost. (O to „reakčnější“ byli pro něho sionisté.) Východisko pro Židy viděl Lenin jen v jejich úplné asimilaci – to znamená, aby prostě přestali být Židy.

V létě roku 1903 na II. sjezdu SDDSR v Bruselu bylo mezi 43 delegáty jen pět členů Bundu (i když se sjezdu celkově „zúčastnilo mnoho Židů“). Martov „podporovaný 12 Židy (byl mezi nimi Trockij, Dejč, Martynov, Ljadov a další) vystoupil za stranu proti federativnímu principu“ pro Bund – a bundovci ze sjezdu odešli (což pak umožnilo, že zvítězil Leninův „1. článek stanov“) a vystoupili z SDDSR.¹⁰⁹ (Po rozštěpení SDDSR na bolševiky a menševiky se „lídry menševiků stali P. Axelrod, A. Dejč, L. Martov, M. Liber, L. Trockij“¹¹⁰ a také F. Dan, P. Abramovič – Plechanov stál stranou.)

Od svého vzniku se Bund rychle stal silnou a čínorodou organizací „na židovské ulici“, jak se tehdy říkalo. „Až do událostí v roce 1905 byl Bund nejsilnější sociálně demokratickou organizací v Rusku, která měla dobře fungující aparát, disciplinovanost, soudržnost, pružnost a důmyslnou

¹⁰⁵ JE, sv. 5, s. 96–97.

¹⁰⁶ Lenin, *Spisy*, 2. čs. vyd., sv. 8, Praha, Svoboda 1982, s. 85.

¹⁰⁷ Lenin, *Spisy*, 2. čs. vyd., sv. 7, Praha, Svoboda 1982, s. 142.

¹⁰⁸ Lenin, *Spisy*, 2. čs. vyd., sv. 8, Praha, Svoboda 1982, s. 92.

¹⁰⁹ JE, sv. 5, s. 97; KJE, sv. 7, s. 397.

¹¹⁰ KJE, sv. 7, s. 397.

konspiraci“. „Nikde není taková disciplína jako v Bundu.“ „Pevností“ Bundu byl Severozápadní kraj.¹¹¹ Objevilo se sice konkurenční velké nebezpečí v podobě Nezávislé židovské dělnické strany, která vznikla v roce 1901. Jejím iniciátorem a duchovním otcem byl Zubatov, který přesvědčoval židovské i všechny ostatní dělníky, že sociálně demokratickou ideologii nepotřebují, že mají bojovat proti buržoazii za své ekonomické zájmy, že vládě záleží na jejich úspěchu, takže mohou působit legálně a úřední místa že budou jejich příznivě nakloněným arbitrem. V čele tohoto hnutí stanula energická mlynářská dcera Marija Vilbuševičová. „Zubatovovi přívrženci ... měli v Minsku mezi /židovskými/ dělníky velký úspěch“, vášnivě potírali bundovce a hospodářskými stávkami mnohého dosáhli. „Nezávislí“ úspěšně působili i v Oděse (Chuna Šajevič). Avšak vládu (a Pleveho) vylekal rozsah hnutí v celém státě, a proto Zubatovův záměr zmařila a stejně se zachovala i k „nezávislým“: Šajevič byl roku 1903 na krátkou dobu zatčen – do toho ještě přišly zvěsti o kišinevském pogromu – a „nezávislí“ byli v koncích.¹¹²

V té době „Bund dostával pomoc od zahraničních skupin“ – zprvu ze Švýcarska, pak z Paříže, z Londýna a z Ameriky, kde „příspěvkové skupiny... byly značně velké“. Vznikly „kluby, krajanské spolky a spolky pro pomoc Bundu v Rusku. Ta pomoc byla převážně finanční“.¹¹³

Od roku 1901 se Bund vzdal „hospodářského teroru“ (přepadání a bití zaměstnavatelů a úředníků továren), neboť tento teror „zatemňuje sociálně demokratické uvědomění dělníků“, takže to vypadalo, že už je i proti teroru politickému.¹¹⁴ Ale roku 1902 člen Bundu švec Girš Lekert střílel po vilenském gubernátorovi a dostal za to oprátku. Střílel i nezletilý bundovec Mendel Dejč, jehož „výstřel už byl vrcholem hnutí židovských mas“.¹¹⁵ A Bund začal váhat, nemá-li se znovu vrátit k teroru. V létě 1902 bundovská konference v Berdichevu schválila rezoluci o „organizované pomstě“. V Bundu se však o tom začalo diskutovat – a za rok sjezd Bundu oficiálně toto usnesení zrušil.¹¹⁶ Podle Leninových slov si Bund v roce 1903 prodělal období „teroristických nálad, které však překonal.“¹¹⁷

Celková atmosféra se sklonem k teroru, jaká už nejednou v Rusku byla, kdy čím dál více mladých lidí si zvyklo nosit u sebe „pro všechny

¹¹¹ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, výt. 1, s. 127, 138, 156.

¹¹² N. A. Buchbinder, *Nezávislá židovská dělnická strana*, in „Krasnaja letopis“, Istoričeskij žurnal, Petrohrad, GIZ 1922, č. 2-3, s. 208–241.

¹¹³ JE, sv. 5, s. 101; KJE, sv. 1, s. 559–560.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 96.

¹¹⁵ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, vyd. 1, s. 149–150.

¹¹⁶ JE, sv. 5, s. 97.

¹¹⁷ Lenin, *Spisy*, 2. čs. vyd., sv. 7, Praha, Svoboda 1981, s. 118.

případy“ zbraň, která se ostatně dala snadno získat hlavně od pašeráků – to všechno muselo mezi revoluční mládeží v pásmu židovského osídlení vyvolat myšlenku: vytvoříme si vlastní bojové oddíly.

A mezitím vznikali aktivní a nebezpeční soupeři Bundu. Jestli to byla historická náhoda, nebo to bylo proto, že právě dozrála i doba, kdy došlo k židovskému národnímu sebeuvědomění – roku 1897, v roce, kdy vznikl Bund, dokonce měsíc předtím, než vznikl, se konal Světový kongres sionismu. A najednou na začátku nového století mladí Židé razící „cestu službě veřejnosti... na křižovatce mezi Jiskrou a Bnej Moše (Synové Mojžíšovi)... jedni odbočili doprava, druzí vykročili doleva“.¹¹⁸ „V programech všech našich /židovských/ stranických frakcí, které vznikly v letech 1904–1906, národnostní prvek zaujímal náležité místo.“¹¹⁹ Už jsme viděli, že se tomu nevyhнул ani socialistický Bund – a teď mu nezbylo než tím ostřeji odsoudit sionismus za to, že rozněcuje národnostní citění a stává se tak překážkou výchovy k třídnímu uvědomění.

Je pravda, že „členů sionistických kroužků mládeže bylo mnohem méně než mladých lidí, kteří se přidali k socialistickým revolučním stranám“.¹²⁰ (Bývalo tomu i opačně: vydavatel vídeňské socialistické židovské Pravdy G. Gurevič se plně orientoval na přesídlení Židů do Palestiny.) Roztržka, která vznikla mezi sionismem a bundismem, se začala dynamicky zaplňovat dalšími a dalšími stranami: Po'alej Cijon, Cejrej Cijon, sionisté-socialisté, serpovci (sejmovci) – každá z nich v sobě nějak nově spojovala sionismus a socialismus.

Mezi natolik blízce orientovanými stranami pochopitelně vznikl intenzivní zápas, což úlohu Bundu nijak neusnadňovalo. Neusnadňovala ji v těch letech ani sílící emigrace Židů z Ruska: proč vlastně emigrovat? Jaký to má smysl? Židovský proletariát přece musí bojovat bok po boku s dělnickou třídou celého světa za socialismus, a tím se automaticky židovská otázka vyřeší.

Židům se často vyčítalo, že v průběhu dějin měli mezi sebou neúměrně mnoho lichvářů, bankérů a obchodníků. Ano, Židé byli předsumutým oddílem, který vytvořil svět kapitálu (především v jeho finančních formách). O tom výborně a přesvědčivě psal významný politický ekonom Werner Sombart. V prvních letech revoluce se to Židům veřejně přičítalo k dobru – byla to přece nevyhnutelná formace na cestě k so-

¹¹⁸ I. Ben-Cvi, *Iz istorii rabočege sionizma v Rossii*, in KRE-1, s. 274.

¹¹⁹ S. M. Ginzburg, *O rusko-jevrejskoj intelligencii*, in sb. *Jevrejskij mir*: ročenka na r. 1939, Paříž, Objeдинěníje rusko-jevrejskoj intelligencii, s. 39.

¹²⁰ Sliozberg, sv. 5, s. 155.

cialismu. A Krylenko si v jednom ze svých projevů před soudem v roce 1919 neodpustil poznámku, že „židovský národ již ve středověku vyčlenil ze svého středu skupinu nositelů nového vlivu kapitálu... kteří uspíšili ... přirozený rozpad“ ekonomických forem středověku.¹²¹ Ano, není pochyb, že systém kapitalistický v ekonomice a v obchodě a systém demokratický v politickém uspořádání vděčí za mnoho tvůrčímu přínosu Židů, ale jsou zároveň nejpříznivější pro rozkvět židovského života.

Židé však z jakési nevyzpytatelné historické záhady posloužili nejen těmto systémům.

V. S. Mandel nám připomíná: obrátíme-li se k bibli, „ukazuje se, že i monarchii... nevymyslel nikdo jiný než Židé, od nichž pak tuto ideu převzal křesťanský svět. Monarchu nevolí národ, ale nastoluje ho sám Hospodin... Z toho odvozuje svůj původ obřad dědičného korunování a pomazání panovníka, který převzaly i křesťanské národy“.¹²² (Lze namítnout, že faraoni existovali už předtím, a také byli představiteli vůle boží.) A někdejší aktivní ruský revolucionář A. Valt-Lesin vzpomíná: „Židé nepřikládali revolučnímu hnutí zvláštní význam. Největší naděje vkládali do protekcí v Petrohradě, a dokonce do úplatků na ministerstvech, a ne do vítězství revoluce“.¹²³ Ale netrpěliva židovská mládež přímluvcům ve vlivných sférách dala přezdívku „šadlan“ – podle staré židovské tradice, pro revolucionáře však to slovo znělo pohrdavě. Právě G. B. Sliozberg, který několik desetiletí pracoval v senátu a na ministerstvu vnitra a trpělivě urovnával stovky dílčích židovských problémů, považoval tento umírněný přístup za perspektivní a pro Židy správný a roztrpčeně reagoval na jejich mladickou netrpělivost.

Ano, pro Židy zdánlivě nebylo nijak rozumné zapojovat se do revolučního hnutí, které zničilo normální život v Rusku a s ním i život ruských Židů. Přesto i ve zničení monarchie, i ve zničení buržoazního zřízení, stejně jako v jeho upevnění předtím, Židé posloužili jako předsunutý oddíl. Taková je přirozená mobilita židovské povahy a její zvýšená senzibilita na společenské proudy, na pronikavý pohled do budoucna.

V dějinách lidstva se však nejednou stalo, že z nejpřirozenějších lidských vznětů pak náhle vyrostly nepřirozené nestvůry.

¹²¹ N. V. Krylenko, *Za pjal let. 1918–1922 g. g.: Obviniteľnyje reči po naiboleje krupnym processam, zaslužannym v Moskovskom i Verchoznom revoljucionnyh tribunalah*, Moskva, Petrohrad, GIZ 1923, s. 355.

¹²² Mandel, in RiJ, s. 177.

¹²³ A. Lesin, *Epizody iz mojej žizni*, in JM-2, s. 388.

Vznik sionismu

proces uvědomování evropského Židovstva v druhé polovině 19. století čil V. J. Žabotinskij v desátých letech století následujícího svým britým emocionálním způsobem takto: Židé jako celek byli zpočátku provzdělání „fanaticky zaujati a přehnaně zdůrazňovali svou svébytnost“. Ale čas plynul – a „jak se Židé dříve humanitního vzdělání báli, ak po něm nyní dychtí... a tato vědychtivost je u nás, ruských Židů, tak elká jako u žádného jiného etnika na světě“. Jenže „když jsme doběhdo cíle, běželi jsme setrvačností dál. Naším cílem bylo vytvořit Žida, terý by dokázal žít normálním lidským životem, a přitom zůstal Žiem“; „dnes... jsme docela zapomněli..., že máme zůstat Židy“, „přetali jsme si svého židovství vážit, ba začalo nám být na obtíž“. A autor yzývá: „Překonejme tohoto ducha sebezpřezírání a obrodme v sobě duha sebeuvědomění... Stěžujeme si na to, že námi lidé opovrhují, a přim sebou skoro opovrhujeme sami“.¹

Toto líčení platí o hlavním proudu asimilačního hnutí, nezahrnuje šak všechny jeho stránky. Jak jsme viděli (kap. 4), publicista a literát erce Smolenskin vyjádřil již koncem 60. let 19. století ostře odmítavý osto k asimilačnímu hnutí židovské inteligence, s nímž se setkal prvu v Oděse a později v Německu. A už tehdy vyhlásil válku jak proti svalouškům a pokrytcům, kteří chtějí vykořenit veškeré vědění z donu Jákobova“, tak proti „vzdělaným pokrytcům, kteří se snaží nasládmí řečmi odcizit syny Izraele dědictví otců“. Ne! My se nesmíme zavůj původ stydět, my si musíme svého jazyka i své národní hrdosti váit, a národní kultura se může uchovat pouze pomocí starožidovského izyka – hebrejštiny. Je to tím důležitější, že „Židé, připravení o své zemí,“ jsou zvláštním typem národa – „duchovním národem“.² Židé

V. Žabotinskij, *O nacionalnom vospitanii*, in sb. *Feljetony*, Petrohrad, tiskárna Gerold 915, s. 5–7.

Jevrejskaja enciklopedija (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych vevrejskich izdanij i Izdatělstvo Brokgauz-Jefron 1906–1913, sv. 14, s. 405–404.

jsou vskutku národ, a nikoli náboženská kongregace. Smolenskin prosazoval doktrínu „židovského pokrokového nacionalismu“.³

Smolenskinův hlas však zůstal po celá 70. léta téměř bez odezvy. Koncem 70. let sice mělo osvobození balkánských Slovanů jistý vliv i na národní probuzení ruských Židů, ale po pogromech v letech 1881–1882 se ideály Haskaly zhroutily a „víra, že civilizace skončuje se středověkým pronásledováním Židů a že vzdělaností se Židům podaří sblížit se s evropskými národy, byla značně otřesena“.⁴ (Zkušenosti z pogromů na jižní Ukrajině byly brány jako zkušenosti Židů z celé Evropy?) Mezi ruskými Židy „vznikl typ ‚kajících se‘ intelektuálů, usilujících o návrat k tradičnímu židovství“.⁵

Vlivný publicista a lékař Lev Pinsker se obrátil ve svých šedesáti letech na ruské a německé Židy s energickou výzvou nazvanou *Autoemancipace*. Píše v ní, že víra v emancipaci se zhroutila a že Židé v sobě musí potlačit každý projev víry v bratrství národů. Dnes „nejsou živým národem; všude jsou cizinci, a tím... se dá vysvětlit onen útlak a pohrdání, s nímž se setkávají u okolních národů“. Židovský národ je něco „jako přizračná mrtvola, bloudící mezi živými“. „Museli bychom být slepi, abychom neviděli, že Židé jsou ‚národ vyvolený‘ pro všeobecnou nenávisť.“ Nemohou se „asimilovat v žádném národě, a proto v žádném národě nemohou být trpěni“. „Pokud se snažili splynout s jinými národy, pak do jisté míry lehkomyšlně obětovali sebe jako národ“, ale „nikde nedosáhli toho, aby je jejich spoluobčané uznali za pravé a sobě rovné členy národa“. Osud Židů nesmí být závislý na milosti jiných národů. A praktickým východiskem je vytvoření „národa na vlastním území“. Je tedy nutno získat nějaké vhodné území a osídlit je Židy, „lhostejno v které části světa“.⁶

Ale vždyť již založení Aliance (Světového židovského svazu) v roce 1860 bylo první známkou odklonu Židů od výlučného zaměření na asimilaci.

A mezi ruskými Židy již existovalo *palestinofilské* hnutí, byť dosud slabé – snaha vrátit se do Palestiny. (Tím by přece došel naplnění jejich zbožný pozdrav: „Napřesrok v Jeruzalémě!“) Tato snaha značně vzrostla po letech 1881–1882. „Usilovat o kolonizaci Palestiny... aby v průběhu jednoho století mohli Židé téměř definitivně opustit nehostinnou Evropu.“ Dřívejší hesla propagátorů vzdělání, aby se bojovalo „proti

³ I. L. Klauzner, *Literatura na iverit v Rossii*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860 ch godov do Revolucii 1917 g.* (dále KRJ-1). New York, Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 506.

⁴ JE, sv. 12, s. 259.

⁵ JE, sv. 13, s. 639.

⁶ JE, sv. 12, s. 526–527; J. Gessen, *Istorija jevrejskogo naroda v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 2, Leningrad, 1927, s. 255–254; G. Svět, *Russkije jevrei v sionizme i v stroitel'stve Palestiny i Efilja*, in KRJ 1, s. 244–245.

ortodoxnosti, chasidismu a náboženským predsudkům, vystřídala výzva k smíření a sjednocení všech vrstev Židovstva v zájmu uskutečnění ideálů Palestiny, „za návrat k starému židovství“. „V mnoha ruských městech vznikly kroužky ‚Milovníků Sionu‘“ – Chovevej Cijon.⁷

Tak k jedné myšlence přibývala druhá a pozměňovala ji. Přesídlit – ano, ale ne kamkoli, nýbrž do Palestiny.

Co se však dělo v samotné Palestině? „První křižácká výprava vedla k téměř úplnému vyhlazení zbytku židovského obyvatelstva Palestiny.“ Přesto však „se nepatrně židovské náboženské komunitě podařilo přežít i pád státu křižáků i dobytí Palestiny mameluky i vpád mongolských hord“. „V dalších stoletích židovského obyvatelstva přibývalo nevelkým přítokem věřících z různých zemí.“ Koncem 18. stol. tam emigroval jistý počet chasidů z Ruska. „V polovině 19. stol. bylo v Palestině napočítáno 12 000 Židů,“ koncem 19. stol. 25 000. „Všem těmto židovským osídlencům dohromady se v zemi Izraele říkalo „išuv“.“ A všichni tito lidé (muži) se zabývali pouze studiem judaismu, ničím jiným. Byli živi z „chalucu“ – z milodarů od židovských obcí v Evropě. Tyto milodary rozdělovali rabíni a zajišťovalo jim to absolutní moc. Předáci išuvu „odmítali všechny pokusy o vytvoření aspoň základů židovské produktivní práce“. Přitom se studoval výlučně jen talmud, nic jiného, a i to na nízké úrovni. Když „Palestinu v roce 1872 navštívil známý židovský historik H. Graetz“, zjistil, že „ve skutečnosti se učí jen pár lidí, většina se jich raději potlouká po ulicích, lenoší, pomlouvá a nadává“. Shledal, že „tento systém nahrává zpátečnictví, nouzi a úpadku palestinských Židů“, a byl za to okamžitě dán do klatby – cheremu“.⁸

V roce 1882 vznikl v Charkově palestinofilský kroužek studentů – bilujové. Stanovili si jako úkol „založit v Palestině vzornou zemědělskou kolonii“, udávající „tón celkové kolonizaci Palestiny Židy“; začali zakládat kroužky v různých městech v Rusku. (Později pracně založili první kolonii v Palestině, ale narazili na proklínání a odpor starého išuvu: rabíni požadovali, aby se podle staré tradice obdělávání půdy každý sedmý rok přerušilo.)⁹

Pinsker palestinofilsky podporoval, svolal v roce 1884 do Katovic první palestinofilský sjezd a v roce 1887 do Druskeniků druhý. Do oblastí, kde měli Židé povolen trvalý pobyt, začali jezdit agitátoři a pronášeli proje-

⁷ JE, sv. 12, s. 259–260.

⁸ M. Wartburg, *Plata za sionizm*, in „22“: Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligencii iz SSSR v Izraile, Tel Aviv, č. 56, 1987, s. 112–114; Svět, in KRJ–1, s. 235–243.

⁹ JE, sv. 4, s. 577–579; Wartburg, in „22“, č. 56, 1987, s. 115.

vy v synagogách i na veřejných schůzích. (Dejč tvrdí, že po roce 1881 se dokonce i P. Axelrod nadchl pro palestinofilství!)¹⁰

Vášnivým propagátorem palestinského hnutí se pochopitelně stal i Smolenskin. Horlivě navazoval styky s významnými angložidovskými pracovníky, a když narazil na odpor Aliance, která kolonizaci Palestiny nepřála a chtěla židovskou emigrační vlnu usměrnit do Ameriky, prohlásil taktiku Aliance za „zradu věci národa“. Jeho úsilí však ukončila předčasná smrt.¹¹ Přesto však mělo propalestinské hnutí v těch letech mezi ruskými Židy jen slabý ohlas, ba narazilo dokonce na odpor. „Idea politické obrody národa zaujala v té době jen nepatrnou skupinu inteligence, a brzy dokonce našla i přesvědčené odpůrce“.¹² Konzervativní kruhy – jak rabíni, tak cadikové – viděli v palestinském proudu zločin proti boží vůli, „útok na víru v Mesiáše, neboť jedině on navrátí Židy do Palestiny. Pro zastánce asimilačního stanoviska bylo palestinofilství jen reakční snahou odlišit Židy od veškerého kulturního lidstva“.¹³

Ani evropští Židé hnutí nepodporovali.

Praktické úspěchy palestinofilů v terénu byly „příliš nepatrné“; „mnozí kolonisté zjistili, že se pro zemědělskou práci nehodí“, a tak z „ideálu obrození staré vlasti nakonec zbyla jen drobná dobročinnost“ a „kolonie byly zachráněny díky štědrým subvencím barona Edmunda Rothschilda“ (pařížského). Tím však „se z kolonistů stali nádeníci, kteří se museli přizpůsobit a podřídit přísné disciplíně“. A počátkem 90. let 19. století „prošla kolonizace... těžkou krizí, kterou zavinil nezodpovědný a nesystematický nákup půdy“ a také nařízení Turecka, vládnoucího tehdy nad Palestinou, jímž se ruským Židům zakazovalo vyloďovat se v palestinských přístavech.¹⁴

Z palestinofilů na sebe tehdy upozornil publicista, myslitel a organizátor Ušer Ginčberg, který od roku 1889 užíval výmluvného pseudonymu Achad Ha'Am („jeden z lidu“), pod nímž byl od té doby znám. Ostře kritizoval praktickou podobu palestinofilství, do jaké se vyvíjelo. Jeho devíza zněla: „Dříve než napneme síly k tomu, abychom ‚obrodili zemi‘, měli bychom se postarat o ‚obrození srdcí‘, o duchovní a mravní zdokonalení lidí.“ „Vzbudit v Židovstvu živou duchovní touhu po sjednocení národa, po jeho obrození a svobodném rozvoji v národním duchu, ale na základech všelidských.“¹⁵ Tento názor dostal po-

¹⁰ L. Dejč, *Roľ jevrejev v ruskom revolucionnom dvizenii*, sv. 1, 2. vyd., Moskva, Leningrad, GIZ 1925, s. 5, 161.

¹¹ JE, sv. 14, s. 406–407.

¹² J. Gessen, sv. 2, s. 234.

¹³ JE, sv. 12, s. 261.

¹⁴ Tamtéž, s. 261–262.

¹⁵ JE, sv. 3, s. 480–482.

zději název „duchovní sionismus“ (nikoli však „náboženský“, což je důležité).

V témže roce 1889 založil Achad Ha'Am pro sjednocení těch, kteří i nadále vyznávali myšlenku obrody židovského národního citění, ligu nebo řád, jak bývá také označován, „Bnej Moše“ („Synové Mojžíšovi“). Jeho stanovy „se v mnohém podobaly stanovám zednářských lóží: při vstupu skládal člen přísahu, že bude přesně plnit všechny požadavky stanov; nové členy zasvěcoval mistr, „nejstarší bratr“... vstupující „bratr“ sliboval, že bude věrně sloužit ideji národního obrození, i kdyby byl přesvědčen, že není naděje na brzké uskutečnění tohoto ideálu“.¹⁶ V manifestu řádu se pravilo, že „národní uvědomění má přednost před uvědoměním náboženským a že zájmy individuální jsou podřízeny zájmům národním“, a požadovalo se, aby hluboká a oddaná láska k Židovstvu naplňovala všechny cíle hnutí. Řád připravil „půdu k přijetí Herzlova¹⁷ politického sionismu“, o který Achad Ha'Am vůbec nestál.

V letech 1891, 1895 a 1900 podnikl Achad Ha'Am zájezdy do Palestiny – kde tepal nesystematičnost a nesmyslnost tehdejší palestinské kolonizace¹⁸ a „podrobil drtivé kritice diktátorské chování zaměstnanců barona“ E. Rothschilda.¹⁹

To byly důvody, proč sionismus v Evropě vznikl o deset let později než v Rusku. První sionistický vůdce Theodor Herzl byl do svých 36 let (z pouhých 44) spisovatel, dramatik, fejetonista, nezajímal se o židovské dějiny a ani je neznal, stejně jako neznal jazyk; je však příznačné, že jako ctihodný rakouský liberál považoval snahu různých „druhořadých národů“ Rakouska-Uherska o sebeurčení a národní život za *reakční* a schvaloval jejich potlačování.²⁰ Jak píše Stefan Zweig, Herzl se dokonce zabýval myšlenkou, že odvede vídeňské Židy do chrámu k hromadnému pokřtění, a tak „jednou provždy vyřeší židovskou otázku splnutím židovství s křesťanstvím“. Jenže v té době už sílily v Rakousku-Uhersku protizidovské nálady a pangermanismus, a v Paříži, kde Herzl tehdy působil, vypukla aféra Alfreda Dreyfuse, takže měl příležitost být „u Dreyfusovy veřejné degradace“. A Herzl uvěřil v jeho vinu, byl ořesen – a změnil názor: „Je-li odloučení nevyhnutelné, řekl si, pak ať je úplné... Trpíme-li tím, že nemáme domov, musíme si stvořit vlast!“²¹ A Herzl náhle vzplanul pro myšlenku založení židovského státu. „Jako blesk oslnila Herzla nová myš-

¹⁶ JE, sv. 4, s. 683–684.

¹⁷ Svět, in KRJ–I, s. 250–251.

¹⁸ JE, sv. 5, s. 481.

¹⁹ Kratkaja jevrejskaja enciklopedija (dále KJE), 1976 (vydávání pokračuje), sv. 1, Jeruzalém, Keter 1976, s. 248–249.

²⁰ JE, sv. 6, s. 407–409.

²¹ Stefan Zweig, *Čerastšíj mír: I ospominanija jevropejca*, in „22“, č. 92, 1994, s. 215–216.

lenka: antisemitismus není náhodný jev, s nímž se setkáváme jen v určité situaci a za určitých podmínek; nikoli, je to trvalé zlo, věčný průvodce Věčného Žida“, a „jediné možné řešení židovské otázky“ je samostatný židovský stát.²² (Dospět k tomuto plánu po tisíciletí diaspory znamenalo velký rozlet fantazie a mimořádné odhodlání!) Ale Herzlův spisek Židovský stát vyvolal podle Zweiga „rozpaky a podráždění mezi vídeňskou židovskou buržoazií... Jaký běs posedl toho vtipného, slušného a kultivovaného žurnalistu? Jak může psát takové nesmysly? Proč bychom se měli stěhovat do Palestiny? Naši mateřštinou je němčina, a ne hebrejšтина, a naši vlastní je krásné Rakousko“; Herzl „dává našim nejzavilejším nepřátelům argumenty proti nám a pokouší se nás izolovat“. A tak ho „Viedeň zradila, a dokonce se mu vysmála. Potom však náhle zahřměla tak vášnivá, tak emocionální odpověď, že se skoro až polekal toho, jak mohutné hnutí, přerůstající jeho samého, vyvolal svou drobnou knížkou k životu. Toto hnutí ovšem vzniklo... v obrovských masách Židovstva na východě Evropy... Herzl roznítil svým spiskem jiskru židovství, doutnající pod cizozemským popelem“.²³ A tak se ve zbývajících letech svého života plně věnuje této nové ideji, „rozchází se s lidmi, kteří mu byli nejbližší, a stýká se od nynějška jen s Židy ... On, který ještě nedávno tak lehkomyšlně opovrhoval politikou, zakládá teď politické hnutí... zavádí do něho stranického ducha a kázeň, buduje kádry příští mohutné armády a mění kongresy (sionistů) v opravdový parlament židovského národa“. Na 1. kongresu v Basileji v srpnu 1897 udělá nesmírný dojem „na Židy, kteří se poprvé ocitli v roli parlamentních činitelů,“ a „hned při svém prvním projevu byl jednomyslně a s nadšením prohlášen... za lídra, za vůdce sionistického hnutí“. Ovládá i „obdivuhodné umění nalézat kompromisní formulace“ – ale na druhé straně: „kdo kritizuje jeho záměr... nebo odsuzuje jeho jednotlivé kroky, je nepřítelem nejen sionismu, ale i židovského národa“.²⁴

A efektně „dekorativní“ spisovatel Max Nordau (Südefeld) ho podporoval v názoru, že emancipace byla myšlenka mylná, neboť způsobila mezi Židovstvem nesváry – emancipovaný Žid si totiž myslí, že on přece má vlast. Zatímco „všechno, co je v Židovstvu životaschopné, co reprezentuje židovský ideál, odvahu a schopnost dalšího vývoje, je sionismus“.²⁵

Na tomto prvním kongresu zástupci ruského sionismu „tvořili třetinu přítomných... 66 ze 197 delegátů“ – přestože to někomu mohlo připadat jako opoziční postup vůči ruské vládě. K sionismu se připojily všechny ruské organizace Chovevej Cijon, čímž „přispěly k pevnému ustavení

²² JF, sv. 6, s. 409.

²³ Zweig, in „22“, č. 92, 1994, s. 216–217.

²⁴ JF, sv. 6, s. 410–411.

²⁵ JF, sv. 11, s. 788–792.

světového sionistického hnutí“.²⁶ Tak „sionismus nabíral sílu... z kruhů utlačovaného východního Židovstva, kdežto mezi západoevropskými Židy nacházel jen organizační podporu“.²⁷ Přesto však představovali ruští sionisté pro Herzla velmi vážnou opozici. Achad Ha'Am vedl tvrdý boj s politickým sionismem Herzlovým (na jehož stranu se však přidala většina starých palestinofilů), ostře kritizoval i Herzlův a Nordauův pragmatismus a – jak byl přesvědčen – „jejich opomíjení duchovních hodnot židovské kultury a tradic“.²⁸ „... Naděje politického sionismu na založení židovského autonomního státu v *nejbližší budoucnosti* pro něho byla chiméra; domníval se, že celé toto hnutí působí duchovnímu obrození národa jen a jen škodu... Nestarají se o záchranu hynoucího *judaismu*, tj. nestarají se o duchovně národní a kulturně historické poklady, neusilují o *obrození* starého národa, nýbrž o *vytvoření* nového z rozptýlených částíček starobylé hmoty.“²⁹ (Používá, a dokonce zdůrazňuje termín „judaismus“, je však skoro evidentní, že nikoli ve smyslu náboženském, ale jako zděděný duchovní systém. O Achadu Ha'Amovi se ve Stručné židovské encyklopedii praví, že se již v 70. letech „stále více přikláníl k racionalismu a odkláníl od náboženství“.³⁰ Podle jeho názoru je posláním Palestiny pouze „stát se duchovním centrem, které by spojilo nacionálně duchovními pouty rozptýlený národ“³¹, centrem, „které bude šířit své „světlo“ na celé světové Židovstvo“, vytvoří „nový duchovní svazek mezi rozptýlenými částčkami národa“, nebude to ani tak „stát Židů“, jako spíš „elitní duchovní společenství“.³²

Spory otrásaly sionistickým hnutím. Achad Ha'Am ostře kritizoval Herzla, zatímco Nordau si přisadil tím, že obvinil Achada Ha'Ama z „tajného sionismu“. Každoročně se konaly světové sionistické kongresy, roku 1902 proběhl sjezd ruských sionistů v Minsku, spory se přenesly i tam. Achad Ha'Am tam pronesl projev „Duchovní obrození“.³³

Situace sionismu se zkomplikovala i nevraživostí vnějšího, okolního světa. Herzl se domníval, že jakmile se prosadí reálný program sionistů a začne skutečné stěhování Židů do Palestiny, bude všude na světě s antisemitismem konec. Jenže ještě před tímto očekávaným úspěchem „se nejhlasilěji rozléhal hlas těch, kdo... se obávali, aby veřejně vystou-

²⁶ KJE, sv. 7, s. 940.

²⁷ Džejms Parks. *Jevreji sredi narodov: Obzor pričin antisemitizma*, Paříž. YMCA-Press 1932, s. 45.

²⁸ KJE, sv. 1, s. 249.

²⁹ JF, sv. 3, s. 482.

³⁰ KJE, sv. 1, s. 248.

³¹ JF, sv. 12, s. 262.

³² Wartburg, in „22“, č. 56, 1987, s. 116–117.

³³ JF, sv. 3, s. 482.

pení asimilovaného Žida jako nacionalisty neposkytlo antisemitům důvod tvrdit, že pod maskou každého asimilovaného Žida se skrývá pravý Žid..., který nedokáže splynout s původním obyvatelstvem“.³⁴ Že od chvíle, kdy bude založen samostatný židovský stát, budou Židé všude podezíráni a osočováni z neloajálnosti ke státu a ze zásadního izolacionismu, což Židům vždy vyčítali a vyčítají jejich nepřátelé.

Nordau na to na 2. sionistickém kongresu (1898) odpověděl: „Odmítáme s posměchem a pohrdáním název strana; sionisté nejsou strana, je to Židovstvo samo... Naproti tomu všichni, kdo se dobře cítí v otroctví, v opovržení... buď stojí úplně stranou, nebo zuřivě bojují proti nám“.³⁵

Jak poznamenává anglický historik: ano, „sionismus prokázal Židům dobrou službu tím, že jim znovu dodal sebevědomí,“ ale „ponechává nezodpovězenou otázku“, jaký vztah mají „k zemím, v nichž žijí“.³⁶

V Rakousku s Herzlem polemizoval jeho krajan Otto Weininger: „Sionismus je s židovstvím neslučitelný, poněvadž sionismus se snaží donutit Židy, aby na sebe vzali odpovědnost za vlastní stát, což odporuje židovské mentalitě.“ A předpovídal sionismu krach.³⁷

V roce 1899 vystoupil v Rusku ostře proti sionismu I. M. Bikerman; označil ho za myšlenku „iluzorní, zrozenou antisemitismem, svým duchem reakční, svou podstatou škodlivou“; musíme „iluze sionistů zavrhnout, a aniž bychom popírali (židovskou) duchovní osobitost, bojovat ruku v ruce s kulturními a pokrokovými silami Ruska za obrození společné vlasti“.³⁸

Začátkem 20. století vyslovil básník N. Minskij tuto námitku: Sionismus znamená ztrátu obecně lidských kritérií, snižuje kosmopolitní lidská měřítká Židovstva na úroveň obyčejného nacionalismu. „Sionisté sice stále mluví o nacionalismu, ve skutečnosti se však odvracejí od opravdové národní tváře Židovstva a starají se jen o to, aby byli jako všichni ostatní, aby nebyli horší než ti druzí.“³⁹

Zajímavé je porovnat s tím poznámku pravoslavného myslitele Sergije Bulgakova, vyslovenou také před revolucí: „Největší potíž sionismu je nyní v tom, že není schopen vzkřísit ztracenou víru otců a musí se opírat o nacionální nebo kulturně etnografické principy, z nichž nemůže vyrůst skutečně velký národ.“⁴⁰

³⁴ JE, sv. 6, s. 409.

³⁵ JE, sv. 11, s. 792.

³⁶ Parks, s. 186.

³⁷ N. Gutina, *Kto boitsja Otto Fejningera?*, in „22“, č. 31, 1983, s. 206.

³⁸ JE, sv. 4, s. 556

³⁹ N. Minskij, *Nacionalnyj lik i patriotizm*, in „Slovo“, Petrohrad, 28. března (10. dubna) 1909, s. 2.

⁴⁰ Protopop Sergij Bulgakov, *Christianstvo i jevrejskij vopros*, Paříž. YMCA-Press 1991, sv. 11.

Ale první ruští sionisté – a „právě z Ruska pocházela většina zakladatelů státu Izrael a pionýrských budovatelů tohoto státu“⁴¹, ba dokonce „v ruštině byla napsána nejlepší díla sionistické publicistiky“⁴² – byli plni nadšené a neutuchající euforie: vrátit svému národu pradávnou biblickou ztracenou vlast, vybudovat v ní neobyčejně kvalitní stát a vychovat neobyčejně kvalitní lidi. A velký emocionální impulz – všechny, všechny poslat na fyzickou práci, obdělávat půdu! – nevyšlehl bez vlivu tolstojovské výzvy a touhy po sblížení s prostým lidem.⁴³

Všechny prameny míří – tam.

Jaký vztah může tedy mít sionista k zemi, kde nyní žije?

Měli-li ruští sionisté odevzdat všechny síly svému palestinskému snu, znamenalo to, že museli rezignovat na účast ve společenském ruchu doma, v Rusku. V jejich stanovách se pravilo: „Nezabývat se obecnou politikou, ani vnitřní, ani zahraniční.“ Proto se nyní mohli podílet na boji za rovnoprávnost v Rusku jen okrajově, skepticky; a aby se účastnili ruského osvobozovacího hnutí? – No to už jako by tahali kašlany z ohně za jiné.⁴⁴

Tato taktika vyvolala vášnivý protest Žabotinského: „I hosté v zájezdním hostinci mají zájem na tom, aby v něm byla udržována čistota a pořádek“.⁴⁵

Jenomže: v *jaké řeči* měli sionisté dělat svou propagandu? Ivrit, hebrejštinu, neovládali, a ani by jim nikdo nerozuměl. Zbývala tedy ruština nebo jidiš. A to je zase sblížovalo s politickým radikalismem v Rusku⁴⁶, s židovskými revolučními proudy.

Židovská revoluční mládež pochopitelně se sionisty rozhořčeně polemizovala: Ne!! Židovská otázka se nevyřeší odchodem z Ruska, ale politickým bojem za rovnoprávnost zde! Než odjíždět někam daleko za moře a tam se zařizovat, mohli by přece pevně zakořenit v téhle zemi. A tyto argumenty musely svou jasnou logikou mnohé zviklat.

Z bolševických pozic byl sionismus odsuzován jako „naprosto reakcionářský“ a sionisté byli označováni za „stranu bláznů a beznadějných pesimistů“.⁴⁷

⁴¹ E. Kolker, *Nový plan pomoci sovětskomu jevrejstvu*, in „22“, č. 51, 1985, s. 149.

⁴² N. Gutina, *V poiskach utračennoj samoidentifikacii*, in „22“, č. 29, 1985, s. 216.

⁴³ Amos Oz, *Spjaščaja krasavica: grezy i probuždenije*, in „22“, č. 42, 1985, s. 117.

⁴⁴ G. J. Aronson, *V borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tččenija v ruskom jevrejstve*, in KRI-1, s. 218–219.

⁴⁵ Tamtéž, s. 219.

⁴⁶ Tamtéž, s. 219–220.

⁴⁷ S. Dimanštejn, *Revolucionnoje dviženije sredi jevrejev*, in sb. 1905, *Istorija revolucionnogo dviženija v otčednyh očerkach*, za red. M. N. Pokrovského, sv. 5, sešit 1, Moskva, Leningrad, GlZ 1927, s. 107, 116.

A tak přirozeně vznikaly i vedlejší proudy. Vezměme si například levicově sionistickou stranu Po'alej Cijon („Pracující Sionu“). Byla v Rusku založena roku 1899 a spojovala „politický sionismus se socialistickou ideologií“. Byl to pokus vést spojnici mezi těmi, kdo se zabývají pouze třídními problémy, a těmi, kdo se zabývají pouze problémy národnostními. „V Po'alej Cijonu se názory na účast v revoluční činnosti v Rusku ostře lišily.“⁴⁸ Navíc i mezi revolucionáři existovaly rozpory: někdo měl blíž k sociálním demokratům, někdo k sociálním revolucionářům (eserům).

„Od roku 1903 vznikaly skupiny Ceirej Cijon, ideologicky blízké nemarxistickému socialistickému sionismu.“⁴⁹ A v roce 1904 se od Po'alej Cijonu odtrhla strana SS – „sionistů socialistů“, kteří ideu Palestiny téměř opustili: „všestranné rozšíření jidiš jako živého hovorového jazyka židovských mas“ – a hotovo! Jakápak idea národní autonomie? Sionismus začíná dostávat buržoazně reakční tvář, jenže ze sionismu je třeba vytvořit socialistické hnutí, probouzet v židovských lidech revolučně politické instinkty. Strana „vysoce hodnotila, sociálně ekonomický obsah sionismu, avšak odmítala nutnost, obrození židovské země, židovské kultury a židovských tradic“. Ano, chaotická židovská emigrace se musí usměrnit na jedno území, ale „neexistuje organická spojitost mezi sionismem a Palestinou“. Hlavní je, aby židovský stát stál na základech socialistických, a nikoli kapitalistických. Ovšem taková emigrace je proces dlouhodobý a většina Židů zůstane ještě dlouho tam, kde nyní žije. Účast Židů v revolučním boji v Rusku přijímala strana pozitivně⁵⁰ – bojovali totiž za svá práva zde. Naproti tomu ortodoxní Židovstvo bylo v opovržení.

Není divu, že v této názorové směsici vzniklo i Obrození, „židovská socialistická skupina... Domnívala se, že nacionální faktor je svou podstatou pokrokový“, a roku 1906 se obrozenci odklonili od sionistů socialistů a založili Socialistickou židovskou dělnickou stranu (SŽDS). Říkalo se jim také „sejmovci“, protože přišli s požadavkem, aby byl zvolen Židovský národní sněm (sejm) – jako „vrcholný orgán židovské národní samosprávy“.⁵¹ Hebrejšтина a ruština měly mít podle sejmovců postavení rovnoprávné. Vzhledem k tomu, že tato socialistická SŽDS prosazovala ideologii „autonomismu“ uvnitř ruského státu, nesplynula s Bundem⁵², rovněž socialistickým.

⁴⁸ KJE, sv. 6, s. 551.

⁴⁹ KJE, sv. 7, s. 941.

⁵⁰ Tamtéž, s. 1021–1022.

⁵¹ Aronson, in KRJ–I, s. 226–229.

⁵² KJE, sv. 1, s. 705, sv. 7, s. 1021.

Přes vnitřní neshody mezi sionisty pokračoval v Rusku celkový posun sionismu k socialismu – a toho si ruská vláda nemohla nepovšimnout. Dosud nijak nebránila sionistické propagandě, ale v červnu roku 1903 vydal ministr vnitra Pleva pro gubernátory a městské hejtmany oběžník o tom, že sionisté odsunuli emigraci do Palestiny na vedlejší kolej a soustředili se na organizování Židů v místech, kde nyní žijí; takový záměr nelze trpět, a proto se zakazuje veřejná propaganda sionismu, jejích schůze, přednášky atd.⁵³

Když se to dověděl Herzl – i přestože se právě na hlavu Plevého snesla všechna těžká obvinění za jarní pogrom v Kišiněvě –, bez ohledu na odsudky a proklínání mnoha ruských sionistů se okamžitě rozjel do Petrohradu a domohl se u Plevého přijetí. (Už v roce 1899 žádal o audienci u cara Mikuláše II., ale marně.)

Pleva Herzlovi (podle jeho záznamu) vysvětloval: Židovská otázka není pro Rusko životně důležitá, ale důležitá přece jen je a „my se ji snažíme řešit korektně... Ruský stát si musí přát, aby jeho obyvatelstvo bylo jednotné,“ a žádá ode všech vlastenecký postoj. „Rádi bychom (Židy) asimilovali, ale asimilace ... postupuje velmi pomalu... Nejsem nepřítelem Židů. Znáám je velmi dobře, prožil jsem mezi nimi svá jinošská léta ve Varšavě, v dětství jsem si stále hrál s židovskými dětmi... Proto bych pro ně hrozně rád něco udělal. Nepopírám... že situace ruských Židů je nešťastná. Kdybych byl Žid, asi bych byl také nepřítelem vlády.“ „Vytvoření židovského státu, čítajícího několik milionů Židů, by pro nás bylo nesmírně žádoucí. To však neznamená, že chceme přijít o všechny naše Židy. Inteligentní a zámožné vrstvy schopné asimilace bychom si rádi ponechali, kdežto chudých a málo vzdělaných se rádi zbavíme.“ Byli jsme příznivě nakloněni sionismu jako vystěhovalectví, jenže nyní v jeho cílech „pozorujeme velké změny“.⁵⁴ Ruská vláda pohlíží na emigraci sionistů do Palestiny příznivě, a pokud se sionismus vrátí ke svému původnímu programu, je ochotna mu pomáhat proti Osmanské říši; nemůže však trpět to, jak se sionismus vyvíjí dnes, kdy propaguje židovskou nacionální separaci uvnitř Ruska⁵⁵: vznikla by tak skupina občanů, kteří neuznávají vlastenectví, na němž je stát založen. (Můžeme-li věřit N. D. Ljubimovovi, tehdejšímu řediteli Plevého kanceláře, Pleva prý mu řekl, že Herzl v rozhovoru přiznal, že západní židovští bankéři podporují revoluční strany v Rusku. Slizberg to považuje za nepravděpodobné.⁵⁶

⁵³ S. Ginzburg, *Pojezdka Teodora Gerelja v Petěrburg*, in *Jevrejskij mir*, sb. II, New York, Sojuz russkich jevrejev v Ťju-Jorke 1941, s. 199.

⁵⁴ Tamtéž, s. 202–203.

⁵⁵ KJE, sv. 6, s. 535.

⁵⁶ G. B. Slizberg, *Děla minulých dnů: Zapiski russkogo jevreja*, ve 3 svazcích, Paříž 1935–1954, sv. 2, s. 301.

Pleve podal hlášení carovi, dostal od něho schválení svého výkladu – a odevzdal Herzlovi patřičný potvrzující dopis.

Herzl považoval svou audienci u Pleveho za úspěšnou.

Žádný z nich netušil, že oba už mají před sebou jen jedenáct měsíců života...

Turecko zůstalo vůči sionistům neústupné a britská vláda jim téhož roku 1903 nabídla ke kolonizaci místo Palestiny – Ugandu.

V srpnu roku 1903 na 6. kongresu sionistů v Basileji oznámil Herzl tuto perspektivu, „která ovšem není Sion“, ale může být přijata jako prozatímní, aby se urychlilo vytváření židovského státu.⁵⁷

Tento projekt vyvolal bouřlivou diskusi. Podle dochovaných zpráv se dokonce v palestinském išuvu ozvaly hlasy podporující ugandský projekt – a to od nových osídlenců, zkrúšených těžkými přírodními podmínkami v Palestině. Avšak ruští sionisté, kteří potřebovali útočiště snad nejnaléhavěji ze všech Židů na světě, se proti Ugandě postavili nejostřeji. V čele s M. M. Ušyškinem (zakladatelem skupiny „bilujců“ a později pravou rukou Achada Ha'ama v lize Bnej Moše) vystoupili nekompromisně proti: sionismus je spjat právě se Sionem, a ten nemůže Židům nic nahradit!⁵⁸

Kongres ustavil komisi a vyslal ji do Ugandy na průzkum.⁵⁹ Sedmý kongres v roce 1905 vyslechl zprávu této komise – a Ugandu odmítl.⁶⁰ Herzl, zdeptaný všemi těmito překážkami, se tohoto rozhodnutí už nedožil – v roce 1904 zemřel na srdeční mrtvici.⁶¹

Tento palčivý problém však vyvolal v sionismu nový rozkol: odštěpili se *teritorialisté* v čele s Izrailem Zangvilem, k nim se přidali delegáti britští. Založili a sestavovali svou Internacionální radu; dostávali subvence od Jacoba Schiffa a od pařížského Rothschilda. Přestali trvat na emigraci do Palestiny. Ano, je třeba provést soustředěnou židovskou kolonizaci určitého teritoria, ale kdekoli, na kterémkoli místě. Rok za rokem hledali a probrali na tučet zemí, jednali i o Angole, ale „Portugalsko je příliš slabé a nedokázalo by Židy ochránit,“ tam „by se Židé snadno mohli stát obětí sousedních kmenů“. ⁶²

Byli by však souhlasili i s územím uvnitř Ruska, pokud by tam mohli vytvořit autonomní samosprávnou jednotku.

Tento argument – že to musí být silná země, která by je na novém místě ochránila – vyhovoval hlavně stoupencům *rychlého* vytvoření samostatného státu s hromadným přesídlením, což doporučoval tehdy

⁵⁷ JE, sv. 6, s. 412.

⁵⁸ JE, sv. 15, s. 135.

⁵⁹ JE, sv. 3, s. 679.

⁶⁰ Tamtéž, s. 680–681.

⁶¹ JE, sv. 6, s. 407.

⁶² JE, sv. 14, s. 827–829.

i později Max Nordau, tj. „bez ohledu na ekonomickou nepřípravenost země (Palestiny) na jejich přijetí“.⁶⁵ K tomu však přece bylo třeba přemoci nejdříve Turecko a vyřešit nějak arabský problém. Stoupenci tohoto programu věděli, že při jeho realizaci se sionistické hnutí nedokáže ubránit bez pomoci silných spojenců. Takovou vojenskou pomoc jim však tehdy žádná země nenabídla.

A než byl založen izraelský stát, muselo lidstvo prožít ještě dvě světové války.

⁶⁵ KJE, sv. 7, s. 891–892.

Na přelomu 19. a 20. století

Po šestiletém přemýšlení nebo váhání Alexandr III. v roce 1887 zřejmě už jednoznačně dospěl k rozhodnutí, že oslabí ruské Židy omezením občanských a politických práv, a tuto politiku pak prováděl až do své smrti.

Důvodem byla nejspíš nápadná účast Židů v revolučním hnutí a stejně nápadné vyhýbání se vojenské povinnosti: „Sloužily jen tři čtvrtiny počtu Židů službou povinných.“¹ Zaznamenán byl „postupně vzrůstající počet Židů, kteří se nedostavili k odvodu“, a také spousta nezaplacených pokut za nedostavení se k odvodu: z 30 milionů rublů pokut byly zaplaceny pouze 3 miliony. (Vláda však stále ještě neměla přesné údaje o celkovém počtu židovského obyvatelstva, ani o porodnosti, ani o úmrtnosti, a to až do roku 1921. Vzpomeňme na pasáž z kapitoly 4, že vzhledem k tomu byla v roce 1876 „zavedena úleva prvního stupně podle rodinných poměrů“, to znamená, že do celkové povolávací kvóty začali být zařazováni i jediní synové ze židovských rodin, čímž se od Židů vyžadoval nepřiměřený počet povolanců. To bylo napraveno teprve začátkem roku 1900, až za Mikuláše II.²)

Pokud pak jde o ministerstvo školství a osvěty, o tom Alexandr III. vyjádřil svůj názor již v roce 1885: počet Židů ve školách v oblastech mimo pásmo židovského osídlení musí odpovídat poměru početního stavu Židů vůči domácímu obyvatelstvu. Úřady však zamýšlely nejen bránit příliš velkému přílivu Židů ke vzdělání, pro ně to byl boj proti revoluci. Jak se tehdy říkalo: musíme školu změnit, aby se z ní stala „líheň vědy, a ne líheň socialismu“.³ Na ministerstvu se pracovalo i na mnohem rozsáhlejší opatření, jak zamezit přístup ke vzdělání silám,

¹ J. Larin, *Jevrei i antisemitizm v SSSR*, Moskva, Leningrad, GIZ 1929, s. 140.

² G. B. Sliozberg, *Děla minulých dnů: Zapískí ruského jevreja*, ve 3 svazcích, Paříž, 1933–1934, sv. 2, s. 208–209.

³ J. Gessen, *Istorija jevrejského narodu v Rossii*, ve 2 svazcích, sv. 2, Leningrad, s. 231.

kteřé by mohly napomáhat revoluci, na takzvaném protilomonosovském opatření, z hlediska státu velmi škodlivém: zásadně nepouštět na gymnázia děti z nižších vrstev ruského obyvatelstva („dětí kuchařek“). Pseudoprozíravě a rozšafně se to formulovalo takto: „Doporučit ředitelům škol, aby přijímali jen ty děti, které jsou v péči osob skýtajících dostatečnou záruku pravidelného domácího dohledu a nezbytného pohodlí k učení“, a na vysokých školách zvýšit poplatek za návštěvu přednášek.⁴

Toto opatření rovněž vzbudilo rozhořčení v ruských liberálních kruzích, i když ne tak silné a dlouhodobé jako další z roku 1887, jímž se omezovalo přijímání Židů na gymnázia a univerzity. Původně měla být obě opatření zveřejněna v jednom zákoně. Vládní výbor s tím však nesusouhlasil, protože podle jeho názoru „zveřejnit naráz všechna nařízení omezující Židy by mohlo vést k tomu, že to bude nesprávně vykládáno“. A tak v červnu 1887 bylo nařízení zveřejněno jen ve své „nežidovské“ části: „O opatřeních upravujících skladbu studentů na středních a vysokých školách“ – což byla opatření proti chudším vrstvám... Omezení týkající se přijímání Židů dostal za úkol ministr školství a osvěty Děljánov a měl je zajistit nezveřejňovanými oběžníky zasílanými na jména kurátorů učitelských okrsků, což Děljánov udělal v červenci 1887, kdy středním a vysokým školám svého ministerstva stanovil normu pro přijímání Židů takto: v pásmu židovského osídlení 10 %, mimo pásmo 5 % a v obou metropolích 3 %.

„Po ministerstvu školství a osvěty“ začaly i některé jiné instituce zavádět „procentuální normy pro svá školní zařízení a některá... se pro Židy zcela uzavřela“. (Byly to vysoká škola elektrotechnická a spojařská v Petrohradě, a ze všeho nejnápadnější bylo, že dočasně, „na mnoho let“, bylo zastaveno přijímání Židů na Vojenskou lékařskou akademii.)⁵

Tento zákon o „procentuální normě“, který předtím neexistoval po celých 93 let masového pobytu Židů v Rusku a který měl od nynějška platit 29 let (fakticky do roku 1916), byl pro ruské Židy tím citelnější, že právě v 70. – 80. letech začal „přliv (Židů) na gymnázia a reálky“, který např. Sliozberg vysvětluje tím, „že široké vrstvy lidu si dostatečně neuvědomovaly potřebu vzdělání a... Židé měli omezenou možnost uplatnit se bez kapitálu v oblasti hospodářské“, ale i tím, „že při plnění všeobecné branné povinnosti měli lidé se vzděláním určité úlevy“, takže pokud dříve odcházela na studia jen zámožná židovská mládež, nyní vznikal „studovaný židovský proletariát“; jestliže u Rusů se i nyní do-

⁴ *Jevrejskaja enciklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatelstvo Brokgauz-Jefron, 1906–1913, sv. 13, s. 52.

⁵ JE, sv. 13, s. 52–53.

stávalo vysokoškolského vzdělání hlavně zámožným vrstvám, u Židů se vedle zámožných hrnuly za vzděláním i nižší sociální vrstvy⁶.

K tomu bychom dodali: v té době již docházelo na celém světě k obratu v zájmu o kulturu a všeobecné, ne jen elitářské vzdělání – a Židé při své vnímavosti, byť možná ne zcela uvědoměle, to vycítili jako jedni z prvních. Jenže – bylo vůbec možné najít hladké, bezkonfliktní řešení této židovské potřeby vzdělání, která nyní tak náhle a naléhavě vzrostla? V situaci, kdy široké vrstvy domácího obyvatelstva byly stále ještě neprobudilé a zaostalé – jak to provést bez újmy na ruském i na židovském vývoji?

Vláda měla nepochybně protirevoluční záměry, poněvadž mezi studující mládeží té doby Židé vynikali aktivitou a nesmiřitelností vůči režimu. Uvážíme-li však, jak velký vliv měl K. P. Pobědonoscev za Alexandra III., musíme připustit, že je vedl i národní zájem bránit se proti pokračující nerovnováze ve vzdělání. Podle slov velkého židovského bankéře barona Maurice von Hirsche, který tehdy navštívil Rusko, vložil prý mu Pobědonoscev své hledisko takto: Vládní politika nevychází z „nebezpečnosti“ Židů, nýbrž z toho, že díky své tisícileté kultuře jsou duchovně i rozumově silnější než ruský lid, který je stále ještě nevzdělaný a zaostalý, a proto jsou nutná právní opatření, která by vyrovnala „slabou schopnost okolního obyvatelstva bojovat proti tomu“. (Pobědonoscev vybízel Hirsche, známého svou filantropií, aby pomohl v osvětové výchově ruského lidu, a tím i k rychlejšímu zrovnoprávnění Židů v Rusku. Baron Hirsch, jak píše Sliozberg, věnoval jeden milion rublů na ruské školství.)⁷

Jako na každý jev, můžeme se i na toto státní opatření dívat z různých hledisek, přinejmenším ze dvou.

Mladý židovský student to musel cítit jako naprostou nespravedlivost: prokázal schopnosti a pílí, zdálo by se tedy, že uspěl. Jenže přijat nebyl. Takže pro dynamickou, bezesporu talentovanou židovskou mládež byla tato nenadálá bariéra víc než k zlosti – tímto hrubým zákrokem administrativní moci vyvolávala roztrpčení. Židům, kterým už bylo těсно v maloobchodě a v řemeslech, teď brali vytoužený klíč k lepšímu životu.

Kdežto z hlediska „původního obyvatelstva“ neznamenala procentuální norma nic zločinného vůči zásadě rovnoprávnosti, spíš naopak. Tyto školy byly udržovány ze státních prostředků, to znamená z prostředků všeho obyvatelstva – a neproporcionální kvóta Židů byla považována za subvenci ze společného účtu; z toho pak vyplývá, že ti vzdělání získají výhodnější postavení ve společnosti. Potřebovaly jiné národnostní sku-

⁶ Sliozberg, sv. 1, s. 92; sv. 2, s. 89.

⁷ Tamtéž, sv. 2, s. 53.

piny kromě Židů proporcionální zastoupení ve vzdělaných vrstvách? Na rozdíl od všech ostatních národností říše usilovali nyní o vzdělání téměř *vylučně* Židé, někde to mohlo znamenat přes 50 % Židů na vysokých školách. Procentuální norma byla tedy nesporně odůvodněna obranou zájmů ruských i národnostních menšin, a ne snahou o porobení Židů. (Ve 20. letech 20. století budou i ve Spojených státech hledat podobnou cestu, jak omezit procento Židů na univerzitách, jak zavést *kvóty* pro imigraci – ale o tom později. Celkově však otázka procentuálních norem, už nyní od dolní hranice, „minimálně však“ – je i dnes v Americe vysoce aktuální.)

V praxi docházelo při zavádění procentuální normy v Rusku k mnoha výjimkám. Předně se nedotkla *dívčích* gymnázií, na židovské dívky se normy nevztahovaly. „Na většině dívčích gymnázií se procentuální norma nezaváděla, stejně tak ani na mnoha odborných a veřejných vysokých školách: na petrohradské i moskevské konzervatoři, na moskevské škole malířství, architektury a sochařství, na petrohradské fakultě psychoneurologie, na kyjevské obchodní akademii atd.“⁸ Procentuální norma se už vůbec netýkala všech typů *soukromých* škol, jichž bylo mnoho a měly vysokou úroveň.⁹ (Např. v Moskvě z žáků na koedukačním gymnáziu Kirpičnikovové, jednom z nejlepších soukromých gymnázií v Rusku, byla asi čtvrtina Židů.¹⁰ Mnoho jich navštěvovalo také slavné Polivanovovo moskevské gymnázium. V rostovském dívčím gymnáziu Andrejevové, kde studovala moje matka, bylo ve třídě víc než polovina židovských dívek.) Obchodní školy (ty patřily pod ministerstvo financí), kam chodili Židé velice rádi, jim byly zprvu přístupné bez jakýchkoli omezení. Po roce 1895 už nějaká omezení byla, nebyla však nijak přísná: např. na obchodních školách v pásmu židovského osídlení, které byly udržovány soukromými osobami, závisel počet přijatých Židů na tom, jak se židovští obchodníci podíleli na financování těchto škol; na mnoha obchodních školách bylo Židů 50 % i více.

I tam, kde se vládou stanovená norma při přijímání na střední školy přísně dodržovala, často ji počet Židů ve vyšších třídách překračoval. Sliozberg to vysvětluje hlavně tím, že Židé, kteří se dostali na gymnázium, vždy je všichni dokončili, kdežto nežidovští žáci často odpadali. Proto bývalo ve vyšších třídách i víc než 10 % Židů.¹¹ Potvrzuje také, že

⁸ Kratkaia jevrejskaja enciklopedija (dále KJE): 1976 (vydávám pokračuje), sv. 6, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin 1992, s. 854.

⁹ I. M. Trockij, *Jevrei v russkoj škole*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860-eh godov do Revolucii 1917 g.* (dále KRJ-1), New York, Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 559.

¹⁰ P. D. Iljinskij, *(I ospominanija)*, in Bibliotěka-fond „Russkoje zarubežje“ (BFRZ), fond 1, A-90, s. 2.

¹¹ Sliozberg, sv. 2, s. 90.

značný počet Židů vystudoval například poltavské gymnázium. A ve Vjazně, jak tvrdí jiný memoárista, bylo na gymnáziu v jeho třídě ze 30 chlapců 8 Židů.¹² Na mariupolských chlapeckých gymnáziích jich už v době dumy (parlamentu) byla asi sedmina, tj. 14–15 %, a na dívčích gymnáziích ještě víc.¹³ A v Oděse, kde Židé tvořili třetinu obyvatelstva¹⁴, bylo v roce 1894 na nejprestižnější Richelieuově gymnáziu 14 % Židů, na druhém gymnáziu přes 20 %, na třetím 37 %, na všech dívčích gymnáziích dohromady 40 %, na obchodní škole 72 %, na univerzitě 19 %.¹⁵

Ale při finančních možnostech nemohly touhu po vzdělání zastavit žádné překážky. „Na mnoha středních školách ve vnitrozemských guberniích bylo v té době Židů málo, a tak rodiče začali posílat své děti tam... Zámožnější Židé vyučovali děti doma, připravovali je každoročně ke zkoušce do další třídy a nakonec k maturitě“.¹⁶ V letech 1887 až 1909 mohli Židé bez omezení skládat každoroční postupné i závěrečné gymnaziální zkoušky a „dostávali vysvědčení, která jim dávala stejná práva, jako měli ti, kteří navštěvovali školu“.¹⁷ Většina externistů na ruských gymnáziích byli právě Židé. A kolik bylo takových rodin jako u Jakova Maršaka (nepříliš bohatého klenotníka a otce básníka Samuila Maršaka): všech pět jeho dětí získalo vysokoškolské vzdělání před revolucí.

Navíc „všude se otevíraly soukromé školy, kam chodili společně křesťané i Židé, anebo jen Židé... Některé z těchto škol získaly všechna práva jako školy státní, jiným bylo povoleno vydávat... vysvědčení, opravňující ke vstupu na vysokou školu“.¹⁸

„Byla vytvořena síť soukromých židovských škol, které položily základy k národnímu vzdělání.“¹⁹ „Židé také začali jezdit na vysoké školy do zahraničí; většina se jich vrací do Ruska a skládá zde zkoušku před státní komisí.“²⁰ Sliozberg sám zjistil v 80. letech na heidelberské univerzitě, že „většina... ruských posluchačů byli Židé,“ mezi nimi i takoví, kteří neměli maturitní vysvědčení.²¹

¹² N. V. Volkov-Muromcev, *Junosť. Ot 1 jazny do Feodosii*, 2. vyd., Moskva, Russkij puť, Graal 1997, s. 101.

¹³ I. E. Těmirov (Vospominanija), in BFRZ, fond 1, A–29, s. 24.

¹⁴ JE, sv. 12, s. 58.

¹⁵ A. Lvov, in „Novaja gazeta“, New York, č. 70, 5. 11. září 1981, s. 26.

¹⁶ JE, sv. 13, s. 54–55.

¹⁷ JE, sv. 16, s. 205.

¹⁸ JE, sv. 13, s. 55.

¹⁹ KJE, sv. 6, s. 854.

²⁰ JE, sv. 13, s. 55.

²¹ Sliozberg, sv. 1, s. 161.

Logicky se nabízí otázka, zda tato omezení, diktovaná obavou z revolučnosti studentstva, tuto revolučnost spíš neživila. Nepřispívalo k ní jak rozhořčení na „normu“, tak pobyt v zahraničí a kontakty s revolučními emigranty?

A jak to vypadalo na ruských univerzitách po tajném oběžníku? Zpočátku to nešlo nijak rychle, ale skoro každý rok se procento Židů snižovalo, ze 15,8 % v roce 1893 na 7 % v roce 1902. Na petrohradské i na moskevské univerzitě však přesto procento Židů překračovalo stanovenou normu – 3 % – téměř po všechna léta její existence.²² Ministr Děľjanov na osobní žádosti dost často povoloval přijetí žadatelů na univerzitu nad normu, na to existuje nejedno svědectví.²³ Tak byly přijaty „stovky studentů“. (Děľjanovovu mírnost vystřídal později tvrdě zpřísnění norem za ministra Bogolepova – a nelze vůbec vyloučit, že to byl jeden z důvodů, proč si ho terorista vybral za terč.)²⁴ A podle Sliozbergova přehledu bylo na vysokoškolských přednáškách pro medicínu v Petrohradě reálné procento vyšší než na Vojenské lékařské akademii a na univerzitě, a „sjižděly se tam Židovky z celé říše“. Na petrohradské fakultě psychoneurologie (kam se v některých případech přijímalo i bez maturitního vysvědčení) studovaly stovky Židů, a za ta léta ji absolvovaly tisíce. Jmenovala se psychoneurologická, ale otevřeli při ní také *právníckou* fakultu. Na imperátorské konzervatoři v Petrohradě „bylo plno židovských studujících obojího pohlaví“. V roce 1911 byla v Jekaterinoslavi otevřena i soukromá vysoká škola báňská.²⁵

Značná volnost panovala v přijímání na střední odborné školy, například zdravotnické. J. Tejtel sděluje, že na saratovskou zdravotnickou školu (vysoké úrovně, s vysokoškolským vybavením) přijímali Židy, kteří přijeli z pásma židovského osídlení, bez jakékoli procentuální normy. (I bez předchozího policejního povolení cesty, a studující se tímto přijetím na školu stávali plnoprávními; tuto praxi schválil tehdejší saratovský gubernátor Stolypin.) A tak na této škole studovalo až 70 % Židů. I na jiných středních školách technického zaměření v Saratově přijímali Židy z pásma židovského osídlení bez ohledu na procentuální normu, a mnozí z nich pak pokračovali ve studiu na vysoké škole. Z oblastí židovského osídlení přijížděla také spousta externistů, kteří se nedostali na univerzitu, a místní židovská obec jim všem našla práci.²⁶

²² S. V. Pozner, *Jevrei v obščej škole: K istorii zakonodatel'stva i pravitel'stvennoj politiki v oblastin jevrejskogo voprosa*, Petrohrad, Razum 1914, s. 54–55.

²³ Viz Sliozberg, sv. 2, s. 95.

²⁴ A. Goldenvejzer, *Pracovoje položenie jevrejev v Rossii*, in KJH–1, s. 149.

²⁵ Sliozberg, sv. 1, s. 127–128; sv. 3, s. 290–292, 301.

²⁶ J. L. Tejtel, *Iz mojej žizni za 40 let*, Paříž, J. Povolockij a spol. 1925, s. 170–176.

K tomu je třeba dodat, že školy, na nichž se vyučovalo hebrejsky, nebyly nijak omezovány. V poslední čtvrtině 19. stol. bylo v pásmu židovského osídlení 25 000 chlapeckých škol, které navštěvovalo 363 000 žáků (64 % všech židovských dětí).²⁷ Ovšem bývalé „státní židovské školy“ byly (v roce 1883) zavřeny jako nepotřebné v nové epoše, do těch už se nechodilo. (Ale: jestliže zavádění těchto škol vykládali někteří židovští publicisté v minulých desetiletích jako čin a záměr „reakce“, vykládají nyní i jejich uzavření jako „čin reakce“.)

Takže shrnuto: procentuální norma nepřipravila Židy o jejich touhu po vzdělání. Nepozvedla ani úroveň vzdělanosti u nežidovských národů říše – jen mezi židovskou mládeží vyvolala trpkost a rozladění. A i přes toto omezující opatření vyrůstala židovská mládež ve špičkovou inteligenci. Byli to právě přistěhovalci z Ruska, kdo tvořil významnou a výraznou většinu původní inteligence příštího státu Izrael. (Jak se často dočítáme v Ruské židovské encyklopedii: „syn drobného řemeslníka“, „syn drobného obchodníka“, o „synu velkoobchodníka“ ani nemluvě, s dovětkem: absolvoval univerzitu.)

Univerzitní diplom zpočátku poskytoval právo volného pobytu po celé říši a právo sloužit v jakémkoli úřadě. (Později se kladly Židům různé překážky, aby nemohli přednášet na akademiích, univerzitách a státních gymnáziích.) Židé s vysokoškolským lékařským vzděláním (lékaři a lékárníci) měli právo „volného pobytu, ať už vykonávají svou profesi nebo ne“, a – jako všichni absolventi vysokých škol – mohli se naproti tomu „zabývat obchodem a řemesly“ a „zařadit se mezi velkoobchodníky bez předchozího pětiletého členství v první gildě v pásmu židovského osídlení“, jak se to vyžadovalo od skutečných velkoobchodníků. „Židé, kteří mají titul doktora medicíny,“ mohli pracovat v kterékoli instituci po celé říši, zaměstnávat asistenta a dva sluhy z řad souvěrců, které si mohli vyžádat „z pásma židovského osídlení.“ Právo volného pobytu a právo obchodování měl i židovský zdravotnický personál bez vysokoškolského vzdělání (zubaři, felčari, porodní asistentky). Ale od roku 1903 jim stanovili podmínku, aby se přece jen trvale věnovali své profesi.²⁸

Omezení se dotkla také nezávislé soudní advokacie, zavedené od roku 1864. Toto povolání skýtalo velké možnosti – peníze, proslulost i ideové uspokojení: projevy obhájců před soudem nepodléhaly vůbec žádné cenzuře, ani když byly publikovány v tisku, takže obhájci měli tehdy víc svobody slova než sám tisk – a hojně a s úspěchem toho využívali k sociální kritice i k „výchově“ společnosti. Stav soudních obhájců se za

²⁷ I. Trockij, *Jevrei v ruskoj škole*, in KRJ–1, s. 558.

²⁸ JE, sv. 10, s. 780–781.

čtvrt století stal mocnou sociální silou – viz oslnivá obhajoba teroristky Věry Zasuličové v roce 1878. (Morální vágnost obhájcovy argumentace tehdy velmi znepokojila Dostojevského, psal o tom.) A v tomto vlivném stavu se velmi mnoho Židů uplatnilo mezi nejschopnějšími. Když pak petrohradská advokátní komora v roce 1889 „publikovala ve své výroční zprávě poprvé údaje o počtu Židů v tomto oboru“, významný petrohradský advokát A. J. Passover „složil funkci ve vedení komory a vícekrát nekandidoval“.²⁹

V témže roce 1889 odevzdal ministr spravedlnosti Manasein Alexandru III. zprávu, že „advokacie je zaplavena Židy, kteří vytlačují Rusy: že tito Židé svými specifickými metodami narušují morální čistotu vyžadovanou od stavu obhájců“. (Pramen neuvádí další podrobnosti).³⁰ A v listopadu téhož roku vyšlo z carova příkazu nařízení, údajně zase jakoby *prozatímní*, a proto nevyžadující úplný zákonodárný postup: „aby se přijímání soudních a soukromých obhájců jiného než křesťanského vyznání... až do vydání příslušného zvláštního zákona povolovalo pouze se svolením ministra spravedlnosti“.³¹ Ale protože zřejmě ani muslimové, ani buddhisté nejevili o povolání obhájců prakticky zájem, bylo to v podstatě nařízení protižidovské.

Od toho roku po celých patnáct let prakticky ani jeden nepokřtěný Žid takové povolení od ministra spravedlnosti nedostal, a dokonce i později tak slavní advokáti, jako byl M. M. Vinaver a O. O. Gruzenberg – strávili patnáct let jako „asistenti právních zástupců“ (Vinaver mívval často projevy v senátu a měl tam značný vliv). „Asistenti“ vystupovali stejně svobodně a úspěšně jako plnoprávní obhájci, v tom nepocítili Židé žádnou újmu.³²

Roku 1894 se nový ministr spravedlnosti N. V. Muravjov pokoušel dát dočasnému zákazu punc trvalého zákona. Argumentoval takto: „Skutečným nebezpečím není to, že mezi obhájci jsou osoby židovského vyznání, které se do značné míry zřekly názorů odporujících křesťanské morálce a vlastních jejich rase, nýbrž to, že jejich počet se zvýšil natolik, že by mohli získat převahu a mít zhoubný vliv na celkovou úroveň mravnosti a na charakter činnosti tohoto stavu.“³³ A v předloženém návrhu zákona se pravilo, že v rámci jednotlivého soudního obvodu nemá počet obhájců jiného než křesťanského vyznání převyšovat 10 %. Carská vláda tento Muravjovův projekt zamítla – M. Krol však kriticky po-

²⁹ JE, sv. 12, s. 515.

³⁰ S. I. Kučerov, *Jevrei v russoj advokature*, in KRJ-1, s. 402.

³¹ JE, sv. 1, s. 469–470.

³² Goldenvejzer, in KRJ-1, s. 151.

³³ Kučerov, in KRJ-1, s. 404.

dotýká: „... tato myšlenka... nebyla náležitě odsouzena ruskou veřejností“, a v petrohradské Právnické společnosti „jen málokdo energicky protestoval... kdežto značná část těch, kdo projekt posuzovali, zjevně s tímto opatřením sympatizovala“.⁵⁴ To nám skýtá nečekaný pohled na smýšlení inteligence v metropoli v polovině 90. let 19. století. (V petrohradském soudním obvodu bylo tehdy mezi obhájci 13,5 % Židů, v moskevském necelých 5 %.⁵⁵ Faktický zákaz možnosti stát se z asistenta obhájcem byl tím citelnější, že přišel vzápětí po omezeních ve vědecké kariéře a ve státní službě.⁵⁶ Možnosti se znovu otevířely až v roce 1904.

V 80. letech byl v guberniích z pásma židovského osídlení omezen počet Židů také mezi porotci, aby zde neměli většinu.

I soudy přestaly v 80. letech přijímat Židy. Avšak J. Tejtel, který zde nastoupil již dříve, hned po absolvování moskevské univerzity, zůstal i pak u soudu 35 let a skončil službu s právem šlechtictví v hodnosti civilního generála. (Přesto ho však Ščeglovitov donutil, aby „dobrovolně“ odešel do výslužby.) Během své služby on, Žid, nejednou bral pod přísahu pravoslavné svědky, a nikdy se nesetkal s námitkami ze strany pravoslavného duchovenstva. Tejtel uvádí i J. M. Galperna, který také sloužil u soudu a dosáhl vysoké funkce zástupce ředitele odboru na ministerstvu spravedlnosti a hodnosti tajného rady.⁵⁷ Galpern byl jako expert v Pahlenově komisi. (Předtím byl vrchním prokurátorem v senátu i G. I. Trachtenberg, a jeho asistent G. B. Sliozberg byl přizváván k obhajování v židovských záležitostech.) Vrchním prokurátorem v senátu byl i S. J. Utin, ale ten byl pokřtěný, takže za Žida nebyl počítán.

Kritérium náboženského vyznání nikdy nebylo pro carskou vládu zastíracím manévrem, ale skutečnou motivací. Vždyť podle něho byli po dvě a půl století krutě pronásledováni etničtí Rusové staroobřadci a na přelomu 19. a 20. století etničtí Rusové duchoborci a molokáni.

Pokřtěných Židů byla v ruské státní službě dlouhá řada, ale těmi se v této knize nezabýváme. Našli bychom mezi nimi za Mikuláše I. dlouholetého ministra zahraničí hraběte K. Nesselroda; Ljudviga Štiglice, který v Rusku dostal titul barona⁵⁸; vojenského lékaře, který se nakonec stal státním radou, Maximiliana Heina, bratra německého básníka Heinricha Heina; dále místodržitele Bezaka, generála carské suity Adelberta, plukovníka gardové jízdy Mevese; diplomaty z rodiny Girsů, z nichž

⁵⁴ JE, sv. 1, s. 471–472.

⁵⁵ Kučerov, in KRJ–I, s. 405.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ JE, sv. 6, s. 118.

⁵⁸ JE, sv. 16, s. 116.

jeden byl ministrem za Alexandra III. Dále státního tajemníka Peretce (syna nájemce Abrama Peretce)³⁹; generály Kaufmana-Turkešanského a Chruljova; ředitele Alexandrovského lycea dvorního podkoního Salomona; senátory Gredingera a Pozena; na policejní správě Geroviče a Vissarionova a další a další.

Některým se zdálo, že přestoupit ke křesťanství, především k luteránství, je „snadné“. Otevíraly se tím všechny cesty do života. Sliozberg zaznamenává „téměř hromadné renegátství“ židovské mládeže⁴⁰ v jedné době. Ne náhodou se to však z židovského pohledu jevilo jako těžká zrada, „cena za odpadlictví... Uvážíme-li, jak mnoho Židů vzdoruje pokušení pokřřžovat se, cítíme bezděky úctu k tomuto nešťastnému národu“.⁴¹

Kdysi to bývalo jednoduché: lidé se dělili na „my“ a „oni“ podle víry. V této podobě se to promítlo i do regulí ruského státu. Avšak na prahu 20. století se ruská státní moc snad mohla zamyslet nad tím, je-li vůbec mravně a má-li nějaký praktický smysl slibovat Židům materiální výhody pod podmínkou, že změní víru.

A jaký v tom vlastně byl přínos pro křesťanství? V mnoha případech bylo přece takové obrácení neupřímné. (A navíc to leckoho vedlo k neupřímné obhajobě: potom „budu moci být mnohem užitečnější svým souvěrcům“.⁴²

Pro ty Židy, kterým bylo přiznáno právo pracovat ve státní službě, „nebyla stanovena žádná omezení při udělování dědičného šlechtického titulu“ a řádů všech stupňů. „Židé byli bez překážek zanašeni do genealogických knih.“⁴³ A dokonce, jak vidíme při sčítání z roku 1897, považovalo 196 dědičných šlechticů za svůj mateřský jazyk *hebrejštinu* (z nedědičných šlechticů a vyšších úředníků 3371).⁴⁴ A z rodiny továrníků Brodských pocházeli dokonce maršálkové šlechty v Jekatěrinoslavské gubernii. Avšak od 70. let 19. století naráželi Židé na překážky při jmenování do státních funkcí (po roce 1896 to bylo ještě přísnější); dodejme, že ani oni sami příliš nestáli o tuto jednotvárnou a málo výnosnou službu. A od 90. let se Židé už těžko dostávali i k veřejné službě volené.

V roce 1890 byl vydán nový Zemstevní řád. Vylučoval Židy z účasti na samosprávě v zemstvech – to znamená na území, ležícím v guberniích a újezdech mimo města. Židům „neumožnit účast na volebních schů-

³⁹ JE, sv. 12, s. 594–595.

⁴⁰ Sliozberg, sv. 2, s. 94.

⁴¹ V. Posse, „*Jevrejskoje zasilije*“, in „Slovo“, Petrohrad, 14. (27.) března 1909, s. 2.

⁴² Sliozberg, sv. 1, s. 198.

⁴³ JE, sv. 7, s. 54.

⁴⁴ *Общій свод по Имперіи результатов разработкі данных первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 г.*, sv. 2, Petrohrad 1905, s. 374–386.

zích a sjezdech zemstva⁴⁵ (přitom v západních guberniích tehdy ještě zemstva neexistovala). Zdůvodňovalo se to tím, že podmínkám reálného, živého a společenského kontaktu s místním životem „Židé nevyhovují, jelikož obvykle sledují na veřejné půdě výlučně své osobní zájmy“.⁴⁶ Přitom se Židům nebránilo, aby sloužili v zemstvu jako placení úředníci, jako takzvaný třetí element (který pak na dlouhá léta vnesl do zemstev náboj radikalismu) – a sloužilo jich tam bezpočet.

Zemstevní omezení se nijak citelně nedotkla Židů ve vnitřních guberniích, poněvadž žili většinou ve městech a více se zajímali o městskou správu. V roce 1892 vyšel však také nový Městský řád – a ten Židy úplně zbavoval práva volit a být volen do městské rady a správy, jakož i zastávat v nich odpovědné funkce, řídit odvětví městského hospodářství a správy, což už byla velmi citelná omezení. Pouze ve městech v pásnu židovského osídlení mohli se Židé stát radními, ale ani tady jich nesmělo být v radě víc než desetina členů, a to „podle určení“ místní administrativy, která je vybírala z židovských kandidátů – bylo to vskutku ponižující opatření. (A jak trefně poznamenává Sliozberg, zvlášť pro buržoazní otce rodin: když se cítili poníženi před vlastními dětmi, jak mohli zůstat loajální k takové vládě?⁴⁷) „Těžší období v historii ruských Židů v Rusku ani nelze najít. Židé byli vytlačeni ze všech vydobytých pozic.“⁴⁸ (Mimoходом, na jiném místě hovoří též autor dost průhledně o podplácení úředníků na ministerstvu vnitra, aby zapůsobili ve prospěch Židů⁴⁹ – což značně zmírňovalo realitu doby.)

Ano, Židé v Rusku (3 %) byli bezesporu utiskováni ve smyslu občanské nerovnoprávnosti. Ale významný konstituční demokrat V. A. Maklakov nám již z porevoluční migrace připomíná: „Nerovnoprávnost Židů přirozeně ztrácela svou tvrdost ve státě, kde nejpočetnější skupina národa (82 %), základ zdárného vývoje Ruska, mlčenlivé, šedé, pokorné rolnictvo stálo také mimo společné, pro všechny rovné právo“⁵⁰ – a bylo na tom stejně i po zrušení nevolnictví, nebylo pro ně o nic snazší vyhnout se odvodu, nebylo pro ně o nic dostupnější studium na gymnáziu a na univerzitě, a samosprávu, kterou tolik postrádalo – volostní zemstvo – do revoluce nedostalo. Porevoluční emigrant, Žid D. O. Linskij trpce podotýká: pokud jde o srovnání s nynějším sovětským „zrovnoprávněním v bezpráví všeho obyvatelstva v Rusku“, „neplnoprávnost

⁴⁵ JE, sv. 7, s. 763.

⁴⁶ JE, sv. 1, s. 836.

⁴⁷ Sliozberg, sv. 3, s. 220.

⁴⁸ Tamtéž, sv. 1, s. 259.

⁴⁹ Tamtéž, sv. 2, s. 177–178.

⁵⁰ V. A. Maklakov, *1905–1906 gody*, in sb. *M. M. Finarer i russkaja obščestvennost' načala XX věka*, Paříž 1937, s. 65.

židovského obyvatelstva v předrevolučním údobí nám dnes připadá jako nedosažitelný ideál⁵¹.

Ujalo se rčení: pronásledování Židů v Rusku. Ale to není to pravé slovo. Nebylo to pronásledování, byla to řada *omezujících, diskriminačních* opatření – urážlivých, bolestných a někdy i tragických.

Z pásma židovského osídlení se však dalo každým desetiletím snáze uniknout. Podle sčítání z roku 1897 žilo mimo toto pásmo 315 000 Židů, o šestnáct let později devětkrát více (což činilo 9 % židovského obyvatelstva Ruska, nepočítaje v to Polsko).⁵² Pro srovnání – v celé Francii v roce 1900 bylo 115 000 Židů, ve Velké Británii 200 000.⁵³ Uvědomme si, že sčítání nepodávalo přesný výsledek, spíš nižší, protože v mnoha ruských městech žilo u Židů hodně „povolených“ řemeslníků a služebnictva načerno, a ti se sčítání vyhnuli.

Finanční ani intelektuální židovská špička diskriminaci „pásma“ nepociťovala a volně se usazovala ve vnitrozemských guberniích a velkoměstech. Uvádí se, že 14 % židovského obyvatelstva mělo „svobodná povolání“⁵⁴ – možná širší než jen intelektuální. Ať tak či tak, v předrevolučním Rusku Židé „v intelektuálních povoláních... zaujímali odpovídající místo. Ani celé slavné pásmo židovského osídlení nezabránilo tomu, aby značná část Židů pronikala stále víc a víc do etnického Ruska.“⁵⁵

Jenže židovští řemeslníci a živnostníci byli většinou krejčí, dentisté, zdravotníci, lékárníci a jiné obecně potřebné profese, které všude rádi přijímali. „Roku 1905 se v Rusku přes 1 500 000 Židů věnovalo řemeslům“,⁵⁶ – to znamená, že mohli žít mimo pásmo osídlení. Ostatně „nikde v zákonech nebylo například psáno, že by řemeslník provozující své řemeslo neměl vedle toho právo obchodovat“, a ani „sám pojem provozování obchodu nebyl v zákoně upřesněn“ – například je-li obchodem také komisionářství. Takže pro obchodování (i ve velkém), pro kupování nemovitostí, vybavování továren bylo třeba prohlásit se za „řemeslníka“ (nebo za dentistu). Například „řemeslník“ Nejmark měl továrnu s šedesáti dělníky; židovští „sazeči“ si zřizovali vlastní tiskárny.⁵⁷ A byl

⁵¹ D. O. Linskij, *O nacionalnom samosoznanii russkogo jevreja*, in sb. 1 *Rossija i jevrei* (dále RiJ), Otčestvennoje objediněnie russkich jevreev zagranicej, Paříž, YMCA-Press 1978 (nové vyd. Berlin, Osnova 1924), s. 115.

⁵² J. Gessen, sv. 2, s. 210; JE, sv. 11, s. 557–558.

⁵³ KJE, sv. 2, s. 515–514.

⁵⁴ Larin, s. 71.

⁵⁵ V. S. Mandel, *Konservativnye i razrušitelnye elementy v jevrejstve*, in RiJ, s. 202.

⁵⁶ Goldenveizer, in KRJ–1, s. 148.

⁵⁷ Slizberg, sv. 2, s. 51, 187, 188, 195, 195.

tu ještě další způsob: několik Židů se složilo, aby jeden z nich uhradil poplatek 1. gildy, a ostatní se k němu přidali jako jeho „příručí“. Anebo: nechávali se naoko adoptovat do vnitrozemské gubernie od vysloužilých židovských vojáků („adoptivnímu otcí“ za to vypláceli penzi).⁵⁸ V Rize se „okolo vývozu dřeva přizívovaly... tisíce židovských rodin“, dokud je skoro všechny nevystěhovali za falešné výuční listy.⁵⁹ – Na začátku 20. století byly židovské kolonie ve všech významných ruských městech.

J. Tejtel uvádí, jak „k přílivu Židů do Samary přispěla stavba železniční dráhy Samara–Orenburg. Stavěli ji Židé Varšavskij a Gorvic a ti pak na ní měli po léta hlavní slovo. Nejdůležitější místa u dráhy obsazovali Židé... I mnoho nižších míst obsadili. Z židovského pásma za nimi přijížděli příbuzní a známí, a tak vznikla poměrně početná židovská kolonie... Vývoz pšenice z bohaté Samarské gubernie do zahraničí vzali do rukou Židé. A pro zajímavost – i s vývozem vajec z Ruska do západní Evropy začali samarští Židé. Tím vším se zabývali „falešní řemeslníci“. A uvádí tři gubernátory Samarské gubernie, jak šli za sebou, a jednoho policejního komisaře (který byl předtím, roku 1863, vyloučen „z petrohradské univerzity za účast ve studentských bouřích“) – „všichni se chovali shovívavě k falešným řemeslníkům“. A tak k roku 1889 „v Samaře žije přes 300 židovských rodin, které zde nemají právo pobytu“⁶⁰ – to znamená, že v Samaře žilo asi o 2000 Židů víc, než se uvádí ve statistických a soupisových údajích.

Z jiného konce Ruska se dovídáme: ve Vjazmě „všichni tři lékárníci, všech pět zubařů,“ několik doktorů, notářů, mnoho obchodníků, „skoro všichni holiči, krejčí a obuvníci byli Židé“. Mnozí z nich nebyli ani zubaři, ani krejčí, ale s něčím obchodovali a nikdo jim v tom nebránil. A v pětatřicetitisícové Vjazmě bylo také okolo 2000 Židů.⁶¹

V oblasti donského kozáctva, kde od roku 1880 platila přísná protizidovská omezení a kde Židé neměli právo žít v kozáckých vesnicích a osadách, se jich přesto napočítalo 25 000: byli to majitelé levných hostinců, hospůdek, holičských officín, řemeslnických dílen, hodináři, krejčí. A závisela na nich dodávka většiny zboží.

Systém různých protizidovských opatření, a později i nejrůznějších oprav a doplňků k nim, se léty rozrůstal. Vyhlášky o Židech byly roztroušeny po všech svazcích Sbírky zákonů, vydány v různých dobách a špatně koordinovány navzájem i s obecnými říšskými zákony – na to

⁵⁸ Tamtéž, s. 22–24.

⁵⁹ Tamtéž, s. 185–185.

⁶⁰ Tejtel, s. 36–37, 47.

⁶¹ Volkov-Muromcev, s. 98, 101.

upozorňovali i gubernátoři.⁶² Chceme-li pochopit všechny složitosti nesčetných výjimek a výjimek z výjimek, jimiž se zákonodárství o Židech hemžilo, je nám jasné, že to muselo být utrpení pro mnohé řadové Židy i nesmírná zátěž pro státní správu. Z takové složitosti musely pak vznikat krutosti pramenící z formalismu, např.: když hlava židovské rodiny ve vnitrozemské gubernii ztratila právo pobytu (když otec zemřel nebo změnil zaměstnání), ztratila je i celá rodina – rodiny zemědělců byly vysídleny. (Výjimku tvořili jen osamělí staří lidé nad 70 let.)

Tato složitost však nepracovala vždy proti Židům, někdy pracovala i pro ně. Židovští autoři píší, že „nesčetné nejasnosti v provádění omezovacích zákonů se předkládaly k posouzení újezdním policejním náčelníkům a komisařům“, a to vedlo k úplatkům a k obcházení zákona⁶³ – to znamená k obcházení ve prospěch Židů. Otevíraly se i úspěšné legální cesty. „Nesčíslné zákony a nařízení o Židech si natolik odporují, že to senátu umožňuje volbu toho či onoho výkladu zákona... V 90. letech většinu nařízení, na která si Židé stěžovali, senát zrušil“.⁶⁴ – Často se i vysocí úředníci dívali velmi shovívavě na obcházení protižidovských omezení, jak dosvědčuje například G. Sliozberg: „Rozhodování o židovských záležitostech měl de facto v rukou ředitel policejní správy, jímž byl Petr Nikolajevič Durnovo... A ten byl vždycky přístupný rozumným důvodům a musím po pravdě říct, že bylo-li užítí toho či onoho omezujícího předpisu... zjevně nehumánní, od Durnova se dal vždycky očekávat chápavý a blahovolný přístup.“⁶⁵

„Nejcitelnější pro široké vrstvy židovského obyvatelstva nebyly ani tak nové zákony, jako administrativní nařízení, směřující k přísnějšímu dodržování starých omezujících zákonů.“⁶⁶ Nenápadné, ale vytrvalé pronikání Židů do vnitrozemských gubernií bylo někdy přerušováno administrativními zásahy – a tyto epizody mívaly pak přímo historický ohlas.

Něco takového se stalo v Moskvě po penzionování dlouholetého a všemocného moskevského místodržícího V. A. Dolgorukova, který byl velmi shovívavý k příjezdu a ekonomické činnosti Židů v Moskvě. (Souviselo to zřejmě s předním moskevským bankéřem Lazarem Solomonovičem Poljakovem, „s nímž kníže Dolgorukov udržoval přátelství a který, jak tvrdili zlí jazykové, mu otevřel ve své hypoteční bance běž-

⁶² S. Dimanštejn, *Revolucionnoje dviženije sredi jevrejev*, in sb. *1905: Istorija revolucionnogo dviženija v otčednyh očerkach*, za red. M. N. Pokrovského, sv. 5, 1. vyd., Moskva, Leningrad, GIZ 1927, s. 108.

⁶³ Goldenvejzer, in KBJ–1, s. 114.

⁶⁴ JE, sv. 14, s. 157.

⁶⁵ Sliozberg, sv. 2, s. 175–176.

⁶⁶ Kn. B. A. Ščetinin, *Chozjain Moskry*, in „Istoričeskij věstnik“, 1917, sv. 148, s. 459.

ný účet na jakoukoli sumu. Že kníže potřeboval peníze, o tom nemohlo být pochyb – odevzdal totiž všechny svůj majetek zeti, přitom „byl zvyklý žít na vysoké noze a také štědře podporovat dobročinnost“. I. S. Poljakov „byl každoročně zahrnován nejrůznějšími poctami a vyznamenáními“. A tak Židé v Moskvě cítili pevnou půdu pod nohama: „Kterýkoli Žid mohl získat právo žít v hlavním městě“, i když fakticky nepřicházel „do služeb k svému souvrerci, kupci 1. gildy“.⁶⁷

G. Slizberg píše, že „knížeti Dolgorukovovi vyčítali, že příliš podléhá Poljakovovu vlivu“. A vysvětluje: Poljakov vlastnil Moskevskou hypoteční banku, proto ani v Moskevské, ani v ostatních blízkých guberniích nemohla působit jiná hypoteční (poskytující půjčky na záruku polnosti) banka. A „neexistoval šlechtic velkostatkář, který by své polnosti nezastavoval“. (Takový byl úpadek šlechty koncem 19. století; k čemu ještě byla šlechta Rusku dobrá?) Tito šlechtici se dostali „do jisté závislosti na bance“, aby získali velké půjčky, všichni šlechtici centrálních gubernií museli být s Lazarem Poljakovem zadobře.⁶⁸

Za Dolgorukova do roku 1890 „bylo mezi kupectvem 1. gildy mnoho Židů. Vysvětlovalo se to tím, že křesťanským moskevským kupcům se nechtělo platit 1. gildě vysoké poplatky.“ Před příchodem Židů pracoval moskevský průmysl jen pro východ Ruska, pro Sibiř, jeho výrobky se nevyvážely do západní zóny Ruska. Ale židovští podnikatelé propojili Moskvu i se západními trhy. (Potvrzuje to Teitel: moskevští Židé platili v Rusku za nejbohatší a nejváženější vrstvu.) Němečtí obchodníci se kvůli této konkurenci rozzlobili a obvinili Dolgorukova z nadřizování Židům.⁶⁹

Avšak v roce 1891 se situace prudce změnila. Nový místodržitel velkokníže Sergej Alexandrovič, všemocný pán svým postavením, navíc i finančně nezávislý, nařídil vypovědět z Moskvy všechny židovské řemeslníky, bez dlouhého zjišťování, kdo je pravý a kdo falešný. Zarjadí a Marjin háj se začaly vyliďňovat; odhaduje se, že bylo vypovězeno na 20 000 Židů. Krajní lhůta na likvidaci majetku a odjezd byla stanovena na šest měsíců, a ty, kdo prohlásili, že nemají prostředky na vystěhování, poslala policie postrkem. (Když stěhování vrcholilo, přijela do Ruska na kontrolu americká vládní komise – plukovník John Weber a doktor Campster. Zajímavé je, že Slizberg s nimi jel do Moskvy, sledovali, co se tam odehrává, jak se vlastně provádějí opatření na ochranu Moskvy „před přílivem Židů“, dokonce tajně navštívili Butyrskou věznici, tam jim dali vzorky pout i fotografie transportovaných – a ruská policie je

⁶⁷ J. Gessen, sv. 2, s. 252.

⁶⁸ Slizberg, sv. 2, s. 44–45.

⁶⁹ Tamtéž, s. 43–44.

vůbec nezaznamenala! To je opravdu situace jako z Kocourkova; potom ještě celé týdny jezdili po dalších městech. Zpráva této komise byla roku 1892 publikována v materiálech Kongresu USA – k větší hanbě Ruska a k usnadnění židovské imigrace do Spojených států.⁷⁰ Za tento útlak v roce 1892 „židovské finanční kruhy v čele s Rothschildem“ odmítly podporovat ruské půjčky v zahraničí.⁷¹ Roku 1891 došlo i v Evropě k pokusům zastavit vypovídání Židů z Moskvy, například americký Žid bankéř Seligman se rozjel do Vatikánu prosit papeže, aby se pokusil pacifikovat Alexandra III.)⁷²

Roku 1891 „část vypovězených Židů se nezákonně usadila na moskevských předměstích“. Ale zásahy pokračovaly dál a na podzim 1892 byl vydán příkaz „vypovědět z Moskvy vysloužilé vojáky z dřívějších odvodů a členy jejich rodin, pokud nejsou zaregistrováni v některé komunitě“.⁷³ (Dodejme: v roce 1893 se velké ruské obchodní firmy a továrny přimlouvaly za zmírnění opatření o vypovídání Židů.) Od roku 1899 byla omezena také nová registrace Židů k obchodnictvu 1. gildy v Moskvě.⁷⁴

V roce 1893 došlo k dalšímu zhoršení životních podmínek Židů: senát poprvé zaznamenal, že existuje oběžník ministerstva vnitra platný od roku 1880, podle něhož se měli nechat na místě všichni Židé, kteří se již usadili mimo pásmo židovského osídlení bez zákonného oprávnění („Charta svobody Židů“). Nyní byl tento oběžník zrušen (platil dál v Kurlonsku a Livonsku). Těchto nezákonně usdlých bylo za posledních dvanáct let asi 70 000 rodin. Ale za pomoci ministra vnitra Durnova byly vydány „záchranné body, které nakonec hrozící strašnou pohromu odvrátily“.⁷⁵ Roku 1893 byly vystěhovány i „některé kategorie Židů“ z Jalty, neboť nedaleko odtud trávila léto carská rodina a Židům bylo zakázáno nově se tam usazovat: „Zvýšeným přílivem Židů v poslední době a jejich stoupajícím počtem v Jaltě, spolu s jejich nápadnou snahou získat nemovitý majetek, hrozí tomuto lázeňskému středisku, že se z něho stane čisté židovské město.“⁷⁶ (Zde se ovšem po tolika teroristických atentátech možná bral zřetel i na bezpečnost carské rodiny v Livadii. Alexandr III. mohl s velkou pravděpodobností nyní, ostatně pouhý rok před svou smrtí, počítat s tím, že ho Židé z duše nenávidí. Stejně tak nelze vyloučit motiv pomsty za utlačování Židů při volbě ter-

⁷⁰ Sliozberg, sv. 2, s. 51, 42–50, 60–65.

⁷¹ Tamtéž, s. 7, 174.

⁷² *Doněsenije ruskogo posla Izvolskogo iz Vatikana*, 7. (19.) dubna 1892, in „Izvestija“, 23. května 1930, s. 2.

⁷³ KJE, sv. 5, s. 474.

⁷⁴ JE, sv. 11, s. 556–558.

⁷⁵ Sliozberg, sv. 2, s. 180–182.

⁷⁶ JE, sv. 7, s. 594.

čů pro teroristy – ministra vnitra Sipjagina, ministra vnitra Plevého a velkoknížete Sergeje Alexandroviče.) Mnoho Židů však zřejmě v jaltském okrese zůstalo, soudě podle stížnosti Alužských z roku 1909, že Židé, kteří si tam zakoupili vinice a sady, „vykořisťují (při jejich obdělávání) práci místního obyvatelstva“ tím, že využívají jeho tíživé finanční situace a půjčují jim peníze na „vysoká a nezákonná procenta“, čímž tatarské obyvatelstvo ožebračují.⁷⁷ Dále pak docházelo – v boji proti ustavičnému pašeráctví – k represím proti židovskému pobytu v západním pohraničním pásmu. K novým vysídlením však nedocházelo, až na případy, kdy byl někdo při pašování přistižen. (Z mnoha memoárových knih víme, že pašeráctví, kterému se často věnovali Židé – včetně přepravy revolucionářů a revolučních tiskovin – trvalo až do první světové války.) V letech 1903–1904 vznikl tento spor: senát rozhodl, že Prozatímní předpisy z roku 1882 se nevztahují na pohraniční oblast, a že tedy Židé v pohraničí „mohou se volně usazovat na venkově. Nato přišla besarabská guberniální správa do senátu s protestem, že všechno židovské obyvatelstvo“ z pohraničních oblastí, včetně obyvatel, kteří se sem nezákonně nastěhovali, se teď pohne do vesnic, „kde je beztak Židů „víc než dost“,“ a pohraniční pásmo „bude nyní pro Židy „zemí zaslíbenou“. Protest prošel státní radou, a když rada projednávala tento specifický podnět týkající se zemědělských pozemků, úplně zrušila zvláštní režim v pohraničním pásmu v jeho odlišnostech od pásma povolného osídlení.⁷⁸

Toto zmírnění se však nesetkalo s příliš velkou odezvou v tisku ani u veřejnosti. Stejně jako když byl v roce 1887 zrušen zákaz, že si Židé nesmějí najímat domácí služebnictvo z řad křesťanů. Stejně jako zákon z roku 1891, který zařadil do trestního zákoníku nový článek o „odpovědnosti za otevřený útok jedné části obyvatelstva proti druhé“ – článek, jaký situace v Rusku nikdy dříve nevyžadovala, avšak pogromy v roce 1881 prokázaly, že je ho zapotřebí. Nyní byl tedy prozíravě zaveden.

Ale připomeňme k tomu ještě: právní omezování Židů v Rusku nikdy nebylo rasové. Neuplatňovalo se ani vůči Karaimům, ani vůči horským Židům, ani vůči středoasijským Židům, kteří se svobodně usazovali mezi okolním obyvatelstvem a svobodně si volili obor své činnosti.

Nejrůznější autoři nám vysvětlují, že základem útlaku Židů v Rusku byly *ekonomické* důvody. Angličan J. Parks, který tento útlak ostře odsuzuje, poznamenává: „V předválečné (před první světovou válkou) době soustředili někteří Židé ve svých rukách značné bohatství... (a to)

⁷⁷ „Novoje vremja“, 9. (22.) prosince 1909, s. 6.

⁷⁸ JE, sv. 12, s. 601–602.

vzbudilo obavy, že odstraní-li se omezení, stanou se Židé zakrátko pány v zemi.⁷⁹ Podobně liberální profesor V. Leontovič: „Dosud se nevěnovalo dost pozornosti tomu, že omezující opatření vůči Židům vyplývala v podstatě z... protikapitalistické tendence... a vůbec ne... z rasové diskriminace. V té době pojem rasa nikoho v Rusku – kromě odborníků v etnologii – nezajímal... Rozhodující byl strach z posílení kapitalistů, kteří by mohli vykořisťovat křesťany a pracující lid vůbec. V pramenech se pro to najde mnoho důkazů.“⁸⁰ Nezapomínejme také na překvapivý, pro ruské rolnictvo příliš prudký přechod od nevolnických k peněžně tržním poměrům, na něž nebylo rolnictvo vůbec připraveno – a snadno se dostávalo do nepředstavitelné rublové bouře, jež byla někdy krutější než nevolnické jho.

V. Šulgin o tom napsal: „Omezení práv Židů v Rusku mělo vždy velmi ‚humánní záměr‘... Uznávalo se, že ruský národ jako celek (nebo některé jeho sociální vrstvy) je jaksi nevyspělý, žensky nevyvinutý, že se dá snadno vykořisťovat... proto ho stát musí svými zásahy nějak podporovat a chránit; musí ho ochránit proti jiným živlům, které jsou silnější... Severní Rusko se na Žida podívalo očima Ruska jižního. A historický pohled Ukrajinců na Žida, kterého na Ukrajině dobře poznali za dobu soužití s Poláky, byl takový: ‚Chochlové‘ viděli v Židech ‚krčmáře-orendary‘ (arendátory, tj. nájemce), kteří ruskému lidu ‚sají krev‘.“⁸¹ Omezení si vymyslela vláda proti jednotnému ekonomickému tlaku, který ohrožoval národní základ státu. Částečnou pravdu tomuto pohledu přiznává i Parks, když zdůrazňuje „špatný vliv možnosti vykořisťovat bližního“, „roli vesnického krčmáře a lichváře rozšířenou ve východní Evropě“ – i když příčiny vidí „spíš v povaze rolnictva než v Židech samých“. I on zastává názor, „že prodej vodky, kterým se ponejvíce zaměstnávali Židé“ ve východní Evropě, budil mezi rolníky největší nenávisť k Židům; ta vyvolala nejen jeden pogrom a zanechala hlubokou a dlouhou jizvu ve vědomí ukrajinského a běloruského obyvatelstva a v paměti obyvatelstva židovského.⁸²

U mnoha autorů se setkáváme s tvrzením, že židovští krčmáři byli chudí, třeli bídu a málem živořili. Ale nevěřme tomu, že to byl tak špatný obchod. Pijáctví uživilo nejen statkáře ze západních oblastí, ale i lihovary a hostinské – a nakonec i vládu. O tom, kolik činila celková su-

⁷⁹ Džejsms Parks, *Jevrei sredi narodov: Obzor pričin antisemitizmu*, Paříž, YMCA-Press 1932, s. 182.

⁸⁰ V. V. Leontovič, *Istorija liberalizma v Rossii: 1762–1914*. Překl. z něm., 2. vyd., Moskva, Russkij put' 1995, s. 251–252.

⁸¹ V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nraivsja...“, *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž, 1929, s. 185–186.

⁸² Parks, s. 153–155, 235.

ma těchto výnosů, si můžeme udělat představu podle momentu, kdy byly zestátněny. Když byl roku 1896 v Rusku zaveden státní lihový monopol, který postihl všechny soukromé hostinské i prodej lihovin zdaněný spotřební daní, měl stát v následujícím roce celkový zisk z prodeje lihovin 285 000 000 rublů, zatímco přímé daně obyvatelstva činily všeho vsudy 98 000 000. Z toho je vidět nejen to, že vinopalnictví bylo „velmi významným zdrojem nepřímého zdanění“, ale také, že zisky lihovarnického průmyslu, který do roku 1896 odváděl na daních pouze „čtyři kopějky z jednoho stupně vypáleného lihu“, daleko převyšovaly přímé státní výnosy říše.⁸³

Jaký však byl v té době podíl Židů v tomto odvětví? Roku 1886, za činnosti Pahlenovy komise, byly příslušné statistické údaje zveřejněny. Z nich vyplývá, že Židé vlastnili 27 % (desetiny procenta jsou zde i dále zaokrouhleny) všech lihovarů v evropském Rusku a v pásnu židovského osídlení 53 % (a to: v Podolské gubernii 83 %, v Grodenské 76 %, v Chersonské 72 %). Pivovarů v evropském Rusku 41 %, v pásnu židovského osídlení 71 % (v Minské gubernii 94 %, ve Vilenské 91 %, v Grodenské 85 %). Židovský podíl na *obchodu* s lihovinami, tj. „podniků na výrobu a prodej lihovin“, které vlastnili Židé: v evropském Rusku 29 %, v pásnu židovského osídlení 61 % (v Grodenské gubernii 95 %, v Mogilevské 93 %, v Minské 91 %).⁸⁴ Není divu, že reforma, která zaváděla státní lihový monopol, „byla ... Židy v pásnu židovského osídlení přijata se zděšením“.⁸⁵

Ano, zavedení státního lihového monopolu zasadilo velmi těžkou ránu ekonomice ruských Židů. Až do vypuknutí světové války, kdy byl státní lihový monopol zrušen, býval oblíbeným terčem všeobecné nevole – přestože teprve jím byla zavedena přísná kontrola nad množstvím a kvalitou lihu vyrobeného v zemi. A i když státní monopol připravil o výdělek i křesťanské hostinské (viz výše uvedenou statistiku), přesto se vydává za opatření hlavně protižidovské: „Zavedení státního prodeje lihovin v pásnu židovského osídlení v 90. letech připravilo přes 100 000 Židů o výdělek,“ „úřady zamýšlely... vytlačit Židy z venkovských míst,“ a od té doby „prodej lihovin nemá pro Židy ten význam jako dřív.“⁸⁶

Právě od konce 19. století vzrůstala emigrace Židů z Ruska. Zda souvisela se zavedením státního lihového monopolu, nelze statisticky dolo-

⁸³ *Sbornik materialov ob ekonomičeskom položenii jevrejev v Rossii*, sv. 2, Petrohrad, Jevrejskoje kolonizacionnoje obščestvo 1904, s. 64.

⁸⁴ *Jevrejskaja pitějnaja torgovlja v Rossii*, Statističeskij vremennik Rossijskoj imperii, řada III, č. 9, Petrohrad, 1886, s. V–X.

⁸⁵ Sliozberg, sv. 2, s. 250.

⁸⁶ JE, sv. 5, s. 614; KJE, sv. 7, s. 546.

žit, ale poukazuje na to oněch 100 000 ztracených výdělků. Rozhodně se židovská emigrace (do Ameriky) nijak podstatně nezvyšovala až do roku 1886–1887, vykazovala krátké přechodné zvýšení v letech 1891–1892, ale její dlouhodobé a hromadné zvyšování nastalo v roce 1897.⁸⁷

Prozatímní předpisy z roku 1882 nezastavily další pronikání židovského prodeje lihovin na vesnici: tak jako proti zákazu obchodování v cizím domě vznikl v 70. letech „pouliční obchod“, tak vznikl k obejití zákona z 3. května 1882 (zakazujícího rovněž obchodování s vodkou na smlouvu s Židem) „pouliční nájem“: pozemek před hospodou se pronajal *ústní* dohodou místo písemnou, nájemné dostával majitel a výnos z prodeje lihovin Žid.⁸⁸ Touto a jinými skrytými formami pokračovalo usídlování Židů na vesnicích i po kategorickém zákazu z roku 1882. Jak píše Sliozberg, od roku 1889 začala „vlna vysídlování“ Židů z vesnic v pásmu židovského osídlení a tehdy „neúprosná konkurence probudila k životu strašlivé zlo – udavačství“; Židé totiž udávali jeden druhého, že si počíná nezákonně. Jenomže podle údajů P. N. Miljukova: jestliže roku 1881 žilo na vesnicích 580 000 Židů, roku 1897 už jich bylo 711 000, takže osídlování a porodnost evidentně převyšovaly vysídlování a úmrtí. Roku 1899 byla ustavena další komise pro židovskou otázkou, která měla podrobit revizi Prozatímní předpisy (již jedenáctá) – komise barona Uexküllla von Hildenbandta. A tato komise, jak píše Miljukov, odmítla vystěhovávat z vesnic Židy, kteří se tam nezákonně usadili, a naopak, zákon z roku 1882 zmírnila.⁸⁹

Tato komise „uznávajíc, že málo vyspělé rolnictvo, postrádající podnikavost a provozní prostředky, má být uchráněno před obchodním stykem s Židy“, však trvala na tom, že „statkáři vůbec nepotřebují, aby o ně vláda v tomto smyslu pečovala, a že omezení statkářů v právu nakládat volně se svým majetkem tento majetek znehodnocuje a nutí statkáře stejně jako Židy používat všemožných triků, jak zákon obejít“; budou-li však zákazy týkající se Židů zrušeny, statkáři začnou ze svých statků rychle získávat velké výnosy.⁹⁰ Jenže statkáři neměli takovou váhu, aby tento vynalézavý argument úřady přesvědčil.

Rozhodující posun k revizi předpisů z roku 1882 nastal v letech 1903–1904. Přicházely zprávy z jednotlivých míst (mimo jiné také od místodržícího Svatopolka-Mirského, který se krátce nato stal liberál-

⁸⁷ JE, sv. 2, s. 255–258.

⁸⁸ Viz: Sliozberg, sv. 2, s. 55.

⁸⁹ P. Miljukov, *Jevrejskij vopros v Rossii*, in „Ščit“, Literaturnyj sbornik, za red. L. Andrejeva, M. Gorkého a F. Sologuba, 5., dopl. vyd., Moskva, Russkoje obščestvo dlja izučenia jevrejskoj žizni 1916, s. 170.

⁹⁰ JE, sv. 5, s. 85–86.

ním ministrem vnitra), že se Prozatímní předpisy neosvědčily, že se Židům musí povolit, aby se směli i nadále stěhovat z tísnivých poměrů ve městech a městečkách, že nyní po zavedení státního lihového monopolu odpadlo nebezpečí, že Židé budou vesnický lid vykořisťovat obchodováním s vodkou. Tyto návrhy schválil ministr D. S. Sipjagin (brzy nato zavražděný teroristou) a roku 1905 potvrdil ministr V. K. Pleve (také zanedlouho zavražděný): ke zmírnění Prozatímních předpisů byl schválen a zveřejněn seznam 101 velkých obcí, později dalších 57, kde bylo Židům dovoleno nově se usazovat a kupovat i pronajímat si nemovitosti. (V předrevoluční Židovské encyklopedii nacházíme jména těchto obcí, některé jsou značně velké, a ty se pak brzy ještě rozrostly: Juzovka, Lozovaja, Jenakijevo, Krivoj Rog, Sinělnikovo, Slavgorod, Kachovka, Žmerinka, Šepetovka, Zdobunovo, Novyje Senžary a mnoho dalších.) Avšak nad rámec tohoto seznamu a mimo židovské zemědělské kolonie a malá a velká města neměli Židé právo kupovat půdu. Brzy byly Prozatímní předpisy vůči některým kategoriím Židů (osoby s vysok školským vzděláním, lékaři, záměstnanci, řemeslníci a vysloužilí vojáci) zrušeny a Židé dostali na vesnicích právo pobytu i právo provozovat obchod a živnost.⁹¹

Kromě obchodu s lihovinami byly největšími zdroji židovských příjmů různé druhy pronájmů, včetně pachtů, ale rovněž přímá držba půdy. U Židů se „zájem o půdu většinou projevoval tak, že kupovali velké pozemky, kterých se dalo využít pro různá hospodářská odvětví, nikoli malé pozemky, které by obdělávali sami“.⁹² Jakmile se u půdy, zdroje rolníkovy existence, objevila nebo mohla objevit hodnota vyšší než jen zemědělská, často ji koupil židovský podnikatel.

Jak vidíme, až do roku 1881 nebyl Židům zakázán přímý nájem nebo koupě půdy, a ti, kdo ji získali, nepřišli ani pozdějšími zákazy o svá práva. Tak například v Chersonské gubernii u Jelizavetgradu měl – a udržel si až do revoluce – „ekonomii“ (jak se tomu na jihu říkalo) David Bronštejn, otec Trockého; později měl ještě důl Naděje u Krivého Rogu.⁹³ (Trockij podle dojmů z „ekonomie“ svého otce – „na všech ekonomích“ prý to však bylo stejné – vypráví, že sezonním dělníkům, kteří přišli pěšky z vnitrozemských gubernií nechat se přes léto najmout na práci, se nikdy nedávalo k jídlu maso ani sádlo, i rostlinným olejem se šetrilo, dostávali k jídlu jen zeleninu a kroupy, a to za vrcholících žní, kdy od slunka do slunka těžce pracovali – a „jedno léto sezonní dělníci

⁹¹ JE, sv. 5, s. 821–822.

⁹² JE, sv. 1, s. 422.

⁹³ *Fabrično-zavodskije predprijatija Rossijskoj imperii*. 2. vyd., Petrohrad, Sovět sjezdov predstaviteľej promyšlennosti i torgovli, 1914, č. 890.

hromadně onemocněli šeroslepostí“.⁹⁴ Já se naproti tomu pamatuju, že na podobné „ekonomii“ na Kubáni u mého dědečka Ščerbaka, původně také nádeníka, dostávali sezonní dělníci maso třikrát denně.)

Avšak roku 1903 byl vydán tento zákaz: „Usnesením vlády byli všichni Židé zbaveni práva získávat nemovitý majetek po celé říši mimo oblast velkých a malých měst,“⁹⁵ to jest na venkově. To do jisté míry omezovalo židovský průmysl, ale – jak se praví v Židovské encyklopedii – nijak to nepostihlo zemědělství, neboť kdyby Židé mohli „...využívat práva získat půdu do vlastnictví, pak by z židovského prostředí vzešli spíš vlastníci půdy a nájemci než zemědělci. Je velmi málo pravděpodobné, že by se z tak typicky městského obyvatelstva, jako jsou Židé, mohlo stát tolik zemědělců.“⁹⁶ V prvních letech 20. století to vypadalo takto: Ze „zhruba 2 000 000 děsjatin půdy, která je v současné době (1908) ve vlastnictví nebo v nájmu Židů v říši a v Polském království... je pouhých 113 000 děsjatin... v držbě židovských zemědělských kolonií“.⁹⁷

Ačkoli Prozatímní předpisy z roku 1882 zakazovaly Židům uzavírat kupní a nájemní smlouvy na pozemky mimo města a městečka, našly se i zde postranní „pomocné“ cestičky, mimo jiné i pro rozsáhlé soukromé pozemky cukrovarů.

Židovští velkostatkáři, vlastníci často pěkně velké pozemky, vystupovali jako odpůrci Stolypinovy pozemkové reformy, která převáděla půdu do soukromého vlastnictví rolníků. (A nejen oni – žasneme nad zuřivým odporem, s jakým tuto reformu komentoval *tisk* oněch let, nejen krajně pravicový, ale i zcela liberální, a dokonce i revoluční.) Židovská encyklopedie uvádí: „Agrární reformy, založené na převedení půdy výlučně do rukou těch, kdo ji obdělávají vlastní prací, by poškodily zájmy jisté části židovského obyvatelstva, která žije u velkých hospodářství židovských velkostatkářů.“⁹⁸ A po revoluci se sovětsko-židovský autor ohlíží do minulosti již s proletářským rozhořčením a píše: „Židovští velkostatkáři měli za carského režimu *přes 2 000 000 hektarů půdy* (hlavně kolem cukrovarů na Ukrajině, a rovněž velkostatky na Krymu a v Bělorusku)“, měli dokonce „*přes 2 000 000 hektarů nejlepší černozemě*“; například baron Gincburg měl v džankojském okrese 87 000 hektarů, továrníku Brodskému patřily desetitisíce hektarů kolem jeho cukrovarů, a podobné velkostatky měli i ostatní cukrovarní-

⁹⁴ I., Trockij, *Moja žizn: Opyt avtobiografii*, sv. 1, Berlín, Granit 1950, s. 42–43.

⁹⁵ JE, sv. 7, s. 734.

⁹⁶ JE, sv. 1, s. 423.

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ Tamtéž.

ci; celkem patřilo židovským kapitalistům 872 000 hektarů zemědělské půdy.⁹⁹

Hned za pozemkovým vlastnictvím následoval *obchod s obilím* a moukou. (Vzpomeňme si: export obilí „měli v rukou téměř výlučně Židé“.¹⁰⁰) „Z celkového počtu židovského obyvatelstva SSSR se před revolucí plných 18 % (přes milion lidí! – A.S.) zabývalo obchodem s obilím samostatně, jako hospodáři nebo jako členové jejich rodin. Tento fakt vyvolával známou nevraživost k židovskému obyvatelstvu u rolníků“ (neboť překupníci se snažili cenu obilí tlačit co nejvíc dolů, aby jim jeho prodej hodně vynesl).¹⁰¹ Židé se stali překupníky i jiných zemědělských produktů v západních guberniích a na Ukrajině. (K tomu však dodejme: činnorodí a pracovní staroobřadníci v Klincích, Zlynku, Starodubu, Jeletnovce, Novozybkovu nesvěřovali obchod do cizích rukou.) Podle Bikermanova mínění to, že židovští obchodníci obilím nemohli rozšířit svou činnost na celé území Ruska, podporovalo strnulost, stagnaci a kulactví. Ale „za to, že se ruský obchod obilím... stal součástí světového trhu... je země zavázána především Židům“. Jak jsme už dříve uvedli, „již v roce 1878 se Židé podíleli ze 60 % na exportu obilí z Oděsy a jako první zahájili obchod s obilím v Nikolajevu“, Chersonu, Rostově nad Donem, působili rovněž v Orelské, Kurské, Černigovské gubernii a „byli významně zastoupeni v petrohradském obchodování s obilím“. V severozápadním kraji připadalo „na 1 000 obchodníků s obilními produkty 930 Židů“.¹⁰²

Většina pramenů však neosvětluje tržní chování těchto židovských překupníků. Bylo jistě někdy drsné a podle dnešních měřítek nezákonné: židovští překupníci například někdy po domluvě šmahem odmítali odkoupit sklizeň – aby ceny klesly. Ne náhodou přece v 90. letech 19. století vznikla v Rusku v jižních guberniích první *zemědělská družstva* s předstihem proti Evropě (pod vedením hraběte Gejdena a Bechtějeva) – jako obrana proti tomuto v podstatě zcela monopolnímu vykupování obilí od rolníků. V obchodování Židů, vzpomeňme, „byl na druhém místě export dřeva, hned za obilím“,¹⁰³ který od roku 1813 do roku 1913 vzrostl stočtyřicetinásobně. A komunista Larin se rozčiluje, že „židovským velkostatkářům patřily... velké lesní plochy (a někdy si ještě brali do nájmu lesy i v těch guberniích, kde obyčejní Židé měli zakázáno žít)“.¹⁰⁴ Židovská encyklopedie uvádí: „Židé kupovali půdu

⁹⁹ Larin, s. 27. 68–69, 170.

¹⁰⁰ KJE, sv. 7, s. 337.

¹⁰¹ Larin, s. 70.

¹⁰² I. M. Dižur, *Jevrei v ekonomičeskoj žizni Rossii*, in KRJ–1, s. 172.

¹⁰³ Tamtéž, s. 173.

¹⁰⁴ Larin, s. 69.

zejména ve vnitrozemských guberniích, hlavně kvůli zpracovávání dřeva.¹⁰⁵ Jenže na mnoha místech neměli Židé dovoleno stavět pily, a tak se dřevo nevýhodně pro Rusko vyváželo za hranice neopracované. (Další zákazy byly: pro export dřeva se nesměly používat přístavy Riga, Revel, Petrohrad a mít sklady u železnice.)¹⁰⁶

Všechno tady je, na tomto obraze: nezdolná dynamika židovského obchodu, která hýbala celými státy, nešikovné a nesmělé brzdicí zákazy byrokracie, rostoucí židovský hněv a podráždění proti ní, exportní rozprodej neopracovaného ruského dřeva jako suroviny, chudí maloročníci a dřevařští dělníci, kteří žili v zajetí nemilosrdné síly a sami neměli ani kontakty, ani dost důvtipu, aby dokázali obchodovat moderním způsobem. A k tomu všemu ještě ministerstvo financí, které horlivě podporovalo průmysl a stavbu železnic, pro zemědělství však nehnuło prstem – jenže hlavní daňovou zátěž neslo právě zemědělství, nikoli obchod. Při veškeré nové ekonomické dynamice, která přinášela státní pokladně hmotný zisk a za tolik věcí vděčila Židům – staral se vůbec někdo o škody, o „šok“, o přelom v životním stylu a charakteru národa?

Půl století bylo Rusko obviňováno zvenčí i zevnitř, že Židy ekonomicky zotročilo a uvrhlo do bída. A tak musel uplynout jistý čas, to nesnesitelné Rusko muselo úplně zmizet z povrchu zemského, muselo projít revolucí, aby židovský autor v 30. letech 20. století nahlédl zpátky za její krvavou stěnu a přiznal: „Carská vláda neprováděla politiku naprostého vytlačení Židů z ekonomického života. Kromě známých omezení... na vesnicích... carská vláda vcelku židovskou hospodářskou aktivitu trpěla.“ Urputnost národnostního boje „v ekonomickém životě Židů... nepociťovali. Většinová složka národa se nemínila postavit na stranu jedné národnostní skupiny; naopak, snažila se hrát roli prostředníka nebo soudce.“¹⁰⁷

Vláda se ostatně občas pokoušela vměšovat do ekonomiky z národnostních důvodů. Nejčastěji to byla opatření, která však nemohla nic pozitivního přinést. Tak například „roku 1890 byl vydán vládní oběžník, podle něhož Židé nesměli být napříště ve vedení akciových společností, jejichž činnost byla zaměřena na nákup nebo nájem půdy“.¹⁰⁸ Jenže takový zákon se dal snadno obejít anonymní účastí, židovské podnikavosti takové zákazy nemohly zabránit.

¹⁰⁵ JE, sv. 1, s. 425.

¹⁰⁶ Dižur, in KRJ - 1, s. 175.

¹⁰⁷ A. Menes, *Jevrejskij vopros v Vostočnoj Evropě*, in sb. *Jevrejskij mir*, ročenka na r.1939 (dále JM-1), Paříž, Objedinenije ruskko-jevrejskoj intelligencii, s. 146.

¹⁰⁸ KJE, sv. 7, s. 568.

„Role Židů byla obzvlášť významná v zahraničním obchodě, kde měli hegemonii zajištěnou i díky svému bydlišti – blízko hranic – i užším stykem se zahraničním světem i zvyklostmi obchodního makléřství“.¹⁰⁹

Na cukrovarském průmyslu se židovské závody koncem 19. století podílely již více než třetinou.¹¹⁰ V minulých kapitolách jsme viděli, jak se toto odvětví rozvíjelo zásluhou Izraila Brodského a jeho synů Lazara a Iva („začátkem 20. století přímo nebo nepřímo kontrolovali 17 cukrovarů“)...¹¹¹ Moisej Galperin „měl začátkem 20. století 8 cukrovarů a 3 rafinerie... a patřilo mu také přes 50 000 děsatin půdy s lány cukrové řepy“.¹¹² „Kolem cukrovarského průmyslu se živily statisíce židovských rodin jako zprostředkovatelé při prodeji cukru apod.“ Nyní se dařilo i konkurenci, a ceny cukru začaly klesat. Ale pak byl v Kyjevě založen syndikát cukrovarníků, který měl výrobu a prodej cukru regulovat tak, aby ceny neklesaly.¹¹³ Bratři Brodští byli organizátory syndikátu rafinérů v roce 1903.¹¹⁴

Kromě obchodu s obilím a dřevem a cukrovarského průmyslu, kde měli Židé vedoucí postavení, zasloužili se v mnoha směrech i o rozvoj průmyslu mlynářského a rovněž kožedělného, textilního, lnářského, oděvního, tabákového a pivovarského.¹¹⁵ Již od roku 1835 se účastnili výročních trhů v Nižním Novgorodě.¹¹⁶ V 90. letech se úspěšně zabývali také obchodem s dobytkem v Zabajkalí a později na Sibiři těžbou uhlí (andžero-sudženské uhlí) a těžbou zlata, v němž hráli významnou roli. Gincburgové „se od roku 1892 věnovali téměř výhradně těžbě a zpracování zlata“. Nejúspěšnějším podnikem byla „Lenská společnost pro rýžování zlata“, kterou „fakticky kontroloval“ (od roku 1896 až do své smrti v roce 1909) baron Goracij Gincburg, syn zakladatele bankovního domu Jevzela Gincburga a šéf petrohradské filiálky této banky. (Goracijův syn David, také s titulem barona, stál od roku 1909 v čele židovské obce v Petrohradě až do své smrti v roce 1910. Jeho synové Alexandr a Alfréd byli ve vedení Lenské rýžovací společnosti. Syn Vladimír měl za ženu dceru kyjevského cukrovarníka L. I. Brodského.) Goracij Gincburg byl také „zakladatelem... Zabajkalské, Miasské, Berezovské, Altajské a jiných společností“ pro

¹⁰⁹ JE, sv. 13, s. 646.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 662.

¹¹¹ *Rossijskaja jevrejskaja enciklopedija* (dále RJE), 1994 (vydávání pokračuje), 2., rozšíř., oprav. a dopl. vyd., sv.1. Moskva, 1994, s. 171.

¹¹² Tamtéž, s. 264.

¹¹³ Sliozberg, sv. 2, s. 251.

¹¹⁴ RJE, sv. 1, s. 171.

¹¹⁵ Dižur, in KRJ-1, s. 165–174.

¹¹⁶ JE, sv. 11, s. 697.

rýžování zlata.¹¹⁷ Roku 1912 vypukl největší celoruský skandál kolem událostí na rýžovištích zlata na řece Leně, kde byli za strašných podmínek dělníci vykořisťováni a okrádáni; veškerá vina a kletby se ovšem snesly na carskou vládu, jediné na ni. V celém rozruženém liberálním tisku nikdo neukázal na hlavní akcionáře ani na Gincburgovy syny.

Začátkem 20. století tvořili Židé 35 % obchodnického stavu Ruska.¹¹⁸ O Jihozápadním kraji napsal Šulgin: „Kde jsou ruští obchodníci, ruský třetí stav?... V dřívějších dobách jsme měli silné ruské měšťanstvo... kam se podělo?“ „Vytlačilo je Židovstvo... odsunulo je do nižší sociální třídy; nadělalo z nich mužiky“¹¹⁹. Rusové z Jihozápadního kraje si tedy sami zvolili svůj osud. A na začátku století konstatoval významný státník V. J. Gurko: „Na místo ruského obchodníka se dnes čím dál víc tlačí Žid.“¹²⁰

Velký význam a vliv získali Židé také ve vzrůstajícím se ruském družstevnictví. Více než polovina vzájemných pojišťoven a družstevních záložen a spořitelen byla v pásmu židovského osídlení (a k roku 1911 byli jejich členy z 86 % Židé).¹²¹ Psali jsme již, že stavbu a provozování ruských železnic měli v rukou tři bratři Poljakovové, Blioch a Varšavskij. Kromě prvních tratí (Carskoselské a Nikolajevské) stavěli pak většinu železnic koncesionáři a mezi těmi měli významná místa Židé; „avšak od roku 1890 je stavěl především stát“. V roce 1883 vznikla však pod vedením Davida Margolina velká paroplavební společnost „po Dněpru a jeho přítocích“, jejímiž hlavními akcionáři byli Židé. Roku 1911 mělo loďstvo této společnosti 78 parníků, které provozovaly 71 % veškeré dopravy po Dněpru.¹²² Další společnosti pracovaly na západní Dvině, na Němenu, později přešly i na Mariinský systém průplavů a na Volhu.

Existovalo také asi deset velkých židovských naftařských firem v Baku. „Největší z nich byly firma Mazut, patřící bratrům S. a M. Poljakovovým a Rothschildům, a Kaspicko-Černomořská společnost, za níž stál Rothschild...“. Tyto firmy neměly právo těžit naftu, ale zabývaly se zpracováváním naftových produktů a vývozem.¹²³ Nejvýraznější byla ekonomická činnost Židů ve finančním systému země. „Úvěr byl již odedávna jakýmsi přirozeným živlem Židů. Židé vytvořili nové formy

¹¹⁷ KJE, sv. 7, s. 369; RJE, sv. 1, s. 315–316; JE, sv. 6, s. 527

¹¹⁸ M. Bernackij, *Jevrei i ruskoje narodnoje chozjajstvo*, in *Ščit*, s. 30.

¹¹⁹ Šulgin, s. 128–129.

¹²⁰ V. Gurko, *Ustoi narodnogo chozjajstva v Rossii: Agrarno-ekonomičeskije etjudy*, Petrohrad 1902, s. 199.

¹²¹ Dižur, in KRJ–1, s. 176.

¹²² KJE, sv. 7, s. 369.

¹²³ Dižur, in KRJ–1, s. 178–179; JE, sv. 13, s. 660; KJE, sv. 7, s. 369.

úvěru a zdokonalili staré... Největší roli sehráli Židé jako jednotliví velkokapitalisté a zakladatelé akciových komerčních bank. Židé dodávají nejen bankovní aristokracii, ale i spoustu úředníků.¹²⁴ Banka Jevzela Gincburga, založená již v roce 1859 v Petrohradě, se rozmohla a upevnila díky svým stykům s Mendelssohny v Berlíně, Wartburgy v Hamburku, Rothschildy v Paříži a ve Vídni. Ale za finanční krize v roce 1892, „protože vláda odmítla podpořit (půjčkami) jeho bankovní dům, jak se dříve již dvakrát stalo, J. Gincburg ukončil bankovní činnost“.¹²⁵ Začátkem 70. let založili celou síť bankovních domů bratři Jakov, Samuil a Lazar Poljakovové: Azovsko-Donskou komerční banku (později stál v jejím čele B. Kaminka), Moskevskou zemědělskou banku, Donskou zemědělskou banku, Banku Poljakovových, Mezinárodní banku a ještě „několik komerčních bank, které pak vytvořily Spojenou banku“. Sibiřskou obchodní banku řídil A. Solovejčik, Varšavskou komerční banku I. Blioch. I v jiných velkých bankách byli na vedoucích místech Židé (Zak, Utin, Chesin, A. Dobryj, Vavelberg, Landau, Epštejn, Krongold). A „jenom ve dvou velkých bankách (Moskevské obchodní a Volžsko-Kamské) nebyli Židé ani... na ředitelství, ani mezi úřednictvem“.¹²⁶ Všichni tři bratři Poljakovové měli funkce tajných radů, a jak jsme uvedli, byli dědičně povýšeni do šlechtického stavu.¹²⁷

A tak se už začátkem 20. století pásmo židovského osídlení stalo přežitkem. Nebránilo Židům pevně se včleňovat do životně důležitých odvětví národního života, ekonomikou a financemi počínaje a intelektuální sférou konče. Pásmo židovského osídlení už nemělo praktický význam, jeho ekonomický i politický smysl se vytratil. Přitom však živilo v Židech trpké protivládní emoce, rozdmýchávalo plamen všeobecného požáru – a v očích Západu bylo Kainovým znamením na čele ruské vlády.

Bylo však vůbec něco, v čem se Ruská říše při pomalosti a zkostnatělosti svého byrokratického aparátu a způsobu myšlení horních deseti tisíc po celé 19. století i v předrevolučních desetiletích neopozdila? Nezvládla tučet kardinálních problémů existence země: občanskou místní samosprávu, volostní zemstva, pozemkovou reformu, zhoubné podřadné postavení církve, nedovedla společnosti vysvětlit koncepci státu, nedokázala zlepšit celonárodní vzdělání či rozvoj ukrajinské kultury. Navíc ještě osudově zanedbala kontrolu skutečných poměrů v pásmu

¹²⁴ JE, sv. 13, s. 651–652.

¹²⁵ JE, sv. 6, s. 527.

¹²⁶ Dižur, in KRJ–1, s. 174–175; KJE, sv. 6, s. 670–671.

¹²⁷ JE, sv. 12, s. 734; KJE, sv. 6, s. 670–671.

židovského osídlení a jejich vliv na situaci ve státě. Ruská administrativa za celé dlouhé století nedokázala vyřešit problémy židovského obyvatelstva: buď napomáhat jejich přijatelné asimilaci, nebo nechat Židy v dobrovolné separaci a sebeizolaci, v jaké byli před sto lety.

Ruské Židovstvo však právě v těch desetiletích, od 70. let 19. století do začátku 20. století, prošlo prudkým vývojem, přímo rozkvětem ve své intelektuální špičce, jíž už bylo těsné nejen pásmo židovského osídlení, ale i hranice ruské říše. Při analýze konkrétních rysů židovské nerovnoprávnosti v Rusku, pásma židovského osídlení a procentuální normy, rozhodně nesmíme ztrácet ze zřetele tento celkový obraz. I při rostoucím významu Židovstva amerického však Židovstvo v Rusku čítalo začátkem 20. století asi tak polovinu židovského obyvatelstva celé planety¹²⁸ – a to byl nesmírně důležitý fakt světových dějin Židovstva vůbec. I. M. Bikerman napsal roku 1924, navíc ještě s ohlédnutím přes hráz revoluce: „V carském Rusku žilo víc než polovina židovského národa... Je proto přirozené, že židovské dějiny generací nám nejbližších byly převážně dějinami ruského Židovstva.“ A přestože v 19. století „západní Židé byli bohatší, vlivnější a kulturní úroveň nás převyšovali, životní síla Židovstva byla v Rusku. A tato síla rostla a mohutněla s rozkvětem ruské říše... Teprve když byly oblasti obývané Židy připojeny k Rusku... začalo obrození národa. Židovského obyvatelstva rychle přibývalo, takže se mohla dokonce vystěhovat početná kolonie za oceán; v rukou Židů se hromadil kapitál, vyrostla v něm silná střední vrstva, hmotná úroveň se stále zvyšovala i v početných nižších vrstvách; ruské Židovstvo společným úsilím... stále více překonávalo fyzickou a duchovní špinu, kterou si přineslo z Polska; mezi Židovstvem se čím dál víc šířila evropská vzdělanost ... a došli jsme touto cestou tak daleko, nahromadili jsme tolik duchovních sil, že jsme si mohli dovolit přepych mít literaturu psanou ve třech jazycích...“ Veškerou vzdělanost a bohatství získali východoevropští Židé v Rusku. A ruské Židovstvo se projevilo „svým počtem a čerstvými silami, které v něm dřímaly, jako páteř celého židovského národa“.¹²⁹

S tímto celkovým obrazem, jak jej podává autor, který byl svědkem tohoto života, se v roce 1989 shoduje i náš současník: „Ruské Židovstvo ve svém společenském uplatnění dosáhlo na přelomu století zralosti a rozmachu, jaký by mu mohly závidět mnohé malé evropské národy.“¹³⁰

¹²⁸ KJE, sv. 2, s. 313–314.

¹²⁹ I. M. Bikerman, *Rossija i russkoje jevrejstvo*, in RiJ, s. 84–85, 87.

¹³⁰ E. Finkelštejn, *Jevrei v SSSR. Put' v XVI vek*, in „Strana i mir": Obščestv.-političeskij, ekonomičeskij i kulturno-filosofskij žurnal, Mnichov 1989, č. 1 (49), s. 70.

„Žalář národů“ můžeme obviňovat ze všeho možného, jen ne z odnárodňování Židů nebo jiných národů.

Někteří židovští autoři si sice stěžují, že v 80. letech 19. století „petrohradská židovská inteligence se na zastupování židovských zájmů skoro vůbec nepodílela“, ale za židovské zájmy bojoval přece baron Gincburg i jiní bohatí Židé, kteří měli styky.¹³¹ „V Petrohradě Židé (a kolem roku 1900 jich tam bylo 30 až 40 tisíc) žili izolovaně a židovská inteligence se tehdy ve své většině nijak nestarala o to, jaké jsou potřeby a zájmy Židovstva.“¹³² Přesto se i tehdy „svatý duch obrody... vznášel nad pásmem židovského osídlení a probouzel v mladém pokolení síly, které v židovském národě celá staletí dřímaly... Byla to skutečná duchovní revoluce“, u židovských dívek „louha po vzdělání... měla v sobě až cosi náboženského“. Už tehdy v Petrohradě „mnoho židovské mládeže studovalo na... vysokých školách“. Kolem začátku 20. století si „značná část židovské inteligence... uvědomila, že... je povinná vrátit se k svému národu“.¹³³

Ze tohoto duchovního rozkvětu ruského Židovstva koncem 19. století v něm vznikaly nejrůznější proudy, které nejen neměly shodný, ale měly přímo opačný cíl. Některé z nich měly v něčem předurčit i osudy celého pozemského života ve 20. století.

Židé v Rusku před sebou v těch letech viděli nejméně šest cest, které se však vzájemně skoro vylučovaly:

- uchovat se v ortodoxním židovství a izolaci, jako tomu bylo po staletí (to však bylo naprosto nepopulární);
- asimilovat se;
- bojovat za kulturní a národnostní autonomii a aktivní existenci ruských Židů jako separovaného živlu;
- emigrovat;
- přidat se k sionismu;
- přidat se k revoluci.

Představitelé různých proudů však často pracovali ruku v ruce v osvětové činnosti mezi židovskými masami ve třech jazycích (hebrejšтина, jidiš a ruština) a v různých formách praktické svépomoci (v duchu „teorie drobné práce“, populární na Rusi v 80. letech 19. století).

Tato svépomoc časem vedla k založení několika židovských organizací, z nichž některé pak byly činné v zahraničí i po revoluci. Dál existoval

¹³¹ Sliozberg, sv. 1, s. 145.

¹³² M. A. Krol, *Stranicy mojej žizni*, sv. 1, New York, Sojuz russkikh jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 267.

¹³³ Tamtéž, s. 260–261, 267, 299.

i osvětový spolek založený již roku 1863 – OPJ, Spolek pro šíření osvěty mezi Židy v Rusku. Od poloviny 90. let otevíral i vlastní školy s vyučovacím jazykem nejen ruským, ale i hebrejským a pořádal i celoruské porady o židovském národním vzdělávání.¹³⁴

Od roku 1891 pracovala Židovská historicko-etnografická komise, od roku 1908 Židovská historicko-etnografická společnost, která koordinovala veškeré studium židovských dějin v Rusku a budování archivů.¹³⁵

Roku 1880 založil „železniční král“ Samuil Poljakov ORT – Společnost pro řemeslnou a zemědělskou práci mezi Židy. ORT shromáždila značné prostředky a „na počátku své činnosti... zaměřila hlavní pozornost... na přesídlení židovských řemeslníků z pásma židovského osídlení do vnitrozemských gubernií“.¹³⁶ Viděli jsme už, že na první povolení (1865) odjelo do vnitrozemí jen velmi málo řemeslníků. Ale po pogromech z let 1881–1882 se zdálo, že tentokrát už určitě pojedou, a s pomocí ORT a navíc s vládním příspěvkem na stěhování – proč by se měli tísnit a trápit v tom zatraceném „pásmu“, kde jen taktak živoří?

Jenže za víc než deset let úsilí společnosti ORT přesídlilo všeho všudy jen asi 170 řemeslníků... ORT proto začala pomáhat řemeslníkům přímo v pásmu židovského osídlení: kupovala jim náradí, zlepšovala dílny, později pro ně i zakládala pokračovací školy.¹³⁷

Židovskou emigrací se zabývala JKO – Společnost pro židovskou kolonizaci, která však vznikla opačně: napřed za hranicemi, pak v Rusku. Založil ji v roce 1891 v Londýně baron Maurice von Hirsch s vkladem dvou milionů liber šterlinků. Jeho záměrem bylo namísto chaotické židovské emigrace z východní Evropy zorganizovat spořádanou kolonizaci – do zemí, které potřebují zemědělce; aby se aspoň část Židů vrátila k zemědělství a skoncovala „s úchylkou... která proti nim vyvolává u evropských národů nevraživost“.¹³⁸ „Najít pro židovské emigranty z Ruska ‚novou vlast, přimět je, aby zanechali svého obvyklého zaměstnání – obchodu – a stali se zemědělci, a tím postupně přispět k obrození židovské rasy“.¹³⁹ Za tuto novou vlast pro Židy byla navržena Argentina. (Sledovalo se tím také to, aby se vlna židovské imigrace částečně vedla mimo Spojené státy, kde velký příliv Židů, konkurenčně snižující mzdu amerických dělníků, vyvolával nebezpečí antisemitismu.) A protože ji měli osídlit Židé z Ruska, byla v roce 1892 založena pobočka JKO

¹³⁴ JE, sv. 15, s. 60–61.

¹³⁵ JE, sv. 8, s. 466.

¹³⁶ JE, sv. 11, s. 924.

¹³⁷ Tamtéž, s. 924–925.

¹³⁸ Sliozberg, sv. 2, s. 52, 96–102.

¹³⁹ JE, sv. 7, s. 504.

a jeho ústředního výboru v Petrohradě. JKO „otevřela 450 informačních kanceláří a 20 okresních výborů. Ty pomáhaly Židům rychle sehnat cestovní doklady, jednaly se zástupci paroplavebních společností, umožňovaly emigrantům, aby dostali jízdenky za poměrně nízkou cenu, a vydávaly populární příručky“ o zemích, kde se lze usadit.¹⁴⁰ (Slizberg si mimochodem stěžuje, že do vedení „se z nějakého důvodu nedostal nikdo, kdo neměl titul bankéře a milionáře“.¹⁴¹

Od konce 19. století židovské emigrace z Ruska postupně ubývalo, a to z různých důvodů, které jsme zčásti již uvedli. Vážným důvodem k emigraci byla všeobecná branná povinnost: když tolik mladých mužů (jak se dočítáme u Děnikina) bylo odhodláno zmrzačit se – není pak lepší emigrovat? Zejména když víme, že USA v té době brannou povinnost neměly. (O tomto motivu se vůbec nezmiňují židovští autoři, ba ani Židovská encyklopedie pod heslem „Emigrace Židů z Ruska“.¹⁴² V tomto hesle se však ani nijak nevysvětluje, proč vzrostla emigrace v 90. letech.) Dalším závažným důvodem jsou Prozatímní předpisy z roku 1882; a pádným popudem bylo i vystěhování židovských řemeslníků z Moskvy roku 1891. A další pádný důvod: lihový monopol v Rusku, zavedený roku 1896, který připravil o výdělek všechny hostinské a snížil výdělek lihovárníků. (Slizberg: ochotně emigrovali ti, kdo byli vystěhováni z vesnic nebo z vnitrozemských gubernií.) G. Aronson uvádí, že v 80. letech emigrovalo ročně v průměru 15 000 Židů, a v 90. letech až 30 000 osob za rok.¹⁴³

Ruské úřady viděly v této rostoucí emigraci výhodu pro stát, a přijímaly ji proto příznivě. Ruská vláda ochotně schválila i založení ÚV JKO v Petrohradě i všechna emigrační opatření této společnosti, nevměšovala se do její činnosti, dovolila v rámci rodiny emigrovat i odvodním ročníkům, vydávala bezplatně výjezdní víza, poskytovala slevu na jízdné vlakem – jen proto, aby se ti, co jednou odjedou, už nikdy do Ruska nevrátili.¹⁴⁴

Podle tehdejších dopravních možností vedla cesta emigrace za oceán přes Anglii a v jejích přístavních městech docházelo k přechodnému nahromadění židovských emigrantů, z nichž někteří se o své vůli usazovali v Anglii, některé posílali ze Spojených států zpátky; a tak od roku 1890 bylo britské veřejné mínění pobouřeno politikou ruské vlády a „ze

¹⁴⁰ KJE, sv. 7, s. 365.

¹⁴¹ Slizberg, sv. 2, s. 29, 98–100.

¹⁴² JE, sv. 16, s. 264–268.

¹⁴³ G. J. Aronson, *V borbe za nacionalnyje i graždanskije prava. Obščestvennyje tščeniija v ruskom jevrejstve*, in KRJ–1, s. 212.

¹⁴⁴ JE, sv. 7, s. 507; Slizberg, sv. 2, s. 34–41; KJE, sv. 7, s. 566.

stránek britského tisku nemizela židovská otázka... Také v Americe se neustále kritizovala situace Židů v Rusku.¹⁴⁵ Velká Británie si spočítala, kam až by taková emigrace mohla vést, a brzy energicky uzavřela svoje vstupní brány.¹⁴⁶

Již od roku 1894 se zastavila také emigrace Židů do Argentiny. V encyklopedii se o tom píše, že šlo o „rostoucí krizi... v argentinské otázce“,¹⁴⁷ Slizberg o tom píše jako o „zklamání těch, kdo odjeli do Argentiny“ (nespokojenci se bouřili, posílali hromadné stížnosti Hirschově kanceláři). V debatách ve státní dumě se rýsoval obraz, který se podobal zkušenostem z Novoruského kraje. „Na příkladu vystěhování Židů do Argentiny můžeme ukázat řadu případů, kdy (tam) lidé dostali půdu za velmi výhodných podmínek, ale opustili ji a hledali štěstí v oborech, které jim lépe vyhovovaly.“¹⁴⁸ Po těchto událostech „Společnost pro židovskou kolonizaci sice stále ještě viděla své poslání v kolonizačních podnicích, které by z Židů udělaly zemědělce, ale fakticky od toho postupně upouštěla“. Ujala se úkolu pomáhat „krajně chaotické emigraci Židů z Ruska“, „dodávala emigrantům informace, hájila jejich zájmy, navazovala styky se zeměmi imigrace“, kvůli tomu změnila i stanovy, které zdědila po mezitím zesnulém baronu Hirschovi. Byly uvolněny značné prostředky „na zlepšení hmotného zabezpečení Židů v místech jejich pohybu“, od roku 1898 „se začalo pracovat mezi obyvatelstvem přímo na území Ruska“ a jedním z trendů – v existujících židovských zemědělských koloniích – bylo: „zavádět zlepšené nástroje a metody k obdělávání půdy“ a „poskytovat levný meliorační úvěr“. Ale i zde, „přes poměrně velké náklady na podporu zemědělské práce je nakonec ve vývoji tohoto odvětví vidět spíš stagnaci“.¹⁴⁹ Naproti tomu proud židovské emigrace z Ruska „v úzké spojitosti se silným úpadkem řemesla a postupným vytlačováním maloobchodu a faktorství“ stále sílil a „kulminoval... v roce 1906“ – i když „nemohl pohltit celý roční přírůstek obyvatelstva“ židovského. Přitom „hlavní proud emigrantů míří do Spojených států“, například roku 1910 to bylo 75 % všech emigrantů.¹⁵⁰ „V letech 1881–1914 tam přijelo 78,6 % všech Židů, kteří opustili Rusko.“¹⁵¹ Hnutí století se již tehdy rýsovalo jasně. (A při příjezdu do Spojen-

¹⁴⁵ Slizberg, sv. 2, s. 27–30.

¹⁴⁶ JE, sv. 2, s. 554–555.

¹⁴⁷ JE, sv. 7, s. 504.

¹⁴⁸ *Gosudarstvennaja дума – I toroj sozyr* (dále GD-2), stenografický záznam, zasedání 2. Petrohrad 1907, jednání 24. 9. dubna 1907, s. 1814.

¹⁴⁹ JE, sv. 7, s. 505–509; I. M. Trockij, *Samodějatelnost' i samopomošč jevrev v Rossii*: OPI, ORT, JKO, OZJ, JKOP, in KRJ-1, s. 491–495.

¹⁵⁰ JE, sv. 16, s. 265.

¹⁵¹ KJE, sv. 7, s. 566.

ných států, kde se tehdy nikdo neptal po výučních listech, se ukázalo, že po prvních šesti letech 20. století je 63 % přistěhovačů ruských Židů „zaměstnáno v průmyslu“. Plyne z toho snad, že z Ruska odjeli do Ameriky jenom řemeslníci? Tím by se částečně vysvětlovalo, proč řemeslníci neodjeli do vnitrozemských gubernií, které se jim otevřely. Jenže musíme také vzít v úvahu, že pro mnohé imigranty, zvláště pro nemajetné nebo nezaměstnané, ve „skupině přijaté do americké registrace“ jiná vhodná možnost nebyla.¹⁵²

Zajímavé je, že mezi emigranty chyběla vzdělaná vrstva Židů, která, zdálo by se, byla v Rusku nejvíc utlačována, jenže zrovna oni neemigrovali – od roku 1899 do roku 1907 jich bylo o málo víc než jedno procento.¹⁵³ Židovská inteligence vůbec nebyla pro emigraci, odsuzovala ji jako dezerci před úkoly a údělem svého národa v Rusku, kde se jim právě nyní otevírají cesty k činnorodému životu. Již roku 1882 rezoluce sjezdu židovských veřejných pracovníků „vyzývala, aby se „absolutně zavrhla myšlenka organizované emigrace, neboť podkopává důstojnost ruského státu“.“¹⁵⁴ V posledních letech 19. století „nová generace chce aktivně zasahovat do historie... a po celé linii, zvnějšku i zevnitř, přechází od obrany k útoku... Noví Židé chtějí od nynějška sami vytvářet své dějiny, ovlivňovat vlastní vůli svůj osud a ve spravedlivé míře i osud země, kde žijí“.¹⁵⁵ Náboženské křídlo emigraci také odsuzovalo – jako únik od životodárných kořenů východoevropského Židovstva.

Secularizační úsilí nové židovské generace obsahovalo hlavně široký program specificky židovského vzdělávání, kultury a literatury v jazyce jidiš, což byl jediný jazyk, jímž bylo tehdy možné dorozumět se s židovskými masami. (Podle sčítání lidu z roku 1897 uvedla tři procenta ruských Židů jako svůj mateřský jazyk ruštinu. Hebrejštinu už jaksi zapomněli a nevěřilo se, že by se dala vzkřísit.) Byla tu síť knihoven, určených speciálně pro Židy, byly tu několikery noviny v jidiš, od roku 1903 tu byl deník *Der Frajnd*, který šel na dračku hlavně v malých městech, byl nestranický, ale snažil se vychovávat politicky.¹⁵⁶ Právě v 90. letech byl nastíněn „grandiózní obraz převýchovy amorfní židovské masy v národ“, „židovská renesance“.¹⁵⁷ Jeden za druhým se vynořují populární autoři pišící v jidiš: Mendele Mojcher-Sforim, Šolom-Alejchem, Jicchak-Lejbuš Perec. Tomuto trendu podlehl i básník Ch. N.

¹⁵² JE, sv. 2, s. 246–248.

¹⁵³ Tamtéž, s. 247–248.

¹⁵⁴ KJE, sv. 7, s. 565.

¹⁵⁵ V. Žabotinskij, *Vvedenje*, předmluva k publikaci Ch. N. Bjalik, *Pěsni i poemny*, Petrohrad, Izdatel'stvo Zaleman 1914, s. 56.

¹⁵⁶ J. Mark, *Literatura na idiš v Rossii*, in KRJ-1, s. 557–559.

¹⁵⁷ Aronson, *I' borbe za...*, in KRJ-1, s. 216.

Bjalik a přeložil své verše z hebrejštiny do jidiš. Vrcholem tohoto hnutí byla v roce 1908 konference v Černovcích, která se usnesla uznat jidiš „za národní jazyk židovského národa“ a veškeré tiskoviny překládat do jidiš.¹⁵⁸ Souběžně s tím bylo vyvinuto značné židovské kulturní úsilí na poli ruského jazyka, jehož výsledkem byla desetisvazková literárně-historická Židovská knihovna.¹⁵⁹ V Petrohradě vycházely od roku 1881 časopisy: znovu *Rassvět*, potom *Russkij jevrej*. (Brzy však zanikly: „Tyto orgány se nesetkaly s podporou ani od Židů.“)¹⁶⁰ Časopis *Východ* (*Voschod*) otiskoval všechny židovské autory, překlady všech novinek; zvláštní pozornost věnoval studiu a problematice židovských dějin.¹⁶¹ (Kéž bychom my Rusové měli takový zájem o své dějiny!) Nyní „dominantní roli ve veřejném životě ruského Židovstva“ hrál „židovský Petrohrad“. „V polovině 90. let zde... vznikla poměrně významná skupina židovských osobností... aristokracie s židovským vzděláním“, a v ní se sešly všechny talenty.¹⁶² Podle přibližného odhadu mluvilo roku 1897 plyně rusky jen 67 000 Židů, byla to však kulturní elita. Ale už „celá mladá generace“ ukrajinská z 90. let byla vychovávána v ruském jazyce, a ti, kdo šli na gymnázium, nedostávali už vůbec židovskou výchovu.¹⁶³

Nebylo vyhlášeno žádné určité heslo – třeba heslo „asimilovat se“, rozplynout se v ruském živlu, ani výzva k dobrovolné národní separaci – asimilace byla každodenní jev, připoutávala však ruské Židy k budoucnosti Ruska.¹⁶⁴ Ostatně Sliozberg zpochybňuje sám termín „asimilátor“. „Nic neodporovalo víc pravdě“ než tvrzení, že „asimilátoři se považovali za Rusy Mojžíšova zákona“. Naopak, „příklon k ruské kultuře nevylučoval hlásit se k tradicím evropské kultury“.¹⁶⁵ Po zklamání z 80. let však „některé kruhy židovské inteligence, hluboce oddané asimilačním snahám, pocítily zlom ve svém (židovském) veřejném mínění“.¹⁶⁶ „Zanedlouho už neexistovala skoro ani jedna (židovská) organizace nebo strana, která by byla pro asimilaci. Ale... přestože asimilace jako teorie se zhroutila, zůstala i nadále reálným faktorem v životě ruských Židů, přinejmenším v té jeho části, která žije ve velkých městech“.¹⁶⁷ Dospělo se však k rozhodnutí „přerušit spojení mezi emanci-

¹⁵⁸ Mark, in KRJ-1, s. 519–541.

¹⁵⁹ G. J. Aronson, *Russko-jevrejskaja pečat*, in KRJ-1, s. 565.

¹⁶⁰ Sliozberg, sv. 1, s. 105, 260.

¹⁶¹ Aronson, *Russko-jevrejskaja pečat*, in KRJ-1, s. 565–568.

¹⁶² S. M. Ginzburg, *O russko-jevrejskoj intelligenции*, in JM-1, s. 35–36.

¹⁶³ I. Ben-Cvi, *Iz istorii rabočego sionizma v Rossii*, in KRJ-1, s. 272.

¹⁶⁴ Ginzburg, in JM-1, s. 37–39.

¹⁶⁵ Sliozberg, sv. 2, s. 301–302.

¹⁶⁶ J. Gessen, sv. 2, s. 252.

¹⁶⁷ JE, sv. 3, s. 337.

pací... a... asimilací“, to znamená usilovat o to první, a ne o to druhé, o rovnost, ale bez ztráty židovství.¹⁶⁸ V 90. letech bylo hlavním úkolem listu *Voschod* bojovat za rovnoprávnost Židů v Rusku.¹⁶⁹

Začátkem 20. století založili v Petrohradě přední advokáti a publicisté Kancelář pro obhajobu (Bjuro zaščity) Židů v Rusku. (Dříve plnil tento úkol jediný baron Ginchburg, k němuž plynuly všechny židovské stížnosti.) O jejích zakladatelích podrobně vypráví Sliozberg.¹⁷⁰

V těch letech „židovský duch procitl k boji“, mezi Židy „bouřlivě sílilo společenské a národní uvědomění“, ale národní uvědomění nikoli už v náboženské podobě: při „zchudnutí měst, při útěku zámožnějších lidí... a mládeže do měst... při tendenci k urbanizaci“ „v širokých vrstvách Židovstva“ od 90. let náboženství ztrácelo na významu, klesala autorita rabínů, dokonce i vzdělání talmudisté se přikláněli k sekularizaci.¹⁷¹ (Přesto však v mnoha životopisech v Ruské židovské encyklopedii najdeme u generace, která dospívala na přelomu 19. a 20. století, slova: „Dostalo se mu tradičního židovského náboženského vzdělání.“)

Zato se začalo, jak jsme viděli, velmi intenzivně a v nečekané formě rozvíjet *palestinofilství*.

Události, které se tehdy odehrávaly v Rusku – jak je vnímali ruští Židé i jak je vnímala ruská široká veřejnost – nutně musely dostat i evropský podtext: evropské tendence i události se při tehdejších otevřených a četných stycích vzdělaných vrstev volně přelévaly přes hranice.

Evropské prameny zaznamenávají: „antisemitismus devatenáctého století... nápadné zesílení nevraživosti k Židům v západní Evropě, kde se zdálo, že již rychle mizí“.¹⁷² Dokonce ani ve Švýcarsku nemohli Židé ještě v polovině 19. století dosáhnout toho, aby se směli svobodně usazovat v kantonech a svobodně obchodovat a podnikat. Ve Francii vypukla Dreyfusova aféra. V Maďarsku „stará statkářská aristokracie... ze svého zchudnutí... obviňovala Židy“; v Rakousku a v Čechách koncem 19. století zesílilo „antisemitské hnutí“ a „maloburžoazie... bojovala pod antisemitskými hesly proti sociálnědemokratickému proletariátu“.¹⁷³ Roku 1898 došlo ke krvavým židovským pogromům v Haliči. Celkové posílení buržoazie „zvyšovalo vliv Židů, kteří byli ve velkém počtu soustředěni v hlavních městech

¹⁶⁸ J. Mark, *Pamjati I. M. Čerikovera*, in *Jevrejskij mir*, sb. II (dále JM-2), New York, Sojuz ruskich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 425.

¹⁶⁹ Aronson, *Rusko-jevrejskaja pečat*, in KRJ-1, s. 564–568.

¹⁷⁰ Sliozberg, sv. 5, s. 110–155.

¹⁷¹ Aronson, *V borbe za...*, in KRJ-1, s. 213–215.

¹⁷² Parks, s. 161.

¹⁷³ *Istorija XIX veka*, v 8 svazcích, za red. Ernesta Lavisse a Alfreda Rambauda, sv. 7, Moskva, OGIZ 1939, s. 186, 203.

a průmyslových centrech... V takových městech, jako byla Vídeň nebo Budapešť... tisk, divadlo, advokacie a medicína měly ve svých řadách tolik Židů, že to neodpovídalo jejich poměru ve společnosti. Tehdy také židovští velkoobchodníci a bankéři začali získávat obrovský majetek.¹⁷⁴

Ale nejvýrazněji se protizidovské smýšlení projevilo v Německu – nejprve (1869) u Richarda Wagnera; v 70. letech v kruzích konzervativců a klerikálů, kteří žádali, aby byla omezena práva německých Židů a zakázána jejich další imigrace; a koncem 70. let se toto hnutí „rozšířilo i na intelektuální kruhy společnosti“. Vyjádřil a zdůvodnil je v nejobecnějších formulacích známý pruský historik Henrich von Treitschke: „Dnešní agitace správně vystihla smýšlení společnosti, která považuje Židy za naše národní neštěstí.“ „Židé nemohou nikdy splynout se západoevropskými národy“ a ke všemu německému projevují nenávist. Po něm i Eugen Dühring (dobře známý svou polemikou s Marxem a Engelsem): „Židovská otázka je prostě otázka rasová, a Židé jsou pro nás rasa nejen cizí, ale i vrozeně a nenapravitelně zkažená.“ Pozadu nezůstal ani filozof Eduard Hartman. V politické sféře vedlo toto hnutí v roce 1882 k prvnímu mezinárodnímu protizidovskému kongresu (v Drážďanech), který vypracoval „Manifest k vládám a národům křesťanských států, smrtelně ohrožených Židovstvem“, a požadoval vyhnání Židů z Německa. Ale v 90. letech protizidovské strany slábly a utrpěly řadu politických porážek.¹⁷⁵

Ve Francii neexistoval tento teoretický rasový tlak, ale byla tu rozsáhlá politická protizidovská propaganda Edouarda Drumonta (v „La Libre Parole“) od roku 1892. A pak „vzniklo opravdové soupeření“ „mezi socialismem a antisemitismem“, „socialisté se neostýchali vyšperkovávat své projevy výpady na adresu Židů a klesat na úroveň antisemitské demagogie... antisemitsko-socialistická mlha zahalila celou Francii“.¹⁷⁶ (Velmi to připomínalo agitaci narodníků v Rusku v letech 1881–82.) A brzy nato, od roku 1894, propukla bombastická Dreyfusova aféra. „V roce 1898 už (antisemitismus) dosahuje úrovně opravdové hysterie v celé západní Evropě,“ v Německu, ve Francii, ve „Velké Británii i v USA“.¹⁷⁷

Protizidovské výroky se objevovaly i v ruském tisku 70. – 90. let. Nebyl v nich však ani onen chladný teoretický kolorit jako v Německu, ani ony bouřlivé sociální vášně jako v Rakousku-Uhersku a ve Francii. Sem patří romány Vsevoloda Krestovského (Egyptská tma aj.) a těžkopádné články v novinách.

¹⁷⁴ Parks, s. 166.

¹⁷⁵ JE, sv. 2, s. 696–708.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 676–677.

¹⁷⁷ R. Nudelman, *Prizrak brodit po Jevrope*, in „22“. Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligencij iz SSSR v Izraile, Tel Aviv, č. 84, 1992, s. 128.

Zvláštním fenoménem byla Nová doba (Novoje vremja). Ta získala vliv a úspěch svým aktivním postojem v tehdejších „slovanském hnutí“, které se angažovalo v rusko-turecké válce o Balkán. Ale „když z dějiště válečných událostí začaly docházet zprávy o zlodějnách intendantů a dodavatelů“ a „dodavatelé židovského původu“ byli jakýmsi ztělesněním všeho ruského Židovstva, Nová doba nastoupila „ostře antisemitský kurz“ a od 80. let „nejenže přešla do tábora reakce“, ale i „v židovské otázce pokračovala všechny meze nenávisti a nepoctivosti“; „varovný výkřik ‚židák jde‘ se poprvé rozlehl ze stránek Nové doby. Tyto noviny se domáhaly přijetí účinných opatření proti ‚okupování‘ ruské vědy, literatury a umění Židy... Jedním z oblíbených témat bylo také ‚vyhýbání se vojenské povinnosti‘.“¹⁷⁸ Protižidovské projevy – v zahraničí i v Rusku – ostře odsuzoval už roku 1884 pobouřený V. Solovjov: „Židé se k nám vždycky chovali po židovsku; kdežto my křesťané jsme se dodnes nenaučili chovat k Židům po křesťansku“; „vůči Židovstvu předvedl křesťanský svět jako celek dosud jen nesmyslnou řevnivost nebo ubohou a bezmocnou indiferentnost“. Ne, „ten, kdo toleruje Židy, není Evropa křesťanů, ale Evropa bezvěrců“.¹⁷⁹

Rostoucí význam židovské otázky pro Rusko si ruská veřejnost uvědomila o půl století později než vláda. Teprve po krymské válce „rodící se ruské veřejné mínění se začalo seznamovat s existencí židovského problému v Rusku“.¹⁸⁰ Muselo však uplynout ještě několik desítek let, než pochopila, že to je otázka prvořadá. „Prozřetelnost usadila do naší vlasti největší a nejsilnější část Židovstva,“ napsal Vladimír Solovjov roku 1891.¹⁸¹

Rok předtím, v roce 1890, kdy našel povzbuzení a podporu v kruhu sympatizujících, Solovjov sepsal Protest. O tom, že „jediným důvodem vzniku takzvané židovské otázky je, že se zapomnělo na spravedlnost a lásku k bližnímu“, že se „slepě propadlo nacionálnímu egoismu“. – „Podněcování k rasové a náboženské nesnášenlivosti, která tak hluboce odporuje duchu křesťanství... úplně rozvrací společnost a může vést až k mravnímu zpusnutí...“ – „Musíme rázně odsoudit antisemitské hnutí... už z pouhého pudu národní sebezáchrany.“¹⁸²

¹⁷⁸ JE, sv. 11, s. 758–759.

¹⁷⁹ V. S. Solovjov, *Jevrejstvo i christianskij vopros*, in *Sobr. soč.*, v 10 svazcích, 2. vyd., Petrohrad, 1911–1914, sv. IV, s. 155, 156, 158.

¹⁸⁰ Aronson, *Russko-jevrejskaja pečat'*, in KRJ-1, s. 549.

¹⁸¹ *Pismo V. S. Solovjova k F. Gece*, in V. S. Solovjov, *Jevrejskij vopros– christianskij vopros: Sobranie statěj*, Varšava, Pravda 1906, s. 34.

¹⁸² *Neopublikovannij protěst protiv antisemitizma* (sostavljen Vladimirom Solovjovym), in KRJ-1, s. 574–575. Text protestu byl poprvé uveřejněn v knize F. Gece *Ob otnošenii V. S. Solovjova k jevrejskomu voprosu* (Moskva, 1902), kde je otištěn pod titulem *Ob antisemitičeskom dviženii v pečati: Neizdannaja statja V. S. Solovjova*, pak roku 1906 přetištěn v citované již „svobodné“ varšavské brožůře.

Podle vyprávění S. M. Dubnova: Solovjov shromáždil přes sto podpisů, včetně podpisu I. va Tolstého a Korolenka. Ale redakce všech novin byly varovány, aby protest neuveřejňovaly. Solovjov „se obrátil emfatickým dopisem na Alexandra III.“ Byl však policií upozorněn, že bude-li neodbytný, dočká se úředního postihu. A tak od svého úmyslu upustil.¹⁸³

Stejně jako v Evropě, ani u ruské veřejnosti nemohly různorodě se rozvíjející židovské snahy nevyvolávat u někoho obavu, u někoho prudký odpor, u někoho naopak i sympatie.

A u někoho i politický kalkul. Tak jako „narodovolce“ v roce 1881 napadlo spekulovat s židovskou otázkou (tehdy proti nim vyvolali štvaničí), tak po nějakém čase ruští radikální liberálové, levicové křídlo společnosti, pochopili a nadlouho si zapamatovali, že je výhodné vsadit na židovskou otázku jako na důležitou politickou kartu v boji proti samoděržaví: pořád dokola omílat, že Židé v Rusku nemohou dosáhnout rovnoprávnosti jinak než úplným odstraněním samoděržaví. Od liberálů až po esery a bolševiky všichni každou chvíli vytahovali Židy – někteří i s upřímnými sympatiemi, ale všichni jako osvědčený trumf protimonarchistické fronty, a tento trumf už revolucionáři nedali z ruky a zcela bezostyšně se s ním oháněli až do roku 1917.

Tyto společenské a novinářské proudy a úvahy se však v těch letech vůbec ještě netýkaly vztahu *obyčejných lidí* k Židům *ve Velkorusku*. O tom máme mnohá svědectví. Tak třeba J. Tejtel, který dlouho žil ve vnitrozemí a stýkal se s prostými lidmi, tvrdí, že těmto „obyčejným lidem je rasová a národnostní nenávisť cizí“.¹⁸⁴

V memoárových zápiscích knížat Vjazemských se zase píše, že v jejich nemocnici v Korobovce v usmanském újezdu rolníci neměli rádi hulvátského doktora Smirnova, ale když ho vystřídal pečlivý doktor Šafaran, těšil se všeobecně lásce a vděčnosti prostých lidí z celého okolí. Ze zkušeností s trestanci z 80. – 90. let to dokládá i P. F. Jakubovič-Melšin: „I v těch nejnižších vrstvách prostého lidu bychom marně hledali sebe-menší antisemitské tendence.“¹⁸⁵ Však právě s vědomím, že tomu tak opravdu je, zaslali počátkem 20. století Židé z jednoho běloruského městečka do Moskvy známé mecenáše a velkoobchodníci M. F. Morozovové telegram tohoto znění: „Přispěj nám něčím, synagoga shořela, máme přece jednoho Boha.“ A ona poslala, o kolik ji požádali.

Ostatně ani liberální ruský a židovský tisk vlastně nikdy neobviňoval prosté ruské lidi z vrozeného antisemitismu, zato vytrvale tvrdil, že antisemitismus mezi lid uměle a zlovolně zasévá a rozněcuje v něm vlá-

¹⁸³ Viz KRFJ–I, s. 565.

¹⁸⁴ Tejtel, s. 176.

¹⁸⁵ JE, sv. 10, s. 827.

da. A heslo jako „samoděržaví, pravoslaví, národ“ vnímaly židovské vzdělané vrstvy tak, jako by bylo namířeno výslovně proti Židům.

V polovině 20. století pak čteme u židovského autora: „Ve starém Rusku nebyl antisemitismus mezi prostými lidmi nijak hluboce zakořeněn... V širokých vrstvách lidu antisemitismus skoro neexistoval, a ani vztah k Židům pro ně nepředstavoval žádný problém... Jen v některých částech takzvaného pásma židovského osídlení, hlavně na Ukrajině, bylo ještě z dob polského panství vzhledem k mimořádným podmínkám, jimiž se zde nemůžeme zabývat, antisemitské smýšlení mezi rolnictvem velmi rozšířeno.“¹⁸⁶ To je naprostá pravda. Navíc k tomu můžeme připočíst i Besarábii. (Že mělo toto smýšlení a tyto podmínky dlouhou minulost, zjistíme i u Karamzina: kozáci z Lžidimtrijovy družiny, zřejmě záporožští, nadávali Rusům do židáků¹⁸⁷ – takže pro západní oblasti to byla nadávka.)

A jak to vypadá v ruském folkloru? Dalův výkladový slovník označuje nejen Velkorusko, ale i západní gubernie a Ukrajinu poznámkou *ju-zap* (jihozápad), ale zdaleka ne vždy. V předrevolučních vydáních obsahoval nemálo slov a hovorových obrátů, odvozených od slova „žid“ „židák“. (Příznačné je, že v sovětském vydání z roku 1955 přes všechny obliče spojené s tiskem byla příslušná stránka vysušena znovu¹⁸⁸ a celé slovníkové hnízdo mezi „židkij“ a „žigalo“ bylo vypuštěno.) Ale soubor těchto výrazů, které Dal uvádí, obsahuje i část zděděnou z církevněslovanského jazyka, kde slovo „žid“ neznělo nijak pejorativně, bylo to jen rasové označení; je zde i to, co se navrstvilo ze sociální praxe za polských a pozdějších časů v pásmu židovského osídlení, je zde i nános z doby zmatků v 17. století – celá Velká Rus tehdy neměla téměř žádný kontakt s Židy. Toto dědictví se pak odráží v pořekadlech, která Dal uvádí sice v ruském přepisu, ale často je z nich cítit jihozápadní provenienci. (A tato pořekadla rozhodně nevznikla v kancelářích ruského ministerstva vnitra.)

Porovnejme však s těmito pořekadly tohle: kolik mezi lidmi koluje nepříznivých pořekadel o pravoslavném duchovenstvu! A lichotivé snad ani jedno!

Svědék z Mariupolu¹⁸⁹ (a docela jistě není sám) vypravuje, že u nich před revolucí se naprosto jasně rozlišovalo mezi slovem „jevrej“ (žid)

¹⁸⁶ S. M. Švarc, *Antisemitizm v Sovětskom Sojuze*, New York, Izdatel'stvo A. P. Čechova 1952, s. 13.

¹⁸⁷ N. M. Karamzin, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, ve 12 svazcích, 5. vyd., Petrohrad, Ejnerling 1842–1844, sv. 11, s. 143.

¹⁸⁸ V. Dal, *Tolkovyj slovar živogo velikorusskogo jazyka*, sv. 1, Moskva, 1955, s. 541.

¹⁸⁹ I. E. Těmirev (*Čospominanija*), in BFRZ, fond 1, A–29, s. 25.

a slovem „žid“ (židák). „Jevrej“ byl zákona dbalý občan, jehož chování a jednání s lidmi se nijak nelišilo od zvyklostí tamního prostředí, kdežto „židák“ byl vydrdouch. A mohli jste slyšet: „Já nejsem žádný židák, já jsem poctivý žid, já vás neošidím.“ (S podobnými výroky z úst Židů se setkáváme i v literatuře; a četli jsme je i v letáku narodníků.) Tento významový rozdíl musíme mít na paměti při posuzování pořekadel. To všechno jsou pozůstatky národnostních specifik na západním a jihozápadním území Ruska.

Ale ani ve středním, ani v severním, ani ve východním Rusku nikdy, dokonce ani za celonárodního otřesu v říjnu 1905, nedošlo k protižidovským pogromům (útočilo se proti revoluční inteligenci obecně, proti jejímu jásoťu a posměchu kolem Manifestu ze 17. října). A přesto bylo před celým světem předrevoluční Rusko – ne carská říše, ale *Rusko* – označováno za zemi pogromů, za zemi ultrareakční, a možná mu tento cejch zůstane ještě několik příštích století...

Kdykoli vypukly pogromy, bylo to vždy jen na jihozápadě Ruska (jako v roce 1881). Tak tomu bylo i s kišiněvským pogromem v roce 1903.

Nezapomínejme, že v té době, kdy v celé Besarábii bylo obyvatelstvo do značné míry negramotné a nevzdělané, žilo v Kišiněvě 50 000 Židů, 50 000 Moldavanů, 8000 „Rusů“ (většinou to byli Ukrajinci, ale to se tehdy nerozlišovalo) a něco málo jiných národností. Hlavními násilníky, „pogromisty byli především Moldavané“.¹⁹⁰ Kišiněvský pogrom začal 6. dubna 1903, což byl poslední den židovských a první den pravoslavných Velikonoc. (Není to poprvé, co vidíme toto tragické spojení židovských pogromů s křesťanskými Velikonocemi – bylo tomu tak v roce 1881, v roce 1882 a stejně i v Nikolajevu v roce 1899¹⁹¹ – a to je na tom to nejsmutnější a nejstrašnější.)

Podívejme se na jediný dokument, vycházející z pečlivého vyšetřování a z přesného popisu vývoje událostí – na obžalovací spis, vypracovaný prokurátorem místního soudu V. N. Goremykinem, „který nepředvolal ani jednoho Žida jako obviněného, což proti němu vyvolalo ostré výpady v reakčním tisku“.¹⁹² (Jak uvidíme, soud probíhal zprvu za zavřenými dveřmi, aby „se nerozpoutávaly vášně“, a rozsudek byl prvně uveřejněn v zahraničí, ve stuttgartském emigrantském listu *Osvobození* (Osvobožděníje).¹⁹³

¹⁹⁰ KJE, sv. 4, s. 527.

¹⁹¹ L. Prajsman, *Pogromy i samooborona*, in „22“, č. 51, 1986/87, s. 176.

¹⁹² JE, sv. 9, s. 507.

¹⁹³ *Kišiněvský pogrom: Obrinitělnyj akt*, in „Osvobožděníje“, Stuttgart, 19. října 1903, č. 9 (53), příloha, s. 1–4.

Spis začíná popisem „obvyklých potyček mezi Židy a křesťany, k nimž v posledních letech docházelo vždy o Velikonocích“, a líčením „antipatií místního křesťanského obyvatelstva k Židům“. Takže už „asi čtrnáct dní před Velikonocemi... začaly v Kišiněvě kolovat řeči, že o nadcházejících svátcích se to Židům spočítá“. Podněcující roli sehrál i list Bessarabec (redaktor Kruševan), který uveřejňoval „v poslední době denně ostré protizidovské články, což zapůsobilo... na kupecké mládence, drobné písaře apod., tj. na málo vzdělané lidi v Besarábii. Posledními štvavými články listu Bessarabec byly zprávy o vraždě křesťanského chlapce v obci Dubossary, již se měli dopustit Židé z rituálních důvodů.“ (K fámě o zabitém křesťanském děcku v Dubossarech přibyla další o tom, že jeden Žid zavraždil svou křesťanskou služku, ve skutečnosti však ta žena spáchala sebevraždu.)¹⁹⁴

A co na to kišiněvská policie? – „Nepřikládajíc zvláštní význam zmíněným pověstem“ a přestože „v posledních letech v této době opakovaně docházelo k bitkám mezi židovským a křesťanským obyvatelstvem, kišiněvská policie neučinila žádná zvláštní preventivní opatření“, pouze posílila své řady „pro službu o svátcích v místech předpokládaných největších shluků lidí“ tím, že je doplnila vojenskými hlídkami z místní posádky.¹⁹⁵ Náčelník policie nedal policistům žádné energické a jasné instrukce.

A to je na tom právě naprosto neodpuštělné: rok co rok dochází o Velikonocích k bitkám, tentokrát navíc kolují takové pověsti – a policie spí. I to jasně svědčí o tom, jak strnulý a zkostrnatělý je vládní aparát. Buď tedy vůbec neudržovat impérium (kolik válek se vedlo, kolik úsilí se vynaložilo na to, aby Moldávie byla z jakýchsi důvodů připojena k Rusku) – anebo v něm nést odpovědnost za pořádek všude! 6. dubna se lidé jen tak procházeli po ulicích, mezi nimi i „mnoho výrostků“, ke čtvrté odpoledne byli v davu i opilci. Pak začali kluci házet kamením do oken nejbližších židovských domů, a to se stupňovalo, a když se policejní komisař s inspektorem pokoušeli jednoho z kluků zadržet, i oni „byli zasypáni kamením“. Nato příběhli i dospělí. „Jelikož policie neučinila energická opatření k okamžitému potlačení nepřístojnosti“, došlo k vyrabování dvou židovských krámů a několika stánků. K večeru nepokoje utichly, „k žádnému fyzickému násilí proti Židům toho dne nedošlo“, policie zatkla ten den 60 osob.

Avšak „od rána 7. dubna se křesťanské obyvatelstvo... ve značném rozčilení srocovalo na různých místech ve městě i na periferii do men-

¹⁹⁴ J. G. Frumkin, *Iz istorii russkogo jevrejstva: Vospominanija, materialy, dokumenty*, in KRJ-1, s. 59.

¹⁹⁵ *Kišinovskij pogrom: Obvinitelnyj akt*, s. 1.

ších hloučků, které začaly na Židy dotírat, a to čím dál ostřeji“. Stejně tak se od časného rána na Novém trhu „shromáždilo přes 100 Židů, ozbrojených pro sebeobranu holemi, klacky a někteří i puškami, z nichž čas od času stříleli“. Křesťané střelné zbraně neměli. Židé říkali: „Včera jste Rusy nerozháněli, tak se dneska budeme bránit sami.“ A někteří Židé „měli u sebe... i láhve s kyselinou sírovou, kterou stříkali na kolemjdoucí křesťany“. (Lékárny tradičně patřily Židům.) „Pověsti o násilnostech, které Židé páchají na křesťanech, se rychle šířily po městě, ve zveličené podobě šly od úst k ústům a silně dráždily křesťanské obyvatelstvo: „zbili“ šlo dál jako „zabili“, a že prý snad Židé vyloupili starý chrám a zabili kněze. A tak „na různých koncích města bylo mnoho skupin, každá čítala 15–20 křesťanů, byli to skoro sami nádeníci a před nimi šli kluci, kteří házeli do oken kamení a pokřikovali, načež došlo k rabování židovských krámů, domů a bytů, přičemž se na místě rozbíjelo a ničilo zařízení. K těmto skupinám se přidávali procházející se lidé“, takže se rozrůstaly, a kolem 2. – 3. hodiny „se už nepokoje... rozšířily skoro po celém městě“; „domy, kde byly v oknech vystaveny ikony a kříže, výtržníci ušetřili“. V drancovaných „místnostech byl všecek majetek okamžitě zcela zničen“ a zboží vyhazované z krámů „bylo zčásti hned ničeno, zčásti rozkrádáno osobami, které šly v patách za pogromisty“. Došlo to tak daleko, že „v židovských modlitebnách natropili hotovou spoušť a jejich posvátné svitky (tóru) vyhazovali roztrhané na ulici“. Rabovaly se ovšem i obchody s alkoholem, „lihoviny se zčásti vylévaly na ulici, zčásti je výtržníci na místě vypili“. „Při organizační neschopnosti policie, která neměla náležité vedení, se všechny tyto výtržnosti děly beztrestně, což ovšem pogromisty jen ještě víc povzbuzovalo a podněcovalo... Protože policisté neměli žádného velitele, nebyli ve své činnosti jednotní, ale jsouce ponecháni sami sobě, jednali každý podle vlastního uvážení... policisté nižších hodností zůstávali ve většině případů jen pasivními pozorovateli pogromu.“ Telefonicky byly sice přivolány z místní posádky vojenské hlídky, ale „pokaždé jen na určité místo, a když tam přišly, často již nezastihly“ pogromisty, a „jelikož neměly další instrukce, nevyvíjely žádnou činnost“, „byly rozptýleny v jednotlivých skupinách po městě bez jasného úkolu a spojení“, „zabývaly se jen rozháněním běsnícího davu“. (Místní posádka byla totiž co do kvality značně podradná a k tomu – vzhledem k Velikonocům – měli mnozí důstojníci i vojáci volno.)¹⁰⁸ „Neschopnost policie... zavdala podnět k novým pověstem o tom, že vláda dovolila bít Židy, protože jsou to nepřátelé vlasti,“ a opilý a divoký po-

¹⁰⁸ *Matěrialy dlja istorii antijevrejskich pogromov v Rossii*, za redakce a s úvodem S. M. Dubnova a G. J. Krasného-Admonihho, sv. 1, Petrohrad, 1919 (dále *Matěrialy...*), s. 340.

grom byl čím dál krutější. „Židé v obavě o život a majetek definitivně ztratili hlavu a šleli strachem... Část Židů se ozbrojila revolyvery odhodlána k sebeobraně a začala po výtržnících střít... zpoza rohů, přes ploty, z balkonů... naslepo a zmateně, takže tyto výstřely Židům ani v nejmenším nepomohly“, jenom vyvolaly u pogromistů „divoké běsnění. Dav se rozlétl a všude tam, odkud se ozvaly výstřely, okamžitě vtrhl a všechno tam zdemoloval, dopouštěje se přitom násilí na Židech, které tam zastihl“. A „zvláště osudný pro Židy“ byl „výstřel, jímž byl zabit ruský chlapec Ostapov“. Od 1. – 2. hodiny odpolední „násilností na Židech se stále stupňovaly a od 5. hodiny byly doprovázeny „řadou vražd“.

V půl čtvrté odpoledne zcela bezradný gubernátor von Raaben předal velení veliteli posádky generálu Bekmanovi „s právem použít zbraní“. Bekman okamžitě rozdělil město na jednotlivé části a začal přemísťovat jednotky, dosud „nesystematicky rozptýlené po městě“. „Od té chvíle přikročili vojáci k hromadnému zatýkání výtržníků“ a k energickým opatřením. Pozdě večer pogrom ve městě skončil. Spis uvádí počet obětí. „Mrtvých... bylo zjištěno celkem 42, z toho 38 Židů“; „u všech zabitých byla shledána zranění způsobená těžkými tupými předměty: holemi, kameny, lopatami, u některých pak ostrou sekerou; tato zranění „lze říci, že skoro u všech“ byla na hlavě, byly nalezeny i „těžké rány na těle. Střelné rány zjištěny nebyly. Stopy jakéhokoli mučení nebo hanobení mrtvých zjištěny nebyly, což potvrzují jak protokoly z prohlídky i pitvy těl zabitých, tak výpovědi lékařů, kteří zmíněné prohlídky a pitvy prováděli“, i „protokol z lékařského odboru Besarabské guberniální správy“; „raněných bylo celkem 456, z toho 62 křesťanů... 8 se střelnými ranami... Z počtu (594 raněných) Židů pouze 5 utrpělo těžká zranění; všechna ostatní byla lehká. Žádné stopy po mučení nebyly u nikoho nalezeny, pouze jednomu Židovi, slepému na jedno oko, bylo druhé oko vyraženo... Téměř tři čtvrtiny poškozených jsou muži, až na ojedinělé výjimky dospělí. O násilnících byly podány tři stížnosti, z nichž ve dvou případech bylo podáno trestní oznámení.“ Zranění utrpělo 7 vojenských šarží, z nichž jeden „byl popálen kyselinou sírovou“; 68 policistů utrpělo lehká zranění. „Vyrabovaných domů bylo okolo 1350, tj. necelá třetina“ všech kišiněvských domů – vypadá to jako po bombardování, děsivá zkáza...

„Zdemolovaných židovských krámů bylo celkem asi 500.“ Zatčeno bylo „do rána 9. dubna 816 mužů“; a *mimo* vyšetřování vražd bylo k trestní odpovědnosti pohnáno 664 osob.

U některých autorů se odhad židovských škod liší od oficiálního, avšak nijak významně. Kniha o ruském Židovstvu uvádí 45 zavražděných Židů, 86 těžce zraněných, 1500 domů a obchodů vyrabovaných

nebo pobořených¹⁹⁷. Bikerman uvádí 53 zabitých, v tom mohou být i ne-židovští mrtví.¹⁹⁸ Židovská encyklopedie (1988): „Zavražděno 49 osob, zraněno 586, vyrabováno přes 1500 židovských domů a krámů.“¹⁹⁹

Tak vypadá oficiální popis událostí. Představme si však, co se za ním skrývá. Tak třeba – „pouze jednomu Židovi, slepému na jedno oko, bylo druhé oko vyraženo“. Čteme o něm u Korolenka (črta Dům číslo třináct).²⁰⁰ Ten ubožák se jmenoval Mejer Vejsman. „Na mou otázku,“ píše Korolenko, „jestli ví, kdo mu to udělal, odpověděl zcela klidně, že určitě to neví, ale že jeden kluk, sousedův syn, se chlubil, že to udělal právě on železným závažím přivázaným na provázku.“ Jak z Korolenkova líčení, tak z oficiálního spisu je vidět, že vrazi a jejich oběti se často dobře znali. Zabíjeli své známé.

Korolenko k tomu poznamenává: „Je to sice založeno na výpovědích Židů, ale není důvodu pochybovat o tom, že mluví pravdu... Židům přece může být jedno, jak je vraždili. Nač by si vymýšleli podrobnosti?“ No ano, co by z toho měli příbuzní Benciona Galantery, kterému pogromisté rozbili hlavu, když si k tomu ještě přidají, že vrazi do jeho mrtvého těla vráželi hřeby? Proč by si něco takového vymýšleli? Nebylo snad rodině účetního Nisenzona i tak dost těžko, aby si musela přibájit, jak ho „vymáchali“ v louži, než ho zabili? Ne, nic takového si nevymýšleli.

Ale ti, kdo vytvářejí veřejné mínění a nebyli přímými svědky těchto událostí, těm tyto hrůzy nestačily. Každá lidská tragédie, každé neštěstí, každá smrt se jim hodila především jako prostředek, jak zaútočit na carskou vládu. A tak jim bylo dobré i štvavé nadsazování. Když potlačím své emoce a budu se snažit porozumět těmto výplodům z pozdějších měsíců a dokonce let, nebude to, jako bych i já tuto tragédii zlehčoval? A jako bych tu strašnou odpověď přivolával? Ale porozumět tomu musím, protože kišiněvský pogrom byl zneužit k tomu, aby Rusko bylo výslovně a provždy ocejchováno. A každá poctivá historická práce na toto téma dnes musí rozlišit hroznou pravdu o Kišiněvu od zákeřné lži.

Závěr obžalovacího spisu: nepokoje se „rozrostly do popsaných rozměrů jen vinou neschopnosti policie, která neměla patřičné vedení... Předběžným vyšetřováním se nezjistila žádná fakta, která by nasvědčovala tomu, že zmíněné nepokoje byly předem naplánovány“.²⁰¹ Nezjistilo to ani žádné další vyšetřování.

¹⁹⁷ Frumkin in KRJ-1, s. 59.

¹⁹⁸ Bikerman, in RiJ, s. 57.

¹⁹⁹ KJE, sv. 4, s. 527.

²⁰⁰ V. G. Korolenko, *Dom No 13*, in *Sobranije sočiněnij*, sv. 9, Moskva, „Chudož. lit.“, 1995, s. 406–422.

²⁰¹ *Kišinovskij pogrom. Obvinitel'nyj akt*, s. 5.

Přesto však výše zmíněná Kancelář pro obhajobu Židů (za účasti velmi vlivných mužů – M. Vinavera, G. Sliozberga, L. Bramsona, M. Kulišera, A. Brauda, S. Poznera, M. Krola),²⁰² jakmile se v Petrohradě dověděla o pogromu, okamžitě vyloučila všechny příčiny, kromě spiknutí na nejvyšších místech. „Kdo dal příkaz k organizování pogromu, kdo řídil temné síly, které ho provedly?“²⁰³ – „Jakmile jsme se dověděli, za jakých okolností probíhaly kišiněvské jatky, bylo nám hned jasné, že by se tento dábelský plán nikdy nemohl uskutečnit... kdyby nebyl naplánován tajnou policií a neprováděl se na její příkaz.“ I když ovšem „ničemové organizovali kišiněvský pogrom v přísné tajnosti,“ píše ve 40. letech 20. století tentýž M. Krol.²⁰⁴ „Ale i když jsme byli v hloubi duše nezvratně přesvědčení, že kišiněvská jatka byla organizována shora, s vědomím a možná dokonce z iniciativy Pleveho, mohli bychom strhnout masku těmto vysoce postaveným vrahům a ukázat je v pravém světle celému světu jen tehdy, kdybychom proti nim měli nezpochybnitelné důkazy. Proto jsme se rozhodli poslat do Kišiněva známého advokáta Zarudného.“²⁰⁵ „Byl to nejvhodnější člověk pro splnění poslání, které jsme na jeho bedra vložili.“ Zarudnyj „začal otevírat tajné zámky ke kišiněvským jatkám,“ po nichž policie, „aby se neřeklo, zatkla několik desítek zlodějů a lupičů“.²⁰⁶ (Připomeňme, že nazítří po pogromu bylo zatčeno 816 osob.) Zarudnyj shromáždil a odvezl z Kišiněva „mimořádně důležitý materiál“, a to: „že hlavním viníkem a organizátorem pogromu byl velitel kišiněvské tajné policie Levendal“, četnický důstojník, přeložený do Kišiněva krátce před pogromem; a „na příkaz tohoto Levendala policie a vojenské jednotky zřejmě pomáhaly vrahům a lupičům“.²⁰⁷ Ten prý také „totálně paralyzoval činnost gubernátora“.²⁰⁸ (Jenže v Rusku tenkrát nebyla ani státní policie podřízena tajné policii, natož pak armáda.)

Tento „mimořádně důležitý materiál“, který „naprosto evidentně“ odhaloval viníky, nebyl však nikdy publikován, ani tehdy, ani později. Pročpak asi? Jak by tehdy mohli Levendal a spol. ujít trestu a hanbě? A podle vyprávění o tomto materiálu jistý obchodník (Pronin) a jistý notář (Pissarževskij) „se začali scházet v jedné hospodě“ a podle instrukcí od Levendala prý plánovali pogrom.²⁰⁹ Po těchto schůzkách se celá

²⁰² Krol, *Stranicy...*, s. 299.

²⁰³ Sliozberg, sv. 3, s. 49.

²⁰⁴ M. Krol, *Kišiněvský pogrom 1903 goda i Kišiněvskij pogromnyj process*, in JM-2, s. 372.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 372–373.

²⁰⁶ Krol, *Stranicy...*, s. 301, 303.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 301–304.

²⁰⁸ Krol, in JM-2, s. 374.

²⁰⁹ Tamtéž.

policie a celá posádka rozhodly pro pogrom. Obvinění proti Levendalovi zkoumal prokurátor Goremykin a shledal je neopodstatněným.²¹⁰ (Kruševana, jehož štvavé články skutečně pomáhaly rozpoutat pogrom, se dva měsíce nato v Petrohradě pokusil zabít Pinchas Daševskij – zasadil mu ránu nožem.)²¹¹

Mezitím se provádělo důkladné úřední vyšetřování. Do Kišiněva byl neprodleně vyslán ředitel tajné policie A. A. Lopuchin (pro své liberální smýšlení byl pro veřejnost mimo podezření). Okamžitě byl sesazen gubernátor von Raaben a několik dalších hodnostářů Besarabské gubernie, novým gubernátorem byl jmenován liberální kníže S. Urusov (v brzké budoucnosti významný konstituční demokrat, který podepíše buřičské Vyborské provolání). – Ve Vládním věstníku (*Pravitělstvennyj Vestnik*) z 29. dubna vyšel oběžník ministra vnitra Plevého, rozhořčeného nečinností kišiněvských úřadů. Nařizoval všem gubernátorům, městským hejtmanům a vrchním policejním komisařům, aby energicky a všemi prostředky s násilnostmi skoncovali.²¹² Nemlčela ani pravoslavná církev. Nejsvětější synod vydal oběžník, aby duchovenstvo učinilo opatření k vykořenění nenávisti k Židům. S odsouzením, domluvami a smírlivými slovy se na křesťanské obyvatelstvo obrátilo několik vysokých duchovních, mimo jiné i všeobecně vážený otec Ioann Kronštadtský: „Místo křesťanského svátku uspořádali odporný a děsivý svátek satanův.“²¹³ A biskup Antonij (Chrapovickij): „Strašlivý trest Boží postihne zlosyny, kteří prolévají krev, spřízněnou s krví Bohočlovčka, Jeho Přečisté Matky, apoštolů a proroků,“ „abyste seznali, jak i podnes zavržené plémě židovské je drahé Duchu Božímu a jak rozhněvá Hospodina každý, kdo by mu chtěl ublížit.“²¹⁴ Obyvatelstvu se rozdávaly i tisíce letáků na toto téma. (Avšak mnohomluvná církevní vysvětlení byla podávána starobylo a po staletí ustálenou formou, která již nedokázala vyjádřit děsivost rozpoutaných procesů.)

Hned na začátku května, měsíc po událostech, propukla a rozjela se tisková a agitační kampaň kolem pogromu – nejen v ruském, ale i ve

²¹⁰ *Predstavlenije Prokuroru Suděbnoj Palaty za No 1392*, 20. listopadu 1903; *Predstavlenije Prokuroru Suděbnoj Palaty za No 1437*, 1. prosince 1903, in *Matěrialy...*, s. 319, 322–323.

²¹¹ RJE, sv. 1, s. 417.

²¹² *Cirkuljar Ministra Vnutrennich Del po povodu Kišiniňovskich sobytij Gubernatoram, Gradonačalnikam i Ober-Policejmejtěram*, in *Matěrialy...*, s. 333–335; *Pravitělstvennyj věstnik*, Petrohrad, č. 97, 29. dubna (12. května) 1903.

²¹³ *Slovo o. Ioanna Kronštadtskogo. Mysli moi po povodu nasilij christian s jevrejami v Kišinoze*, in *Matěrialy...*, s. 352.

²¹⁴ *K Kišiniňovskomu bedstviuju. Slovo, skazannoje 30 aprelja 1903 g. Jepiskopom Antonijem*, in *Matěrialy...*, s. 354, 356.

všem evropském a americkém tisku. Hysterické novinové články v Petrohradě přinášely zprávy o vraždách žen a nemluvňat, o mnoha znásilněních nedospělých děvčátek a samozřejmě i žen, a to vše před očima jejich manželů nebo rodičů; také se psalo, že Židům vyřezávali jazyky. „Jednomu Židovi rozpárali břicho a vyrvali mu vnitřnosti..., jedné Židovce zatloukli do hlavy hřebíky“ nozdrami.²¹⁵ Do týdne tyto drastické podrobnosti přetiskly západní noviny. Západní veřejnost jim slepě věřila a například v Anglii se významní Židé plně spolehli na tyto otravné zprávy a přejali je doslova do svého veřejného protestu.²¹⁶ – Zopakujeme: „*Stopy jakéhokoli mučení nebo hanobení nebyly na mrtvolách nalezeny.*“ Vzhledem k této nové vlně novinových článků byly uveřejněny doplňující zprávy lékařů. Městský hygienik dr. Frenkel (prohlížel mrtvá těla na židovském hřbitově), městský hygienik dr. Čorba (přijímal raněné a zabitě v kišiněvské guberniální Zemské nemocnici od 5 hodin odpoledne druhého velikonočního dne do 12 hodin třetího dne a pak v Židovské nemocnici), policejní lékař Vasilevič (pitval a prohlédl 35 mrtvol) – a všichni tři shodně prohlásili, že ani při prohlídkách, ani při pitvách nenalezli na mrtvých známky ani stopy zvrhlého hanobení, jaké byly líčeny v tisku.²¹⁷ U soudu se pak ukázalo, že svědek doktor Doroševskij (o němž se myslelo, že to on poskytl tisku tyto šokující informace) sám žádné stopy po zvrhlostech neviděl a nadto výslovně popřel, že by měl něco společného se skandálními články.²¹⁸ Prokurátor Oděského soudního dvora na Lopuchinovu otázku o znásilněních „provedl osobní neveřejné vyšetřování: z vyprávění rodinných příslušníků se ani jeden případ znásilnění nepotvrdil. Z konkrétních případů ze stížnosti se vyšetřováním nepotvrdil žádný.“²¹⁹ Jenomže jaképak prohlídky, jaképak lékařské zprávy? Co je nám do konkrétních prokurátorových zjištění? Ať si dál žloutnou v úředních spisech.

Nic z toho, co svědkové nepotvrdili a o čem nepsal Korolenko – nic z toho nikoho shora ani nenapadlo vyvracet. A tak se všechny tyto *podrobnosti* rozletěly do světa a pro veřejné mínění se z nich stala *fakta*, která na celé 20. století a možná i na století 21. trčí ztuhlá nad jménem Ruska.

²¹⁵ „Sanki-Petěrburgskije vědomosti“, 24 apr. (7 maja) 1903, s. 5.

²¹⁶ „Baltimore Sun“, 16. 5. 1903, s. 2; „The Jewish Chronicle“, 15. 5. 1903, s. 2; Protest by the Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association, in „Times“, 18. 5. 1903, s. 10.

²¹⁷ Protokol Bessarabského Gubernského Pravlenija po vračebnomu oddělení, 2. června 1903, in *Matěrialy...*, s. 174–175.

²¹⁸ *Suděbnoje razbiratel'stvo dela ob antiževrejskich besporjadkach, byvsich v g. Kišineve. zasedanije 16 nojabrja 1903*, listok-dněvnik No 11, in *Matěrialy...*, s. 279.

²¹⁹ *Prokuror Oděsskoj Suděbnoj Palaty A. I. Pollan – A. A. Lopuchinu*, in *Matěrialy...*, s. 172–173.

Ale vždyť Rusko již léta, a rok od roku naléhavěji, cítilo, jak nebezpečná, jak smrtelně nepřátelská propast se vytváří mezi „veřejností“ a vládou. V tomto boji se liberálně radikálním, a o to víc revolučním kruhům hodil každý fakt (nebo výmysl), který by vládu nějak poškodil – a nevadilo jim žádné zveličení nebo překroucení, žádný švindl – jen když vládu co nejvíce poškodí. Pro ruské radikály byl takový pogrom přímo *terno* v jejich boji!

Vláda proto vydala zákaz publikovat články o pogromu s odůvodněním, že jen vyvolávají nenávist a hněv – a zase bylo zle: Evropa i Amerika se tím víc chytily všech těch pověstí a výmyslů a ještě víc přeháněly – jako by ani žádné policejní protokoly neexistovaly.

Nastal celosvětový útok na carskou vládu. Kancelář pro obhajobu Židů posílala telegramy do všech metropolí s výzvou, ať se všude pořádají veřejná protestní shromáždění!²²⁰ Jeden člen této kanceláře píše: „I my jsme poslali podrobné zprávy o strašlivých zvěrstvech... do Německa, do Francie, do Anglie, do Spojených států.“ „Naše zprávy všude zapůsobily otřesným dojmem, v Paříži, v Berlíně, v Londýně i v New Yorku se konala protestní shromáždění, na nichž řečníci líčili hrůzné obrazy zločinů spáchaných carskou vládou“²²¹ – však takový prý je ruský medvěd odedávna! „Celý svět žasl nad těmito zvěrstvy.“ A končilo to drzou lží: policie a vojáci „*všemožně pomáhali* vrahům a lupičům v jejich nelidském díle.“²²² „Prokleté samoděržaví“ bylo navždy oceňováno znamením hanby! Na shromážděních byl pranýřován další zločin, „který carismus záměrně připravil“. V londýnských synagogách byl obviňován... Nejsvětější synod z náboženského masakru. Odsudek vyslovili i jednotliví katoličtí hodnostáři. Avšak nejběsileji se pogromu chýtil evropský a americký tisk. (Nejvíce se o to zasloužil ve svých tiskovinách magnát žluťáckého tisku William Hearst.) „Obviňujeme ruskou vládu z odpovědnosti za kišiněvský masakr. Prohlašujeme, že je až po uši namočená do tohoto vyhlazování lidí (holocaust). Před jejími dveřmi – a nikde jinde – se kupí tyto vraždy a násilnosti“, „nechť Bůh Spravedlnosti sestoupí na tento svět a zúčtuje s Ruskem, jako kdysi zúčtoval se Sodomou a Gomorou... a smete toto semeníště moru z povrchu zemského“; „masakr v Kišiněvu.. překonává neskrývanou krutostí vše, co je zapsáno v análech civilizovaných národů“.²²³ (Tedy i vyvraždění mnoha tisíců Židů ve středověké Evropě.)

²²⁰ Krol, in JM-2, s. 376–377.

²²¹ Krol, *Stranicy*.... s. 302.

²²² Krol, in JM-2, s. 371–372.

Na tomto hodnocení událostí se bohužel shodují Židé různě uvážliví nebo různě nerozvázní. A dokonce ještě po třiceti letech opakuje tak významný znalec zákonů jako G. Sliozberg v emigrantských memoárech – ačkoli sám ani tehdy, ani později v Kišiněvě nebyl – fámy o vbíjení hřebů do hlav obětí (a odvolává se na Korolenkovu črtu!), o znásilňování, o „několika tisících vojáků“ (tolik jich ubohá kišiněvská posádka ani neměla), kteří „měli chránit“ pogromisty.²²⁴

A Rusko – veřejně ostouzené na rozhraní dvou staletí – bylo nezkušené a neschopné přesvědčivě se bránit; tehdy ještě tyhle metody ani nebyly známy. Takže verze o „chladnokrevně naplánovaném“ pogromu byla stále ve vzduchu a bylo zapotřebí pádnějších důkazů, zejména proto, že kampaň už byla v plném proudu. Přestože advokát Zarudnyj „již ukončil své vyšetřování a... nezvratně zjistil, že hlavním organizátorem a vůdcem kišiněvského pogromu byl velitel městské „tajné policie“... baron Levendal“²²⁵ – jenže kdyby takhle verze zabrala, pak by osoba barona Levendala nestačila patričně zostudit ruskou vládu. Bylo bezpodmínečně nutné zasáhnout ji přímo v centru.

A tak náhle! – šest týdnů po pogromu, aby se světové pobouření ještě víc vystupňovalo a aby postavení nejsilnější osobnosti carské vlády bylo oslabeno – neznámo kde, neznámo čím zásluhou, ale rozhodně v pravou chvíli byl „objeven“ text „přísně tajného dopisu“ ministra vnitra Pleveho, adresovaného kišiněvskému gubernátorovi von Raabenovi (ne jako oběžník určený všem gubernátorům v pásmu židovského osídlení, ale pouze jemu osobně, a datovaného deset dní před pogromem), v němž ministr v šikovních narážkách radí: kdyby v Besarabské gubernii došlo k velkým nepokojům namířeným proti Židům, pak on, ministr Pleve žádá, aby se v žádném případě nepotlačovaly zbraněmi, ale jen domluvami. A současně kdosi neznámý také v pravou chvíli odevzdal text tohoto dopisu anglickému dopisovateli v Petrohradě D. D. Brahamovi a ten ho zveřejnil v londýnském listě Times 18. května 1903.²²⁶

Řeklo by se – to je toho, nějaký článek v nějakých novinách, ani tehdy, ani později ničím nepotvrzený. Jenže tento článek měl obrovský význam! V témže čísle Timesu jej totiž spolehlivě podpořil výše zmíněný protest významných britských Židů v čele s C. Montefiorem (ze slavné rodiny Montefiorů).²²⁷

²²⁴ Sliozberg, sv. 5, s. 48–49, 61–64.

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ „Times“, 18. 5. 1903, s. 10.

Za situace, jaká se tehdy ve světě vytvořila, měl tento dopis kolosální úspěch: do té doby přece jen nedokázané, nyní však už byly „dokumentárně dokázány“ krvavé záměry všemi nenáviděného carismu proti Židům. Ještě vášnivěji se nyní horlilo po celém světě v novinových článcích i na shromážděních. New York Times třetí den po zveřejnění zaznamenává, že „je to už tři dny, co byl (dopis) zveřejněn, a dosud nenásledovalo žádné dementi“, takže britský tisk už ho bral jako autentický. A „co se dá říci o civilizaci země, jejíž ministr se dokáže podepsat pod takovéto instrukce?“²²⁸ Nedůvtipná carská vláda, která si vůbec neuvědomovala celý rozsah svého debaklu, se vzdala jen na to, že se distancovala lakonickým ledabylým dementi, které podepsal velitel Policejní správy A. A. Lopuchin, a to až devět dní po uveřejnění senzační zprávy v Times,²²⁹ a místo aby si na falzifikát řádně posvětila, vypověděla Brahamu ze země.

S jistotou lze říci, že šlo o podvrh, a je pro to mnoho důvodů. Nejenže Braham nikdy nepředložil jediný důkaz o pravosti textu. Nejenže falzifikát dementoval A. A. Lopuchin, zásadní odpůrce Pleveho. Nejenže kníže Urusov, příznivec Židů, který právě vystřídal Raabena a zkontroloval gubernátorův archiv, žádný takový „dopis Pleveho“ tam nenašel. Nejen proto, že sesazený Raaben, který se plačtivými žádostmi pokoušel zachránit svůj zničený život, a přitom si v nich nikdy nepostěžoval, že dostal takové pokyny shora – tím by si přece hned napravil služební kariéru, a navíc by se stal idolem liberální veřejnosti. Ale především také proto, že státní archivy Ruska nebyly jako pochybné sovětské archivy, kde se podle potřeby dal vyrobit jakýkoli dokument nebo naopak tajně spálit – tam se uchovávalo všechno kompletně a navždy. Ihned po únorové revoluci mimořádná vyšetřovací komise Prozatímní vlády a ještě horlivější speciální komise pro zkoumání historie pogromů za účasti kapacit, jakými byli vyšetřovatelé S. Dubnov a G. Krasnyj-Admoni – nejenže tento dokument nenašla ani v Petrohradě, ani v Kišiněvě, a neobjevila ani to, že byl zaregistrován v knize došlé a odeslané korespondence. Jediné, co našla, byl *překlad* Brahamova anglického textu do ruštiny, pořízený na ministerstvu vnitra. (A pak také našli spisy s „návrhy na přísné tresty a zbavení hodností... za veškeré nezákonné počínání výkonných agentů v židovské otázce“.)²³⁰ No a po roce 1917 – čeho by se kdo měl ještě bát? A přesto se nenašel jediný svědek nebo pamětník, který by mohl vyličit, jak se ten nesmrtelný telegram dostal do Brahamových rukou, nebo kdo by se pochlubil, že v tom měl taky prsty. A Braham sám ani tehdy, ani později neprozradil nic.

²²⁸ „New York Times“, 19. 5. 1903, s. 10; 21. 5. 1903, s. 8.

²²⁹ „Times“, 27. 5. 1903, s. 7.

²³⁰ P. P. Zavarzin, *Rabota tajnoj policii*, Paříž, 1924, s. 68–69.

Přesto konstitučně demokratická Řeč (Reč) ještě 19. března 1917 suverénně napsala: „Kišiněvská krvavá lázeň i kontrarevoluční pogromy z roku 1905 byly organizovány, jak bylo definitivně zjištěno, policejní správou.“ A v srpnu 1917 na moskevské státní radě předseda mimořádné vyšetřovací komise veřejně prohlásil, že „zanedlouho předloží dokumenty z policejní správy o organizování protizidovských pogromů“, jenže ani zanedlouho, ani zdlouho jeho komise, ani později bolševici žádný takový dokument nepředložili. Takže ta lež tu zůstala trčet až dodneška. (V mém Říjnu 1916 vzpomíná jedna z postav na kišiněvský pogrom a v roce 1986 vysvětluje německé vydavatelství německým čtenářům v poznámkách po svém: „Pečlivě připravený dvoudenní židovský pogrom. Ministr vnitra Pleve nařídil gubernátorovi Besarábie, aby se v případě pogromu nesnažil zastavit ho použitím zbraní.“)²⁵¹ V soudobé (1996) Židovské encyklopedii čteme jednoznačně: „V dubnu 1903 zorganizoval nový ministr vnitra V. Pleve za pomoci svých agentů pogrom v Kišiněvě.“²⁵² (Je to paradoxní, ale v předchozím svazku tatáž encyklopedie informuje: „Text telegramu Plevého uveřejněný v londýnském listě Times... většina badatelů považuje za podvrh.“)²⁵³

Lživá historie kišiněvského pogromu byla tedy bombastičtější než jeho smutná historie skutečná. Bude vůbec někdy správně interpretována – třeba za sto let? Bezmoc carské vlády, naprostá slabost její moci se projevila nejen v Kišiněvě: v Zakavkazí například došlo v roce 1905 k azerbajdžánsko-arménskému krveprolití. Avšak jen v případě Kišiněva byla vláda obviněna, že masakr zosnovala sama. „Židé nikdy nepřipisovali pogromy prostým lidem,“ napsal D. Pasmanik, „vždycky z nich obviňovali jedině režim a jeho administrativu... Žádná fakta nedokázala otrástit tímto naprosto povrchním názorem.“²⁵⁴ A Bikerman tvrdil, že podle všeobecného mínění jsou židovské pogromy formou boje režimu proti revoluci. Ti přemýšlivější usuzovali takto: jestliže při minulých pogromech nebylo zjištěno, že by v technické přípravě měl prsty režim, pak „morálka, která se uhnízдила v Petrohradě, je taková, že každý zuřivý antisemita najde to nejhovívavější pochopení u všech – od ministra až po městského strážníka“. Jenže – kišiněvský soudní proces z podzimu roku 1903 ukázal něco zcela jiného.

Pro ruskou liberálně radikální opozici se soud měl stát vyloženou bitvou se samoděržavím. K soudu se dostavili jako „žalobci zastupující poškozené“ nejvýznačnější advokáti, křesťané i židé – M. Karabčevskij,

²⁵¹ A. Solschenizyn, *November sechzehn*, Mnichov-Curych, Piper 1986, s. 1149.

²⁵² KJE, sv. 7, s. 347.

²⁵³ KJE, sv. 6, s. 553.

²⁵⁴ D. S. Pasmanik, *Russkaja revoljucija i jevrejstvo (Bolševizm i judaizm)*, Paříž, 1923, s. 142.

O. Gruzenberg, S. Kalmanovič, A. Zarudnyj, N. Sokolov. „Vynikající levicový advokát“ P. Pereverzev s několika dalšími se stali *obhájcí obžalovaných*, „... aby se nebáli povědět soudu... kdo je měl k tomu, aby vyvolali rvačku“²⁵⁵ – tj. že je řídil někdo shora. A „občanští žalobci“ trvali na tom, že se má provést dodatečné vyšetřování a na lavici obžalovaných mají usednout „praví viníci“! Úřady nezveřejňovaly informace o procesu, aby nerozdmýchávaly vášně ani přímo v Kišiněvu, ani jinde ve světě, kde se už stejně dost rozbujely. A aby to bylo ještě pohodlnější: šláb aktivistů kolem „občanských žalobců“ zpracovával vlastní soudní zprávy a odesílal je přes Rumunsko k publikování po celém světě. Průběh soudního procesu to však nezměnilo: důkladně se vyjasnily jen vraždy pogromistů i to, že režim je nesporně vinen – ale jen tím, že nedokázal včas zakročit. V tu chvíli skupina občanských žalobců – advokátů, zastupujících poškozené kolektivně, prohlásila: „Když tedy soud odmítá pohnat k odpovědnosti a potrestat hlavní viníky pogromu“ – tj. ne nějakého gubernátora Raabena, tomu z neznámých důvodů vůbec nevěnovali pozornost – ale ministra Plevého a ústřední administrativu Ruska, pak „oni, obhájci... nemají na procesu co dělat“. „Narazili totiž u soudu na potíže, které je připravují o jakoukoli možnost... svobodně a s čistým svědomím hájit zájmy svých klientů i zájmy pravdy.“²⁵⁶ Jejich nová advokátská taktika zpolitizování procesu byla velmi úspěšná a slibná a v celém světě velmi zapůsobila. „Postup advokátů schválili nejlepší lidé v Rusku.“²⁵⁷

A soud – zvláštní zasedání Oděského soudního dvora – pokračoval nyní takto: Rozhodně se nesplnily předpovědi západního tisku, že „kišiněvský proces bude výsměchem soudnictví“.²⁵⁸ Poněvadž obžalovaných bylo mnoho, byli rozděleni do skupin podle závažnosti obvinění. Jak již bylo řečeno, mezi obžalovanými nebyl ani jeden Žid.²⁵⁹ Velitel guberniální správy četnictva vypověděl již v dubnu, že z 816 zatčených bylo 250 zproštěno vyšetřování a soudního stíhání pro nedostatek důkazů; 466 vysleхло na místě rozsudek za menší přestupky (psaly o tom i *Timesy*), „přičemž ti, které soud uznal vinnými, byli odsouzeni k trestům co nejvyššího stupně“; vyšetřovaných pro závažná obvinění bylo asi 100, z nich bylo 36 obviněno ze zabíjení a násilností (do listopadu – 37). V prosinci velitel guberniálního četnictva oznamuje výsledky soudního přelíčení: zabavení veškerého majetku a nucené práce (ně-

²⁵⁵ Krol, *Stranicy*..., s. 305.

²⁵⁶ Krol, in *JM-2*, s. 379–380.

²⁵⁷ Sliozberg, sv. 5, s. 69.

²⁵⁸ „Times“, 10. 11. 1903, s. 4.

²⁵⁹ *JE*, sv. 9, s. 507.

kteří na 7 let, někteří na 5), zbavení práv a trestanecké pracovní tábory (na půldruhého roku a na rok). Celkem bylo odsouzeno 25 obžalovaných, kdežto 12 bylo osvobozeno.²⁴⁰ Odsouzení byli právě ti provinilci, kteří se dopustili konkrétních, výše popsanych zločinů. A tresty byly kruté – „kišiněvské drama končí obvyklým ruským rozporem: přímo v Kišiněvě jsou buřiči zřejmě soudně stíháni“, psala překvapeně americká židovská Ročenka (Ježegodnik).²⁴¹

Odvolací řízení v Petrohradě na jaře roku 1904 bylo již veřejné.²⁴² A roku 1905 byl kišiněvský pogrom projednáván znovu v senátě, tam měl projev Vinaver, ale s ničím novým nepřišel.

Zato pro ruskou carskou vládu znamenal kišiněvský pogrom poučení: stát, který připustí takové krveprolití, je hanebně bezprávným státem. Toto poučení však mohlo být jasné i bez zlovolných falzifikátů, i bez nánosu lživých barev. Proč nestačila pouhá pravda o kišiněvském pogromu? Nejspíš proto, že v zrcadle pravdy by vláda vypadala taková, jaká skutečně byla – konzervativní utlačovatelka Židů, i když nejistá a nedůsledná. Kdežto s pomocí této lži byla prezentována jako jejich obratná, velmi sebevědomá a nesmírně zlá pronásledovatelka. Takový nepřítel si zasloužil jediné smrt.

Ruská vláda, která na mezinárodní scéně hrála už dlouho podřadnou roli, ani tehdy, ani později nepochopila, jak nesmírnou porážku zde utrpěla. Tento pogrom poznamenal nesmazatelnou skvrnu celé ruské dějiny, celkový obraz Ruska ve světě – a jeho černý odlesk předznamenal a uspíšil všechny blížící se otřesy naší země.

²⁴⁰ *Sekretnaja zapiska na imja Direktora Départementa Policii ot 27 aprelja 1903 za No 1963*, in *Matérialy...*, s. 147; „Times“, 18. 5.1905, s. 8; *Sekretnaja zapiska na imja Direktora Départementa Policii ot 18 dekabnja 1903 za No 6697*, in *Matérialy...*, s. 294.

²⁴¹ *The American Jewish Year Book*, 5664 (1903–1904), Filadelfie, 1905, s. 22.

²⁴² Frumkin, in *KRJ*-1, s. 60–61.

Za revoluce 1905

Kišiněvský pogrom zapůsobil na ruské Židovstvo otřesným, hlubokým dojmem. Žabotinskij: Kišiněv, to je „čára, oddělující dvě epochy, dvě psychologie“. Ruští Židé pociťovali nejen žal, ale v hloubi duše „cosi, kvůli čemu na ten žal skoro zapomínali – pocit hanby“.¹ „Kišiněvský masakr znamenal velmi mnoho v našem společenském uvědomění, protože jsme tehdy poznali židovskou zbabělost.“²

Při známé slabosti policie a těžkopádnosti ruských úřadů je docela přirozené, že Židy napadlo: co kdybychom si vytvořili vlastní ozbrojené oddíly a používali zbraně sami? Vyzývala je k tomu i skupina významných veřejných pracovníků a spisovatelů – Dubnov, Achad Ha'Am, Rovnickij, Ben-Ami, Bjalik. „Bratři... přestaňte plakat a prosit o slitování. Nečekejte pomoc od svých nepřátel. Ať vám pomůže vaše vlastní ruka.“³

Takové výzvy „židovskou mládež přímo elektrizovaly“.⁴ V nabité atmosféře po kišiněvském pogromu byly rychle zakládány židovské „oddíly sebeobrany“ na různých místech v pásmu židovského osídlení. Prostředky na tyto oddíly „poskytovala obvykle židovská veřejnost“⁵ a propašovat zbraně ze zahraničí nebyl pro Židy žádný problém. Často dostávali zbraně i nezletilí chlápci. Mezi křesťanským obyvatelstvem vláda ozbrojené skupiny nezjistila. S bombami teroristů bojovala jak se dalo. Když se však začaly objevovat bojůvky, bylo také přirozené, že

¹ V. Žabotinskij, *I' veděnijsje*, in Ch. N. Bjalik, *Pesni i poetry*, Petrohrad, Izd. Zaleman 1914, s. 42–43.

² V. Žabotinskij, *I' traurnyje dni*, in sb. *Feljetony*, Petrohrad, Tiskárna Gerold 1913, s. 25.

³ M. Krol, *Kišinovskij pogrom 1903 goda i Kišiňovskij pogromnyj process*, in *Jevrejskij mir*, sb. II (dále JM–2), New York, Sojuz russkich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 377.

⁴ Tamtéž.

⁵ S. Dimanštejn, *Revoljucionnoje dviženije sredi jevrejev*, in sb. *1905: Istorija revoljucionnogo dviženija v otčelnyh očerkach* (dále „1905“), za red. M. N. Pokrovského, sv. 3, seš. 1, Moskva, Leningrad GIZ 1927, s. 150.

v tom vláda viděla zárodek naprosté nezákonnosti, první kroky k občanské válce, takže tyto bojůvky zakazovala, pokud jí k tomu stačily síly a kontrola. (I v dnešní době se všude na světě kritizují a zakazují „nezákonné militantní formace“.)

Jeden takový oddíl vznikl v Gomelu pod vedením místního výboru Bundu. Už 1. března 1903 pořádal gomelský výbor Bundu „oslavu“ „popravy Alexandra II.“⁶ Při poměrně vyrovnaném počtu křesťanského a židovského obyvatelstva v Gomelu⁷ a při mimořádném radikalismu místních židovských socialistů probíhalo formování ozbrojených židovských bojůvek s plnou vervou. Židovská sebeobrana, která tady vznikla, se projevila za událostí z 29. srpna a 1. září 1903 – za gomelského pogromu.

Gomelský pogrom byl podle soudního výroku oboustranný: křesťané a Židé se vzájemně napadali.

Je nutno prostudovat dobové oficiální dokumenty, v tomto případě soudní obžalobu v gomelské kauze, vycházející z bezprostředních policejních hlášení. (Policejní hlášení se v průběhu 20. století nejednou ukázala jako dokonale jasná a přesná – až do zmatených únorových dnů roku 1917, tj. do chvíle, kdy policejní stanice v Petrohradě obklíčili povstalci a začali je zapalovat – tehdy nastal konec přesných informací i pro nás pro všechny.)

V obžalovacím spisu o gomelském procesu se praví: „Židovské obyvatelstvo... se začalo zásobovat zbraněmi a zakládat kroužky sebeobran pro případ vzniku protizidovských výtržností... Někteří gomelští občané měli možnost přihlížet výcviku židovské mládeže, na který se scházelo za městem na sto účastníků, kteří se cvičili ve střelbě z revolverů.“⁸

Všecobecné vyzbrojování na jedné straně a vědomí početní převahy a organizační semknutosti na straně druhé pozvedly ducha židovského obyvatelstva natolik, že se mezi jeho mládeží začalo mluvit ne již o sebeobraně, ale o nutnosti pomsty za kišiněvský pogrom.

Tak zloba, která propukne na jednom místě, najde později odezvu na místě jiném, vzdáleném – a vybije se na zcela nevinných lidech.

„Gomelští Židé se poslední dobou začali chovat nejen povýšeně, ale přímo vyzývavě; stále častěji se stávalo, že uráželi vesničany a dělníky slovy i činy, dokonce i vůči vzdělané části ruské společnosti se snažili

⁶ N. A. Buchbinder, *Jevrejskoje rabočeje dviženije v Gomele (1890–1905 g. g.)*, in „Krasnaja letopis“: Istoričeskij žurnal, Petrohrad, GIZ 1922, č. 2–3, s. 65–69.

⁷ Tamtéž, s. 58.

⁸ Kijevskaia suděbnaja palata, *Dělo o gomelskom pogrome*, in „Pravo“, Petrohrad, 1904, č. 44, s. 3041–3042.

zdůrazňovat své pohrdání, například tím, že nutili i vojenské osoby, aby jim uhnuly z chodníku.“ 29. srpna 1903 události propukly z malicherného důvodu: začalo to rozepří mezi prodavačkou slanečků Malickou a kupujícím Šalykovem, ona mu plivla do tváře, hádka přešla ve rvačku, „na Šalykova se hned vrhlo několik židovských mužů, povalili ho na zem a začali ho mlátit vším, co měli po ruce. Asi deset venkovanů chtělo Šalykova bránit, vzápětí se však ozval zvláštní domluvený hvizd Židů, na který se neuvěřitelně rychle seběhl velký dav dalších Židů. Zřejmě to byl poplašný signál... a ve chvílce bylo na nohou veškeré židovské obyvatelstvo města“, „odevšad se na tržiště začali sbíhat a dokonce sjíždět drožkami Židé, vyzbrojení vším možným. Velmi brzy se na Bazarné ulici vytvořil obrovský dav Židů a zaplnil celou tržnici. Ve všech přilehlých ulicích bylo také plno Židů, kteří byli vyzbrojeni kameny, holemi, sochory, kladivy, speciálně obitými palicemi, a dokonce jenom tak kusy železa. Všude se ozýval křik: „Židé, na tržiště! Pogrom na Rusy!“ a celá ta masa se rozpadala na skupiny a ty se vrhaly na přehající rolníky, kterých tu bylo v prodejní den spousta. Vesničané odhodili nákupy a kdo to stihl, skočil na svůj povoz a ujížděl horempádem z města... Očití svědkové dosvědčují, že Židé Rusy doháněli a nemilosrdně je tloukli, tloukli i staré lidi, tloukli i ženy, a dokonce i děti. Jedno děvčátko například stáhl z vozu, popadli za vlasy a vláčeli je po dlažbě.“ Rolník Silkov zůstal opodál stát, že se podívá, co se děje, a jedl přitom housku. Vtom k němu zezadu přiběhl Žid, zasadil mu do krku smrtelnou ránu nožem a zmizel v židovském davu. Uvádějí se i jiné epizody. Jeden důstojník byl zachráněn jen zákrokem rabína Majance a majitele sousedního domu Rudzijejského. Když dorazila policie, uvítali ji „Židé krupobitím kamenů a střelbou z revolverů... nejen z davu, ale i z oken a z balkonů sousedních domů“, „násilnosti na křesťanském obyvatelstvu trvaly skoro do večera a teprve po příchodu vojenského oddílu byla srocení Židů rozehnána“, „Židé bili Rusy a hlavně vesničany, kteří... jim nemohli klást odpor jednak proto, že jich bylo ve srovnání s židovským davem málo, jednak neměli prostředky k sebeobraně. Postižení byli toho dne pouze Rusové... bylo mnoho raněných a zbitých“.⁹ O událostech z 29. srpna se v obžalobě praví, že „nesporně měly charakter „pogromu na Rusy““.¹⁰

„Křesťanské obyvatelstvo bylo hluboce pobouřeno“, což ještě posílilo „radostný zápal Židů, jejich povznesenou náladu... „Gomel není Kišinev!“ volali. 1. září po odhroukání polední přestávky začali železniční dělníci vycházet z dílen velice hlučně, s pokřikem a halasem – a poli-

⁹ Kijevskaja suděbnaja palata..., s. 5041–5045.

¹⁰ Tamtéž, s. 5041.

cejní komisař dal proto přehradit most vedoucí do města. Dělníci se tedy vydali postranními ulicemi a pak „začaly lítat kameny do oken nejbližších židovských domů“ a vzápětí už se „po městě organizovaly velké skupiny Židů“, „z jejich davu z dálky po chvíli létalo kamení a klacky do davu dělníků“, „dvěma cihlami hozenými z židovského davu“ byl zasažen do zad policista, ten upadl a ztratil vědomí.

Z ruského davu se ozvaly výkřiky „Židáci zabili policajta!“ a „lidé začali zběsile demolovat židovské domy a krámy“. Mezitím však dorazila rota vojáků, kteří od sebe obě hordy oddělili a postavili se čelem k jedné i k druhé, čímž zabránili krveprolití. Z židovské strany házeli na vojáky kamení a stříleli z revolverů a „zahrnovali vojáky nadávkami“. Velitel roty prosil rabína Majance a doktora Zalkinda, aby Židy uklidnili, ale „ani jejich domluvy na dav nezapůsobily a Židé nepřestali řádit“; podařilo se je zatlačit jen s napřaženými puškami. Hlavní úspěch roty byl v tom, že nepustila pogromisty do centra města, kde jsou bohaté židovské obchody a domy“. Dav pogromistů se pak valil po periferii a řádil tam. Policejní komisař jim znova domlouval, ale oni na něj křičeli: „Židácký táto, tys nás prodal!“ Salvami, které rota vypálila do Rusů i do Židů, byl pogrom ukončen, po dvou hodinách však začal znova na předměstí. Vojáci zase vypálili salvu do pogromistů, bylo několik mrtvých a raněných a pogrom skončil.

V centru města se však podle obžalovacího spisu „Židé srotili, vedli si krajně provokativně a kladli odpor vojákům i policii... Stejně jako 29. srpna byli všichni ozbrojeni... mnozí revoly a kinžály“, a „dokonce do vojáků, kteří byli povoláni na ochranu jejich majetku, stříleli z revolverů a zasypávali je kamením“; „jednotlivě jdoucí Rusy, nevyjímaje ani vojáky... napadali zbraněmi“, zabili rolníka a žebráka. Ten den byli „smrtelně zraněni“ tři židovští měšťané. K večeru nepokoje ustaly. Smrtelná zranění utrpělo pět Židů a čtyři křesťané. „Pogromem bylo poškozeno na 250 židovských obchodů a obytných domů.“ U Židů tvořila „drtivou většinu aktivních účastníků výlučně mládež, ale i mnoho lidí „zralejšího věku“ a rovněž děti, které podávaly kamení, prkna a klacky.“¹¹ Popis těchto událostí jsme nenašli nikde u židovských autorů.

„Gomelský pogrom organizaci nijak nezaskočil. Přípravovali se na něj už dávno a hned po kišiněvských událostech začali organizovat sebeobranu.“¹² Za několik málo měsíců po Kišiněvu nemuseli již Židé pohrdat sami sebou za rezignaci, kterou jim vyčítal básník Bjalik i jiní. A jak tomu bývá u všech skupin, které se vyzbrojují samy, hranice me-

¹¹ Tamtéž, s. 5045–5046.

¹² N. A. Buchbinder, *Jevrejskoje rabočeje dvizenije v Gomele (1890–1905 g. g.)*, in „Krasnaja letopis“, 1922, č. 2–3, s. 69.

zi obranou a útokem se těžko určuje. První byla vyvolána kišiněvským pogromem, druhý revolučností organizátorů. (Aktivita židovské mládeže se projevovala již dříve. Například roku 1899 se po celém Rusku mluvilo o případu „šklovského výprasku“: ve městě Šklově, kde byl poměr židovských obyvatel k ruským 9 : 1, Židé surově zbili neozbrojené ruské vojáky, kteří měli služební volno. Případem se zabýval senát a kvalifikoval ho jako projev rasové a náboženské nenávisti Židů ke křesťanům, podle téhož článku, podle kterého byli souzeni kišiněvští pogromisté.) Na této aktivitě nemá veškerou zásluhu jen Bund. „V čele tohoto procesu (urychleného formování sebeobrany) stojí sionisté a strany se sionisty sympatizující – sionističtí socialisté a Po'alej Cijon.“ Tak byla i v Gomelu v roce 1903 „většina oddílů organizována stranou Po'alej Cijon“.¹⁵ (Opačný názor zastává Buchbinder, který vychvaluje Bund – nevím, komu z nich věřit.) Když do Petrohradu došla zpráva o pogromu v Gomelu, vyslala tam Kancelář pro obhajobu Židů dva advokáty: oba už známe – Zarudného a N. D. Sokolova – pro urychlené zvláštní vyšetřování. Zarudnyj opět shromáždil „absolutní důkazy“, že pogrom organizovala tajná policie¹⁴, a tyto důkazy opět zůstaly nepublikovány a oficiálně nepoužity. (Po něm, ale o třicet let později, i Sliozberg, který se účastnil gomelského procesu, ve svých třísvazkových pamětech – bez jediného důkazu, což je u právníka nepochopitelné, a navíc s chybami v časovém určení události, a tyto nepříjemné omyly muže vysokého věku nebyly dosud nikým opraveny – tedy i Sliozberg považuje gomelský pogrom za uměle vyprovokovaný policií. Vylučuje také jakoukoli účelnou akci sebeobránných oddílů Bundu a Po'alej Cijon. Píše o nich velmi zmateně a nejasně, jako například: „Mládež ze sebeobrany brzy výtržností zlikvidovala a vesničany zahнала“, „rychle se spojovali mladí Židé a v mnoha případech se jim podařilo pogromisty zahnat“¹⁵ – dokonce snad bez použití zbraní?) Oficiální vyšetřování postupovalo rozvážně a důkladně, a mezitím Rusko vstoupilo do války s Japonskem. Gomelský proces se konal až v říjnu 1904 – už v rozjitřené politické atmosféře.

Před soudem stálo 44 křesťanů a 36 Židů a předvoláno bylo kolem 1000 svědků.¹⁶ Kancelář pro obhajobu tam poslala advokáty: Sliozberga, Kupernika, Mandelštama, Kalmanoviče, Ratnera a Krola. Z židovského hlediska bylo nespravedlivé, že se mezi obviněnými vůbec ocitl

¹⁵ L. Prajsman, *Pogromy i samooborona*, in „22“, Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligencii iz SSSR v Izraile, Tel Aviv, 1986/87, č. 51, s. 178.

¹⁴ G. B. Sliozberg, *Děla minulých dnů: Zapiski ruskogo jevreja*, ve 3 svazcích, Paříž 1935–1954, sv. 3, s. 78–79.

¹⁵ Tamtéž, s. 77.

¹⁶ *Dělo o gomelskom pogrome*, in „Pravo“, 1904, č. 44, s. 5040.

někdo z Židů: tím bylo všechno ruské Židovstvo „jakoby varováno, aby se neuchylovalo k sebeobraně“.¹⁷ Z ruského a vládního hlediska totiž v daném případě o žádnou sebeobranu nešlo. Jenže advokáti obviněných Židů se o detaily nezajímali, nepoukazovali na zničený židovský majetek, šlo jim o jediné: odhalit „politické motivy“ pogromu, například zdůrazňovat, že židovští mladíci v té rvačce volali: „Pryč s carismem!“ Brzy se však advokáti sami rozhodli, že své klienty opustí, a od soudu demonstrativně odešli s tím, že se zde opakuje kišiněvský precedens.¹⁸ Důmyslný a revoluční postup liberálních advokátů odpovídal duchu prosince 1904 – zmařit soudní líčení! Po jejich odchodu „spěl proces rychle ke konci“, protože se držel podstaty věci. Někteří Židé byli obžaloby zproštěni, jiní dostali tresty pět měsíců, „odsouzeným křesťanům byly vyměřeny stejné tresty jako Židům“.¹⁹ Nakonec jich bylo odsouzeno přibližně stejně.²⁰

Když Rusko vstoupilo do války s Japonskem a v konfliktu o právo na Koreu neprozřetelně trvalo na svém, car Mikuláš II. ani nejvyšší úřední hodnostáři z jeho okolí netušili, jak zranitelné je mezinárodní postavení Ruska v očích Západu, a zejména v očích „tradičně přátelské“ Ameriky. Nebrali vůbec v úvahu ani rychle stoupající moc západních finančníků, kteří již značně ovlivňovali politiku velmocí při jejich rostoucí závislosti na úvěru. V 19. století tento jev ještě neexistoval – a těžkopádná ruská vláda jeho příchod dosud nezaznamenala. Na Západě však po kišiněvském pogromu odpor k Rusku značně zesílil; panovala o něm představa, že je to jakýsi předpotopní strašák, asiatská despotická země, kde panuje temno, lid je vykořisťován, revolucionáři krutě žijí za nelidských útrap a bíd – a teď ještě masové, „tisícové“ vraždění Židů, které dokonce organizuje vláda! (A vláda, jak jsme viděli, se nijak nesnažila tuto odpornou verzi vyvrátit včas, průkazně a energicky.) A tak Západ pomalu připouštěl, dokonce uznával za správné doufat v brzkou revoluci v Rusku: bylo by to ku prospěchu celému světu a hlavně – ruským Židům.

K tomu všemu ještě přibyla neschopnost, bezradnost a nemohoucnost, s jakou Rusko vedlo tuto vzdálenou válku proti, jak se tehdy zdálo, malé a slabé zemi, a to za neskrývané podrážděné opozice ruské veřejnosti, která upřímně přála své vlasti porážku.

¹⁷ *Jevrejskaja enciklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad. Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i lzd. Brokgauz-Jefron 1906–1913, sv. 6, s. 666.

¹⁸ Slizberg, sv. 3, s. 78–87.

¹⁹ JE, sv. 6, s. 667.

²⁰ J. G. Frumkin, *Iz istorii russkogo jevrejstva*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860-eh godov do Revoljucii 1917 g.* (dále KRJ-1), New York, Sojuz russkich jevreev 1960, s. 61.

Sympatie Spojených států k Japonsku byly jasně patrné v americkém tisku. Americké noviny „vítaly každé japonské vítězství a neskryvaly naději, že Rusko bude brzy na hlavu poraženo“.²¹ Že sympatie prezidenta Theodora Roosevelta jsou na straně Japonska a že prezident Japonsko podporuje, na to dvakrát upozorňuje Vitte.²² Roosevelt říká: „Jakmile tato válka vypukla, oznámil jsem co nejzdvořileji a nejdiskrétněji Němecu a Francii, že v případě protijaponské kombinace“ s Ruskem „se ihned postavím na stranu Japonska a nezastavím se ani dále před ničím, co bude třeba učinit v jeho zájmu“.²³ Dá se předpokládat, že toto Rooseveltovo stanovisko nezůstalo Japonsku utajeno.

Na to se ozval především známý, tehdy největší bankéř Jacob Schiff, jeden „z nejvýznamnějších Židů, jehož duchovní tužby se mohly naplnit díky jeho výjimečnému postavení ve světě ekonomie“.²⁴ „Schiff se brzy začal zabývat obchodními záležitostmi“, odjel z Německa do New Yorku, zanedlouho se dostal do čela banky Kuhn, Loeb and Comp. V roce 1912 „je už v Americe králem železnic, patří mu 22 000 mil železničních tratí“, „je také znám svou štedrou a ráznou dobročinností, zvláště má porozumění pro židovské sociální potřeby“.²⁵ Schiffovi velmi ležel na srdci osud ruských Židů, a byl proto nepřátelsky zaujat proti Rusku až do roku 1917. Podle nové Židovské (jeruzalémské, vydané v angličtině) encyklopedie „Schiff se nesmírně angažoval pro půjčky své vládě i zahraničním vládám, z nichž nejvýznamnější byla půjčka 200 milionů dolarů Japonsku za rusko-japonské války 1904–1905. Byl velmi pohoršen antisemitskou politikou carského režimu v Rusku, a proto ochotně podporoval japonské válečné úsilí. Důsledně odmítal podílet se na půjčkách Rusku a využil svého vlivu, aby zabránil i jiným firmám poskytovat Rusům půjčky, ačkoli současně sám poskytoval finanční podporu skupinám sebeobraný ruských Židů.“²⁶ Jestliže však dostávaly peníze na vlastní vyzbrojení revoluční Bund a Po'alej Cijon, je víc než pravděpodobné, že takovou pomoc dostávali i další ruští revolucionáři (včetně eserů, kteří v těch letech intenzivně pěstovali teror). Existují důkazy, že Schiff v rozhovoru s vysokým úředníkem ruského ministerstva financí a svým vzdáleným příbuzným G. A. Vilenkinem „přiznal, že

²¹ Foster Rhea Dulles, *The Road to Teheran: The Story of Russia and America, 1781–1943*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1944, s. 88–89.

²² Hrabě S. J. Vitte, *Vospominanija. Carstvovanie Nikolaja II*, ve 2 svazcích, Berlin, Slovo 1922, sv. 1, s. 376, 393.

²³ Tyler Dennett, *Roosevelt and the Russo-Japanese War*, Doubleday, Page and Company 1925 (reprinted, Gloucester, Mass.: Peter Smith 1959), s. 2.

²⁴ Shiozberg, sv. 3, s. 155.

²⁵ JE, sv. 16, s. 41.

²⁶ *Encyclopaedia Judaica*, sv. 14, Jeruzalém, Keter Publishing House Ltd. 1971, s. 961.

jeho rukama procházejí prostředky pro ruské revoluční hnutí“, a na to, aby tato pomoc byla zastavena, „zašly už věci příliš daleko“²⁷.

V Rusku se pak baron G. O. Gincburg dále zasazoval o zrovnoprávnění Židů. Roku 1903 navštívil v čele židovské delegace Vitteho, aby mu tlumočil přání ruského Židovstva na vyrovnání občanských práv. Vitte (který se již dříve v roli předsedy vlády zabýval židovskou problematikou) jim tehdy odpověděl, že Židé mohou být zrovnoprávnováni jen postupně, ale „aby mohl s touto otázkou vůbec přijít, museli by se Židé naučit ‚docela jiným způsobům‘“, museli by se zřici účasti na veřejné politické činnosti. „To se vás netýká, to ponechte rodilým Rusům, kteří mají příslušné občanské postavení, vám nepřísluší nás poučovat, starejte se sami o sebe.“ Gincburg, Slizberg a Kulišer tehdy souhlasili s jeho názorem, ostatní přítomní ne, nejvíce protestoval Vinaver: „Přišel čas... plně rovnoprávnosti pro všechny občany Ruska... Židé mají ze všech sil podporovat Rusy, kteří o to usilují a bojují o to s režimem.“²⁸

Ale od japonské války, už začátkem roku 1904, hledala ruská vláda na Západě finanční pomoc – a v zájmu toho byla ochotna slíbit, že Židům rozšíří jejich práva. Na příkaz Plevého o tom jednaly významné osobnosti s baronem Gincburgem – a do zahraničí byl vyslán Slizberg, aby sondařoval půdu mezi velkými židovskými finančníky. J. Schiff zásadně „odmítl jakékoli handrkování o kvantitu i kvalitu práv Židů“. Může „vstoupit ve finanční jednání pouze s vládou, která je založena na rovnosti všech občanů v politických a občanských právech... ‚Finanční... styky lze udržovat jediné s civilizovanými zeměmi.“ A pařížský baron A. Rothschild také odmítl: „Nemíním jít do finančních kombinací ani za úlevy, které by ruská vláda byla ochotna poskytnout Židům.“²⁹ Vittemu se podařilo získat velkou půjčku bez příspěvku židovských finančních kruhů. V téže době, tj. v letech 1903–1904, učinila ruská vláda kroky (zčásti již výše zmíněné), které měly zmírnit omezení židovských práv. První a nejvýznamnější z nich, k němuž došlo ještě za života Plevého, byl – jako výjimka z Předpisů z roku 1882 – zrušen pro Židy zákaz pobytu ve 101 velkých obcích, které dosud nejsou považovány za města, ale v mnoha z nich panuje čilý obchodní a průmyslový ruch, a obchoduje se tam s obilím.³⁰ Dále nařízení o převodu skupiny Židů z asistentů na právní zástupce, což bylo od roku 1889 zakázáno.³¹ – Ale po zavraždění Plevého a od „období důvěry“ za krátké éry ministra vnitra

²⁷ Alexandr Davydov, *Vospominanija, 1881–1955*, Paříž, 1982, s. 225.

²⁸ Vitte, *Vospominanija...*, sv. 2, s. 286–287.

²⁹ Slizberg, sv. 3, s. 97, 100–101.

³⁰ JE, sv. 5, s. 863.

³¹ Slizberg, sv. 2, s. 190.

Svjatopolka-Mirského zmírňování pokračovalo. Byla zrušena omezení z roku 1882 pro Židy s vysokoškolským vzděláním, včetně pobytu v dosud zakázaných oblastech Vojska donsského – Kubáňské a Těrské. Zrušen byl i zákaz trvalého pobytu v padesátiverstevém pohraničním pásmu; a rovněž bylo vráceno (za Alexandra II. po roce 1874 odňaté) právo pobytu po celé říši „vysokým vojenským důstojníkům židovského původu..., kteří bezúhonně vykonávají činnou vojenskou službu“³². A u příležitosti narození následníka trůnu roku 1904 byly Židům odpuštěny pokuty za vyhýbání se vojenské povinnosti.

Jenže tyto ústupky přišly už pozdě. V pevném uzlu japonské války, v němž Rusko uvízlo, už je neuvítali, jak jsme viděli, ani židovští finančníci na Západě, ani většina židovských prominentů v Rusku, natož pak židovská mládež. A jako odpověď na sliby Svjatopolka-Mirského u příležitosti jeho nástupu do funkce, že Židům budou zmírněny podmínky jak v pásmu židovského osídlení, tak v právu volit si povolání – bylo předloženo prohlášení „více než 6000 osob“ (podpisy sbírala Židovská demokratická skupina): „Pokládáme za neplodný každý pokus uspokojit a uklidnit židovské obyvatelstvo jakýmkoliv dílčími vylepšeními. Pokládáme za neudržitelnou politiku postupného odstraňování našich tíživých omezení... Očekáváme své zrovnoprávnění... jako věc své cti a spravedlnosti.“³³

Vládě zapletené do války se nyní snadněji kladly požadavky. Samozřejmě: uvážíme-li, jak pohrdavý vztah k režimu měla v těch letech ruská inteligence, dalo se stěží očekávat, že židovská mládež bude plnout bůhvíjakým vlasteneckým nadšením. Podle hlášení tehdejšího dlouholetého ministra obrany a později vrchního velitele na Dálném východě, generála Kuropatkina, „roku 1904 se počet Židů, kteří se nedostavili k odvodu, oproti roku 1903 zdvojnásobil. Povoláno bylo 66 000 Židů; nedostavilo se jich bez udání závažného důvodu přes 20 000. Z každého tisíce povolanych nepřišlo přes 300 mužů, zatímco mezi rodilými Rusy tento počet činil pouze dva muže. Přitom i u těch Židů, kteří byli povoláni ze zálohy, docházelo cestou na frontu k hromadným útěkům“.³⁴

Nepřímá americká statistika naznačuje, že na začátku japonské války došlo k masové emigraci Židů z odvodních ročníků. Ve dvou válečných letech totiž prudce stoupla imigrace Židů do Ameriky u mužů v produktivním věku (14–44 let). V letech 1904 a 1905 přijelo mužů v produktivním věku o 29 000 víc, než se dalo očekávat (ve srovnání

³² JE, sv. 5, s. 671, 864.

³³ Frumkin, in KRJ–1, s. 64, 109–110.

³⁴ Gen. A. N. Kuropatkin, *Zadači ruskoj armii*, Petrohrad, 1910, sv. 3, s. 344–345.

s ostatními imigranty), a (ve srovnání se ženami) přijelo o 28 000 víc mužů, než se dalo očekávat. Po těchto dvou letech se poměr zase vyrovnal.³⁵ List Kyjevan (Kijevljanin) z té doby tvrdil, že „20–30 tisíc židovských vojáků a záložníků... se prostě poschovávalo nebo uprchlo do ciziny za japonské války“.³⁶

V článku Vojenská povinnost v Rusku přináší naše Židovská encyklopedie tabulku se srovnáním, kolik se nedostavilo k odvodu křesťanů a kolik Židů; podle oficiálních čísel poměr Židů ke křesťanům činil roku 1902 na jeden tisíc branců 30:1, v roce 1903–1904 činil 34:1. Podle Encyklopedie se židovští povolanci mohli nedostavit buď proto, že emigrovali, nebo že nebylo dosud zaregistrováno jejich úmrtí, anebo pro chybu v soupisu. Ale protože v tabulce chybí bez vysvětlení právě roky 1904 a 1905, nelze absenci povolanců v době války jednoznačně posoudit.³⁷

O těch, kteří bojovali na frontě, encyklopedie uvádí, že se války účastnilo také 20–30 tisíc Židů, nepočítaje v to 3000 židovských lékařů; a zdůrazňuje, že i list Nová doba (Novoje vremja), který byl proti Židům zaujatý, uznával, že Židé si v této válce vedli statečně...³⁸ To plně odpovídá svědectví generála Děnikina: „V ruské armádě si židovští vojáci, bystří a svědomití, všude vydobyli normální postavení i v době míru. A v době války, kdy se všechny přehradý samy od sebe stírají, si jejich individuální statečnost a důvtip získaly stejné uznání.“³⁹ A jeden historický fakt: hrdinství Josefa Trumpeldora, který chtěl zůstat u útvaru, i když přišel o ruku.⁴⁰ Vyznamenalo se pak mnoho dalších.

Ke konci japonské války, kterou Rusko prohrálo, prezident Theodor Roosevelt souhlasil s tím, že bude dělat prostředníka při jednání s Japonskem (v Portsmouthu v USA). Vitte, který tato jednání vedl, vzpomíná na „deputaci židovských pohlavářů, kteří si se mnou v Americe dvakrát přišli pohovořit o židovské otázce“. Byli to bankéř Jacob Schiff, věhlasný právník Louis Marshall, Oscar Strauss a další. Rusko bylo teď ve velmi zlé situaci, která ruskému ministrovi diktovala mnohem ústupnější tón než v roce 1903. Vitteho argumenty „vyvolaly u Schiffa ostré námitky“.⁴¹ O patnáct let později člen této delegace Kraus, v roce 1920 prezident lóže B'nai B'rith, na ně vzpomíná takto: „Nedá-li car své-

³⁵ JE, sv. 2, s. 239–240 (srovnání s průměrem od roku 1899 do roku 1905).

³⁶ „Kijevljanin“, 16. prosince 1905, in V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nravisja...“: *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž, 1929, *Prilozhenija*, s. 308.

³⁷ JE, sv. 5, s. 705–707.

³⁸ JE, sv. 3, s. 168–169.

³⁹ A. I. Děnikin, *Put' ruskogo oficera*, New York, Izd. A. P. Čechova 1955, s. 285.

⁴⁰ JE, sv. 3, s. 169.

⁴¹ Vitte, *Vospominanija*..., sv. 1, s. 394–395.

mu lidu svobody, na něž má právo, revoluce zřídí republiku, ve které bude těchto svobod dosaženo.“⁴²

V těch týdnech o sobě dala vědět další mina nastražená pod rusko-americkými vztahy. Když se Theodor Roosevelt s Vittem loučil, vzkázal po něm ruskému panovníkovi varování, že stará (z roku 1832) oboustranně výhodná rusko-americká obchodní smlouva bude ohrožena, jestliže v Rusku budou vůči příjízďejícím americkým obchodníkům uplatňována konfesijní omezení.⁴³ Tento protest, na jedné straně jistě zásadní, se v praxi v podstatě týkal již značného počtu ruských Židů, kteří po emigraci dostali americké občanství. Vraceli se zase do Ruska – často i kvůli revoluční činnosti –, nyní jako obchodníci, a na ty se už nevztahovala omezení ani pokud jde o činnost, ani pokud jde o místo pobytu. Tato mina měla vybuchnout o několik let později.

V roce 1904 vycházel ve Stuttgartu už několik let časopis Osvobození (Osvobožděniye) a velká část ruské inteligence takřka veřejně sympatizovala s nelegálním Svazem osvobození. Na podzim roku 1904 se ve všech velkých městech v Rusku konala „banketová kampaň“ s plamenými vizemi a připitky na svržení „režimu“. Na bankety přijížděli i hosté ze zahraničí a veřejně zde pronášeli projevy (například Tan-Borogaz).

„Politické oživení zasáhlo všechny vrstvy židovské společnosti.“ Ochoťně se přidávala k tomuto politickému kvasu, v němž se už nerozlišovaly třídy ani strany. A „mnozí významní židovští předáci, i ti nacionálně orientovaní, vstupovali... do ilegálního Svazu osvobození“.⁴⁴ Spolu s celou ruskou liberální společností byli v japonské válce takzvanými poraženci. Spolu s celou ruskou veřejností jásali nad tím, že se podařilo „popravit“ ministry Bogolepova, Sipjagina a Plevého. A celá ruská „pokroková“ veřejnost přímo tlačila Židy tímto směrem, nechtěla připustit, aby Žid stál víc vpravo než levicový demokrat, nebo ještě přirozeněji – než socialista. Žid – a konzervativec, to se přímo vylučovalo! Ani v akademické Židovské historicko-etnografické komisi „v těch bouřlivých letech již nezbyval čas na klidnou vědeckou práci... museli jsme „dělat dějiny“.“⁴⁵ „Radikální a revoluční proudy mezi ruským Židovstvem vždy vycházely z toho, že otázka rovnoprávnosti Židů... tento základní historický úkol ruských Židů bude vyřešen teprve tehdy, až bude uřata celá hlava Medúzy, se všemi hady, kteří se z ní plazí.“⁴⁶

⁴² „B'nai B'rith News“, květen 1920, svazek XII, č. 9.

⁴³ Vitte, *Vospominaniya*..., sv. I, s. 401.

⁴⁴ G. J. Aronson, *I borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tčeniya v russkom jevrejstre*, in KRJ-1, s. 221–222.

⁴⁵ M. I. Višniec, *Iz petěrburgskich vospominanij*, in KRJ-1, s. 41.

⁴⁶ St. Ivanovič, *Jerrei i sorětskaja diktatura*, in sb. *Jevrejskij mir*; ročenka na r. 1959, Paříž, Objedinenije russko-jevrejskoj intělligencii, s. 41–42.

V těch letech se silně aktivizovala petrohradská Kancelář pro obhajobu Židů s úkolem „bojovat proti antisemitské literatuře a rozšiřovat patřičné informace o právním postavení Židů, jejichž cílem by bylo především ovlivňování veřejného mínění ruských liberálních kruhů“. (V tom, jak píše Sliozberg, velmi pomáhaly prostředky mezinárodního JKO.)⁴⁷ Nestačilo však ovlivňovat jen ruskou veřejnost. V Rusku samém filiálky Kanceláře nevznikaly – ani v Moskvě, ani v Kyjevě nebo Oděse: jednak proto, že propaganda sionismu odčerpala „veškerou energii nejinteligentnějších Židů“, jednak že většina mladé židovské inteligence podlehla propagandě bundovců. (Sliozberg naléhal na odsouzení Bundu, Vinaver tomu bránil s odůvodněním, že nemá smysl přít se s Bundem, protože „je plný energie a propagandistických sil“.)⁴⁸ Kancelář pro obhajobu však brzy navázala pevné vztahy na základě vzájemné informovanosti a vzájemné pomoci s americkým Židovským výborem (jehož předsedy byli J. Schiff a později Louis Marshall), s Anglo-židovským výborem (Claude Montefiore, Lucian Woolf), s Aliancí v Paříži a Výborem pro pomoc německým Židům (Hilfsverein der deutschen Juden, James Simon, Paul Nathan).⁴⁹

M. Krol píše: „Živým nervem našeho kroužku bylo ‚tiskové byro‘ (pro šíření) věrohodných informací o situaci Židů v Rusku v soudobém tisku ruském i zahraničním.“ Této práce se ujal A. I. Braudo. „Konal ji výtečně. Za tehdejších poměrů v Rusku se taková práce musela dělat velmi opatrně“, vyžadovala dodržování „nejpřísnější konspirace. Ani členové Kanceláře pro obhajobu nevěděli, jakým způsobem a jakými triky se mu dařilo zorganizovat tu či onu kampaň v tisku... mnoho článků, které vyšly v ruských nebo zahraničních tiskovinách a často silně zapůsobily, byly dodány do příslušných listů nebo časopisů buď osobně Braudem, nebo jeho přičiněním“.⁵⁰

„Dodávání věrohodných informací“ pro rozpoutání „té či oné kampaně v tisku“ má pro nás poněkud pejorativní příchuť, zvláště proto, že už máme za sebou zkušenosti z celého 20. století. V dnešním jazyce se tomu říká obratné manipulování tiskem.

V březnu 1905 svolala Kancelář pro obhajobu do Vilna organizační sjezd „Svazu pro dosažení plnoprávnosti židovského obyvatelstva v Rusku“⁵¹, ale brzy se sama rozpadla a přešla pod vedení Svazu plnoprávnosti. (Termín „plnoprávnost“ jako výstižnější než „rovnoprávnost“ na-

⁴⁷ Sliozberg, sv. 3, s. 152, 248–249.

⁴⁸ Tanitéž, s. 158, 168.

⁴⁹ Tanitéž, s. 142–147, 152–157.

⁵⁰ M. A. Krol, *Stranicy mojej žizni*, sv. I, New York, Sojuz russkich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 299–300.

⁵¹ JE, sv. 14, s. 515.

vrhl Vinaver. Dnes se na něj ve zmírněném smyslu vzpomíná jako na Svaz pro dosažení plné rovnoprávnosti.)⁵²

Chtěli, aby tento nový Svaz sjednotil všechny židovské strany a skupiny.⁵³ Ale bundovci kritizovali tento sjezd i Svaz a označili ho za buržoazní. Mnozí sionisté však nevydrželi ve své sionistické izolovanosti. Proud začínající ruské revoluce vnášel do jejich řad jeden rozkol za druhým. A z různých stran se ozývalo: proč se nemáme účastnit toho velkého díla, které probíhá právě tady u nás? A účastnili se ho – zapůsobili svým vlivem na původně ryze občansky zamýšlenou orientaci sjezdu. Sítilo vědomí, že nelze bojovat jen za občanská práva, ale stejně energicky i za práva národa.⁵⁴

Slizberg byl proti tomuto vlivu sionistů, „kteří chtějí Židy vyloučit z řad ruských občanů“; tyto požadavky „se vyhlášovaly často jen... z demagogických důvodů“. Vždyť ruské Židovstvo „nebylo ani v nejmenším omezováno v projevech svého národního života... Bylo vůbec vhodné zdůrazňovat otázky židovské národní autonomie, kterou v podstatě nemá žádná národnost Ruska, v době, kdy ani sám ruský národ ve své pravoslavné části zdaleka není svobodný v náboženských projevech svého národního života?“ Jenže „taková už byla doba, že demagogie měla „na židovské ulici“ obzvláštní význam“.⁵⁵

Namísto dosud všem jasné „rovnoprávnosti“ – které ještě nedosáhli, ale která, zdálo se, už nestačila držet krok s aktuální politikou – se vyhlásilo heslo židovské *plnoprávnosti*. Plnoprávností se rozumělo, že kromě rovnoprávnosti se má navíc ještě získat „národnostní autonomie“. „Ostatně ti, kdo tyto požadavky vyhlášovali, si stěží byli jasně vědomi, jaký je smysl a obsah těchto požadavků. Zakládání židovských škol nebylo omezeno žádným zákonem. Žádala se znalost ruštiny... jelikož nemluvíme o chederech (židovských školách). Avšak i... jiné, civilizovanější státy... zachovávaly státní jazyk jak ve styku s úřady, tak i ve škole.“⁵⁶ Žádnou „národnostní autonomii“ Židé neměli ani ve Spojených státech. Ale „dosaženci“ („Svaz pro dosažení...“) chtěli na ruském území „národní a kulturní sebeurčení“ s rozsáhlou autonomií židovských samosprávných obcí (ale zároveň je sekularizovat, vymanit je ze židovského náboženského vlivu – idea vyhovující jak sionistům, tak socialistům). Později to bylo formulováno jako „národnostně personální autonomie“. (A hlavně chtěli, aby židovské kulturní a jiné instituce vydržoval stát, ale aby ne-

⁵² *Rossijskaja jevrejskaja enciklopedija* (dále RJE), 1994 (vydávání pokračuje), 2., oprav. a dopl. vyd., sv. 3, Moskva, 1997, s. 65.

⁵³ JE, sv. 14, s. 515.

⁵⁴ Aronson, *I borbe za...*, in KRJ-1, s. 222.

⁵⁵ Slizberg, sv. 3, s. 170–171.

⁵⁶ Tamtéž, s. 170.

zasahoval do jejich činnosti.) Jak se však mohl teritoriálně rozptýlený národ „sám spravovat“? Druhý sjezd Svazu v listopadu 1905 se usnesl: svolat Celoruské židovské národní shromáždění.⁵⁷ Všechny tyto myšlenky i „národnostně personální autonomie“ Židů v Rusku byly živé a udržely se v různých formách až do roku 1917. Jedině Svaz plnoprávnosti neměl dlouhého trvání. Koncem roku 1906 se od něho odštěpila protisionistická Židovská národní skupina (Vinaver, Slizberg, Kulišer, Šternberg), která odmítla svolat Židovské národní shromáždění; brzy nato i Židovská národní strana (S. Dubnov, duchovní a kulturní nacionalismus, zejména zaručit právo na užívání židovského jazyka všude ve veřejném životě – ale za jaké prostředky a jak?); dále Židovská demokratická skupina (Bramson, Landau) blízká „trudovikům“.⁵⁸ Kritizovali Svaz plnoprávnosti i za to, že se přidal ke straně konstitučních demokratů, a proto „nemůže zastupovat židovské obyvatelstvo v Rusku“; sionisté viděli v „dosažencích“ „málem asimilátory“, socialisté jim vytýkali buržoaznost.⁵⁹ Začátkem roku 1907 přestal Svaz existovat.⁶⁰

Sionisté se však čím dál víc nechávali strhnout smrštěm zdánlivě blízké ruské revoluce a v listopadu 1906 jejich všeruský sjezd v Helsinkách konstatoval, že je „nevyhnutelné nejen obrátit se čelem ke každodenním potřebám a požadavkům ruského Židovstva, ale zapojit se plně do jeho politického a společenského boje“⁶¹; Žabotinskij trval na tom, aby se do sionistického programu zařadil požadavek na zřízení vlády lidu v Rusku; D. Pasmanik mu oponoval s tím, že „takový požadavek mohou vznést jen ti, kdo jsou odhodláni jít na barikády“⁶². Závěr: sjezd „sankcionuje připojení sionistů k osvobozovacímu hnutí“⁶³. Jenomže toto hnutí po neúspěchu Vyborské výzvy právě dohasínalo.

Autor tohoto programu Žabotinskij to zdůvodňoval takto: konečný cíl sionismu se může naplnit až za několik desetiletí, ale v boji za plnoprávnost Židé ještě lépe pochopí úkoly sionismu.⁶⁴ K tomu ovšem dodával: „První řady ponecháváme zástupcům většinového národa. Zříkáme se nereálných nároků na vůdcovství: my se připojujeme.“⁶⁵ To znamená –

⁵⁷ JE, sv. 14, s. 516.

⁵⁸ JE, sv. 7, s. 437–440.

⁵⁹ Slizberg, sv. 3, s. 257–258.

⁶⁰ JE, sv. 14, s. 517.

⁶¹ Aronson, *V borbe za...*, in KRJ–1, s. 224.

⁶² D. S. Pasmanik, *Čego že my dobivajemsja?*, in *Rossija i jevrei*, sb. 1, (dále RiJ), Otčestvennoje objedinenije russkich jevrejev zagranicej, Paříž, YMCA-Press 1978 (přetisk Berlín, Osnova 1924), s. 211.

⁶³ Aronson, *V borbe za...*, in KRJ–1, s. 224.

⁶⁴ G. Svět, *Russkije jevrei v sionizme i v stroitelstve Palestiny i Izrailja*, in KRJ–1, s. 265–264.

⁶⁵ V. Žabotinskij, *Jevrejskaja kramola*, in sb. *Feljetony*, s. 43.

Palestinu prozatím necháme být a budeme bojovat v Rusku. O tři roky dříve říkal Pleve Herzlovi, že se obává v sionismu právě tohoto obratu.

Slizberg nevidí roli sionistů nijak skromně: „Sionisté se po helsingforském sjezdu chtěli postupně zmocnit všech oblastí židovské veřejné činnosti,“ snažili se „získat vliv v místních orgánech“. (V první státní dumě bylo z 12 židovských poslanců 5 sionistů.) Ale poznamenává, že všechna tato židovská aktivita v mnoha stranách byla „dílem nevelkých kroužků inteligence“, nikoli židovských mas, a propaganda těchto skupinek „jenom lidem mátlá hlavy“.⁶⁶ Ano, všechno toto štěpení vedlo k neurčitosti: za jaká práva – rovná nebo plná, a v jaké vlastně formě – občanské nebo národnostní – bojovali ruští Židé?

A nezapomeňme: „Všechny tyto skupiny tvořila jediné inteligence... a ta mezi sebe nebrala lidi z ortodoxního Židovstva; to si konečně uvědomilo, že je potřeba mít organizaci, která by bojovala s protináboženskými náladami šířícími se mezi židovskou mládeží.“ A tak „začalo to, z čeho později vyrostlo hnutí „Agudat Jisra'el“. Toto hnutí bylo znepokojeno tím, že „židovští revolucionáři se rekrutovali z nábožensky vlažné židovské mládeže“, zatímco „většina Židů, zejména ortodoxních, usilujících o získání práv a o zrušení restrikcí, zůstávala věrna trůnu a vůbec neměla v úmyslu svrhnout stávající řád“.⁶⁷

Při studiu dějin ruského Židovstva na začátku 20. století se jen málokdy něco dočteme o ortodoxních Židech. Slizberg jednou na zlost Bundu prohlásil: „Mám-li za sebou melamedy (židovské učitele), opírám se o větší počet Židů než předáci Bundu, protože melamedů je mezi Židovstvem víc než dělníků.“⁶⁸ Se sekularizací židovské společnosti rozhodně nezmizely židovské samosprávné obce v pásmu židovského osídlení. A nezmizely ani staré problémy s uspořádáním jejich života, s náboženským vzděláváním a s úlohou rabinátů. Už za přechodného klidu v roce 1909 se důkladně projednávala reforma židovských obcí na sjezdu v Kovnu. „Jednání sjezdu bylo mimořádně plodné a těžko by se s ním dal srovnávat židovský sjezd, pokud jde o serióznost a promyšlenost přijatých usnesení.“⁶⁹

„Ortodoxní kruhy bojovaly, ne vždy otevřeně, spíše skrytě, proti židovské inteligenci. Bylo zřejmé, že když ortodoxie kritizovala osvobozovací hnutí v Židovstvu, snažila se získat si přízeň vlády.“⁷⁰ Bylo však již pozdě. V roce 1905 se řízení země vymklo samoděržaví z rukou.

⁶⁶ Slizberg, sv. 3, s. 253, 255, 262.

⁶⁷ Tamtéž, s. 255–256.

⁶⁸ Tamtéž, s. 258.

⁶⁹ Tamtéž, s. 263.

⁷⁰ Tamtéž, s. 265.

A tradičnímu Židovstvu se toho roku nadobro vymkla celá, a ne první, generace, která přešla k sionismu, k světskému liberalismu, někdy i k osvěcenému konzervatismu, a co mělo nejcitelnější následky – k revolučnímu hnutí.

Nová revoluční generace začala působit na přelomu století. Její vůdcové Grigorij Geršuni a Michail Goc se rozhodli obnovit teror „narodovolců“. „Geršuni se ujal velmi těžkého a odpovědného úkolu založit v Rusku novou revoluční stranu, stranu socialistů revolucionářů neboli eserů, která by byla důstojnou pokračovatelkou organizace Narodnaja volja (Svoboda lidu),“ a „organizačnímu talentu Geršuniho a několika dalších obětavých revolucionářů se podařilo již koncem roku 1901 takovou organizaci vytvořit“. „Současně... vznikla i její bojová organizace. Tvůrcem a hnacím motorem této zvláštní organizace byl opět Geršuni.“⁷¹ Ve straně eserů Židé „v prvních letech její existence hráli významnou roli“. Jejími členy byli „An-skij-Rappoport, Ch. Žitlovskij, Osip Minor, I. Rubanovič“ a znovu Mark Natanson. Členy BO (bojové organizace) byli „Abram Goc, Dora Brilliantová, L. Zilberberg“, o slavném Azefovi nemluvě. Mezi eserskými aktivisty vyrůstal i M. Trilisser, budoucí významný čekista. „K řadovým členům strany patřil také značný počet Židů“, i když, jak soudí D. Šub, „v ní tvořili jen bezvýznamnou menšinu“. Podle jeho názoru je to „nejrušnější“ revoluční strana.⁷² Ústředí strany bylo přeneseno z bezpečnostních důvodů do zahraničí (což neudělal například Bund), do Ženevy, k M. Gocovi a O. Minorovi. A nezkrotný „tygr“ Geršuni, který mazaně uspal a odvrátil od sebe pozornost Zubatovovy tajné policie, úspěšně jezdil po celém Rusku z gubernie do gubernie a podobně jako B. Savinkov chystal teroristické akce a kontroloval, zda byly vykonány. Takže byl také na Isaakijevském náměstí při zavraždění ministra vnitra Sipjagina; byl i v Ufě při zavraždění gubernátora Bogdanoviče⁷³ i v Charkově při zavraždění gubernátora Obolenského i na Něvské třídě při nezdáreném atentátu na Pobědonosceva. Vykonavateli teroristických akcí byli ve všech případech „křesťané“, jako P. Karpovič, S. Balmašev, J. Sozonov aj. (Výrobce bomb v případě Plevého, velkoknížete Sergeje Alexandroviče a plánovaných vražd velkoknížete Vladimíra Alexandroviče, ministrů vnitra Bulygina a Durnova byl Maximilian Švejcer, který byl sám roku 1905 při výrobě bomby usmrčen jejím výbuchem.)⁷⁴

⁷¹ Krol, *Stranicy...*, s. 285–284.

⁷² D. Šub, *Jevrei v russkoj revolvucii*, in JM-2, s. 158.

⁷³ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (dále KJE), 1976 (vydávání pokračuje), sv. 2, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin 1982, s. 111.

⁷⁴ RJE, sv. 3, s. 578–579.

Geršuni byl náhodně zatčen a odsouzen k trestu smrti, a aniž o to žádal, byla mu udělena carská milost; roku 1907 se vynalézavě dostal z Akatuje v sudu od zelí, přes Vladivostok a Ameriku do Evropy; carská vláda žádala o jeho vydání z Itálie, ale liberální veřejnost v Evropě se proti tomu postavila; zasloužil se o to i Clemenceau, také „tygr“, jak známo. Geršuni pak brzy nato zemřel na rakovinu plic. – Mezi eserskými teroristy vynikl také Abram Goc, který se aktivně účastnil atentátu na ministry Durnova a Akimova, na Šuvalova a Trepova a podílel se na vraždách Mina a Rimana. (Na smůlu o mnoho let přežil svého staršího bratra, který zemřel předčasně, – a ještě si pak užil dost zlého od bolševiků.)

Nyní si začali zahrávat s dějinami odvážněji než revoluční generace před nimi. Kdo se sice tak neprosлавil, ale pozornost si zasloužil, je Pinchus (Petr) Rutenberg. Roku 1905 organizoval bojůvky v Petrohradě a zásoboval je zbraněmi. Iniciativně také pomáhal popu Gaponovi 9. ledna 1905, a v roce 1906 se „na příkaz strany eserů stal organizátorem a strůjcem jeho zavraždění“ (později publikoval zápisky „Gaponova vražda“).⁷⁵ Roku 1919 emigroval do Palestiny, kde se proslavil elektrifikací země. Tam prokázal, že dovede i budovat; ale za svých mladých let v Rusku nic pořádného neudělal a jen ničil. Ponechme stranou další osudy „studenta Cijonu“, tohoto nezodpovědného podněcovatele nesmyslné sveaborské vzpoury, který však sám šťastně unikl masakru.

Kromě eserů dorůstali každým rokem další sociálně demokratičtí bojovníci, mluvkové i teoretici. Někteří se zdáli velmi významní na krátký čas v úzkém kroužku, jako třeba Alexandra Sokolovská, která se zapsala do historie jen tím, že byla první manželkou Trockého a matkou dvou jeho dcer. Nezaslouženě málo zpráv zůstalo o Zinoviji Litvinovi-Sedém, náčelníku štábu družin domobrany na Rudé Presně za moskevského ozbrojeného povstání; o Zinoviji Dosserovi z vedoucích „trojky“ tohoto povstání; o dalších vůdčích osobnostech moskevského povstání, jako byl V. L. Šancer („Marat“), Lev Kafengauzen, Lubockij-Zagorskij (který skoro na sto let propůjčil svůj pseudonym obci Zagorsk s chrámem sv. Sergeje) a Martyn Mandelštam-Ljadov, člen výkonné komise SDDSR (Sociálně demokratické dělnické strany Ruska) pro řízení ozbrojeného povstání.⁷⁶ Ostatní, jako F. Dan nebo O. Nachamkis, se jaksepatří vytáhli až v roce 1917.

Přestože Bakunin neměl Židy v lásce, stali se mnozí z nich vedoucími činiteli a teoretiky anarchismu. „Jiní ruští anarchisté, např. Kropotkin, nebyli proti Židům zaujatí a snažili se je získat“.⁷⁷ Z těchto předních či-

⁷⁵ RJE, sv. 2, s. 517.

⁷⁶ RJE, sv. 1, s. 456, 468; sv. 2, s. 13, 218.

⁷⁷ RJE, sv. 2, s. 517.

nitelů stojí za zmínku: Jakov Novomirskij, Alexandr Ge, Lev Čornyj a V. Gordin.⁷⁸ Další z anarchistických předáků I. Grossman-Roščin vzpomíná s hlubokou úctou na bělostockého Arona Jelina: „Vynikající terorista“, ne jen nějaký „ostrý hoch rudých akcí“; „nikdy se nechová... jako fanatický bojůvkář.“⁷⁹ „Méně trpělivá část židovské veřejnosti... hledá způsob, jak co nejrychleji dosáhnout socialistického zřízení. A takový pomocný prostředek, jakousi ‚záchranku‘, vidí v anarchismu.“⁸⁰ Obzvláště přitažlivý byl anarchismus pro Židy v Kyjevě a na jihu, například v materiálech o Bogrovovi najdeme hodně anarchistů menšího formátu, kteří nevstoupili do dějin.

Zmiňovali jsme se sice o tom už dříve, ale neškodí to zopakovat: Židé se často hrnuli do revoluce nejen proto, že by byli omezováni. „Účast Židů na celoruském revolučním hnutí se dá jen ve velmi malé míře vysvětlit jejich nerovnoprávností... Židé prostě podlehli všeobecné náladě“ boje proti samoděržaví.⁸¹ Lze se tomu divit? Mládež ze vzdělaných rodin, ruských i židovských, která po léta doma slychala mluvit o „zločinech režimu“ a o „vládě vrahů“ – se vrhla do revolučních akcí s veškerou energií a záští. Stejně jako Bogrov.

V roce 1905 obvinil židovský historik S. Dubnov všechny židovské revolucionáře – „ze zrady národa“. V článku *Otroctví v revoluci* napsal: „Početná armáda židovské mládeže, která zaujímá nejvýznamnější místo v řadách Ruské sociálně demokratické strany a dosazuje tam dokonce své ‚velitele‘, formálně zpřetrhala všechny svazky s židovstvím... Vy nejste tvůrci revoluce, vy jste její makléři.“⁸²

Ale jak šel čas, dospělí svou revoluční mládež čím dál víc chválili. Stupňovalo se to u nové generace „otců“, a u Židů ještě víc než u Rusů. Člen státní dumy Mejer Bomaš prohlásil o deset let později (1916): „Nelitujeme, že se Židé účastnili osvobozovacího boje... Bojovali za vaši svobodu.“⁸³ A za další půlrok, už v březnu 1917, známý advokát O. O. Gruzenberg, na úsvitu nové revoluce, před členy Prozatímní vlády a Sovětu dělnických a vojenských zástupců plamenně a oprávněně prohlá-

⁷⁸ A. Vetlugin, *Avanturisty graždanskoj vojny*, Paříž, vyd. Zemgor 1921, s. 65–67, 85.

⁷⁹ I. Grossman-Roščin, *Dumy o bytom (Iz istorii belostockogo, anarhičeskogo, „čornoznakmenskogo“ dvizenija)*, in „Byloje“: Žurnal, posvjaščennyj istorii osvoboditel'nogo dvizenija, Moskva, 1924, č. 27–28, s. 179.

⁸⁰ Ben-Chojrin, *Anarchizm i jevrejskaja massa*, in sb. *Soblazn socializma: Revolucija v Rossii i jevrei*, uspoř. A. Serebrennikov, Paříž, Moskva, YMCA-Press, Russkij put' 1995, s. 453.

⁸¹ KJE, sv. 7, s. 598.

⁸² Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, seš. 1, s. 174.

⁸³ *Meždunarodnoje finansovoje položenije carskoj Rossii vo vremena mirovoj vojny*, in „Krasnyj archiv“, 1934, sv. 64, s. 28.

sí: „Darovali jsme revoluci nezištně obrovské ‚procento‘ našich lidí – téměř celý náš výkvět, téměř všechnu naši mládež... A když roku 1905 povstal revoluční lid, do jeho šiků nezadržitelně proudil bezpočet židovských bojovníků.“⁸⁴ Stejně o tom mluvili i jiní: „Historická situace se pro židovské masy v Rusku vyvinula tak, že nemohly nebýt nejaktivnějšími účastníky revoluce.“⁸⁵ „Židé spojili osud židovské otázky v Rusku s vítězstvím pokrokové ideje.“⁸⁶ Všeobecné nadšení pro ruské revoluční hnutí nesporně vzrostlo o nadšení židovských revolucionářů.

Ale středostavovská, studentská a řemeslnická mládež nemohla provést revoluci sama. Jedním z prvních úkolů bylo: získat, strhnout a vést do boje ruské tovární dělníky, hlavně petrohradské. Jenže jak uvádí tehdejší ředitel policejní správy: „Dělnické hnutí nemělo v počátečním stadiu svého vývoje... žádné politické ambice.“ Dokonce krátce před 9. lednem „na mimořádné dělnické schůzi 27. prosince vyhnali dělníci ze sálu Žida, který se pokoušel pronést agitační projev politického rázu a rozhazovat letáky, a byly zadrženy tři Židovky, které prováděly politickou agitaci.“⁸⁷

Aby se petrohradští dělníci dali doopravdy strhnout, k tomu bylo zapotřebí Gaponovy pseudopравoslavné agitace.

9. ledna, ještě než začali vojáci střítet, na jediné barikádě, která byla toho dne postavena (4. ulice na Vasiljevském ostrově, kam bylo přerušeno telefonní i telegrafní spojení a později tam byla přepadena policejní stanice) – tedy na této barikádě velel mladý Semjon Rehtzammer (syn ředitele akciové společnosti skladů obilí a jiného zboží.) Mimořádně, dva dny nato uspořádali dělníci z Vasiljevského ostrova „obzvlášť významné ‚vybíjení inteligence‘“.⁸⁸ Ruská revoluční emigrace v Evropě přijala jak známo zprávy o střelení v Petrohradě s pocitem rozhořčení a nadšení zároveň: Konečně!!! Už je to tady!!! – Šířit nadšení – a povstání – v pásmu židovského osídlení, to byla práce pro pohotový Bund, v jehož stranické hymně (An-skij ji nazval „Marseillaisou židovských dělníků“) se zpívalo:

*Dost nepřátele své jsme milovali,
nenávidět je chceme teď!
... Hranice čeká! Dřeva bude dosti,
by celý svět náš svatý oheň zhléd!⁸⁹*

⁸⁴ „Reč“, 25. března 1917, s. 6.

⁸⁵ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, seš. 1, s. 185.

⁸⁶ JE, sv. 7, s. 570.

⁸⁷ Doklad direktora departamentu policii Lopuchina ministru vnutrennich děl o sobytijach 9-go janvarja, in „Krasnaja letopis“, 1922, č. 1, s. 333.

⁸⁸ V. Něvskij, Janvarskie dni v Petěrburge v 1905 godu, in tamtéž, s. 51, 53.

⁸⁹ Sb. Soblazn socializma, s. 329.

(Mimochodem Internacionálu přeložil do ruštiny Arkadij Koc již v roce 1902.⁹⁰ Tak vznikla slova, která si jako modlitbu vtisklo do paměti několik generací: „Již vzhůru, psanci této země“ a „My ničím nejsme, budme vším“.) Bund okamžitě vydal provolání („ve dvanácti stech exemplářích“): „Revoluce začala. Vzplanula v hlavním městě, požene se jako požár po celé zemi... Chopte se zbraní! Přepadejte obchody se zbraněmi a všechny zbraně si rozeberte... Udělejte ze všech ulic jedno velké bitevní pole!“⁹¹

Ze zpráv ranně sovětského „tlustého žurnálu“ Rudá kronika (Krasnaja letopis): „Petrohradské události 9. ledna měly velký ohlas v židovském dělnickém hnutí: vyvolaly skoro po celém ‚pásmu‘ masové akce židovského proletariátu. V čele těchto akcí stál Bund.“ Pro zajištění této masovosti začaly oddíly Bundu obcházet dílny, továrny a závody, a dokonce i dělnické rodiny, vyzývaly je, aby zastavili práci, aby sundali transmisi řemeny a násilím vypustili páru z kotlů; vedoucím provozů vyhrožovali, někde po nich i stříleli, ve Vítěbsku vychrstli na vedoucího kyselinu sírovou. Nebyly to „živelné akce mas, byly pečlivě připravené a organizované“. Jenže, lituje N. Buchbinder: „Stávkovali skoro všude jen židovští dělníci... V řadě měst při pokusech zastavit závody a továrny kladli ruští dělníci značný odpor.“ Týdenní stávky se konaly ve Vilnu, v Minsku, Gomelu, Rize, a v Libavě dokonce čtrnáctidenní. Policie pochopitelně zakročovala a v mnoha městech byly při Bundu „vytvořeny bojové oddíly pro boj s policejním terorem“.⁹² V Krynkách (Grodenská gubernie) stávkující střelbou vyhnali policii z městečka, přerušili telefonní spojení, dva dny nefungovaly úřady, tj. město řídil stávkový výbor. „Fakt, že dělníci, mezi nimiž převládali Židé, mohli získat moc již začátkem roku 1905, byl velmi pozitivní pro revoluci a budil mnoho nadějí.“ Díky vysoké aktivitě Bundu se ovšem „mohlo zdát, že nespokojení jsou hlavně Židé, a proto protestují, kdežto ostatní národy že už tak revoluční nejsou“.⁹³

V té době byla síla revolucionářů ve veřejně fungujících ozbrojených oddílech „sebeobrany“, která se uplatnila již při gomelském pogromu a nyní se velmi rozrostla. „Sebeobrana... byla obvykle těsně napojena na bojové oddíly stranických organizací... Dá se říci, že celé pásmo židovského osídlení bylo pokryto sítí ozbrojené sebeobrany, která sehrála významnou úlohu svými bojovými akcemi... Proti ní mohlo zasáh-

⁹⁰ RJE, sv. 2, s. 79.

⁹¹ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, s. 144.

⁹² N. Buchbinder, 9 janvarja i jevrejskoje rabočeje dvizenije, in „Krasnaja letopis“. 1922, č. 1, s. 81–87.

⁹³ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, seš. 1, s. 145, 147.

nout jedinež organizované vojsko.⁹⁴ Když revoluce vřeholila, připojily se k ní i sionistické strany různých odstínů: v oddílech sebeobrany se „zvlášť aktivně projevoval Po'alej Cijon“, byly tam i ozbrojené oddíly sionistů socialistů“, rovněž Socialistická židovská dělnická strana (SERP) „organizovala bojové oddíly“. A tak „ve chvílích revolučního boje tito socialisté z řad sionistů všech směrů byli s námi“,⁹⁵ píše S. Dimanštejn, budoucí významný bolševik.

Ve svých vojenských akcích pokračoval Bund i po všechny další měsíce proměnlivého roku 1905. Významné byly dubnové události v Žitomiru. Podle Židovské encyklopedie to byl židovský pogrom, navíc „organizovaný policií“. ⁹⁶ Dimanštejn, který sám sebe označuje za „aktivního účastníka revoluce z roku 1905 v oblastech takzvaného pásma židovského osídlení“, však píše: „Nehyl to pogrom, ale boj s kontrarevolučními vojenskými jednotkami.“⁹⁷ Ve staré Židovské encyklopedii se uvádí, že bylo zabito asi 20 Židů⁹⁸, v nové: „okolo 50 (podle jiných zpráv okolo 35)“⁹⁹. Opět podle nové encyklopedie: „Nepokoje začaly po provokační zprávě, že Židé údajně za městem stříleli do carova portrétu.“¹⁰⁰ A Vládní věstník (Pravitelstvennyj Vestnik) oznamuje jako fakt: dva týdny před pogromem „horda... asi 300 lidí se sešla za městem... kde začalo cvičení ve střelbě z revolverů... do portrétu našeho panovníka“. Potom přímo ve městě došlo k několika bitkám mezi Židy a křesťany – podle Vládního věstníku útočníky byli častěji Židé.¹⁰¹ A přímo v inkriminovaný den „oddíly židovské sebeobrany kladly hrdinný odpor pogromistům“. Na pomoc žitomirské sebeobraně vyjel z blízkého městečka ozbrojený oddíl židovských mladíků a cestou v malém městě Trojanově „byl zastaven ukrajinskými rolníky“. „Členové sebeobrany se snažili ukrýt v domech místních Židů, ale ti je k sobě nepustili a ukázali rolníkům, kde se dva z nich skrývají“; charakteristický fakt: „a 10 lidí z oddílu bylo zabito“.¹⁰²

V těch letech už byla objevena pozoruhodně úspěšná metoda: „pohřby obětí revoluce byly tehdy jedním z nejlepších způsobů agitace, který dokázal masu dostat do varu“, takže „bojovníci si uvědomovali, že jejich smrt dobře poslouží revoluci, že vyvolá pomstychtivost, která v průbě-

⁹⁴ Dimanštejn, s. 150–151.

⁹⁵ Tamtéž, s. 125–124.

⁹⁶ KJE, sv. 2, s. 513.

⁹⁷ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, seš. 1, s. 106, 152.

⁹⁸ JE, sv. 7, s. 602.

⁹⁹ KJE, sv. 2, s. 513.

¹⁰⁰ KJE, sv. 6, s. 566.

¹⁰¹ „Pravo“, 5. května 1905, s. 1485–1484.

¹⁰² KJE, sv. 2, s. 513; Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, seš. 1, s. 152–153.

hu pohřbu zachvátí mnoho tisíc lidí“; a pak – „uspořádat demonstrace při pohřbech bylo poměrně snadné. Představitelé liberální veřejnosti považovali za svou povinnost postarat se, aby policie do pohřbů nezasahovala.“ A tak „pohřby se staly v roce 1905 jednou ze součástí revolučních metod propagandy“.¹⁰³

V létě roku 1905 „vyvíjela policie silný teror, ale i dělníci se v mnoha případech mstili – házeli bomby na vojenské a kozácké hlídky, povraždili a zranili policisty různých hodností; těchto případů byl značný počet“, a souviselo to s tím, jak „ochabovala nebo ožívala revoluce v židovské čtvrti“.¹⁰⁴ Tak třeba v Gomelu zabili kozáci bundovce. Na jeho pohřeb se sešel osmitisícový dav, na hřbitově se pronášely revoluční projevy a revoluce se plnou parou valila vpřed! A když bylo zapotřebí protestovat proti svolání „Bulyginovy“ (poradní) dumy, kampaň „se přenesla z ‚burzy‘ v židovské čtvrti do synagog... V době modliteb tam přišli straniční řečníci... pod ochranou svého bojového oddílu, který tam přišel taky s řečníkem a zahradil všechny východy... Na těchto schůzích se obvykle schvalovaly navrhané, předem připravené rezoluce bez jakýchkoli námitek,“ – vždyť co mohli chudáci modlíci se Židé dělat? Zkuste oponovat těm mladým frajírkům! Ti přece „nemohli dopustit, aby se teď revoluce zastavila“...¹⁰⁵

Podle projektu na svolání oné poradní dumy, která se vzhledem k událostem z roku 1905 nakonec nekonala, se původně předpokládalo, že Židé volební právo nedostanou – logicky proto, že je nemají ani v městských samosprávách. Jenže rok 1905 postupoval mílovými kroky, židovští členové městských dum, jmenovaní guberniálními úřady, tu a tam demonstrativně své funkce skládali – a podle srpnového zákona o volbách do dumy už Židé hlasovací právo dostali. Ale jak revoluce čím dál víc sílila, veřejnost poradní dumu prostě odmítla. Duma se nekonala.

Napětí v zemi se udržovalo se střídavou intenzitou po celý nešťastný rok 1905 a carská vláda za vývojem událostí pokulhávala. Na podzim už se po celém Rusku připravovaly stávky na železnici i jinde. A v pásmu židovského osídlení napětí samozřejmě teprve nesláblo. V Severozápadním kraji začátkem října „prudce stoupla... revoluční energie mas“, „pořádaly se znovu mítinky v synagogách“ (stejně jako dřív i se strážemi u dveří na zastrašení židovských věřících), „začaly horečné přípravy na generální stávku“. Ve Vilně na shromáždění svolaném s gubernátorovým souhlasem „se střídalo do obrovského carova portrétu, který

¹⁰³ Dimanštejn, in „1905“, sv. 5, seš. 1, s. 153.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 164.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 165–166.

tam stál, a někteří do něho mlátili židlemi, až ho proděravěli“, za hodinu už stříleli na ulici do živého gubernátora – tak vypadaly vážně rozpoutané rokem 1905! Například v Gomelu se nedokázali domluvit sociální demokraté s židovským Bundem, „a jednali pak každý na svou pěst“, eseri však „šli... společně“ se sionisty socialisty; a nakonec někdo „hodil bomby na kozáky, kteří (na oplátku) začali střílet na všechno kolem sebe a mlátit všechny chodce bez rozdílu národnosti“¹⁰⁶ – pěkný revoluční požár! To je ono!

Není divu, že „na mnoha místech... bylo vidět, jak nábožensky založení zámožní lidé z řad Židovstva aktivně bojují proti revoluci. Pomáhali policii pochyťat židovské revolucionáře, překazít demonstrace, stávky atd.“ Ne že by jim bylo milé stát na straně vlády. Ale protože sami neodpadli od Boha, nechtěli se dívat na tento *rozvrat*. A už vůbec nechtěli přistoupit na zákony revoluce, neboť si vážili zákona svého. Kdežto pro mladé revolucionáře byl ortodoxní Svaz Židů v Bělostoku i jinde „reakcionářský“.¹⁰⁷

Jak shrnuje bolševik Dimanštejn: po říjnové generální stávce „k povstání vyzývali... Bund, sionisté socialisté a další židovské dělnické strany“, ale „už se hlásila únava“.¹⁰⁸ Ve shodě s bolševiky bojkotoval potom Bund i volby do první státní dумы začátkem roku 1906,¹⁰⁹ poněvadž stále ještě doufal v nové vzplanutí revoluce. Když však bylo jasné, že revoluce byla poražena, zkrotli jako menševici; roku 1907 na pátém sjezdu Sociálně demokratické dělnické strany Ruska z 305 delegátů bylo 55 bundovců. A Bund se stal dokonce zastáncem krajního židišismu“.¹¹⁰

V této výbušné atmosféře, pro režim velmi nejisté, přemluvil Vítě Mikuláše II., aby vydal Manifest ze 17. října 1905. (Lépe řečeno Vítě chtěl, aby to byla jen strohá vládní vyhláška, ale Mikuláš trval na tom, aby to vyznělo jako patetické gesto carova osobního manifestu: věřil, že tím dojme a získá si srdce svého lidu.) A. D. Obolenskij, který pro Vítěho koncipoval první variantu manifestu, dosvědčuje, že mezi jeho třemi body byl původně i zvláštní bod o právech a svobodách Židů – ale Vítě to pak přeformuloval (pravděpodobně na carovo naléhání) na obecný bod o osobní nedotknutelnosti a o svobodě svědomí, slova a shromažďování.¹¹¹ O rovnoprávnosti Židů se už pak speciálně nemluvalo. „Jenom ve zprávě uveřejněné společně s manifestem... připomíná Vítě

¹⁰⁶ Dimanštejn, s. 167–168.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 175–175.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 177–178.

¹⁰⁹ JE, sv. 5, s. 99–100.

¹¹⁰ KJE, sv. 1, s. 560.

¹¹¹ *Manifest 17 októbra (Dokumenty)*, in „Krasnyj archiv“, 1925, sv. 11/12, s. 73, 89.

nutnost „zrovnoprávnit před zákonem všechny ruské občany bez ohledu na náboženské vyznání a národnost“.¹¹²

Jenže ústupky se mají dělat včas a z pozice síly, a ne až když už jsou síly vyčerpány. Liberální a revoluční veřejnost si manifest zlomyslně vyložila jako kapitulaci a odmítla ho. Car i Vitte nad tím žasli – stejně jako mnozí židovští intelektuálové: „Bylo dosaženo cíle, o nějž usilovali po celá desetiletí nejlepší lidé v Rusku... Car se jím v podstatě dobrovolně vzdal absolutní moci a zavázal se odevzdat zákonodárnou moc k rozhodování zástupcům lidu... Zdálo by se, že každého musí naplnit radostí zpráva o takové změně“ – a zatím byla přijata s dřívějším nesmiřitelným revolučním heslem: Boj pokračuje!¹¹³ V ulicích strhávali národní vlajky, carovy portréty a státní znaky.

Poučný je záznam z tiskové besedy premiéra Vitteho se zástupci petrohradského tisku 18. října, hned příštího dopoledne po vydání Manifestu. Vitte zřejmě čekal vděk a spoléhal na jednotnou podporu tisku k uklidnění inteligence, přímo o ni prosil. A zatím se dočkal ostré reakce vydavatele Birževky (Burzovních zpráv) S. M. Proppera, hned nato Notoviče, Chodského, Arabažina, Anněnského; slyšel jen: Okamžitě vyhlásit politickou amnestii! „Požadavek amnestie je kategorický!“ „Generál Trepov musí být zbaven hodnosti generálního gubernátora Petrohradu! Tak zní usnesení novinářského svazu.“ *Usnesení novinářského svazu!* Odvelet z hlavního města kozáky a vojenské jednotky: „Nebudeme vydávat noviny, dokud vojáci neodejdou!“ Vojsko bylo *příčinou* nepokojů... Ochranu města odevzdat „lidovým milicím“! (To znamená revolučním oddílům. To znamená vytvořit v Petrohradě podmínky pro masakr, jak zanedlouho uvidíme v Oděse. Nebo, nahlédneme-li ještě dál dopředu: už v říjnu 1905 vytvořit v Petrohradě výhodnou situaci pro budoucí únorovou revoluci.) Zdrčený Vitte prosí: „Dopřejte mi chvíli času,“ „Pomozte mi, dejte mi pár týdnů“; dokonce všechny obejde a podá jim na rozloučenou ruku.¹¹⁴ (Sám na to vzpomíná – z Properových úst „mi tyto požadavky signalizovaly, že tisk zešílel.“) Vláda však přece jen měla rozum a odvahu odmítnout žádost o zavedení anarchie – a v hlavním městě se nic zlého nestalo.

Na Proppera Vitte vzpomíná, že „přijel do Ruska ze zahraničí jako chudý Žid, který mluvil špatně rusky... uchytil se u novin a tak dlouho čistil kliky u kdejaké vlivné osobnosti, až to dotáhl na majitele Burzovních zpráv... Když jsem byl ministrem financí, (Propper) po mně chtěl různé úřední vyhlášky a všelijaké úlevy a nakonec na mně vyškemral

¹¹² KJF, sv. 7, s. 349.

¹¹³ Slizberg, sv. 5, s. 175.

¹¹⁴ *Manifest 17. října* (Dokumenty), in „Krasnyj archiv“, 1925, sv. 11/12, s. 99–105.

(titul) obchodního rady“. A teď, při tomhle setkání, přišel s „jakýmsi drzým... požadavkem nebo snad prohlášením“, „my už vládě nevěříme“.¹¹⁵

Kyjevský list Kijevljanin, který stál mimo radikální proud tisku, uveřejnil rovněž v říjnu příběh důstojníka, který se vrací z půldruharočního japonského zajetí právě v těchto říjnových dnech do Moskvy a zpočátku je k slzám dojat velkorysostí carova Manifestu, který otevírá celé zemi tak příznivé cesty. Ale jen proto, že je aktivní důstojník v polní uniformě ochranné barvy, moskevský dav na něj začne pokřikovat: „Kara-báčník, reakcionář, carský pacholek...“ Na velkém táboru lidu na Divadelním náměstí „řečník vyzýval k boji, k plundrování“. A další řečník začal slovy: „Pryč se samoděržavím!“ „Jeho přízvuk prozrazoval židovský původ... ale ruští lidé ho poslouchali a nikdo neprotestoval proti tomu, co říká.“ Přikyvovali při urážlivých nadávkách na adresu cara a jeho rodiny, přikyvovali i tomu, že všichni kozáci, policajti a oficíři mají být bez pardonu pobiti! A všechny moskevské noviny vyzývaly k ozbrojenému boji.¹¹⁶

V Petrohradě, jak známo, se již 13. října ustavil Sovět dělnických zástupců s jedinečnými vůdci Parvusem a Trockým, a navíc s nastrčeným Chrustaljevem-Nosarem. Sovět sázel na úplné rozdrčení vládní moci. Ještě silněji – a s tragickým koncem – vybuchly říjnové události v Kyjevě a v Oděse. Vedly ke dvěma velkým židovským pogromům, jimiž se zde musíme zabývat. O obou pogromech existují podrobné zprávy ze *senátorských revizí*, což byla nejvyšší kategorie věrohodného vyšetřování, užívaná v carském Rusku: senát byl vysoce uznávanou a nezávislou právní instancí.

O kyjevském pogromu existuje revizní zpráva senátora Turaua¹¹⁷, který vyšetřoval jeho příčiny. Píše, že příčiny pogromu „se dají vysvětlit všeobecnou bouřlivou situací, která zavládla v posledních letech po celém Rusku, a přesvědčivě to dokládá tím, že líčí celou prehistorii a průběh událostí v Kyjevě. Připomeňme si: po petrohradském 9. lednu, po mnohaměsíčním podněcování hněvu veřejnosti, po ostudně prohrané japonské válce – nenašla carská vláda lepší způsob „uklidnění“ než vyhlásit 27. srpna plnou administrativní autonomii vysokých škol a jejich území, čímž ještě více rozdmýchala doutnající revoluční plamen.

¹¹⁵ Vitte, *Vospominanija...*, sv. 2, s. 52–54.

¹¹⁶ „Kijevljanin“, 1905, č. 305, in Šulgin, *Priloženija*, s. 271–274.

¹¹⁷ *Išepoddannějšij otčet o proizvedonnom senatorom Turau izsledovanii pričin besporjadkov, byvšich v gor. Kijevě*, in *Matěrialy k istorii russkoj kontr-revoljucii*, sv. 1, *Pogromy po oficialnym dokumentam*, Petrohrad, 1908, s. 203–296.

Tak se otevřely brány, píše senátor Turau, „nekontrolovatelně volnému přístupu do škol osobám, které nemají nic společného s vědeckou činností těchto ústavů“ a které tam šly „za účelem politické agitace“. Na kyjevské univerzitě i na polytechnice „se konala řada veřejných schůzí studentů s účastí cizích osob“, říkalo se tomu „lidové mítinky“ a byly den ode dne navštěvovanější, takže koncem září už se jich účastnilo až „několik tisíc lidí“. Na těchto mítincích pod rudými prapory „se pronášely fanatické projevy o neschopnosti současného státního aparátu, o nevyhnutelném boji s vládou“, „pořádaly se sbírky na zakoupení zbraní“, „rozdávaly se letáky a prodávaly se spisky s revolučními texty“. „Do poloviny října udělali postupně z univerzity i z polytechniky arénu otevřenou a ničím neomezovanou protivládní propagandy. Revoluční agitátoři, nedávno ještě perzekvovaní za zakládání tajných kroužků a pořádání schůzí v soukromí, cítili se nyní nezranitelní“, „sepisovali a prodávali plány akcí zaměřených na boj proti současnému režimu“. Ale ani to jim nestačilo a začali revoluci ještě víc rozšiřovat: jednak tím, že zvali na tato shromáždění „studenty a studentky středních škol“, tj. gymnazisty, jednak přesunem revolučních akcí: například do zasedací síně obchodnictva na sjezd psychiatrů (z galerie měl student projev o židovských pogromech v Kišiněvu a Gomelu a pak – s výkřiky „prýč s policií, prýč se samoděržavím“ – rozhodili do sálu letáky), jindy na zasedání literárně umělecké společnosti (rozbili skla v oknech, házeli „po policistech kusy židlí a zábradlí“). A žádný úřad neměl právo jim v tom zabránit: autonomní univerzity teď měly svůj zákon.

V popisu těchto událostí, podloženém výpověďmi více než 500 svědků, se ve zprávě všude vyskytují zmínky o Židech, kteří na sebe v tomto revolučním davu upozornili. „Za ruské revoluce 1905–1907 politická aktivita Židů značně vzrostla.“ Zřejmě to bylo nápadné, protože to bylo něco nového. „Židovská mládež, říká se ve zprávě, převládala však i na shromáždění 9. září jak na polytechnice“, tak při obsazení budovy literárně umělecké společnosti“ i 23. září v aule univerzity, kde „se sešlo asi 5000 studentů i cizích lidí, z toho přes 500 žen“. 3. října na polytechnice „se sešlo na 5000 lidí... převládala židovská mládež ženského pohlaví“. I další zmínky svědčí o početní převaze Židů: na táborech lidu 5. – 9. října i na mítinku 12. října na univerzitě, jehož „se účastnili zaměstnanci železničních správ, studenti a osoby nezjištěných povolání“; a „mnoho Židů obojího pohlaví“; 13. října na mítinku na univerzitě, kde už „se shromáždilo na 10 000 nejrozličnějších lidí“, řečnili sociální revolucionáři a bundovci. (Židovská encyklopedie uvádí oproti Kyjevu podrobněji, že v těchto hnutích oslavujících udělení svobod „v okresech pásma židovského osídlení většina demonstrantů byli Židé“, ale označuje za „lživé“ zprávy, že v Jekatěrinoslavi „chodili po uli-

cích a vybírali peníze na rakev pro cara“ a že v Kyjevě „roztrhali carovy portréty v budově městské dumy“. ¹¹⁸ (Právě tento fakt však potvrzuje Turauova revizní zpráva.)

V říjnu revoluční elán v Kyjevě dále sílil. Alexandr Šlichter (pozdější známý bolševik a mistr v násilném výkupu obilí a „komisař zemědělství“ na Ukrajině před hladomorem) podnítil stávku na Jihozápadní dráze ve směru na Poltavu, Kursk, Voroněž a Moskvu. (Zastrašili dělníky násilnostmi a na 12. října vyhlásili stávku i v Kyjevských strojírnách.) Na univerzitě uspořádali „naléhavou sbírku ‚na zbraně‘, přičemž přítomní házeli i zlaté mince, velké bankovky a stříbro, a jedna dáma si dokonce sundala náušnice“. Byly ustaveny „bleskové oddíly“ pro násilné přerušování vyučování na všech gymnáziích, práce ve všech továrnách, pro zastavení tramvají, prodeje v obchodech a „za účelem ozbrojeného odporu proti armádě a policii“. Bylo rozhodnuto celé hnutí „přenést do ulic“. 14. října po dohodě s vydavateli tisku se zastavilo vydávání všech novin kromě pravicového Kyjevana, s výjimkou „zpráv týkajících se osvobozovacího hnutí“. „Bleskové oddíly“ odmontovávaly řídící páky motorovým tramvajům, kameny v nich rozbíjely skla (byly i případy zranění pasažérů). Všechno se všude zavíralo, všude se přerušovala činnost, jak se jen agitátoři objevili; práci na poštovním a telegrafním úřadě zastavili pod pohrůžkou bomb; na univerzitu na tábor lidu, kterému předsedal Šlichter, proudily davy vysokoškoláků, gymnazistů „a také židovská mládež různých povolání“.

Tehdy učinil režim první opatření. Byl vyhlášen zákaz shromažďování na ulicích a náměstích, univerzita a polytechnika byly obklíčeny vojáky, aby tam pouštěli jen studenty, bylo „zatčeno... několik lidí za urážku policie a armády“, několik sociálních revolucionářů a sociálních demokratů i advokát Patner, který „se těchto lidových shromáždění okázale účastnil“ (Šlichter se skrýval). Tramvaje se znova rozjely, obchody se otevřely a dny 16. – 17. října proběhly v Kyjevě klidně.

A do takovéto situace (v mnoha ruských krajích) byl 17. října vržen – s nadějí na vděk obyvatelstva – carský Manifest o svobodách a zavedení parlamentního způsobu vlády. Telegrafní zprávy dorazily do Kyjeva v noci na 18. říjen, ráno 18. října se letáky s Manifestem prodávaly a rozdávaly v ulicích (a výtisky Kyjevana „šly na dračku... mezi židovskou studující mládeží, která je hned demonstrativně trhala na kusy“). Úřady okamžitě propustily z vězení i ty, kdo byli zatčeni v předešlých dnech, i ty, kteří byli již dříve „přinuceni k doznání z protistátních zločinů“, až na ty, kteří použili výbušnin. Z ulic zmizela policie i vojsko, shromažďovaly se „obrovské zástupy lidu“, zpočátku pokojné. „Před

univerzitou se utvořil mnohatisícový dav“ vysokoškoláků, gymnazistů „a značného počtu židovské mládeže obojího pohlaví“. Na jejich žádost rektor univerzity „nařídil otevřít hlavní vchod do hlavní budovy“. Dovnitř se okamžitě „nahrnula část davu z ulice, okamžitě začali ničit carské portréty, roztrhali i červenou látku“ na prapory a stuhy a někteří „začali hlasitě vyzývat lidi, aby poklekli před (přicházejícím) Šlichterem jako před obětí zvěle“. A „ti, co stáli blízko něho, si skutečně klekli“, ale druhá část „ve všem, co se tu dělo, viděla urážku svého národního cítění“. Pak dav zamířil na Kreščatik k městské dumě, v jeho čele jel na koni Šlichter s rudou stuhou a při zastávkách řečnil, „že boj s vládou ještě neskončil“. A mezitím v Nikolajevském parku „Židé hodili na pomník (Mikuláše I.) provaz a snažili se strhnout imperátorovu sochu z podstavce“; „v jiné ulici Židé ozdobení rudými stuhami se začali urážlivě chovat ke čtyřem vojákům, kteří šli kolem, a plivat po nich“; na Sofijském náměstí házel dav kameny na vojenskou hlídku, bylo zraněno šest vojáků, a dva demonstranti byli zraněni odvetnými výstřely. Mezitím přišla za primátorem města skupina pokojných občanů a „žádali, aby jim otevřel zasedací síň dumy“, aby vděční manifestující mohli „vyjádřit svůj vděk za carský manifest. Jejich přání bylo vyhověno“ a koňalo se vskutku pokojně „shromáždění za předsednictví městského radního Šestela“. Ale přiválil se nový mnohatisícový průvod s rudými prapory a páskami, „skládal se z vysokoškoláků a osob různého povolání, věku, pohlaví a stavu, přičemž obzvlášť nápadní byli Židé“, část jich vtrhla do zasedací síně, ostatní obsadili prostranství před dumou. Vzápětí pak byly strženy všechny národní prapory, jimiž byla дума u příležitosti Manifestu vyzdobena, místo zaujaly rudé a černé vlajky“. Vtom ještě další průvod přinesl na ramenou advokáta Ratnera, který byl právě propuštěn z vězení, ten všechny vybízel, aby šli osvobodit i ostatní vězně, na balkoně v dumě se s ním veřejně líbal Šlichter, načež Ratner „vyzýval obyvatelstvo ke generální politické stávce... a urážlivě se vyjadřil o panovníkově osobě. Současně lidé z davu roztrhali na kusy panovníkovy portréty umístěné v jedné síni dumy a také rozbili hranol se státním znakem a s carovými iniciálami, připravené na balkoně pro iluminaci“; „není pochyb, že se ničení portrétů a iniciál účastnili jak Rusové, tak Židé“, korunu „rozlomil jakýsi ruský dělník“, potom ji na naléhání některých lidí z davu postavili na původní místo, „ale asi za pět minut byla zase shozena, a tentokrát to udělal Žid, který pak ulomil i polovinu písmene N“, „a nějaký mladík, podle vzezření Žid“ ulomil věneček kolem iniciály. I v dumě rozlámali všechny nábytky, z rozbítených skříní vyhazovali spisy a trhali je. Dirigoval to Šlichter, po chodbách chodili „výběřící peněz na neznámé účely“. Dav před dumou se dostával čím dál víc do varu, ze střež zastavených tramvají pronášeli řečníci

plamenné projevy; z balkonu dumy nejúspěšněji řečnil Ratner a Šlichter. „Židovský tovaryš křičel z balkonu: ‚Pryč se samoděrzavím!‘; jiný, slušně oblečený Žid křičel: ‚Rozbijeme je na cimprcamp!‘; ještě „jiný Žid vyřízl z carova portrétu hlavu a do vzniklého otvoru strčil svou a z (balkonu) dumy volal do davu: ‚Teď jsem já car!‘“; „budova dumy celá přešla do rukou členů krajních sociálně revolučních stran a s nimi sympatizující židovské mládeže, která řádila jako divá.“

Dovolují si poznamenat, že v tomto bláznivém třeštění se projevil jeden nerozumný a nedobryš rys: neschopnost zachovat míru. Co nutilo Židy, aby se uprostřed těch hloupě jášajících Kyjevanů tak vyzývavě posmívali tomu, co je prostému lidu dosud svaté? Museli si přece být vědomi, jak nejisté postavení má v tomto státě jejich národ, jejich blízcí. Proč se 18. a 19. října v desítkách měst vrhali do demonstrací tak divoce, až se stali jejich duši a někdy v nich měli i převahu?

Čtème dále Turauovu zprávu: „Úcta k vlasteneckému cítění lidu, k předmětům jeho kultu byla zapomenuta. Zdálo se, že jedna část obyvatelstva... bez jakýchkoli zábran dává najevo své pohrdání...“; „lidé byli zneuctěním carových portrétů neobyčejně pobouřeni. Někteří lidé ze zástupu před dumou volali: ‚Kdo sesadil cara z trůnu?‘, jiní plakali.“ „Člověk nemusel být prorokem, aby předpověděl, že takové urážky Židům jen tak neprojdou“; „hned tam u dumy se začaly ozývat hlasy vyjadřující údiv nad nečinností úřadů; tu a tam v davu... bylo slyšet výkřiky: ‚Bijte židáky!‘“ U dumy však stála nečinně policie a rota pěchoty. Pak najednou přijela eskadrona dragounů, z oken dumy i z balkonu na ně stříleli a na rotu začaly shora lítat kameny a láhve a z různých stran se na ni střílelo z revolverů: z dumy, z burzovního sálu i z davu demonstrantů. Několik vojáků bylo raněno, velitel roty dal rozkaz zahájit palbu po skupinkách, přitom bylo sedm lidí zabito, sto třicet raněno a dav z náměstí se rozprchl. Ale kvečeru téhož dne, 18. října „zpráva o zneuctění panovníkových portrétů, o zlámané koruně a iniciálách, o roztrhaných národních vlajkách se rychle rozlétna po celém městě až na periferii. V mnoha ulicích bylo vidět hloučky lidí, většinou dělníků, řemeslníků a prodavačů, kteří vzrušeně hovořili o tom, co se stalo, a ze všeho obviňovali Židy, protože byli mezi demonstranty vždycky velmi nápadní,“ „houf dělníků na Podole se rozhodl... pochyťat všechny ‚demokraty‘...kteří popichovali k nedávným výtržnostem, a strčit je do kriminálu, až do rozhodnutí hosudara imperátora““. – Večer „na Alexandrovo náměstí přišla první skupina demonstrantů s panovníkovým portrétem za zpěvu národní hymny. Skupina se rychle rozrostla, a protože z Křešcatiku se rozházelo mnoho Židů s rudými páskami na klopách, začali je napadat jako předpokládané viníky incidentu v dumě a několik jich zbili“. A to už byl začátek židovského pogromu.

Nyní, abychom pochopili i neodpuštělnou nečinnost úřadů při demolování dumy a hanobení národních symbolů – a později i jejich ještě méně odpustitelnou nečinnost už za pogromu – musíme se podívat, co se dělo na těchto úřadech. Na první pohled to může vypadat jako náhodná shoda okolností. Ale shodovalo se jich v Kyjevě najednou až příliš mnoho (a až příliš málo v jiných městech), než aby se nám nejevily jako osudná neschopnost carské administrativy posledních desetiletí.

Kyjevský gubernátor ve městě vůbec nebyl. Jeho náměstek Rafalskij se krátce předtím ujal svého úřadu, ještě se ve věcech neorientoval a velmi nerozhodně plnil povinnosti gubernátora, kterého *dočasně* zastupoval. Gubernátorův nadřízený, nejvyšší šéf rozsáhlého kraje generální gubernátor Klejgels již začátkem října zažádal o odvolání z funkce ze zdravotních důvodů. (Pravý důvod není znám, není vyloučeno, že jeho žádost ovlivnil celý ten záříjový revoluční kvas, s nímž si nevěděl rady.) Ať tak či onak, i on se od té chvíle cítil jako *dočasný*. A v říjnu se na něj dál valily směrnice z ministerstva vnitra – 10. října: učinit co nejráznější opatření, „aby se předešlo pouličním výtržnostem a aby byly důrazně zlikvidovány, pokud by k nim došlo“; 12. října: „potlačit pouliční demonstrace a neváhat přitom použít ozbrojené síly“; 13. října: „nepřipustit žádné pouliční shlukování a srocování a podle potřeby je rozptýlit zbraní“. A 14. října, jak jsme už viděli, kyjevské výtržnosti překročily kritickou hranici. Klejgels svolal poradu svých nejvyšších úředníků, z nichž jmenujme kyjevského policejního komisaře plukovníka Cichockého a zástupce náčelníka (sám náčelník taký nebyl k mání) tajné policie Kuljabku – toho šplhouna a budižkničemu, který zanedlouho z hlouposti zasadil smrtelnou ránu Stolypinovi. Z Kuljabkova panického hlášení vyplývala nejen možnost ozbrojených pouličních demonstrací v Kyjevě, ale dokonce i ozbrojeného povstání. Klejgels už tedy nechtěl spoléhat jen na síly policie a využil předpisu „povolat vojenské jednotky na pomoc civilním úřadům“ – a od 14. října předal „své pravomoci vojenskému velení“, a to: *prozatímněmu* armádnímu veliteli (velitel ani tentokrát nebyl k dispozici, vždyť přece nehrozí žádné nebezpečí) Kyjevského vojenského okruhu generálporučíku Karassovi. Tím se ujal povinností velitele ochrany města generál sboru Drake. (Ironický dotaz: dalo by se podle některého z těchto jmen uhodnout, že se děj odehrává v Rusku?) Generál Karass „se octl v nesmírně obtížném postavení“, jelikož neznal „celkovou situaci, ani úředníky a policisty“; „když totiž generál Klejgels předával svému nástupci funkci, neuznal za nutné usnadnit mu jeho úkol: vyřídil celou věc pouze formálně a okamžitě se distancoval od všech povinností“.

Je načase povědět něco také o policejním komisaři Cichockém. Již při revizi v roce 1902 vyšlo najevo, že se s jeho vědomím braly od Židů

úplatky za udělení práva pobytu. Zjistilo se také, že Cichockij si žije „nad poměry“, že totiž koupil sobě a svému zeti usedlosti, každou za 100 000 rublů. Už to vypadalo, že bude postaven před soud, když tu byl generálním gubernátorem jmenován Klejgels a brzy nato (nejinak než za tučný úplatek) intervenoval, aby byl Cichockij ve své funkci ponechán, a dokonce aby byl povýšen na vrchního policejního komisaře a udělena mu hodnost generálmajora. K povýšení nedošlo, ale propuštěn nebyl a soud se také nekonal, třebaže na to generálmajor Trepov z Petrohradu naléhal. (Když už bylo po všech událostech, vyšlo najevo, že Cichockij zařizoval i služební postup u policie za úplatky.) Cichockému jistě bylo už začátkem října známo, že si Klejgels zažádal do výslužby, a rezignovaně si řekl, že i on to má spočítané. V noci na 18. října – současně s carovým Manifestem – přišlo Klejgelsovi z Petrohradu definitivní penzionování. Takže Cichockij neměl co ztratit. (Ještě jeden detail: v této kritické chvíli odcházel Klejgels ještě *před* příjezdem svého zástupce – to jsou přímo perly carské administrativy generála Suchomlinova, pozdějšího ministra obrany, který zpackal přípravu k válce s Německem; a funkce generálního gubernátora zatím stále *dočasně* spočívala na generálu Karassovi.) A tyhle „zmatky v policejní službě, které vyšly najevo po předání ochrany města vojenskému velení, nejenže nebyly včas odstraněny, ale ještě narůstaly a projevíly se obzvlášť citelně za židovských výtržností“.

To, že se Klejgels vzdal „svých pravomocí... a předal je na neurčitou dobu vojenským orgánům města Kyjeva, bylo hlavní příčinou nejasných vzájemných vztahů, které vznikly hned poté mezi civilními a vojenskými úředními místy“, „rozsah a obsah pravomocí (vojenské ochrany) nebyl nikomu znám“, a tato nejasná situace „musela způsobit všeobecný zmatek ve výkonu služby“. A to se okamžitě projevilo, jakmile došlo k židovskému pogromu. „Mnoho policejních velitelů bylo pevně přesvědčeno, že veškerá pravomoc přešla na vojenské velitelství a že jen vojenské jednotky jsou oprávněny zasahovat a potlačovat nepokoje“, proto „nečinně přihlíželi výtržnostem, které se děly v jejich přítomnosti. Vojáci se zase odvolávali na článek z předpisů o povolání vojáků na pomoc civilním orgánům, čekali na příkazy od policie v domnění, že jim nepřísluší plnit povinnosti policistů, a... měli naprostou pravdu“: „podle přesného smyslu“ předpisů civilní úřady „jsouce osobně přítomny na místech nepokojů, mají řídit společnou činnost policie a povolaných vojenských jednotek k náležitému a celkovému jejich potlačení“. A o tom, kdy je nutno použít zbraň, rozhodují rovněž civilní nadřízení. Navíc se „Klejgels nepostaral, aby seznámil vojenské velení ani se situací ve městě, ani s informacemi o revolučním hnutí v Kyjevě, které měl k dispozici“. A tak „po městě začaly bezcílně chodit nějaké vojenské oddíly“, hlídky a patroly.

Židovský pogrom tedy začal 18. října navečer. „Ve svém počátečním stadiu vypadal nesporně jako pomsta za urážku vlasteneckého citění. Výtržníci v ulicích mlátili Židy na potkání, rozbíjeli obchody, zadupávali do bláta vyházené zboží s pokřikem: 'Tady máš tu svobodu! Tady máš tu ústavu a revoluci! A tohle máš za ty carské portréty a korunu!'“ A ještě druhého dne ráno, 19. října, vyšel z dumy na Sofijské náměstí tisícíhlavý zástup, který nesl prázdné rámy od carových portrétů, carovy iniciály a rozbitý hranol. Odebral se na univerzitu, lidé tam vyspravili poškozené portréty, vykonali pobožnost a „metropolita Flavian jim domlouval, aby netropili výtržnosti a rozešli se do svých domovů“. „Ale zatímco osoby tvořící jádro vlastenecké manifestace... udržovaly v ní vzorný pořádek, ti, kteří se k ní připojili cestou, začali se dopouštět všelijakých násilností na náhodně procházejících Židech ve studentských stejnokrojích.“ Pak se k těmto demonstracím přidali „nádeníci, pobudové z blešího trhu a pobřežní tuláci“, „tlupy rváčů demolovaly židovské byty a krámy a vyhazovaly na ulici zařízení i zboží, které zčásti hned ničili, zčásti rozkrádaly“; „služebnictvo, domovníci, drobní hokynáři“ „neviděli zřejmě nic špatného na tom, že se přiživili na cizím majetku“; „mezi vandaly byli ostatně i takoví, kteří až do posledního dne nepokojů odolali zništěným pohnutkám“, „vytrhávali svým kamarádům uloupené věci z rukou a bez ohledu na jejich hodnotu je na místě ničili“. Pogromisté procházeli pokojně krámy Karaimů a „těmi židovskými byty, kde jim ukázali carovy portréty“. „Ale již za několik hodin po vypuknutí nepokojů se židovský pogrom zvrhl v naprosto nelítostné drancování.“ 18. října pogrom pokračoval do pozdní noci a skončil sám od sebe, ráno 19. října začal nanovo a skončil až 20. října večer. (K žhářství nedocházelo, až na jeden případ na Podole.) 19. října „se rahovalo v bohatých židovských obchodech dokonce i v centru, na Kreščatiku. Masivní železné rolety a zámky vylomili pogromisté za půl hodiny tvrdé a vytrvalé práce“; „drahá sukna a samet vyhazovali z obchodů a jako nepotřebnou veteš roztahovali v dešti po špinavých ulicích. Chodník před Maršakovým zlatnictvím a klenotnictvím na Kreščatiku byl poset vyhozenými drahocennými předměty“, stejný obraz byl před galanteriemi a obchody s módním zbožím; válely se tam účetní knihy a obchodní korespondence. V Lipkách (aristokratická čtvrt) „byly vypleněny vily Židů – barona Gincburga, Galperna, Alexandra a Lva Brodských, Landaua a několika dalších. Celé luxusní zařízení těchto domů bylo zničeno, nábytek rozbit a vyhozen na ulici“, taktéž „Brodského vzorná židovská škola padla za oběť pogromu“, „úplně byla zdemolována mramorová schodiště a železná zábradlí“. Celkem „bylo vyloupeno okolo půldruhého tisíce židovských bytů a obchodních místností“. Turau vychází z toho, že „téměř dvě třetiny veškerého obchodu ve městě

měli v rukou Židé“, a odhaduje proto škody, včetně domů boháčů „na několik milionů rublů“. Chystali se demolovat nejen židovské domy, ale i byty známých veřejně činných liberálů. 19. října biskup Platon „konal křížovou cestu ulicemi Podolu, kde byly výtržnosti obzvlášť bouřlivé, a domlouval lidem, aby přestali řídit. Několikrát padl před davem na kolena a prosil ho, aby ušetřil životy a majetek Židů... Z davu vyběhl jakýsi pogromista a výhrůžně zařval: „I ty se zastáváš židáků?“

Jaká dezorganizace panovala na vedoucích místech, to jsme už viděli. „Generál Drake neprojevil náležitě schopnosti k potřebnému zorganizování ochrany.“ Vojenské jednotky byly „nepatřičně rozptýleny po malých skupinách“, byla tam „spousta zbytečných hlídek“ a „vojáci často jen tak postávali“. A přitom – „ve dnech pogromu překvapovala zjevná nečinnost, spíš pasivita, jaká byla vidět u vojáků i u policistů... policie jako kdyby ani neexistovala, vojáci zvolna procházeli středem ulice, horlivě ostřelovali domy, odkud se ozývaly výstřely, a přitom se po obou stranách ulic klidně rabovalo v židovských obchodech a bytech“. Jeden prokurátor prosil projíždějící kozáckou hlídku o ochranu nedaleko drancovaných obchodů, ale „kozáci mu řekli, že tam nepojedou, protože to není jejich rajon“.

Ale nejen to: řada svědků měla „dojem, jako když sem byli policisté a vojáci posláni na ochranu pogromistů, ne na jejich rozeznání“. A na jednom místě vojáci odpověděli: „Máme rozkaz dohlížet, aby nedocházelo k rvačkám a aby nikdo nebil Rusy.“ Jinde zase vojáci odpověděli: „Skládali jsme přísahu Bohu a panovníkovi,“ a ne abychom chránili „ty, co rozervali carovy portréty a hanobili je“. Důstojníci se zase „nechtěli dost silní, aby dokázali výtržnosti zarazit, a domnívali se, že smějí použít zbraň jen v tom případě, když násilné akce pogromistů budou namířeny proti armádě“. Z jednoho domu „vyběhl zbitý a zkrvavený Žid a v patách za ním tlupa lidí. Rota vojáků, která tu stála, tomu však nevěnovala nejmenší pozornost a klidně vykročila ulicí vzhůru“. Jinde zase „pogromisté nohama od stolu doslova utloukali dva Židy; deset kroků od nich stála jízdní hlídka a klidně se na tuhle surovost dívala“. Není divu, že prostý lid si to vykládal i tak: „Náš car nám dovolil, že smíme židáky šest dní bít.“ A vojáci: „Samí to vidíte, copak by se něco takového mohlo dít bez povolení shora?“ Policejní šarže zase „na žádosti, aby učinili řádění přítrž, namítaly, že nemohou nic dělat, protože veškerá pravomoc přešla na vojenské velení“. Ale stávaly se i jiné případy: banda vandalů utíkala přes celou čtvrť „pronásledována policejním komisařem... s revolverem v ruce a jediným strážníkem“ a „policejní inspektor Ostromenskij“ „s třemi strážníky a několika vojáky dokonce bez použití zbraně... ochránil celý svůj úsek před zdemolováním“.

Pogromisté neměli střelné zbraně, ale židovští mladíci ano. Na rozdíl od Gomelu však nebyla židovská sebeobrana dobře organizovaná, i když se „z mnoha domů začaly ozývat výstřely“ členů sebeobran, organizované „jak Židy, tak Rusy na obranu Židů“; „nepochybně došlo k případům, kdy tyto výstřely směřovaly proti vojákům, aby se jim pomstili za střelení v době demonstrací“ v předcházejících dnech; „stávalo se, že Židé střelili i do vlasteneckých průvodů, které se pořádaly jako odezva na předchozí průvody revoluční“. Ale tyto výstřely „měly smutné následky. Pogromisty nezastrašily, a vojákům daly formální právo řídit se instrukcemi“, „pokaždé, když se z nějakého domu rozlehly výstřely, vojenská hlídka, která na té ulici stála, většinou nezkoumala, zda kulky mířily na ni nebo na vandaly, ale vypálila salvu do oken domu, načež dav“ se vrhl na tento dům a drancoval. „Stávalo se také, že některé domy byly ostřelovány jen proto, že pogromisté tvrdili... že se z těch domů střílelo“; „a stávalo se i to, že sami pogromisté vylezli po schodech... domu a odtamtud střelili na ulici, aby vyprovokovali odvetnou salvu vojenské hlídky“ a mohli pak dům vyrabovat.

A bylo to čím dál horší. „Někteří strážníci a vojáci ve službě nepohrdli zbožím vyházeným z obchodů, sbírali je a schovávali do kapes nebo pod pláště.“ Byl přistižen jeden strážník, jak vylamuje dveře židovského obchodu, a také jeden svobodník – i když tyto případy byly „vzácné, ojedinělé“. (Iživé fámy o vojenském rabování se roznesly proto, že generál Evert nařídil ve svém rajonu, aby se pogromistům zabavovaly a z místa pogromů odnášely do vojenských skladů věci a zboží, které pak byly vráceny na potvrzení židovské obci. Tak byl zachráněn majetek za desetitisíce rublů.)

Ale čemu se taky divit, když ničema Cichockij po prohrané kariéře nejenže nedal policii žádné instrukce, jak má postupovat (o tom, že vypukl pogrom, se dověděl 18. října večer, ale teprve 19. října pozdě večer to telegraficky oznámil svým komisařům) a nepodal ani žádné informace generálům z vojenské ochrany, ale sám při objíždce města „klidně a lhostejně přihlížel tomu, co se děje,“ a pogromistům říkal jen: „Rozejděte se, pánové,“ (a ti se navzájem povzbuzovali: „Neboj se, to on říká jen tak“); a když se z balkonu dumy křičelo: „Bijte židáky, rabujte, ničte!“ a lidé z davu ho chtěli zvedat na ramena, Cichockij „na jejich ‚hurá‘ odpovídal poklonami“. Teprve když 20. října dostal od generála Karasse ostrou výtku (a vedoucí kanceláře generálního gubernátora prohlásil, že Cichockij za to půjde sedět), nařídil policii, aby podnikla energické kroky proti pogromům. Senátor Turau odevzdal Cichockého soudu. Další postižený generál z ochrany města, Bessonov, „stál v davu pogromistů a klidně si s nimi povídal: ‚Ničit se může, ale krást se nesmí.‘ Pogromisté mu provolávali hurá.“ A při jiné příležitosti „chladnokrevně přihlížel rabování. A když jeden z pogromistů vykřikl ‚bijte ži-

dáky", (Bessonov) se na to poctivě zasmál. "Jednomu doktorovi prý vykládal, že „kdyby chtěl, pogrom skončí za půl hodiny, ale Židé se příliš angažovali v revolučním hnutí, a za to musí zaplatit". Po pogromu při jednání, které si vyžádalo vojenské velení, popíral výroky schvalující pogrom, které se mu připisovaly – prý naopak obyvatele vyzýval, aby pogrom zastavili: „Slitujte se nad námi, nenuťte vojáky, aby museli použít zbraní... a prolévat naši, ruskou krev."

Ke generálu Karassovi neustále přicházely deputace, jedni žádali, aby z města odešlo vojsko, druzí, aby dal rozkaz použít zbraně, třetí, čtvrtí a pátí, aby ochránil jejich majetek. Přitom policie přes celý den 19. října nepodnikala nic a vojenští velitelé plnili rozkazy špatně nebo zmateně. 20. října Karass nařídil, aby byli „obklíčeni a zadrženi všichni pogromisté". Byla zatčena spousta lidí, na jednom místě vojáci po pogromistech stříleli, pět jich bylo zabito, několik raněno. Navečer 20. října byl pogrom zcela zlikvidován, ale pozdě večer „zpráva, že Židé vraždí Rusy, vyvolala u obyvatel paniku", čekali pomstu. Celkem bylo za dny pogromu podle přibližného odhadu policie (některé postižené odvěkl dav) zabito 47 lidí, z toho 12 Židů, raněno 205, třetina z nich byli Židé.

Turau uzavírá svou zprávu konstatováním, že „hlavní příčinou židovského pogromu v Kyjevě byla dávná nevraživost mezi maloruským a židovským obyvatelstvem, plynoucí z jejich odlišného světového názoru. Bezprostředním důvodem pak byla urážka národního citění revolučními demonstranty, na čemž měla význačný podíl židovská mládež." Viníky „zneuctění a zhanobení všeho, co je mu svaté a drahé", prostý lid „viděl jediné v Židech. Nemohl po udělených milostech pochopit, oč jde revolučnímu hnutí, a vysvětloval si to tak, že Židé chtějí dosáhnout „své židácké svobody". „Válečné neúspěchy, z nichž se židovská mládež vždy nepokrytě radovala, vyhýbání se vojenské službě, účast v revolučním hnutí a při mnoha násilnostech a vraždách vysoce postavených osob a urážení armády... nepochybně vyvolalo mezi prostým lidem podráždění proti Židům," „proto v Kyjevě docházelo i k případům, kdy mnozí Rusové otevřeně poskytlí útočiště židovským chudákům, kteří se schovali před násilím, ale mladé Židy ostře odmítali".

Psalo se o tom i v listě Kyjevan.¹¹⁹ „Ubozí Židé! Čím se provinily ty tisíce rodin?... Ke svému zármutku a neštěstí neudržely na uzdě své mladé ztřeštěnce... Ale vždyť stejní ztřeštěnci jsou i mezi námi Rusy, a také jsme je nedovedli zadržet."

Třeštila revoluční mládež – a doplatili na to staří a pokojní Židé. Tak jsme si podkopávali půdu pod nohama ze dvou stran.

¹¹⁹ „Kijevljanin", 1905, č. 290, 297, 311, 317, 358, in Šulgin, *Priloženija*, s. 286–302.

O oděském pogromu máme analogickou a velmi podrobnou zprávu, zpracovanou podle revize senátora Kuzminského.¹²⁰

V Oděse, vždy revolučně naladěné, se otřesy projevovaly a stupňovaly už od ledna; ale výbuch přišel 13. června (nezávisle na křižníku Potěmkin, který připlul do oděské rejdy 14. června večer). Po celý den 14. června to v Oděse vřelo, nejvíc mezi mládeží, a tentokrát i mezi dělníky: „...velké skupiny svévolně zastavovaly práci v závodech a továrnách“; dav „asi 300 lidí se pokusil vniknout do vážirny (čaje)... několikrát vystřelili na úsekového dozorce, který ji bránil před vpádem davu, ale dav byl rozeznán“ salvou policejního oddílu. „Zanedlouho se však znova shlukl“, zamířil k policejní stanici, tam došlo k přestřelce, rovněž z Doksova domu „z oken i z balkonu... padlo mezi policisty několik výstřelů“. Jiný dav „postavil ze stavebního materiálu ležícího na ulici barikádu a ukryt za ní střílel na policejní oddíl“; v jedné ulici zase podobný dav „převrátil několik vagonů koňské dráhy“. „Značně velký dav Židů vtrhl na dvůr továrny na plech a hodil (strážníkovi) do očí tabák... při příchodu policejního oddílu se rozprehlí za střelby z revolverů, přičemž ze střelců byli čtyři Židé (počet se upřesňuje) hned na místě zadrženi“; na jedné křižovatce „ze shluklého... houfu Židů (dva) stříleli z revolverů a zranili policistu jedoucího na koni“; „vůbec po celý den 14. června málem na všech ulicích města docházelo k neustálým srážkám Židů s policejními oddíly, při nichž Židé používali střelné zbraně i kameny“ a zranili několik strážníků. „Na židovské straně bylo také zraněno asi deset lidí“, dav je odváděl a ukryval. Dále pak měšťan Cipkin na útěku před strážníkem hodil bombu, která zabila jeho i strážníka Pavlovského. A do toho připlul k Oděse křižník Potěmkin! Seběhl se dav asi 5000 lidí a „mnozí muži i ženy... pronášeli projevy vyzývající lid k povstání proti vládě“; mezi studenty, kteří vtrhli na obrněnec, hrál prim Konstantin Feldman (který tam na zasedání komise apeloval, aby hnutí ve městě podpořili bombardováním, avšak „většina mužstva s tím nesouhlasila“).

A co úřady? Oděský městský hejtman Nejdgart, tj. hlava policie, už v den příjezdu Potěmkina propadl zmatku, prohlásil (stejně jako v Kyjevě), že „civilní správa nemá dost síly nastolit pořádek, a proto předává veškeré další rozhodování pro ukončení nepokojů vojenskému velitelství“, tj. veliteli oděské posádky generálu Kachanovovi. (Ale cožpak nebyla nad oděskou městskou správou ještě guberniální? Ovšemže by-

¹²⁰ *Теподданнєйшій отьот сенатора Кузминського о причинах безпорядков, проісходивших в г. Одєсє в октабрі 1905 г., і о порядкє дїяствія мєстних властїєй*, in *Київській і одєсській погроми в отьотач сенаторов Турлау і Кузминського*, Петроград, „Лєтописец“, /1907/, s. 111–220.

la, generální gubernátor Karangozov, jak se již čtenář dovtípil, byl také *prozatímni* a nevěděl, co má dělat.) A generál Kachanov nepřišel na nic lepšího než dát vojensky uzavřít v přístavu všechny ty tisíce „nespolehlivých živlů městského obyvatelstva“, které se tam shromáždily, aby je oddělil od čistého města.

15. června se spojily dvě vzpoury, oděská a potěmská: Oděsané, „mezi nimiž bylo mnoho vysokoškolských studentů, středoškolských studentek a dělníků“, navštěvovali obrněnec a přemlouvali „posádku ke společným akcím“. Dav uzavřený v přístavu začal „zboží složené v přístavu rozkrádat“, počínaje „bednami s vínem, potom bez zábran vyloupili a zapálili balírny zboží, takže brzy bylo jedno z přístavišť celé v plamenech (škoda na majetku činí přes 8 milionů rublů) – a požár ohrožoval karanténní přístaviště, kde kotvily cizozemské lodi a byly tam sklady zahraničního zboží. Zarazit nepřístojnosti v přístavu střelbou se však Kachanov neodvážil, aby nevyprovokoval střelbu z Potěmkina na město. Tak uběhl ještě 15. červen. 16. června vypálil Potěmkin na Oděsu tři cvičné a dva ostré šesticoulové granáty a požádal vojenského velitele města, aby odvedl všechny „vojenské jednotky z města a propustil všechny politické vězně“. Téhož dne, 16. června, když námořníci pohřbívali svého padlého – „jakmile průvod vešel do města, začaly se k němu ze všech stran přidávat různí lidé, takže se brzy vytvořil tisícíhlavý dav s převahou mladých Židů“, a řečník nad hrobem „s výkřiky ‚prý se samoderžavím‘ vyzýval soudruhy, aby jednali odvážně a nebáli se policie“. Ale toho dne byl ve městě – na dlouhou dobu – vyhlášen výjimečný stav. 18. června byl Potěmkin nucen odjet před eskadrou, která ho připlula obsadit. A třebaže jeho čtyřdenní kotvení v oděské rejdě a „jeho volný styk s pevninou významně posílil ducha oděských revolucionářů“ a „naděje na možnou podporu vojenských sil v budoucnu“, přesto proběhlo léto klidné a v Oděse by možná k žádným bouřlivým událostem ani nedošlo – jenomže 27. srpna přišel ten úžasný zákon – zákon o autonomii vysokých škol. „Studenti ihned zvolili ze svých řad „koaliční radu“, a ta „energickým a odvážným postupem plně ovlivnila nejen studentstvo, ale i profesorský sbor“ (profesoři se obávali „nepříjemných konfliktů se studenty, jako bojkotu, vypískání profesora z posluchárny apod.“). Na univerzitě se začala pořádat mohutná shromáždění, „sbírky na vyzbrojení dělníků a proletariátu, na ozbrojené povstání, na zakoupení zbraní pro budoucí milici a sebeobranu“, „projednával se... způsob činnosti organizátorů budoucího povstání“, a schůzi se účastnilo se sympatiemi „profesorské kolegium“, „někdy v čele s rektorem univerzity Zandevským“, který sliboval, že „dá studentům všechny prostředky, které má k dispozici, aby se mohli aktivně účastnit osvobozovacího hnutí“.

17. září se pak konala první schůze na univerzitě „za účasti veřejnosti, která se dostavila v tak obrovském počtu, že se musely uspořádat dvě oddělené schůze“; eser Teper „a dva židovští studenti měli projevy, v nichž vyzývali posluchače k boji za osvobození země od politického útlaču a zahnívajícího samodržaví“. 30. září byl výjimečný stav v Oděse odvolán – a teď se na univerzitní mítinky hrnuli „žáci všech škol, dokonce i čtrnáctiletí; na těchto shromážděních byli Židé „hlavními řečníky a vyzývali posluchače k otevřenému povstání a ozbrojenému boji“.

12. a 13. října, dříve než ostatní střední školy, „přerušili vyučování žáci dvou obchodních škol – cara Mikuláše I. a Feigovy obchodní školy – kteří nejvíce reagovali na revoluční propagandu“ – a vzápětí po nich 14. října se rozhodli přerušit vyučování i na ostatních středních školách – a „obchodáci“ s vysokoškolskými se vydali násilně přerušovat vyučování na gymnáziích. U gymnázia Berezinové podle stížnosti univerzitního profesora byli taseni šavlemi strážníků údajně raněni tři vysokoškolské studenti a tři gymnazistky. Ale „vyšetřováním bylo jednoznačně zjištěno, že nikdo zraněn nebyl a studující nestačili ani vyjít z gymnázia na ulici“. Jenomže takové incidenty jsou nutné, má-li se rozpoutat revoluce! Toho dne skončily přednášky na univerzitě, které sotva před několika dny začaly; slávující vysokoškoláci vtrhli do městské dумы s pokřikem „smrt Nejdgartovi“ a „zastavit platy policajtům“.

Po potěmkinských dnech se Nejdgart znova ujal moci, ale až do poloviny října nijak nezakročil proti provokačním revolučním schůzím – a co by taky pořídil, když univerzita měla autonomii? 15. října dostal z ministerstva vnitřní příkaz, aby na univerzitní schůze zamezil přístup cizím osobám – a 16. října nechal proto univerzitu obklíčit vojskem a zároveň nařídil stáhnout z obchodů se zbraněmi náboje do revolverů, které se dosud volně prodávaly. „Uzavření přístupu na univerzitu pro veřejnost vyvolalo silné vření mezi studující a židovskou mládeží“, shromáždil se obrovský dav, který cestou zavíral obchody (a americký obchod se zbraněmi vyloupil), převracel tramvaje a vozy koňské dráhy, porážel na ulici stromy na stavbu barikád, strhával k témuž účelu telefonní a telegrafní dráty a vylamoval mřížoví kolem parků. Nejdgart požádal Kachanova, aby dal město obsadit vojskem. Nato se „z barikád, za nimiž se rozmístily skupiny demonstrantů, většinou Židů, byli mezi nimi i ženy a nezletilí chlapci, začalo střelet na vojáky; po vojácích se střelilo také ze střeš, balkonů a z oken“; vojáci odpovídali palbou, demonstranti byli rozehnáni a barikády rozvaleny. „Kolik bylo toho dne mrtvých a raněných, se nedá přesně zjistit, poněvadž... sanitní oddíl... převážně ze studujících a Židů, v bílých pláštích Červeného kříže, chvatně odnesl z ulic raněné i zabité a odvezl je na univerzitní kliniku“ (tj. vzhledem k autonomii na nepřístupnou půdu), do „židovské ne-

mocnice nebo na obvažišťě... poblíž barikád, skoro do všech lékáren“. (Vydávání léků bylo ve všech lékárnách již dříve zastaveno.) Podle hlášení městského hejtmána však bylo mrtvých 9, raněných okolo 80 a taky několik policistů. „Z účastníků výtržností bylo toho dne policií zadrženo 214 osob, z toho 197 Židů, mnoho žen a 13 dětí ve věku 12–14 let“.

A to všechno se odehrálo – pouhý den předtím, než vybuchla bomba Manifestu. Mnohokrát zdůrazňovaná role Židů v revolučních akcích může v senátorově zprávě vypadat jako zaujatost. Musíme si však uvědomit, že Židé tvořili v Oděse třetinu obyvatelstva, a jak jsme již dříve viděli, velmi významnou část vysokoškolského studentstva; a za druhé Židé byli celkově vysoce aktivní v ruském revolučním hnutí, zvláště v pásmu židovského osídlení. Ostatně zpráva senátora Kuzminského na mnoha místech svědčí o jeho objektivitě.

Platí to i o 16. říjnu. „Zadržení byli pak na stanici zbiti strážníky i vojáky,“ tomu však „nevěnoval včas pozornost ani městský hejtmán, ani policie... a žádné vyšetřování se neprovádělo“, teprve později nejméně dvacet z těch, kteří byli na oně policejní stanici, ohlásilo, že „zadržené systematicky bili: napřed je strčili ze schodů dolů do sklepa... mnozí z nich upadli, a pak policisté a vojáci, kteří stáli v řadách nad nimi, je bili šavlemi, pendreký, nohama i pěstmi“, a to i ženy. (Ovšem ještě toho večera je navštívili městští radní a smírčí soudcové, prohlédli si i sklepení a vyslechli stížnosti týkající se bití. A senátor ještě v listopadu při vyšetřování zjistil několik dalších viníků těchto exekucí a odevzdal je soudu.) „17. října bylo celé město obsazeno vojskem, po ulicích chodily vojenské hlídky a pořádek nebyl po celý den nijak narušen.“ Zasedala městská дума, projednávala mimořádná opatření, především: jak místo státní policie zřídit městskou milici. Toho dne se místní výbor Bundu usnesl, že uspořádá slavnostní pohřeb těch, kdo předešlého dne padli na barikádách; ale Nejdgart věděl, že by takový pohřeb jako vždy vyvolal nový revoluční výbuch, a proto „dal tajně odvézt z židovské nemocnice“ oněch pět mrtvých a „pohřbít je před stanovenou dobou“, což se stalo v noci na 18. říjen. (Druhý den pak organizátoři pohřbu požadovali, aby rakve byly vykopány a vráceny do nemocnice. U dálosti dostaly spád – těla nabalzamovali a ještě dlouho tam ležela.) A do toho byl vyhlášen nejmilostivější carský Manifest, který Oděsu vehnal do nových bouřlivých dnů.

Uveďme nejdříve informace od členů oddílů židovské sebeobraný. „Za pogromu celkem slušně fungovalo jakési organizační centrum... Univerzity sehrály gigantickou roli v přípravě říjnových událostí... Členy koaliční rady před pogromem byli: bolševik, menševik, eser, bundovec, po jednom zástupci sionistů socialistů a arménské, gruzínské a polské komunity. „Zakládaly se studentské oddíly už před pogromem“,

na „obrovských shromážděních na univerzitě“ se vybíralo na zbraně, „samozřejmě nejenom na obranu, ale i pro případ ozbrojeného povstání“. „I koaliční rada sbírala peníze na vyzbrojení studentů,“ „na začátku pogromu bylo na univerzitě 200 revolverů“ a „jeden profesor... jich sehnal ještě 150“. Do čela oddílu byl jmenován „diktátor“ a „nehledělo se na stranickou barvu“ diktátora, „stávalo se, že oddílu složenému převážně z bundovců velel sionista socialista nebo naopak“; „ve středu (19. října) bylo rozdáno mnoho zbraní v jedné sionistické synagoze“; „oddíly tvořili vysokoškolští studenti, Rusové i Židé, židovští dělníci, židovská mládež všech odstínů a jen velmi málo ruských dělníků“. ¹²¹ O několik let později napsal Žabotinskij, že za pogromů v roce 1905 „nová židovská duše již dospěla“. ¹²² A v růžovém přísvisu únorové revoluce vyličil celoruský list tuto kapitolu takto: „Když v Oděse za nejdgar-tovského pogromu v roce 1905 chlapci ze sebeobrany vzali do rukou pušky, byli dojemní a krásní, a srdce se chvělo soucitem a lítostí nad nimi...“ ¹²³

Náš současník píše: „Odhodlání gomelských bojovníků rozpaluje srdce desetitisíců lidí. V Kyjevě vstupuje do oddílů sebeobrany patnáct set lidí. V Oděse několik tisíc.“ ¹²⁴ Počtem i odhodláním oděských bojovníků – a na druhé straně tvrdostí policie – se průběh zdejších událostí liší od kyjevského. Vraťme se ke zprávě Kuzminského. Po vyhlášení Manifestu ráno 18. října nařídil velitel Oděského vojenského okruhu generál Kaulbars – ve snaze „umožnit obyvatelstvu nerušeně a všestranně užívat Manifestem udělenou svobodu“ –, ať se v ulicích neukazují žádní vojáci, „aby obyvatelstvu nekazili radostnou náladu“. Jenže „tato nálada netrvala dlouho“. Do centra města začaly „ze všech stran proudit zástupy lidí, většinou Židé a studující mládež“, s rudými prapory a s voláním „Pryč se samoděržavím“, „Pryč s policií“, a řečníci vyzývali k revoluci. Z nápisu „Bože, cara chraň“, vyvedeného kovovými literami na dumě, vylomili první dvě slova; vtrhli do zasedací síně dumy, kde „byl roztrhán velký portrét hosudara imperátora a národní vlajka na dumě vyměněna za rudou. Arciknězi, jáhnovi a žalmistovi, kteří jeli okolo drožkou na pohřební obřad, srazili čapky, a když pak šli při pohřbu za rakví, zastavovali průvod „a přerušovali zpěv „Bože svatý“ výkřiky „hurá““. „Vozili bezhlavou figurínu s nápisem „samoděržaví“, nosili zdechlou kočku a pořádali peněžitou sbírku „na výprask pro cara“ nebo „na

¹²¹ *Oděsskij pogrom i samooborona*. Paříž, Zapadnyj centralnyj komitet samooborony, Po'alej-Cijon 1906, s. 50–52.

¹²² V. Žabotinskij, *Vreděnije*, in Ch. N. Bjalik, *Pesni i poemy*, Petrohrad, Izd. Zalcman 1914, s. 44.

¹²³ D. Ajzman, *Iskušenijsje*, in „Russkaja volja“, 1917, 29. aprěla, s. 2–5.

¹²⁴ Prajsman, in „22“, 1986/87, č. 51, s. 179.

Mikulášovu smrt“. „Mládež, hlavně židovská, se zřejmým vědomím své převahy poučovala Rusy, že vláda nedala svobodu dobrovolně, ale vydobyli ji na ní Židé... otevřeně Rusům říkali: ‚Teď budeme poroučet my vám,‘ a také: ‚Dali jsme vám Boha, dáme vám i cara.‘ „Velký houf Židů s rudými prapory se hnál dlouho za dvěma strážníky, jeden jim přes dvůr a střechu utekl, ale druhého, Gubije, ta banda „ozbrojená revolvéry, sekerami, klacky a železnými tyčemi, našla, když vtrhla na dvůr, schovaného na půdě a tak ho zmlátili, že cestou do nemocnice zemřel; domovník pak našel dva useknuté prsty z jeho ruky“. Později byli zbiti a zranění tři policisté, pět strážníků sebrali revolvéry. Potom začali osvobozovat vězně z jedné, druhé, třetí policejní stanice (tam, kde je dva dny předtím, 16. října, bili, tam byli už dříve všichni na Nejdgartův příkaz propuštěni; na jedné strážnici vězně propustili výměnou za Gubijovo mrtvé tělo), v některých dalších také žádní vězňové nebyli, tam všude zasáhl univerzitní rektor, který předložil prokurátorovi požadavek „jménem pětitisícového davu“, a „studenti policistům vyhrožovali násilím“, a dokonce i „oběšením“. Starosta města Kryžanovskij s univerzitním profesorem Ščepkinem, které Nejdgart pozval na poradu, ho místo toho vyzvali, aby „okamžitě odzbrojil policii a ukryl ji“, jinak, jak dodal Ščepkin, „se to neobejde bez obětí ze msty a... policie bude odzbrojena násilím“. (Při vyšetřování u senátora později popíral, že by užil tak ostrých výrazů, zřejmě však nebyly mírnější už proto, že ten den odevzdal studentům 150 revolverů a při vyšetřování odmítl sdělit, jak k nim přišel.) A Nejdgart vzápětí po tomto rozhovoru nařídil: odvolat strážníky pořádkové služby ze všech míst (aniž o tom vyrozuměl vrchního komisaře), „takže Nejdgart od této chvíle ponechal celé město bez vnější policejní ochrany“, což by se ještě dalo pochopit jako snaha zachránit životy strážníků, ale protože na ulicích nebyla ani vojenská ochrana, byl tento rozkaz už přímo projevem marasmu. (Vždyť právě tohle chtěli i v Petrohradě novináři po Vitteovi, a ten měl co dělat, aby jim nepovolil.) „Hned jak strážníci přestali vykonávat pořádkovou službu v ulicích, objevily se ve městě dvě skupiny sebeobran: studentská milice a židovská obrana. První z nich byla organizována ‚koaliční radou‘, která... opatřila zbraně.“ Stanoviště strážníků „obsadila městská milice, složená ze studentů vyzbrojených na univerzitě a z dalších osob“. Generál baron Kaulbars a městský hejtman Nejdgart s tím souhlasili, ale policejní komisař Golovin si na protest zažádal do výslužby a nahradil ho jeho zástupce von Gobsberg. Při městské dumě byl ustaven prozatímní výbor, který se hned na počátku usnesl vydat prohlášení o vděčnosti univerzitním studentům „za jejich energickou, moudrou a obětavou činnost pro ochranu pořádku ve městě“. Výbor sám se předvedl v jakési nejasné funkci. (O členu tohoto výboru a zároveň členu

státní dumy O. J. Pergamentovi se toho listopadu v tisku psalo a připomínalo se to ještě na 2. zasedání státní dumy, že se v těch dnech prohlásil za předsedu „Podunajsko-černomořské republiky“ nebo za „prezidenta Jihoruské republiky“¹²⁵ – za těch horkých dnů se to nedá vyloučit.)

A jak to mohlo dopadnout, když z ulic v tak kritické chvíli zmizeli vojáci i policisté a moc převzala nezkušená studentská milice a oddíly sebeobrany? Studentská „milice zadržovala lidi, kteří se jí zdáli podezřelí, a posílala je k výslechu na univerzitu“; například student „kráčel v čele houfu Židů, asi šedesáti lidí, kteří bezhlavě stříleli z revolverů“; „studentská milice a židovská obrana... se často samy dopouštěly násilí vůči vojákům i pokojným ruským civilům tím, že střílely a zabíjely zcela nevinné lidi“. Ke střetnutí „muselo nevyhnutelně dojít, poněvadž mezi obyvatelstvem se vytvořily dva protichůdné lábory“. A tak 18. října večer „průvod demonstrantů s rudými prapory, který tvořili převážně Židé, pokoušel se odvést dělníky z Genova závodu... dělníci se k nim však nepřidali; když potom tento průvod demonstrantů potkal ruské dělníky na... ulici, žádali je, aby před rudými prapory smekli čepice. Když to dělníci odmítli – to je tedy pěkný proletariát! – ozvaly se z průvodu výstřely; dělníci, ač neozbrojení, průvod rozehnali“ a hnali se za ním, dokud „se k němu nepřipojila jiná skupina ozbrojených Židů – asi tisíc lidí – která začala do dělníků střílet... čtyři dělníci byli zabiti“. Tak „začaly na různých místech potyčky a ozbrojené srážky Rusů a Židů; ruští dělníci a lidé neurčitého povolání, takzvaní chuligáni, začali chytat a mlátit Židy, načež přešli k pogromu a rabování židovských domů, bytů a krámů.“ Nato komisař povolal „rotu pěchoty, která zabránila dalším střetům“.

Příštího dne, 19. října, mezi 10. – 11. hodinou dopoledne „se na ulicích začaly objevovat... průvody ruských dělníků a lidí různých povolání, kteří kráčeli s ikonami v rukou, s portréty husarů imperátora, s národními prapory, za zpěvu písní „Chraň, Pane, lid svůj“ a hymny. Tyto vlastenecké manifestace, jichž se účastnili pouze Rusové, vznikaly současně v různých částech města, ale prvopočátek měly v přístavu, odkud vyšel první, obzvlášť mohutný průvod manifestujících dělníků“. Je „nutno uznat, že pobouření vyvolané chováním Židů v průběhu celého předešlého dne, jejich troufalým a drzým zneuctěním a urážkou vlasteneckého cítění ruského obyvatelstva, muselo z jeho strany vyústit v nějaký protest“. Nejdgart přitom věděl, že se chystá demonstrace, a povolil ji, a průvod prošel kolem budov velitele vojenského okruhu a městského

¹²⁵ *Gosudarstvennaja дума - Vtoroj sozryv* (dále GD-2), stenografický záznam, zasedání 2. sv. 1, Petrohrad, jednání 4, 9. dubna 1907, s 2033.

hejtmana a zamířil k chrámu. „Cestou se k průvodu přidávalo mnoho jiných náhodných lidí, mezi nimi i mnoho chuligánů, tuláků, žen a výrostků. (Zde je na místě uvést vysvětlení vypravěče z Po'alej Cijon: „Oděský pogrom neprovedli chuligáni... Ve dnech pogromu policie nepouštěla do města tuláky z přístavu“; ve městě „řádili drobní řemeslníci a kramáři, dělníci a tovaryši z různých dílen, továren a podniků“, „neuvědomělí ruští dělníci“; „jel jsem do Oděsy jen kvůli tomu, abych viděl čistě vyprovokovaný pogrom, ale bohužel jsem nic takového ne našel“. A vysvětluje pogrom národnostní nenávistí.)¹²⁶

„Nedaleko chrámového náměstí... padlo do davu demonstrantů několik výstřelů, jedním z nich byl zabit chlapec, který nesl ikonu“, „výstřely z revolverů byla uvítána i přispěchavší rota“ pěchoty. Na průvod se střílelo i z oken redakce Jižního obzoru (Južnoje obozrenije) a „vůbec po celé cestě... na mnoha jiných místech z oken, ze dveří, z balkonů, ze vrat i ze střech“; „kromě toho byly na demonstranty na několika místech hozeny výbušné granáty“, jedním „takovým granátem bylo zabito šest lidí“ a v samém centru Oděsy „na rohu Deribasovské a Richelieuovy ulice byly hozeny tři bomby na kozáckou setninu“. „Demonstranti měli mnoho zabitých a raněných“ a „Rusové to nikoli bezdůvodně připisovali Židům, proto se vzápětí ve skupinách demonstrantů ozvaly výkřiky „bijte židáky“, „smrt židákům““ a „hloučky demonstrantů se rozběhly do různých částí města vytloukat židovské obchody“; „zanedlouho se všechny tyto jednotlivé případy spojily ve všeobecný pogrom a všechny židovské krámy, domy a byty, na které demonstranti cestou narazili, byly zcela zdemolovány, všechn majetek Židů zničen, a to, co náhodou zůstalo celé, bylo rozkradeno tlupou chuligánů a tuláků, kteří se táhli všude za průvodem“, „často se stávalo, že se drancování židovských bytů odehrávalo přímo před očima demonstrantů, kteří kráčeli s ikonami a zpěvem „Chraň, Pane, lid svůj““. Kvečeru 19. října „se řádění dvou zneprátených band hrozivě vyostřilo: jedna ani druhá strana už se vzájemně ani trochu nešetřily, surově bily a týraly kdekoho bez výběru a bez ohledu na pohlaví a věk“. Podle svědectví jednoho lékaře z univerzitní kliniky „chuligáni vyhazovali z prvního a druhého patra děti dolů na dlažbu a jedno děcko chuligán chytil za nohy a udeřil mu hlavou o zed' tak silně, až mu ji rozbil. Ani Židé nešetřili Rusy a při každé příležitosti je zabíjeli; ve dne se neukazovali veřejně na ulicích a stříleli na kolemjdoucí zpoza vrat, z oken a pod., ale večer se shlukovali“ a dokonce „obsazovali policejní stanice“. „Obzvláštní krutost projevovali Židé k policistům, kdykoli se jim podařilo některého chytit.“ (Po'alej Cijon říká: „Tisk rozšířil pověst o obrovském počtu chuligánů,

¹²⁶ *Oděsskij pogrom...* / *Po'alej-Cijon*, s. 64–65.

kteří zajala sebeobrana a zahнала je na univerzitu. Uváděl se počet 800–900 lidí: ve skutečnosti je třeba toto číslo dělit deseti. Pogromisty odváděli na univerzitu jen na samém počátku pogromu, pak začalo jít do tuhého.“¹²⁷ Ličení oděského pogromu nacházíme i v listu *Kyjevan* v listopadu 1905.)¹²⁸

A co policie? Podle Nejdgartova nesmyslného příkazu „19. října... a stejně tak v následujících dnech se policie na ulicích vůbec neukazovala“, občas přešla hlídka, ale zcela nepravidelně. „Nejasnost ve vztahu mezi civilními a vojenskými složkami, která zcela odporovala... ustanovením zákona,“ vedla k tomu, že „policejní velitelé neměli jasnou představu, jaké jsou jejich povinnosti“, a nejen to, ale „všichni policejní velitelé pokládali Židy za původce všech politických nepokojů“ a „za revolucionáře, a proto plně sympatizovali s probíhajícím pogromem židovského obyvatelstva a nijak se tím netajili“. Ba co víc: „v mnoha případech policejní velitelé sami posílali bandy chuligánů pustošit a rabovat židovské domy, byty a krámy“, a co je ještě horší: „v civilním obleku, bez štítků a odznaků“ se sami „účastnili tohoto řádění“, „řídili akce davu“, dokonce „byly případy, kdy strážníci sami stříleli do země nebo do vzduchu, a pak pokrytecky ukazovali vojákům, že ty výstřely šly z oken židovských domů“. Pěkná policie, jen co je pravda!

Senátor Kuzminskij odevzdal soudu 42 policistů, z toho 23 nebyli řadoví policisté, ale šarže.

Ale co vojenské jednotky, které „byly rozmístěny po celém obrovském městě“ a měly „jednat samostatně“? „A vojáci se chovali zcela lhostejně k viníkům pogromu, protože jednak nebyli obeznámeni se svými skutečnými povinnostmi, a kromě toho nedostávali od policejních orgánů žádné pokyny“, „nevěděli, proti komu a jakým způsobem by měli zakročit zbraní. Jednak viděli, jak shovívavě se policejní šarže chovají k rozkrádačům židovského majetku, a mohli z toho usuzovat, že pogrom byl připraven s vědomím a souhlasem úřadů.“ A „vůči pogromistům nepodnikly vojenské jednotky žádné kroky“. Ale nejen to: „někteří lidé vypověděli, že se i vojáci a kozáci často účastnili rozkrádání zboží z vylamovaných krámů a různých věcí ze zrušených židovských bytů“. „Někteří svědkové také tvrdí, že vojáci a kozáci zcela bezdůvodně zabíjeli naprosto nevinné lidi.“

Takže i zde pykali nevinní.

„20. a 21. října pogrom nejenže neskončil, dokonce ani nezeslábl, ale naopak, rozrostl se do ještě hrůznějších rozměrů“, „k rozkrádání a ničení židovského majetku, ke zcela veřejnému a beztrestnému bití

¹²⁷ Tamtéž, s. 55.

¹²⁸ „Kijevljanin“, 14. listopadu 1905, in Šulgin, *Priloženija*, s. 303–308.

a vraždění lidí na ulicích docházelo za bílého dne“. (Od Po'alej Cijon: od 20. října večer „byla univerzita obklíčena vojskem“, ale „zevnitř byla zabarikádována pro případ vojenského útoku. Oddíly už se do města neposílaly.“ Zato ve městě „vznikla sebeobrana neorganizovaná“, „silné oddíly místních obyvatel“, „ozbrojené vším možným: sekerami, perlíky a ojeří“, „se bránily stejně odhodlaně a zuřivě, jako se na ně útočilo, a skoro bez výjimky ubránily své ulice“.¹²⁹

20. října skupina členů městské dumy s novým městským hejtmanem (dřívější, Kryžanovskij, si již 18. října zažádal do výslužby, když viděl, že je zcela bezmocný proti provokacím ze strany univerzity, kde se shromažďovaly i zbraně) navštívili generála Kaulbarse „se žádostí, aby vzal moc do svých rukou, neboť pouze armáda... může město zachránit“. Generál Kaulbars jim vysvětlil, „že dokud není vyhlášen výjimečný stav, nemá vojenské velení právo zasahovat do pravomocí civilní administrativy, je pouze povinno“ pomáhat jí, je-li o to požádáno. „Ale střelení a házení bomb na vojenské hlídky nesmírně ztěžuje úspěšné potlačení nepokojů. A tak se uvolil k zásahu. 21. října vydal rozkaz „podniknout co nejrozhodnější kroky proti domům, ze kterých se střelí a hází bomby“; a 22. října: „na místě zneškodnit zbraní bez rozdílu všechny lupiče, kteří přepadají domy, obchody a pokojné obyvatelstvo“. A již od 21. října se čtvrť za čtvrtí uklidňovala, od 22. října „byly obnoveny policejní hlídky“ posílené vojáky; „byla obnovena tramvajová doprava a do večera se dalo říci, že pořádek ve městě je obnoven“.

Spočítat oběti bylo těžké a výsledek se liší podle pramenů. Ze zprávy Kuzminského: „Podle údajů policie počet zabitých činí přes 500 lidí, z toho je přes 400 Židů, a raněných zaregistrovaných policií 289... z toho 257 Židů. Podle informací od hřbitovních správců... bylo na křesťanském hřbitově pohřbeno 86 lidí, na židovském 298“. Na léčení do nemocnic „se dostavilo 608 raněných, z toho 392 Židů“. (Mnozí však možná lékařskou pomoc nevyhledali z obavy, aby nebyli hnáni k odpovědnosti.) Židovská encyklopedie uvádí 400 zabitých Židů.¹³⁰ Od Po'alej Cijon: podle seznamu vydaného oděským rabinátem bylo „zabitých Židů 302, z toho sebeobranářů 55, křesťanů sebeobranářů 15“, ostatních zabitých 45 neidentifikovaných; identifikovaných 179 mužů a 23 žen“; pogromistů bylo zabito mnoho. Nikdo je nepočítal a nezajímal se o přesný počet; v každém případě, jak se tvrdí, je jich nejméně sto“.¹³¹ Kdežto sovětský sborník plácne jen tak: „přes 500 zabitých Židů a 900 raněných“.¹³² Můžeme

¹²⁹ *Oděsskij pogrom...*, / *Po'alej Cijon*, s. 55–54.

¹³⁰ KJE, sv. 6, s. 122.

¹³¹ *Oděsskij pogrom...*, / *Po'alej Cijon*, s. 63–64.

¹³² Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, seš. 1, s. 172.

dodat i svědectví, jak okamžitý ohlas to mělo ve světě. Berliner Tageblatt psal již před 21. říjnem: „Tisíce a tisíce (abertausende) Židů bylo usmrčeno v jižním Rusku: přes tisíc mladých dívek a dětí bylo znásilněno a zardoušeno.“¹³³

Kuzminskij však i bez nadsazování shrnuje: „Intenzitou a krutostí předstihl tento pogrom všechny předešlé.“ Za hlavního viníka události považuje městského hejtmána Nejdarta. Na žádost profesora Ščepkina udělal „nemístný ústupek“ tím, že stáhl z ulic strážníky a odevzdal město dosud neexistující studentské milici. 18. října „nepodnikl nic... aby rozptýlil revolučně naladěný dav, který se shromáždil v ulicích města“, připustil, aby se města zmocnily „tlupy Židů a revolucionářů“ (cožpak ho nenapadlo, že pomáhá rozpoutat odvetný pogrom?). Jeho nečinnost by se dala vysvětlit, kdyby odevzdal své pravomoci vojenskému velení, ale „k tomuto předání pravomocí... po celou dobu nepokojů nedošlo“. Při své organizační neschopnosti však Nejdart v průběhu události vydával zcela nejasná prohlášení; a později se při vyšetřování nepravdivě ospravedlňoval. Senátor vyslovil „podezření ze spáchání úředního trestného činu“ a vydal Nejdarta trestnímu stíhání.

Pokud jde o vojenské velení, zde senátor tuto pravomoc neměl. Ale uvádí, že i Kaulbars se dopustil trestného činu: 18. října souhlasil s požadavkem dumy stáhnout vojsko z ulic – a nařídil je odvolat. Ale 21. října uklidňoval vysoké policejní úředníky, shromážděné u městského hejtmána, také mlhavými frázemi: „Budeme nazývat věci pravými jmény. Přízněji si, že všichni v duchu sympatizujeme s tímto pogromem. Ale nesmíme přenášet nevraživost, kterou možná cítíme k Židům, do své služební činnosti. Leží na nás povinnost daná přísahou: udržovat pořádek a zabránit pogromům a vraždám.“

Na základě všech prozkoumaných okolností senátor uzavírá, „že říjnové nepokoje a výtržnosti byly vyvolány příčinami nesporně revolučními a vyvrcholily pogromem na Židy jedině proto, že právě příslušníci této národnosti měli převládající účast v revolučním hnutí“. Chtělo by se dodat: a také proto, že úřady proti řádění revolucionářů dlouho nic nepodnikaly.

A protože „panovalo přesvědčení, že události říjnových dnů vyplynuly výlučně z Nejdgartova pracovního stylu“, z jeho „provokatérství“, proto hned po událostech „vzniklo v Oděse několik komisí, mezi jinými také při univerzitě, při městské dumě a při radě právních zástupců“. Tyto komise horlivě sbíraly materiál dokazující, že „pogrom byl vyprovokován“, ale když senátor tento materiál prozkoumal, „nenašel v něm... žádné přesvědčivé důkazy“, vyšetřování „rozhodně nepřineslo

¹³³ Šulgin, *Příloženija*, s. 292.

žádné údaje nasvědčující tomu, že by kdokoliv z policejních orgánů měl podíl na organizování vlastenecké demonstrace“. Senátorova podrobná zpráva je zároveň pěkným obrázkem roku 1905 a celého tohoto období.

21. října „vzhledem k fámám, které po městě kolovaly, že se na univerzitě vyrábějí bomby a že je tam velké skladiště zbraní“, navrhl velitel, aby v budově provedla prohlídku komise složená z důstojníků a profesorů. Rektor na to prohlásil, „že takový vpád na univerzitu by byl porušením univerzitní autonomie“. Ode dne jejího vyhlášení v srpnu spravovala univerzitu komise „dvanácti profesorů radikálního směru“ (například Ščepkin na mítinku 7. října řekl: „Až přijde čas a vy zaklepete na dveře, my s vámi půjdeme na váš ‚Potěmkin‘“), ale i tuto komisi měla plně v rukou jmenovaná studentská koaliční rada – na žádost této rady odvolával svá nařízení i rektor. Po odmítnutí Kaulbarsova návrhu provedla „prohlídku“ univerzitní budovy komise složená z profesorů a tří členů dumy, „nic podezřelého“ ovšem nenašla. „Podobné jevy se vyskytovaly i v oděské městské dumě. Zde si činili nároky na vliv a moc úředníci městské správy... takzvaný třetí stav“, jejich výbor předložil volené dumě požadavky „převážně politického rázu“, připravovali už 17. října, v den Manifestu, rezoluci: „... samodržaví konečně padlo“, a senátor píše: „Možná že zárodkem říjnových bouří byla snaha plně uchvátit moc.“

(A za chvíli tu byl revoluční prosinec a velitelský tón sovětu dělnických zástupců o generální stávce: „My žádáme!“, v Oděse přerušení elektrického osvětlení, konec obchodu, dopravy, mrtvé ticho v přístavu, znova se házejí bomby, „roztrhané balíky nově vycházejících vlasteneckých novin Russkaja reč“, výhrůžné „požadování peněz na revoluční účely“, houfy gymnazijních záškoláků a ustrašené obyvatelstvo „pod jařmem revolučního hnutí“.)

Tento duch roku 1905 (duch celého „osvobozovacího hnutí“), který se tak výrazně projevil v Oděse, vyšlehl v oněch „konstitučních dnech“ v mnoha ruských městech, i v pásmu židovského osídlení i mimo ně, pogromy „vznikly všude... hned ten den nebo příští den, kdy na místo došla zpráva“ o Manifestu.

V pásmu osídlení došlo k židovským pogromům v Kremenčugu, Černigově, Vinnici, Kišiněvu, Baltě, Jekatěrinoslavi, Jelizavetgradu, Umani a ještě v mnoha dalších městech a městečkách, přičemž se židovský majetek víc ničil než rozkrádal. „V těch městech a místech, kde policie a vojsko jednaly energicky, se pogromy nijak nerozrostly a velmi rychle skončily. Například v Kamenci-Podolsku díky rozumnému a včasnému zásahu vojska a policie všechny pokusy davu vydrancovat Židy byly odraženy“, „v Chersonu a Nikolajevu byl začínající pogrom zastaven

v zárodku“.¹⁵⁴ (A „v jednom z menších měst Jihozápadního kraje byl pogrom odvrácen jen tím, že starší Židé svou mládež tělesně potrestali za uspořádání protivládní demonstrace po vyhlášení carského Manifestu 17. října“.)¹⁵⁵

Kde v *pásmu* k židovským pogromům vůbec nedošlo, to byl Severozápadní kraj, tam bylo židovské osídlení nejhustší – a něco takového by se vůbec nedalo vysvětlit, kdyby pogromy organizovala carská vláda, to by „jako vždycky všechno probíhalo podle jednotného scénáře“.¹⁵⁶

„Ke 24 pogromům došlo za hranicemi pásma židovského osídlení, ale byly namířeny proti všem pokrokovým silám společnosti,“¹⁵⁷ nikoli přímo proti Židům, což právě prozrazuje, že hlavním impulzem pogromistů v těch dnech byl otřes z Manifestu a živelný výbuch na obranu trůnu před těmi, kdo chtějí cara svrhnout. Mimo pásmo židovského osídlení došlo k podobným pogromům v Rostově nad Donem, v Tule, Kursku, Kaluze, Voroněži, Rjazani, Jaroslavlí, Vjazmě a Simferopolu; Tataři byli aktivními pogromisty v Kazani a ve Feodosii.¹⁵⁸ V Tveru byla zdemolována správa zemstva; v Tomsku zapálil dav divadlo, kde schůzovali levičáci, v ohni našlo smrt 200 lidí! V Saratově tím také vyhrožovali, ale žádné oběti nebyly (gubernátorem tam byl Stolypin).¹⁵⁹ U různých autorů celkově velmi kolísá líčení pogromů i údaje o počtu jejich obětí. Dnešní hodnocení bývá vůbec velmi lehkomyšlné. Tak třeba v roce 1987 čteme: „V dobách pogromů bylo zabito 1000 lidí a desetitisíce jich byly zraněny a zmrzačeny“ – a snad jako ozvěna tehdejších západních zpráv? – „tisíce žen bylo znásilněno, velmi často před očima matek a dětí“.¹⁶⁰

Naproti tomu G. Slizberg, současník událostí, k němuž se dostávaly všechny informace, napsal: „Naštěstí všechny ty stovky pogromů s sebou nepřinášely přílišné znásilňování individuality Židů a na drtivé většině míst nebyly doprovázeny vražděním.“¹⁶¹ Zprávy o ženách a starých lidech, zdá se, odmítá sovětský aktivista Dimanštejn s hrdotí: „Nejvíce zabitých a zraněných Židů bylo mezi těmi nejlepšimi a nejstatečnějšími mladíky z řad sebeobran, kteří umírali v boji, ale nevzdali se.“¹⁶²

¹⁵⁴ *Otčet senatora Kuzminskogo*, s. 176–178.

¹⁵⁵ *Otčet senatora Turau*, s. 262.

¹⁵⁶ KJE, sv. 6, s. 566.

¹⁵⁷ Tamtéž.

¹⁵⁸ JE, sv. 12, s. 620–622.

¹⁵⁹ J. I. Tejtel, *Iz mojej žizni za 40 let*, Paříž, J. Povolockij i Ko. 1925, s. 184–186.

¹⁶⁰ Praisman, in „22“, 1986/87, č. 51, s. 183.

¹⁶¹ Slizberg, sv. 3, s. 180.

¹⁶² Dimanštejn, in „1905“, sv. 5, vyd. 1, s. 172.

Při objasňování příčin pogromů bylo už od roku 1881 ruské Židovstvo a potom i celá ruská společnost jakoby silně hypnotizovány: pogromy zaručeně a nesporně osnovala vláda a tajná policie a prováděly se na jednotný povel z Petrohradu. A toto psal po říjnu 1905 i všechen levicový tisk. Dokonce i Sliozberg opakuje v této hypnóze: „Během tří dnů se vlna pogromů přehnala přes pásmo židovského osídlení (my jsme právě viděli, že se vůbec nepřehnala přes celé pásmo, ale také nejenom přes ně. – A. S.), přitom podle naprosto stejného plánu, jakoby někým předem načrtnutého.“¹⁴³

Tolik se o tom psalo, ale kupodivu se nikdy nehledalo jiné vysvětlení. (O mnoho let později přece jen uzná J. Frumkin, že pogromy v říjnu 1905 „měly nejen antisemitský, ale i kontrarevoluční ráz“.)¹⁴⁴ Nikdo si ani nepoložil otázku: co když základní příčiny byly stejné – politické události v zemi, celkové smýšlení lidí? Neprojevovalo se právě ono všude stejné? Vezměme si, že útok davu proti stávkujícím v říjnu přišel někde už před Manifestem. Vezměme si, že právě v těchto říjnových dnech probíhala generální stávka na železnici a všude bylo přerušeno spojení – a přitom se odehrálo současně tolik pogromů. Nezapomeňme ani na vládní vyšetřování v řadě měst a potrestání policejních velitelů, kteří sabotovali službu. Vezměme si dále i to, že pogromy, které právě v těch měsících uspořádali rolníci proti statkářům, probíhaly také všude stejně. Ale proto snad ještě nebudeme tvrdit, že statkářské pogromy zosnovala tajná policie, že nevyplynuly ze stejného smýšlení rolníků?

Myslím, že – jediný – důkaz přece jen existuje. Jenomže ani ten neukazuje na vládu. Ministr vnitra P. N. Durnovo roku 1906 zjistil, že vysoký úředník pro zvláštní úkoly jeho ministerstva M. S. Komissarov použil jednu místnost na policejním oddělení pro tajné vytištění proklamací, vyzývajících k boji proti Židům a revolucionářům.¹⁴⁵ Ale zdůrazněme, že tu nešlo o činnost tajné policie, nýbrž o konspirační akci dobrodruha Komissarova, který sloužil i u četnictva – a později u bolševiků ve Smolném ve vojensko-revolučním výboru jako „úředník pro zvláštní úkoly“, pak u Čeky, GPU a nakonec řídil rozklad zbytků Wrangelovy armády na Balkáně.

Ale lživé verze zapustily pevné kořeny hlavně na vzdáleném Západě, odkud viděli Rusko vždycky v černé mlze, zato protiruskou propagandu slyšeli zřetelně. Lenin si ovšem taky přisadil: carismus „se snažil nenávidět zbídačených dělníků a rolníků vůči statkářům a kapitalistům obrátit proti Židům,“ a jeho pravá ruka Lurje-Larin se to mermomocí snažil

¹⁴³ Sliozberg, sv. 5, s. 177.

¹⁴⁴ Frumkin, in KRJ-1, s. 71.

¹⁴⁵ „Reč“, 1906, 5. května.

vyložit třídně: prý se švalo hlavně proti židovským boháčům, a přitom hlavně oni dostávali na ochranu strážce.¹⁴⁶ Ale vezměte i dnes do ruky kteroukoli encyklopedii, třeba izraelskou v angličtině: „Od samého počátku byly tyto pogromy *inspirovány* vládními kruhy. Místní úřady dostaly *instrukce*, aby nechaly pogromistům volné pole působnosti a aby je chránily před židovskou sebeobranou.“¹⁴⁷ Nebo současnou izraelskou v ruštině: „Při *organizování* pogromů se ruské úřady snažily...“; „úřady *chtěly* fyzicky zlikvidovat co nejvíce Židů“.¹⁴⁸ (Kurziva všude naše. – A. S.) Tedy nikoli trestuhodná neschopnost místních orgánů moci, nýbrž mazaná záminka ústředních orgánů?

Ale i Lev Tolstoj, jehož vztah k vládě byl v těch letech vrcholně kritický a psal proti ní, co mohl nejhoršího, tehdy řekl: „Nevěřím, že policie podněcuje lid (k pogromům). Říkalo se to o Kišiněvu i o Baku... Je to hrubý projev vůle lidu... Lid vidí násilí revoluční mládeže a staví se proti ní.“¹⁴⁹

Stejně vysvětlení podával i Šulgin ve státní dumě: „Lidový samosoud je velmi rozšířený v Rusku i v jiných zemích... názorným příkladem je v tomto ohledu... Amerika, kde samosoud existuje pod jménem soudce Lynch... Ale ještě hroznější případ se odehrál v poslední době u nás na Rusi – je to samosoud, kterému se říká židovský pogrom! Když úřady začaly stávkovat a když nejdopornější zločiny proti národnímu cítění a posvátným národním symbolům zůstávaly zcela nepotrestány, tu se lid v živelném rozhořčení rozhodl soudit sám. Přirozeně, jak už to v takových případech vždycky bývá, lid nebyl schopen sám oddělit nevinné od viníků, ale – aspoň v našich krajích – svalil všechno na Židy. Těch pravých viníků bylo postiženo pramálo, protože ti chytře zmizeli za hranice, své si však vytrpěla spousta zcela nevinných Židů.“¹⁵⁰ (Předák konstitučních demokratů F. Rodičev se vyjádřil takto: „Antisemitismus je vlastenectví nevzdělaných prostých lidí“ v místech, kde žijí Židé.

Tam, kde se car projevil jako slaboch, který si nedokáže zabezpečit svou moc zákonem, a vláda byla úplně v koncích – měšťané, drobní obchodníci, ale i železničáři a tovární dělníci, protože právě oni zorganizovali generální stávku – se dopálili a spontánně povstali na obranu toho, v co dosud věřili. Jásot posměváčků je urážel. Tento dav neměl vůdce, byl ponechán sám sobě, svému divokému odhodlání, a jeho hněv se proto vybil v zuřivém, krutém, ničivém pogromu.

¹⁴⁶ J. Larin, *Jevrei i antisemitizm v SSSR*, Moskva, Leningrad, GIZ 1929, s. 36, 292.

¹⁴⁷ *Encyklopedia Judaica*, sv. 15, s. 698.

¹⁴⁸ KJE, sv. 6, s. 568.

¹⁴⁹ D. P. Makovickij, *1905–1906 g. v Jasnoj Poljane*, in „Golos minuvšego“, Moskva, 1925, č. 5, s. 26.

¹⁵⁰ GI–2, zasedání 2, jednání 8, 12. března 1907, s. 576.

A tu – u dnešního židovského autora, který až dosud pošetile tvrdil, že „je zcela nesporné, že carské úřady sehrály velkou roli v organizování židovských pogromů“ – najednou čteme: „Jsme si absolutně jisti, že tajná policie nebyla tak dobře organizovanou institucí, aby v jednom týdnu připravila pogromy na 660 místech zároveň.“ Za tyto pogromy „nesou odpovědnost nejen úřady, ba ani ne tak úřady, jako samo ruské a ukrajinské obyvatelstvo v pásmu židovského osídlení“.¹⁵¹

S těmito posledními slovy souhlasím i já. Mám k tomu jen faktickou připomínku: že značný podíl této odpovědnosti padá i na židovskou mládež té doby.

Tragicky se zde projevil jeden rys ruské a ukrajinské národní povahy (bez ohledu na to, kam kterého pogromistu zařadíme): jakmile propadneme záchvatu hněvu, „přijdou ke slovu ruce“, a pak už neděláme rozdíl mezi vinným a nevinným, a ani po odeznění tohoto záchvatu a po pogromu nejsme schopni trpělivě a soustavně mnoho let pracovat, abychom neštěstí odčinili... V tomto náhlém výbuchu divoké pomstychtivosti, který následuje po dlouhé apatii, se ve skutečnosti skrývá duchovní nemohoucnost obou našich národů.

A stejně nerozhodně přechlapovaly nejvyšší vlastenecké kruhy mezi lhodstojností a povrchním soucitem a nepodpořily ani publicisty s jasným a vyhraněným názorem na věc v tom, aby usměrňovali veřejné mínění, a nepodpořily ani tradiční kulturní organizace. (Vzpomeňme, že na oné audienci u Vitteho byli i zástupci pravicového tisku – ale zbaběle mlčeli nebo ještě přitakávali drzému Properovi.)

Tragicky se projevil také starý mocnářský hřích carského Ruska, že pravoslavné duchovenstvo, které bylo už dávno v područí vlády a ve svém postavení ve společnosti bylo bezmocné, nemělo mezi širokými vrstvami už vůbec autoritu duchovního vůdce (jakou mívalo za Moskevské Rusi i za bouřlivých dob na přelomu 16. a 17. století – a která bude tolik chybět brzy nato, za občanské války!). I když v těch měsících a letech přece jen zazněly varovné hlasy hierarchů k pravoslavnému lidu proti pogromům, nedokázaly pogromy zastavit. Nedokázaly zabránit ani tomu, aby se v čele pogromistických průvodů nosily kříže a církevní korouhve.

Také se tvrdilo, že pogromy z října roku 1905 řídil Svaz ruského lidu. Není to pravda, tento Svaz v listopadu 1905 teprve vznikl, také z instinktivního pocitu urážky národa. V jeho tehdejšímu programu skutečně byly protizidovské proklamace, proti všem Židům bez rozdílu: „podvrtná, protistátní činnost semknutých židovských mas, jejich nesmiřitelná nenávisť ke všemu ruskému a nevybíravost v prostředcích“.¹⁵²

¹⁵¹ Prajsman, in „22“, 1986/87, č. 51, s. 185, 186–187.

¹⁵² „Novoje vremja“, 20. listopadu (3. prosince) 1905, s. 2–3.

V prosinci vyzvali jeho agitátoři Semjonovský pluk, aby potlačil moskevské ozbrojené povstání. Ale tento Svaz, nafouknutý fámou a strachem v cosi legendárního, byl ve skutečnosti ubohou, bezmocnou a chudou stranou, která vznikla jakoby na pomoc absolutistickému monarchovi – jenže tento monarcha byl od jara 1906 už konstituční a vláda se jaksi nechtěla o takovou stranu opírat, takže ta se octla s nějakými dvěma či třemi tisíci pologramotných, bezmocných a špatně vedených místních „rad“ v opozici k vládě parlamentní monarchie, jmenovitě k Stolypinovi. Z tribuny dumy se Puriškevič ptal: „Kolik jste od chvíle, kdy vznikly a působí monarchistické organizace, viděli pogromů v pásmu židovského osídlení? Ani jeden, neboť monarchistické organizace bojovaly a bojují v pásmu židovského osídlení s židovskou většinou prostředky ekonomickými, prostředky kulturními, a ne pěštní.“¹⁵³ O těch kulturních prostředcích by se dalo diskutovat, ale o žádných pogromech vedených Svazem ruského lidu není nic známo, a ty dřívější má na svědomí živelný výbuch mas. Za pár let, když už revoluce z roku 1905 pomalu uhasla, Svaz ruského lidu – od samého začátku pouhá rekvizita – se neslavně rozplynul. (Jak matný dojem po sobě zanechal, lze soudit z podivné charakteristiky v Židovské encyklopedii: antisemitismus Svazu ruského lidu „má výrazně šlechtický a velkokapitalistický ráz.“)¹⁵⁴

A pak je tu ještě jedno stigma, utkvělé a působivé právě neurčitostí svého významu: „černá sotňa“ (tj. „setnina“).

Kde se vzalo, to se dnes už dá těžko zjistit, prý takto hanlivě označovali Poláci ruské mnichy, kteří proti nim uhájili Trojicko-Sergijevský klášter v letech 1608–1609. Po nějakých historických nitkách se dostalo až na začátek 20. století – a v nenávisťném smyslu zde ožilo. A stala se z něho příhodná nálepka pro toto živelné lidové vlastenecké hnutí. Právě pro svou neurčitost a současně pro svou přilnavou hanlivost se tento termín hodil k použití. (Například čtveřici konstitučních demokratů, kteří se rozhodli jednat se Stolypinem, se začalo říkat „černosotěnská kadeti“. A roku 1909 byl sborník Milníky (Věchi) obviněn ze „zamaskovaného černosotěnství“.) Tento „termín“ se udržel celé století, i když rozjitřeného a dezorientovaného slovanského obyvatelstva bylo tehdy v Rusku ne „setnina“, ale miliony.

Židovská encyklopedie z let 1908–1912 v Rusku ke své cti nepoužívala označení „černá sotňa“: k intelektuální špičce ruského Židovstva patřilo nemálo rozvážných, přemýšlivých a moudrých lidí. Ale už v těch letech, před první světovou válkou, se to pokusila definovat encyklopedie Brockhause-Efrona, a to ve svazku dodatků: „Černá sotňa – běžný

¹⁵³ GD–5, zasedání 4, jednání 102, 29. dubna 1911, s. 5148.

¹⁵⁴ JE, sv. 14, s. 519.

název, kterým je v posledních letech označována spodina obyvatelstva, neštítící se ani protižidovských pogromů a bití inteligence.“ Dále se však ještě dodává, že „fenomén černosotěnství není jen ruské specifikum; že v různých státech světa v rozličných historických obdobích... se objevoval na historické scéně“.¹⁵⁵ A opravdu, v tisku únorových revolucionářů z roku 1917 jsem našel už i „švédské černosotěnce“...

A tak nás současný přemýšlivý židovský autor správně poučuje, že „fenomén, který dostal název černá sotňa... nebyl dostatečně prozkoumán“.¹⁵⁶ Tyto pochybnosti však vůbec neexistují pro slavnou a celosvětově uznávanou Encyclopedii Britannicu: „Černá sotňa neboli (!) Svaz ruského lidu – organizace reakčních antisemitských skupin v Rusku, založená za revoluce 1905. S neoficiálním schválením vlády sdružovala černá sotňa hlavně velkostatkáře, bohaté sedláky, úředníky, policejní důstojníky a klerikály, kteří podporovali pravoslaví, autokracii a ruský nacionalismus. Obzvláště aktivní v letech 1906–1911...“.¹⁵⁷

Taková učenost člověku bere dech. A tohle se ještě dneska servíruje celému vzdělanému lidstvu – „hlavně velkostatkáři, bohatí sedláci, úředníci, policejní důstojníci“ a kněží. Ti tedy šli a rozbíjeli holemi výkladní skříně židovských obchodů! A „obzvláště aktivní“ byli v pokojných letech po roce 1905... Ano, k „statkářským“ pogromům došlo v Rusku v letech 1905–1907 a bylo jich víc než židovských. V nich také nevzdělaný pobloudilý dav plenil nechráněná obydlí a majetek, pátil a loupil, zabíjel lidi (i děti), dokonce i dobytek – ale proti těmto pogromům se nikdy nepozvedly rozhořčené hlasy pokrokové inteligence, a poslanec státní dumy Gercenštejn v parlamentním projevu (vášnivém, ale rozumném, na obranu malorolníků) hrozil, že požáry statkářských usedlostí se budou šířit, a zvolal: „To vám nestačí loňské květnové ohňostroje, kdy v Saratovské gubernii málem v jediném dni lehlo popelem 150 usedlostí?“¹⁵⁸ Ty „ohňostroje“ mu už pak nikdy neodpustili. Jistě, neměl to říkat, z tohoto jediného případu se nedá usuzovat na zlomyslnost. Ale použil by tohoto slova u židovských pogromů z minulého podzimu?

Museli jsme prožít ještě Velkou, opravdovou revoluci, abychom uslyšeli, že protistatkářské pogromy „jsou stejně kruté a amorální jako protižidovské... Přesto však mezi levicovými skupinami existuje tendence posuzovat“ je jako „samu o sobě žádoucí radikální přeměnu dřívějšího sociálního a politického systému“.¹⁵⁹

¹⁵⁵ *Enciklopedičeskij slovar*. Petrohrad, Brokgauz i Jefron, Doplnky, sv. II. (4), 1907, s. 869.

¹⁵⁶ Boris Orlov, *Rossija bez jevrejev*, in „22“, 1988, č. 60, s. 151.

¹⁵⁷ *Encyclopaedia Britannica*, 15. vyd., 1981, sv. II, s. 62, slp. 2.

¹⁵⁸ GD–1, zasedání 1, jednání 12, 19. května 1906, s. 524.

¹⁵⁹ I. O. Levin, *Jevrei v revolucii*, in RiJ, s. 135.

Dodávám ještě jednu podivnou shodu mezi těmito dvěma typy pogromů: zdivočelý dav měl pocit, že je v právu.

Poslední židovské pogromy se odehrály ještě i v roce 1906 – sedlecký v Polsku, což je mimo obzor našeho zkoumání, a v létě pak bělostocký. (Brzy po bělostockém policie v Oděse v *zárodku* zarazila další pogrom, který byl po rozpuštění první dumy na spadnutí.)

V Bělostoku vzniklo velmi silné anarchistické sdružení. Vyskytly se tam „velké skupiny anarchistů, které často praktikovaly jednotlivé teroristické akce proti majitelům podniků, policejním úředníkům, kozákům a vojákům“. ¹⁶⁰ Ve vzpomínkách bělostockých anarchistů je plasticky zachycena situace ve městě v letech 1905–1906: časté útoky anarchistů, kteří si zabrali Suražskou ulici, a policie se tam neodvážila ani vkročit. „Velmi často za bílého dne vraždili městské strážníky, takže ti tam potom už skoro vůbec nechodili...“ Tak třeba anarchista Nisel Farber „hodil bombu na policejní stanici“, zranil dva strážníky a písaře, zabil „dva buržousty, kteří byli náhodou přítomni v kanceláři“ a pak nedopatřením zahynul i on sám. Nebo Gelinker (jinak Arin Jelin), který bombou těžce zranil zástupce policejního náčelníka, policejního komisaře, dva policejní inspektory a tři strážníky. Další anarchista rovněž bombou „zranil důstojníka a čtyři vojáky“, ale i sám sebe a „naneštěstí zabil propagandistku z Bundu“. Jindy zase byli zabiti policejní komisař se strážníky, potom zase dva četníci, pak zmíněný „Gelinker zabil domovníka“. (Kromě teroristických akcí praktikovali také „vyvlastnění spotřebních prostředků“ – museli být přece také z něčeho živi.) Úřední místa se stále obávala toho, že anarchisté na Suražské „začnou rebelii“, policisté si zvykli, „že rebelii můžou čekat dnes, zítra, pozítří“. „Většina... anarchistů... byla pro to, aby se začalo s intenzivní bojovou činností, která by podle možnosti neustále udržovala atmosféru třídní války“.

Proto rozšířili teror i na židovské „buržousty“. Farber zranil majitele dílny Kagana, „počkal si na něj u synagogy... a těžce ho zranil – bodl ho nožem do krku“; těžce byl zraněn majitel dílny Lifšic; také „napadli v synagoze boháče Vejnrejcha“, stříleli na něj, ale „mizerný revolver třikrát selhal“. Chtělo by to řadu „velkých protiburžoazních, nemotivovaných akcí“, „ať věčná hrozba smrti... visí nad buržoustem v každém okamžiku, v každé hodině jeho života“. Zamýšleli dokonce „po celé (hlavní ulici v Bělostoku) rozmístit pekelné stroje a vyhodit do povětří všechny velkoburžousty“ naráz. Ale „jak *uplatnit* anarchistické „názo-ry“? V Bělostoku se vytvořily dvě skupiny anarchistů: skupina „nemoti-

¹⁶⁰ Dimanštejn, in „1905“, sv. 3, s. 163.

vovaného“ teroru – „nemotivovaní“, a skupina „komunardi“, kterým se zdála metoda teroru „bezbarvá“ a slabá, usilovali o ozbrojené povstání „ve jménu komuny beze státu“: „obsadit město, ozbrojit masy, obstat v mnoha bitvách s armádou, vyhnat ji z města“, a „paralelně... stále a stále obsazovat továrny, dílny a obchody“. „Na táborech lidu s 15–20 tisíci účastníky naši řečníci vyzývali k ozbrojenému povstání“. Bohužel však „dělnické masy Bělostoku se příliš vzdálily od revoluční avantgardy, kterou samy odkojily“, chtělo to „zlikvidovat... pasivní nálady mas“. Takové povstání připravovali bělostoční anarchisté v Bělostoku v roce 1906. Pro jeho průběh a následky se pak ujal název „bělostocký pogrom“.¹⁶¹

Začalo to zavražděním policejního náčelníka – a právě na „Suražské ulici, kde byla soustředěna židovská anarchistická organizace“; pak kdosi střílel nebo hodil bombu na procházející církevní procesí. Komise státní dумы, která speciálně kvůli tomu přijela, bohužel z nějakého záhadného důvodu nemohla zjistit „zda to byly výstřely, nebo jakési syčání, očití svědkové to nedokázali přesně popsat“.¹⁶² Ale komunista Dimanštejn po dvaceti letech jasně píše, že „na pravoslavné procesí byla hozena provokační petarda“.¹⁶³

Není vyloučena ani spoluúčast Bundu, který v „nejlepších“ měsících revoluce horlivě agitoval pro ozbrojené povstání a nyní chřádl bez bojových podmínek, takže musel znova jít s prosíkem za sociálními demokraty. Mnohem výrazněji se ovšem projeвили bělostoční anarchisté. O tomto anarchistickém hnízdě referoval po roce 1917 jejich vůdce Juda Grossman-Roščin: nejvíc ze všeho se báli, „aby nepodlehli politice mírného pokroku a zdravého rozumu“. Když prohráli několik stávek, protože neměli podporu obyvatelstva, rozhodli se právě v červnu 1906, „že musí vzít město do vlastních rukou“ a vyvlastnit veškerou výrobu. „Domnívali se, že neexistuje důvod pro odchod z Bělostoku bez poslední třídní bitvy, vypadalo by to jako kapitulace před těžkým úkolem nejvyššího řádu“; „když nepřejdeme k vyššímu stadiu boje, masy (k nám) ztratí důvěru“. Jenže k zabránění města neměli dost sil ani zbraní, a tak se Grossman rozjel do Varšavy hledat pomoc u bojové organizace PPS (polských socialistů). A tam uslyšel vyvolávání kamelota: „Krvavý pogrom v Bělostoku! Tisíce obětí!... Hned jsem měl jasno. Reakce nás předešla,“ podřekl se.¹⁶⁴

Právě tady, v „přechodu k vyššímu stadiu boje“, se myslím skrývá vysvětlení „pogromu“. V líčení tohoto revolučního vzplanutí bělostockých

¹⁶¹ *Iz istorii anarhičeskogo dvizhenija v Bělostoke*, in *Soblažu socializma*, s. 417–432.

¹⁶² JE, sv. 5, s. 171–172.

¹⁶³ Dimanštejn, in „1905“, sv. 5, vyd. 1, s. 180.

¹⁶⁴ J. Grossman-Roščin, in „Bytoje“, 1924, č. 27–28, s. 180–182.

anarchistů pak ještě pokračoval u soudu advokát Gillerson ve své obhajovací řeči, v níž „vybízel, aby byla svržena forma vlády a společenského zřízení, které v Rusku existují“, za což byl také hnán k odpovědnosti. Podle mínění komise dumy však „půdu pro pogrom vytvořily i různé reakční společenské živly, které se domnívaly, že bojovat proti Židům znamená bojovat proti osvobozovacímu hnutí“. ¹⁶⁵

Jak se vyvíjely události po oné „provokační petardě“, kterou dumská komise neuznala? Podle názoru komise docházelo k „systematickému střílení pokojného židovského obyvatelstva, ženy a děti nevyjímaje, pod rouškou potlačení revolucionářů“. Na židovské straně bylo „přes 70 zabitých a okolo 80 raněných“. Naproti tomu „obžaloba se snažila vysvětlit pogrom revoluční činností Židů, která popudila ostatní obyvatelstvo“. Komise dumy to však popírala: „Žádná rasová, náboženská ani ekonomická nevráživost mezi křesťanským a židovským obyvatelstvem města Bělostoku neexistovala.“ ¹⁶⁶ A dnes se o tom píše takto: „Tentokrát to byl pogrom čistě vojenský. Z vojáků se stali pogromisté“, kteří honili revolucionáře. Ostatně o těchto vojácích už bylo řečeno, že se báli oddílů židovských anarchistů ze Suražské ulice, protože „rusko-japonská válka... je (ruské vojáky) naučila bát se výstřelů“, jak prohlásil z tribuny městské dumy židovský poslanec. ¹⁶⁷ A tak proti židovské sebeobraně vyrazila péchota a kavalerie, zatímco na druhé straně byly bomby a střelné zbraně.

Komise dumy v té bouřlivé době došla k závěru, že „se střílelo do obyvatelstva“, ale po dvaceti letech se dočítáme v sovětském sborníku („starý režim“ už se stejně nevrátí a nemůže se bránit, tak jaképak copak): byly případy, že „přibíjeli hřebíky celé rodiny, vypichovali oči, vyřezávali jazyky, rozbíjeli dětem hlavy“ atd. ¹⁶⁸ A přepychový osvobozenecký tlustospis Poslední samovládce, ilustrovaný a senzacechtivý, vydaný za hranicemi na křídovém papíře (kde se už předem tvrdí, že Mikuláš II. bude „poslední“), předkládá tuto verzi: pogrom „měl být předem zinscenován tak, že bylo docela dobře možné vylíčit program prvního dne v berlínských novinách; proto už dvě hodiny před začátkem pogromu v Bělostoku se mohli s událostí seznámit Berlínčané“. ¹⁶⁹ (Pokud něco v berlínských novinách bylo, nebyl to náhodou odlesk záměrů Grossmana-Roščina?)

Bylo by přece od ruských úřadů dost hloupé, aby organizovaly a iniciovaly židovské pogromy zrovna v těch měsících, kdy ruští ministři

¹⁶⁵ JE, sv. 5, s. 171, 174.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 170, 172.

¹⁶⁷ Prajsman, in „22“, 1986/87, č. 51, s. 185–186.

¹⁶⁸ Dimanštejn, in „1905“, sv. 5, seš. 1, s. 180.

¹⁶⁹ *Der Letzte russische Alleinherrscher. Poslednij samodržavec: Očerki žizni i carstvovanija imperatora Rossii Nikolaja II-go*. Berlin, Eberhard Frowein Verlag (1915), s. 340.

leštili kliky u západních finančníků, kde sháněli půjčky. Vzpomeňme, jak obtížné bylo pro Vitteho získat půjčku od nepříznivě naladěného (kvůli situaci Židů a židovským pogromům) Rothschilda „a ostatních velkých židovských domů“,¹⁷⁰ s výjimkou berlínského Mendelssohna. Již v prosinci 1905 upozorňoval ruský velvyslanec v Londýně Benken-dorf svého ministra: „Rothschildové všude prohlašují... že ruský kredit v současné době stojí velmi nízko, ale bude obnoven okamžitě, jakmile bude vyřešena židovská otázka.“¹⁷¹

A začátkem roku 1906 uveřejnil Vitte slibné vládní prohlášení, že „zá-sadní řešení židovské otázky je věcí národního svědomí a rozhodne o něm дума; před jejím svoláním budou zrušeny nejtěživější restriktce, které nelze omluvit současnou situací“.¹⁷² A prosil významné petro-hradské Židy, aby reprezentativní židovská delegace navštívila cara, a sliboval jim nejmilostivější přijetí. Toto pozvání se projednávalo na sjezdu zástupců venkovských výborů Svazu plnoprávnosti – a po vášni-vém temperamentním projevu J. B. Baka (vydavatele listu Реč) bylo rozhodnuto odmítnout deputaci ruských Židů k carovi, vyslat pouze skupinu na nižší úrovni k Vittemu, ne s odpovědí, ale s obviněním: „Jas-ně a jednoznačně“ mu oznámit, že vlna pogromů byla organizována „z iniciativy a za podpory vlády“.¹⁷³

Vůdcové, kteří se v ruském Židovstvu dostali k moci po dvou letech revolučních otřesů v Rusku, vůbec nemínili nadále usilovat o židovskou rovnoprávnost politikou mírného pokroku (evoluce). Cítili se na koni – a nepotřebovali předstupovat před cara jako jeho věrní poddaní a pro-sebníci. Dokonce už byli pyšní na to, jakou odvahu projevila židovská revoluční mládež. (Jen si představme všechnu tu údajnou neotřesitel-nost staré carské armády, abychom vychutnali scénu, kdy *před nastou-peným* Rostovským granátnickým plukem *zatýká* jeho velitele plukov-níka Simanského – židovský jednoroční dobrovolník!) Kdopak ví? Ti revolucionáři se třeba ani nedopustili žádné „zrady národa“, z níž je ob-viňoval Dubnov, třeba byli nakonec v právu – říkali si pochybovačně po roce 1905 opatrní zámožní Židé.

Co tedy dal rok 1905 ruskému Židovstvu jako celku? Na jedné straně „revoluce z roku 1905 přinesla v podstatě pozitivní výsledky... Židům, kte-ří dosud neměli občanskou rovnoprávnost, dala rovnoprávnost politic-kou... Nikdy neměla židovská otázka u veřejného mínění takové sympa-

¹⁷⁰ A. Popov, *Zajom 1906 g. v doněsenijach russkogo posla v Pariže*, in „Krasnyj archiv“, 1925, sv. 11/12, s. 432.

¹⁷¹ *K peregovoram Kokovcova o zajme v 1905–1906 g.g.*, in „Krasnyj archiv“, 1925, sv. 10, s. 7.

¹⁷² *Perepiska N. A. Romanova i P. A. Stolypina*, in „Krasnyj archiv“, 1924, sv. 5, s. 106.

¹⁷³ Sliozberg, sv. 5, s. 185–188.

tie jako po „osvobozovacím hnutí“.“¹⁷⁴ Ale na druhé straně tím, že se Židé revoluce tak vehementně účastnili, všichni je teď s ní o to víc ztotožňovali. V. Šulgin roku 1907 z tribuny státní dumy navrhoval, aby se v rezoluci konstatovalo, že „... západní polovina Ruska od Besarábie po Varšavu plně nenávidí k Židům, které považuje za hlavní viníky všech útrap...“¹⁷⁵

Nepřímým potvrzením těchto slov je zvýšená židovské emigrace z Ruska. Jestliže jsme ještě v letech 1904 a 1905 viděli, že se zvyšuje počet emigrantů hlavně mezi muži středního věku, od roku 1906 podstatně vzrostla ve všech vrstvách židovské populace. Tehdy opravdu nápadně stoupla: ne po pogromech z let 1881–1882, ale po pogromech z let 1905–1906. Tehdy jich jen do Spojených států emigrovalo z Ruska: v letech 1905–1906 125 000 osob, v letech 1906–1907 115 000 osob.¹⁷⁶

Současné s tím, jak píše B. I. Goldman, „v těch několika málo letech bouře a náporu (Sturm und Drang) nedodržovaly vysoké školy nijak přísně procentuální normy pro Židy, takže vznikly značně velké kádry židovské profesionální inteligence, které obratněji než Rusové dobývaly trh a zdaleka ne vždy dbaly přísné etiky v této konkurenci – z čehož pak vznikl pojem „židovská průbojnost“ v oblasti duševní práce.“¹⁷⁷ Ale „v ‚Projektu univerzit‘ vypracovaném v roce 1906 na ministerstvu školství a osvěty nebylo o procentuální normě ani zmínky“. Roku 1905 bylo v Rusku židovských vysokoškolských studentů 2247 (9,2 %), roku 1906 jich bylo 3702 (11,6 %) a roku 1907 již 4266 (12 %).¹⁷⁸

Ve vládním programu reforem, zveřejněném 25. srpna 1906, se slibovalo, že bude projednáno, která omezení platící pro Židy mají být ihned zrušena, „protože vyvolávají jen podráždění a jsou zjevně zastaralá“.

V té době byla však ruská vláda mnohem více zaskočena samotnou revolucí (ta se protáhla o další dva roky stupňujícím se a zcela zločinným terorem, který Stolypin jen stěží potlačoval) – a výraznou účastí Židů v této revoluci. Petrohradská smetánka, která byla dopálená nejen touto revolucí na pokračování, ale navíc uražená porážkou v japonské válce, přesto podlehlá lákavě jednoduchému výkladu, že Rusko vůbec není fyzicky choré, ale že celá revoluce od samého začátku je nenávislná židovská intrika a součást světového žido-zednářského spiknutí. Všechno se dá vysvětlit jedinou příčinou: Židé! Dávno by bylo Rusko na vrcholu světové slávy a moci, nebýt Židů! A tímto krátkozrakým a pohodlným vysvětlením si šlechtické kruhy jednou provždy zajistili svůj brzký pád.

¹⁷⁴ G. A. Landau, *Revolucionnyje idej v jevrejskoj obščestvennosti*, in RiJ, s. 116.

¹⁷⁵ GD–2, zasedání 2, jednání 5, 6. března 1907, s. 151.

¹⁷⁶ JE, sv. 2, s. 235–236; KJE, sv. 6, s. 568.

¹⁷⁷ B. I. Goldman (B. Gorev), *Jevrei v proizvedenijach russkich pisatelej*, Petrohrad, „Svodnoje Slovo“, 1917, s. 28.

¹⁷⁸ KJE, sv. 7, s. 548.

Pověřivé přesvědčení o historické síle spiknutí (i když k nim někdy v menší či větší míře dochází) zcela pomíjí hlavní příčinu neúspěchu jednotlivců nebo státních útvarů: lidské slabosti.

Byly to právě naše ruské slabosti, co poznamenalo naše smutné dějiny – od nesmyslného Nikonova rozkolu, krutých Petrových výstřelků a zvráceností přes mdlobu národa za popetrovských zvrátů, věčné plýtvání ruskými silami na okrajové, cizí úkoly, odvěkou nadutost šlechty a byrokratickou zkosnatělost po celé 19. století. To nezavinilo žádné cizí spiknutí, že jsme nechali naše rolnictvo po staletí živořit. To nezavinilo žádné cizí spiknutí, že pyšný a krutý Petrohrad rdousil laskavou maloruskou kulturu. To nezavinilo žádné cizí spiknutí, že se čtyři ministerstva nemohla dohodnout, kterému z nich patří určitá záležitost, a celá léta si ji přehazovala jako horký brambor, a všude vřdycky od zástupce vedoucího odboru až k ministroví. To nezavinilo žádné cizí spiknutí, že naši panovníci jeden vedle druhého neměli pochopení pro tempo světového vývoje a pro skutečné požadavky doby. Kdybychom si byli uchovali duchovní čistotu a pevnost, jaká kdysi vyzářovala ze Sergije Radoněžského, nemuseli bychom se bát žádných spiknutí a intrik.

Ne, není pravda, že Židé „udělali“ revoluci z roku 1905 nebo z roku 1917, a stejně tak ji neudělal žádný jiný národ jako celek. A zrovna tak ani Rusové, ani Ukrajinci jako celek, jako národ, nedělali židovské pogromy. Rádi bychom se všichni při vzpomínce na revoluci zřekli svých „odštěpenců“. Byli to prý „nežidovští Židé“¹⁷⁹ nebo to byli „internacionalisté, a ne Rusové“. Ale žádný národ se nemůže zříci odpovědnosti za své příslušníky. My jako národ přispíváme k jejich výchově.

A pokud jde o revoluční židovskou mládež (a bohužel i její vychovatele) a ty Židy, kteří „byli významnou hnací silou revoluce“¹⁸⁰, ti zapomněli na moudrou radu proroka Jeremiáše Židům, přestěhovaným do Babylonu: „Usilujte o pokoj toho města, do něhož jsem vás přestěhoval, modlete se za ně k Hospodinu; neboť v jeho pokoji i vy budete mít pokoj.“ (Proroctví Jeremiáše proroka 29, 7). Jenže ruští Židé, kteří se přidali k revoluci, se snažili toto Město zbořit, aniž pomysleli na následky.

Úloha malého, ale energického židovského národa v dlouhých a košatých světových dějinách je nezpochybnitelná, silná, trvalá, a dokonce slavná. I v dějinách ruských. Pro nás pro všechny však zůstává historickou hádankou.

A pro Židy také.

Toto zvláštní poslání jim však rozhodně nepřináší štěstí.

¹⁷⁹ Viz např.: Paul Johnson, *A History of the Jews*, Harper Collins, 1987, s. 448.

¹⁸⁰ KJE, sv. 7, s. 349.

V době dumy

Carským manifestem ze 17. října 1905 začala a za rok Stolypinova premiérování se upevnila kvalitativně nová éra ruských dějin – éra dumské, tj. parlamentní monarchie neboli omezeného absolutismu (samodržaví); znamenalo to, že se rychle a viditelně zredukovaly dřívější opory státní moci – neomezená carova práva, neprůhlednost ministerstev a neotřesitelnost urozené hierarchie. Celá *horní vrstva* se s takovou změnou jen velmi těžko smířovala a jedině činorodí lidé s jasným úsudkem dokázali vkročit do nové doby důstojně. Ale ještě než si veřejnost stačila zvyknout na nový volební systém, na veřejné projednávání věcí v dumě (a což teprve na její odpovědnost!) – už se na jejím levém křídle zuřiví leninovci spolu se zuřivými bundovci pustili do úplného bojkotu voleb do 1. státní dumy: prý my nepotřebujeme ty vaše parlamenty, naše cesta vede přes výbuchy, krveprolití a otrěsy! A „Bund (Svaz židovských sociálně demokratických dělníků) taktiku židovských poslanců v dumě ostře odmítal“.¹

Avšak ruští Židé, vedení Svazem pro dosažení plnoprávnosti, přijali nové parlamentní zřízení s plnými sympatiemi, „měli velmi pěknou účast ve volbách, hlasovali většinou pro zástupce konstitučně demokratické strany, která měla ve svém programu bod, že Židé mají dostat rovnoprávnost“. Stejně smýšleli i jiní revolucionáři, kteří už přišli k rozumu. Tak například Isaak Gurvič, který v roce 1889 emigroval a v USA se pak stal aktivním levým marxistou a jedním ze zakladatelů sociálně demokratické strany, se v roce 1905 vrátil do Ruska a byl zvolen volitelem do státní dumy.² Ve volbách neplatilo pro Židy žádné omezení, do 1. dumy bylo zvoleno 12 židovských poslanců, většina z nich byla sice

¹ *Jevrejskaja enciklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatčelstvo Brokgauz-Jefron 1906–1913, sv. 5, s. 100.

² *Rossijskaja jevrejskaja enciklopedija* (dále RJF), 1994 (vydávání pokračuje), 2., dopl. a opr. vyd., sv. 1, Moskva, 1994, s. 392.

z pásma židovského osídlení, pracovali tedy na nižší úrovni; petrohradští předáci Židů neměli totiž v Petrohradě volební cenzus, a nemohli být proto zvoleni. Z těch se do dumy dostali jen M. Vinaver, L. Bramson³ a pokřtěný M. Gercenštejn (jemuž dobrovolně postoupil své místo kníže P. Dolgorukov).

Při tak pozoruhodném počtu židovských poslanců v dumě navrhovali sionističtí poslanci, aby se ustavila „samostatná židovská frakce“ s „kázání opravdové politické strany“, avšak nesionističtí poslanci tuto myšlenku zavrhlí; souhlasili jen s tím, že se budou „čas od času scházet na porady o otázkách, týkajících se speciálně židovských zájmů“, ale přesto už tehdy byli pro „závaznou kázeň v tom smyslu, že se zcela podřídí usnesením kolegia složeného z členů dumy a členů výboru plnoprávnosti“⁴ („politické byro“).

Místo toho se ještě více upevnilo už tak dost pevné spojení Židů se stranou konstitučních demokratů. „Místní pobočky Svazu (pro plnoprávnost) a konstitučně demokratické strany často tvořili jedni a tiž lidé.“⁵ (Vinaverovi žertem přezdívali „kadet Mojžíšova zákona“.) „V pásmu židovského osídlení tvořili Židé drtivou většinu členů (kadetské) strany, ve vnitrozemských guberniích početně druhou největší národnostní skupinu... Jak napsal S. Vitte, „téměř všechna židovská inteligence s vysokoškolským vzděláním vstoupila do strany ‚Národní svobody‘ (tj. do strany kadetů), která jim slibovala okamžitou rovnoprávnost... Tato strana do značné míry vděčí za svůj vliv Židovstvu, jež ji podporovalo jak svou intelektuální prací, tak hmotně.“⁶ Židé „naučili kadetské nespokojence v ruském osvobozovacím hnutí z roku 1905... plánovitě a soustředěně práci.“⁷

Přesto však, jak vzpomíná významná konstituční demokratka A. Tyrkovová, „hlavními zakladateli a vůdčími postavami kadetské strany nebyli Židé. Mezi židovskými kadety se nenašla tak silná osobnost, aby za ní šli ruští liberálové, jako šli v polovině 19. století za Židem Disraelim angličtí konzervativci... Nejvýznamnějšími lidmi v kadetské straně byli Rusové. To neznamená, že popírám vliv Židů, kteří splynuli s naší skupinou. Už jen jejich neúnavnost na nás musela působit. Svou přítomností, svou aktivitou upozorňovali na sebe i na to, že jim musíme

³ JF, sv. 7, s. 370.

⁴ Tamtéž, s. 371.

⁵ G. B. Sliozberg, *Děla minuvších dnů: Zapiski russkogo jevreja*, ve 3 svazcích, Paříž, 1953–1954, sv. 5, s. 200.

⁶ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (dále KJE), 1976 (vydávání pokračuje), sv. 7, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin 1994, s. 349.

⁷ Tamtéž, s. 598–599.

⁸ V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nraivitsja...“: *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž, 1929, s. 207.

pomoci, že musíme pamatovat, v jaké jsou situaci.“ A dále: „Když vzpomínám na cesty a křížovanky židovských vlivů (v kadetské straně) nemohu vynechat Miljukova. Hned od začátku se stal jejich miláčkem, stále měl kolem sebe černoooké ctitele a hlavně ctitelky... tiše, con sordino, ho ukolébávali svými melodiemi, hýčkali si ho, bez sebemenších rozpaků ho zahrnovali až komicky nadnesenými pochvalami.“⁹

V. A. Obolenskij, rovněž člen ústředního výboru konstitučně demokratické strany, líčí kadetský klub z časů 1. dумы na rohu Sergijevské a Potěmkinovy ulice. Scházely se tam vůdčí osobnosti neortodoxního Židovstva a vůdčí osobnosti ruské zpolitizované inteligence: „Bylo tam vždycky nabitá a hosté, mezi nimiž převládali bohatí petrohradští Židé, byli elegantní: dámy v hedvábných šatech, s briliantovými brožemi a prsteny, muži s hladce vyholenými, kulatými a sebevědomými tvářemi. I nás, demokraticky smýšlející poslance, pohled na tento ‚kadetský klub‘ poněkud šokoval. Dovedete si představit, jak se tam asi cítili venkované, kteří přicházeli na schůze naší frakce... ‚Panská nóbl partaj,‘ řekli si a přestali k nám chodit.“¹⁰

Na venkově spolupráce Svazu pro plnoprávnost a kadetské strany záležela nejen v zajišťování „co největšího počtu židovských kandidátů“, ale také: „místní pobočky (Svazu pro plnoprávnost) měly za úkol podporovat ty (nežidovské kandidáty), kteří slibují, že budou nápomocni emancipaci Židů“.¹¹ Jak vysvětlovala v roce 1907 kadetská Řeč na četné dotazy ostatních novin: „Řeč svého času uvedla naprosto jasně, jaké jsou podmínky dohody s židovskou skupinou... skupině bylo přiznáno právo odmítnout volitele a právo protestovat proti kandidátům do dумы.“¹²

Po zahájení rozpravy dala duma na pořad otázku židovské rovnoprávnosti v rámci celkového zrovnoprávnění všech občanů – tj. podle logiky carova Manifestu. „Státní duma se zavázala, že vypracuje ‚zákon o úplném zrovnoprávnění všech občanů, jímž budou zrušena všechna omezení a privilegia daná stavem, národností, náboženstvím nebo pohlavím‘.“¹³ Duma schválila základní ustanovení zákona, potom další netrpělivý měsíc jen debatovala a vydávala „bombastická, ale neužitečná prohlášení“¹⁴, načež byla rozpuštěna. A zákon o občanské rovnoprávnosti, včetně židovské, tak zůstal nevyřešen.

⁹ A. Tyrkova-Viljams. *Na putích k svobodě*. New York, Izdatelstvo im. Čechova 1952, s. 303–304.

¹⁰ V. A. Obolenskij, *Moja žizň. Moi sovremenniki*, Paříž, YMCA-Press 1988, s. 335.

¹¹ KJE, sv. 7, s. 349.

¹² „Řeč“, 7. (19.) ledna 1907, s. 2.

¹³ JE, sv. 7, s. 371.

¹⁴ V. A. Maklakov, *1905–1906 gody*, in sb. *M. M. Finner i russkaja obščestvennost načala XX věka*, Paříž. 1957, s. 94.

Jako většina konstitučních demokratů podepsali i židovští poslanci 1. dumy Vyborgskou výzvu – tím však přišli o další možnost být voleni, což se nejcitelněji projevilo na kariéře M. Vinavera. (V 1. dumě vystupoval ostře, přitom však jsou známy jeho pozdější varovné připomínky: ať se Židé nederou příliš dopředu, nemuselo by to dopadnout jako za revoluce v roce 1905.)

„Účast židovského obyvatelstva ve volbách do 2. státní dumy byla ještě větší než v době první volební kampaně... Obyvatelstvo z pásma židovského osídlení projevilo o volby velmi živý zájem. Agitace zasáhla všechny vrstvy obyvatelstva.“ Ale jak zaznamenává předrevoluční encyklopedie, probíhala také intenzivní protizidovská agitace pravicově monarchistických kruhů aktivních v Západním kraji; „rolnictvu se namlouvalo, že všechny pokrokové strany usilují o zrovnoprávnění Židů na úkor původního obyvatelstva“¹⁵; že „za zády nastrčených zástupců lidu vládne zemi žido-zednářský syndikát vykořisťovatelů lidu a vlastizrádců“; že rolník je znepokojen „nebývalým množstvím nových pánů, jaké nepamatují ani jejich otcové a dědové a které má nyní žít jeho zemědělská práce“; že ústava „místo tatarského jha nabízí Rusku potupné jho mezinárodního kahalů“. A předkládal se mu soupis, kde se naopak navrhovalo, aby Židům byla odňata práva, kterých již dosáhli, např.: nejen že nemají být voleni do dumy, ale všichni mají být nastěhováni do pásma; má se jim zakázat obchodování s moukou, obilím a dřevem, mít podíly v bankách a obchodních domech; má se jim zabavit nabyté jmění; zakázat, aby si dávali nová příjmení; nesmějí být vydavateli a redaktory tiskovin; má být vůbec zrušeno pásmo židovského osídlení v nejúrodnějších guberniích a Židům se nemá dávat půda blíž než v Jakutské oblasti; mají být všichni prohlášeni za cizince, místo konání vojenské povinnosti mají odvádět určité poplatky a tak dále a tak dále. „Výsledkem této ústní i písemné antisemitské agitace byl skoro úplný debakl pokrokových kandidátů za voleb do 2. státní dumy v pásmu židovského osídlení.“¹⁶ Do 2. dumy byli zvoleni všeho všudy 4 židovští poslanci (z nich 3 byli konstituční demokraty).¹⁷

Ale ještě před volbami do 2. dumy se o židovskou rovnoprávnost začala starat sama vláda. Za půl roku po svém nástupu do funkce premiéra, v prosinci 1906, prosadil Stolypin vládní ustanovení (tzv. vládní žurnál) o dalším částečném zrušení židovských omezení, a to klíčových, směřujících k úplné rovnoprávnosti. „Měl být zrušen: zákaz pobytu Židů na venkově v pásmu židovského osídlení; zákaz pobytu na

¹⁵ JE., sv. 7, s. 572.

¹⁶ JE., sv. 2, s. 749–751.

¹⁷ JE., sv. 7, s. 575.

venkově po celé říši pro osoby, které mají právo volného pobytu"; „zákaz přijímat Židy do vedení akciových společností, které vlastní pozemky".¹⁸

Car odpověděl dopisem z 10. prosince: „Přes veskrze přesvědčivé argumenty ve prospěch přijetí... mi vnitřní hlas stále naléhavěji opakuje, že na sebe nemám brát toto rozhodnutí."¹⁹

Jako by nechápal, nebo lépe řečeno, jako by chtěl zapomenout, že ustanovení předkládané v „žurnálu" bylo přímým a nevyhnutelným důsledkem Manifestu, který on sám před rokem podepsal... Ale i v tom nejuzavřenějším byrokratickém okruhu vždycky existují oči a ruce důvěryhodných úředníků. Co když už pověst o usnesení rady ministrů pronikla na veřejnost? Co když se teď rozkřikne, že ministři chtějí dát Židům emancipaci, ale car jim v tom brání?

A Stolypin honem, ještě téhož dne, 10. prosince, píše carovi znepokojený dopis, kde znovu opakuje všechny argumenty a zdůrazňuje: „Zatím ještě nikdo neví, že jste mi žurnál vrátil," a monarchovo váhání lze tedy utajit. „Vaše Veličenstvo, nemáme právo dostat Vás do takové situace a schovávat se za Vás." Stolypin chtěl, aby tyto úlevy přišly právě jako dar od cara. Ale když to nejde, navrhuje nyní carovi jinou rezoluci: že car ve skutečnosti nemá námitky, ale nechce vydat zákon bez projednání ve státní dumě, nýbrž prostřednictvím dumy.

Státní tajemník S. J. Kryžanovskij uvádí, že car tehdy schválil rezoluci asi v tomto smyslu: ať představitelé národa na sebe vezmou odpovědnost jak za vznesení této otázky, tak za její řešení. Jenže: tato rezoluce z neznámých důvodů nejenže zůstala málo známá, ale ani „státní дума neprojevila žádnou iniciativu".²⁰

Pro 2. dumu, s její významnou levicovou většinou, kde už bylo plně cítit duch pokrokové společnosti a kterou tak rozlítily urážky vlády, byl prostor k jednání otevřen! Ale „ve 2. státní dumě se o problému bezprávnosti Židů mluvilo mnohem méně než na zasedáních 1. státní dumy".²¹ Zákon o židovské rovnoprávnosti nedotáhli ani k projednávání, natož k přijetí.

Proč vlastně 2. дума nevyužila nabídnutou příležitost? Proč si nepospíšila? Měla na to celé tři měsíce zasedání. A přitom jednali a vášnivě debatovali o nejrůznějších zcela podružných problémech. Jen na židovskou rovnoprávnost, zatím sice částečnou, ale už připravenou, ne-

¹⁸ KJE, sv. 7, s. 351.

¹⁹ *Perepiska N. A. Romanova i P. A. Stolypina*, in „Krasnyj archiv": Istoričeskij žurnal Centrarchiva RSFSR, Moskva, GLZ 1922-1941, sv. 5, 1924, s. 105; viz též: KJE, sv. 7, s. 351.

²⁰ S. J. Kryžanovskij, *Vospominanija: Iz bumag S. J. Kryžanovskogo, posledněgo Gosudarstvennogo sekretarja Rossijskoj imperii*, Berlín, Petropolis, (b/g), s. 94-95.

²¹ KJE, sv. 7, s. 351.

došlo. Proč? „Zvláštní mimoparlamentní komise“ se vůbec ani nezačala zabývat rozpracovaným zrušením židovských restrikcí, ale místo toho hledala *úplnou* rovnoprávnost, a to „co nejdřív“.²²

Těžko se to všechno dá vysvětlit jinak než politickým kalkulem: v boji proti samoděržaví neustále využívat rozjitřené židovské otázky, stále ji mít nevyřešenou – v záloze. Motivem těchto rytířů svobody bylo: aby zrušení židovských omezení neoslabilo útočný nátlak na režim. Ten byl pro ně nejdůležitější.

Teď už to bylo zřejmé a srozumitelné. Například Berďajev obvinil celé spektrum ruských radikálů: „Máte velké porozumění pro židovskou otázku, bojujete za práva Židů. Ale máte porozumění pro Žida, máte porozumění pro duši židovského národa?... Ne, váš boj za Židy nechce Židy znát.“²³ V 3. dumě již konstituční demokrati neměli většinu a „nevyvíjeli v židovské otázce žádnou iniciativu, aby neutrpěli porážku... U židovských mas to vyvolávalo velkou nespokojenost a židovský tisk nešetřil vůči straně Národní svobody invektivami.“²⁴ I když se „Židé i tentokrát energicky účastnili volební kampaně a počet městských volitelů z řad Židovstva skoro ve všech guberniích pásma židovského osídlení převažoval nad počtem křesťanských volitelů,“ byli nepřátelskou stranou přehlasování a do 3. dumy se dostali všeho všudy dva židovští poslanci: Nisselovič a Fridman.²⁵ (Fridman se udržel i ve 4. dumě.) Od roku 1915 byl i ve státní radě jeden Žid – G. E. Vejnsťejn, za Oděsu. (A před revolucí pak ještě jeden – Salomon Samojlovič Krym, to byl Karaim).²⁶

Když se okťabristé stali vedoucí stranou 3. dumy, na jedné straně přejali, i když poněkud váhavě, veřejný tlak na zrovnoprávnění Židů, takže se jim hned dostalo od ruských nacionalistů výtky: „Domnívali jsme se, že okťabristé budou jako dříve hájit národní zájmy“ – jenže oni náhle odsunuli stranou jak problém „udělení rovnoprávnosti Rusům ve Finsku“ (kterou prý v této „ruské kolonii“ neměli...), jednak otázku „vyčlenění Cholmské Rusi“ s ruským obyvatelstvem z Polska – a „přišli s návrhem zákona o zrušení pásma židovského osídlení“.²⁷ Na druhé straně se jim připisovaly projevy už „čistě antisemitského rázu“: 3. дума vyslovila z podnětu ministra Gučkova v roce 1908 „doporučení...

²² JE, sv. 7, s. 575.

²³ Nikolaj Berďajev, *Filosofija nēravenstva*, 2., opr. vyd., Paříž, YMCA-Press 1970, s. 72.

²⁴ Šliozberg, sv. 3, s. 247.

²⁵ JE, sv. 7, s. 575–574.

²⁶ A. A. Goldenvejzer, *Pravoroje položenije jevrejev v Rossii*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860-ch godov do Revolucii 1917 g.*, (dále KRJ–1), New York, Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 132; RJE, sv. 1, s. 212; sv. 2, s. 99.

²⁷ *Gosudarstvennaja дума – Tretij sozryv* (dále GD–3), stenografický záznam, zasedání 4, část III, Petrohrad, 1911, s. 2958.

nepřijímat židovské lékaře do služeb vojenského zdravotnictví²⁸, a rovněž se „navrhovalo, aby se Židé mohli z vojenské povinnosti vykoupit peněžitou daní“.²⁹ (Před válkou se v Rusku na veřejnosti vážně přetřásala otázka, zda Židé nemají být zproštěni vojenské povinnosti; I. V. Gessen vydal knihu „Vojna a Židé“.)

A tak se ani 2., ani 3., ani 4. státní дума neodhodlala prosadit zákon o plné rovnoprávnosti Židů. Ale pokaždé, kdykoli se měl odhlasovat zákon o zrovnoprávnění *rolnictva* (vydán Stolypinem 5. října 1906), přičinili se levicoví poslanci o to, že 2., 3. i 4. дума rolnickou rovnoprávnost zablokovala s odůvodněním, že ji nelze zavést dřív než židovskou (a dřív než polskou).

Tak se stalo, že tlak na tuto nenáviděnou carskou vládu nemizel, ale byl dvojnásobně, pateronásobně silnější. Tlak nezmizel, a дума tyto zákony neschválila ani do únorové revoluce.

Avšak Stolypin po svém neúspěšném pokusu z prosince 1906 zmírňoval jednotlivá protižidovská omezení nenápadnými administrativními zásahy bez velkého zákonodárního rozruchu.

Kriticky na to zareagoval v deníku *Nová doba* (Novoje vremja) publicista M. Meňšikov: „Pásmo židovského osídlení se za Stolypina stalo fikcí.“³⁰ Židé „odnímají ruské vládě jednu oblast její svrchovanosti za druhou, a tím nad ní vítězí... vláda se chová, jako by byla židovská“.³¹

Takový je osud střední cesty.

V bojovném odmítání postupných opatření, v taktickém odmítání evoluční rovnoprávnosti – v tom všem nahrával levicovým a radikálním stranám mocný dirigent – ruský tisk. Koncem roku 1905 se úplně zbavil předběžné cenzury, jenže teď už to nebyl pouhý svobodný tisk. Byl to tisk, který přímo a otevřeně sám sebe pasoval na rozhodujícího aktéra na politické scéně, který, jak jsme si řekli, kladl požadavky typu: *odstranit policii z ulic!* Jak řekl ministerský předseda Vitte – tisk zešílel. Pokud jde o dumu, záviselo na reportérech, jak život v dumě vylicí, jak zpracují parlamentní jednání – to všechno pak šlo do celého Ruska. Steonografické záznamy se vydávaly opožděně a v nepatrném nákladu. Jiný způsob jejich zveřejnění než v denním tisku neexistoval – a čtenáře zajímalo právě novinové zpracování materiálu. Novinové zprávy systematicky přibarvovaly nebo dokonce překrucovaly parlamentní debatu, levicovým poslancům dopřávaly více místa, zahrnovaly je chválou, kdežto projevy pravicových poslanců zkracovaly a zamlžovaly.

²⁸ JE, sv. 7, s. 375.

²⁹ KJE, sv. 7, s. 353.

³⁰ „Novoje vremja“, 8. (21.) září 1911, s. 4.

³¹ Tamtéž, 10. (23.) září, s. 4.

Podle svědectví A. Tyrkovové v 2. dumě „si parlamentní novináři založili vlastní tiskovou kancelář“, která „rozhodovala o přidělování míst“ zpravodajům podle kartiček. Členové kanceláře „odmítli dát kartičku“ dopisovateli listu Zvon (Kolokol – noviny pro vesnické duchovní). Konstituční demokratka Tyrkovová se ho zastala, protože „nelze přece připravovat tyto čtenáře o možnost dovídat se o dumě ze zpráv v novinách, kterým důvěřují víc než opozičnímu tisku“; ale „moji snaživí kolegové, mezi nimiž převládali Židé.... se rozčílili, křičeli, tvrdili, že Zvon nikdo nechte, že ho vůbec nikdo nepotřebuje“.³²

Ruské nacionalistické kruhy sváděly zkrátka a dobře tyhle manýry tisku na Židy: stačil jim fakt, že skoro všichni parlamentní zpravodajové jsou Židé. A otiskovali „usvědčující“ seznamy jmen těchto židovských zpravodajů. Ještě výmluvnější byla komická epizoda z jednání v dumě: Puriševič, který vášnivě odrážel útoky svých odpůrců, náhle uprostřed projevu ukázal rukou na tiskovou lóži za kruhovým zábradlím poblíž tribuny se slovy: „Jen se podívejte na to *pásmo židovského osídlení*!“ A celý sál se bezděky zahleděl na novináře a stejně bezděky se dal do smíchu, ani levá polovina se neovládla. „Pásmo dumského osídlení“ se pak stalo aforismem.

Mezi židovskými vydavateli vynikl S. M. Proper, o němž jsme se už zmínili jako o majiteli listu Burzovní zprávy (Birževyje Vedomosti) s trvalými sympatiemi k „revoluční demokracii“. Příznivější vzpomínky zaznamenal náš pramen o J. B. Bakovi, zakladateli a hlavním podílníkovi kadetského listu Řeč: „Člověk velmi laskavý a osvícený, který se hlásil k radikálním liberálům.“ Jeho vášnivý projev na sjezdu židovských Výborů pomoci začátkem roku 1906 zadržel usmírovací deputaci k carovi. „Nebylo jediné židovské osvětové a dobročinné organizace, v níž by se J. B. Bak neangažoval,“ obzvlášť mnoho udělal pro JKO.³³ Řeč se svým redaktorem I. V. Gessenem se nesoustřeďovala jen na židovskou tematiku, nýbrž na témata obecně liberální (a Gessen to dokázal později v emigraci vydáváním časopisu Kormidlo a Archivu ruské revoluce). Do „profesorských“ Ruských zpráv (Russkije vedomosti) přispívali židovští aktivisté různých zaměření – i V. Žabotinskij, ale i budoucí tvůrce válečného komunismu Lurje-Larin. S. Melgunov píše, že smyslem příznivých článků v Ruských zprávách o otázkách týkajících se Židů nebyla „pouze ochrana utiskovaných, ale i zájem kolektivu spolupracovníků.“³⁴ „Spolupracovníci židovského původu byli i mezi zaměstnanci Suvorinova listu Nová doba (Novoje vremja),“ Encyklopedie jich uvádí pět.³⁵

³² Tyrkova-Viljams, s. 540–542.

³³ Sliozberg, sv. 3, s. 186–187.

³⁴ S. P. Melgunov, *Lospomnjanija i dnevniki*, 1. vyd., Paříž, 1964, s. 88.

³⁵ KJE, sv. 7, s. 517.

Dlouhou dobu byl v Ruských zprávách nejvýraznější osobností G. B. Iollos, kterého tam přivedl Gercenštejn, který s tímto listem spolupracoval od roku 1880. Oba byli také poslanci 1. dумы. Zběsilá atmosféra politických vražd, které v podstatě tvořily revoluci – „repetici“ let 1905–1906, zasáhla i jejich osudy. Podle izraelské Židovské encyklopedie nesl vinu za obě vraždy Svaz ruského lidu. Podle ruské Židovské encyklopedie odpovídá Svaz za vraždu Gercenštejna (1906), Iollos však byl zavražděn (1907) „černosotěnskými teroristy“.³⁶

Činnost židovských vydavatelů a publicistů se neomezovala jen na petrohradské nebo vysoce intelektuální tiskoviny, rozšířila se i na druhý okraj spektra, například na lidovou Kopějku, kterou četl každý domovník – svým čtvrtmiliónovým nákladem „významně zasáhla do boje proti antisemitským pomlouvačným kampaním“. (Založil a vedl ji M. B. Goroděckij.)³⁷ Redaktorem velmi vlivného listu Kyjevské názory (Kijevskaja mysl – nalevo od konstitučních demokratů) byl Iona Kugel (jeden ze čtyř bratrů žurnalistů), najdeme zde i pověstného D. Zaslavského, a což je nejdojemnější – Lva Trockého. Největší saratovské noviny vydával Averbach senior (Sverdlovův švagr). Jeden čas vycházel v Oděse Novoruský telegraf, silně pravicový – ale roku 1900 byly proti němu úspěšně použity metody ekonomické likvidace.

V ruském tisku byly i jednotlivé „kočující“ hvězdy. Mezi nimi vynikal jako duchaplný a bystrý žurnalista L. J. Goldštejn, který přispíval do nejrůznějších listů celých 35 let, i do takových jako byl Syn vlasti (Syn otěčestva), a také založil a redigoval Rusko (Rossija), což už byly patrně noviny víc než vlastenecké. (Byly zastaveny za ostrý fejeton proti vládnoucí dynastii Romanovců, nazvaný „Páni Oblafnovci“). Goldštejnova jubilea bylo vzpomenu to v novinách na jaře roku 1917.³⁸ Nebo nenápadný Garvej-Altus, který se jedinkrát proslavil fejetonem Skok zamilovaného pantera, ostouzejícím ministra vnitra N. A. Maklakova. (Ale kam se hrabaly tyhle fejetony na „humoristické listy“ z let 1905–1907, které už mělo Rusko za sebou a které s troufalostí do té doby nevidanou a s výrazy neslýchanými spílaly všem státním orgánům a celému režimu šmahem! Tady musíme vzpomenu to i na muže mnoha tváří Zinovije Gržebina: v roce 1905 vydával zuřivý satirický časopis Strašák (Župel), v letech 1914–15 loajální Vlast (Otěčestvo) a roku 1920 se souhlasem sovětského Státního nakladatelství rozjel ruské vydavatelství v Berlíně.)³⁹

³⁶ Tamtéž, s. 551; RJE, sv. 1, s. 290, 510.

³⁷ RJE, sv. 1, s. 561.

³⁸ „Novoje vremja“, 21. dubna (4. května) 1917; a jiné noviny.

³⁹ RJE, sv. 1, s. 575.

Jestliže však v tisku vládly různé směry, od liberalismu až po socialismus, a u publicistů věnujících se židovským tématům od sionismu až po autonomismus, jedno stanovisko se v ruském tisku trvale opomíjelo: pochopení pro stát a jeho orgány. Na „zpupnost ruského tisku“ poukazoval už v sedmdesátých letech několikrát Dostojevskij. Vůči státním orgánům se tato zpupnost projevila dokonce i 8. března 1881 na poradě u nového cara Alexandra III., který právě vstoupil na trůn, a nejednou i později: novináři se chovali jako namyšlení reprezentanti celé veřejnosti.

Napoleonovi se připisuje výrok: „Troje nepřátelské noviny jsou nebezpečnější než sto tisíc nepřátelských vojáků.“ Tato věta se v mnohém ohledu dala aplikovat i na rusko-japonskou válku. Ruský tisk se choval přímo kapitulantsky po celou tuto válku, při každé její bitvě. A co bylo vůbec nejhorší – netajil se sympatiemi k teroru a k revoluci.

Tento tisk, který byl v roce 1905 tak bezmezně troufalý, si za časů dumy podle slov Vitteho vedl jako tisk v podstatě „židovský“ nebo „položidovský“¹⁰; přesněji řečeno, s převahou levicových nebo radikálních Židů na klíčových zpravodajských a redaktorských místech. V listopadu 1905 napsal D. I. Pichno, redaktor nacionálního ruského listu *Kyjevan*, který na tomto místě pracoval čtvrt století a ruský tisk dobře znal: „Židovstvo... vsadilo na kartu ruské revoluce obrovskou sumu... Seriózní ruská veřejnost pochopila, že v jistých chvílích znamená tisk sílu, jenže právě tu ona neměla; octla se proto v rukou svých odpůrců, kteří po celé Rusi mluvili jejím jménem a nutili ji, aby je četla, protože jiné noviny nebyly a za jeden den je nevytvoříte... a (veřejnost) se topila v moři lží, v nichž se nevyznala.“¹¹

L. Tichomirov v tomto jevu nic nacionálního neviděl, ale roku 1910 si udělal o charakteru ruského tisku tyto poznámky: „Drásání nervů... Neobjektivnost... Neumějí se chovat slušně, džentlmensky... Nevědí, co je to ideál, nemají o něm ponětí.“ A veřejnost vychovaná tímto tiskem „chce, aby se psalo útočně, drasticky, znalosti ocenit nedovede, protože ignoranci ani nerozezná.“¹²

A na zcela opačném politickém konci se o úrovni tohoto tisku vyjádřil bolševický publicista (M. Lemke): „V naší poreformní době ztratily ideje hodnotu a tisk zaplnily informace, senzace a drzé autoritářské polopravdy.“

Adresněji si na kulturu v roce 1909 trpce postěžoval Andrej Běljij, a to nebyl žádný pravičák ani „šovinista“: „Do čela národní kultury se do-

¹⁰ Hrabě S. J. Vitte, *Vospominanija. Carstvovanie Nikolaja II*, ve 2 svazcích, Berlín, Slovo 1922, sv. 2, s. 54.

¹¹ „Kijevljanin“, 17. listopadu 1905, in Šulgin, *Priloženija*, s. 285–286.

¹² Iz dnevníka L. Tichomirova, in „Krasnyj archiv“, 1936, sv. 74, s. 177, 179.

stali lidé, kteří nemají s touto kulturou nic společného... Pročtete si seznam spolupracovníků ruských novin a časopisů: kdo jsou hudební nebo literární kritici těchto časopisů? Uvidíte skoro samá židovská jména; mezi těmito kritiky jsou i nadaní a citliví lidé, je jich tam několik, kteří vědí, jaké jsou úkoly národní kultury, chápou to možná i hlouběji než Rusové; ale to jsou výjimky. Židovští kritici jako celek ruskému umění nerozumějí, píší esperantským žargonem a terorizují každý pokus o prohloubení a obohacení ruského jazyka."⁴³

V těchto letech i prozíravý sionista V. Žabotinskij varovně upozorňoval na „hlavní velké listy, financované Židy a plné židovských přispěvatelů“: „Když se Židé masově vrhli do ruské politiky, předpovídali jsme jim, že z toho nic dobrého nevzejde ani pro ruskou politiku, ani pro Židovstvo.“⁴⁴

Ruský tisk sehrál rozhodující roli v předrevolučním kadetsko-intelektuálním náporu na vládu; jeho stanovisko plně sdílel a vyjádřil poslanec A. I. Šingarjov slovy: „Ať se tenhle režim utopí! *Takovému* režimu nemůžeme hodit ani to pověstné záchranné stéblo!“ Tady je na místě připomenout, že 1. дума uctila povstáním památku obětí bělostockého pogromu (ačkoli, jak jsme viděli, nesouhlasila s tím, že to byl ozbrojený střet anarchistů s vojáky), 2. дума povstala na počest lollose zavražděného teroristou; ale když Puriševič navrhl uctít povstáním i památku policistů a vojáků zabitých ve službě, vzali mu slovo a vyloučili ho ze zasedání: pobouřeným poslancům tehdy připadalo nemyslitelné, že by měli projevit úctu i těm, kdo ve státě pečují o normální pořádek, nutný pro ně pro všechny i pro celkově klidný život.

Správně, jenže pozdě, a navíc zpátky do minulosti, to charakterizoval v emigrantské Židovské tribuně (Jevrejskaja tribuna) roku 1923 člen Svazu pro plnoprávnost A. Kulišer: „V rusko-židovském veřejném prostředí byli před revolucí opravdu lidé a celé skupiny, pro jejichž činnost byla charakteristická... naprostá nezodpovědnost za zmatek v hlavách ruských Židů... a za šíření neurčitého a lehkomyšlného ‚revolucionářství‘... Celým smyslem jejich politiky bylo, že musí být levější než všichni ostatní. Zůstávali stále v roli nezodpovědných kritiků, nikdy však nešli do důsledků, své poslání spatřovali v tom, aby mohli říci: ‚To je málo!‘... Tito lidé si říkali ‚demokrati‘... Ale pak byli ještě demokrati zvláštního ražení, kteří si říkali ‚Židovská demokratická skupina‘, a ti tohle přídavné jméno připojovali ke kdejakému nevhodnému podstatnému jménu, takže vytvářeli až nesnesitelný talmud demokratismu... aby dokázali, že ti druzí nejsou dost demokratičtí... Šířili kolem sebe

⁴³ Boris Bugajev (Andrej Bělyj), *Štempelevannaja kultura*, in „Vesy“, 1909, č. 9, s. 75, 77.

⁴⁴ V. Žabotinskij, *Džertiry i chozjajeva. Četyre statji o „čirikovskom incidentě“ (1909)*, in sb. *Feljetony*, Petrohrad, tiskárna Gerold 1913, s. 75, 76.

nezodpovědnou náladu povrchního maximalismu a nevěděli, kam až se svými požadavky jít. To všechno mělo zhoubné následky pro revoluci.⁴⁵ Destruktivní vliv tohoto tisku skutečně patřil k nejslabším, nejzranitelnějším místům veřejného života v Rusku v roce 1914 i v roce 1917.

Jak však vypadal onen „prodejný tisk“, který se před režimem pokorně skláněl, tisk ruských nacionalistů? Dubrovinův Ruský prapor (Russkoje znamja) prý lidé znechuceně odkládali, tak bylo primitivní a hloupé. (Mimořádně, na zákrok generálů bylo zakázáno posílat tyto noviny do kasáren.) O mnoho lepší asi nebyla Zemščina – nevím, nečetl jsem jedno ani druhé. I Moskevské zprávy (Moskovskije Vedomosti) vyčpěly a zvětšely a po roce 1905 přišly o své čtenáře. Kam se však poděly ty silné konzervativní mozky a pera, které se měly o Rusy postarat? Proč nezaložily noviny na dobré úrovni jako protiváhu té ničivé smršti?

Jenže na soutěž s pružným myšlením a psaním liberálního a radikálního tisku, který byl za svou energii a nepřetržitý rozvoj tolik zavázán svým židovským spolupracovníkům – na takovou soutěž tehdy nebyly ruské nacionální síly, ty pomalé a rozvážené hlavy, vůbec připraveny (a dnes už teprve ne). Místo nich vystřčili hlavičky levicovým tiskem poštvaní, ale nemožné těžkopádní písálkové. Dodejme k tomu ještě, že pravicové listy se jen tak tak držely nad vodou. Kdežto listy „financované Židy“, jak psal Žabotinskij, platily výborně, a už proto měly bohatý výběr autorů a hlavně – vesměs všechny byly zajímavé. A při tom všem levicový tisk a дума žádaly zákaz „subvencovaného tisku“, tj. toho tisku, který tajně a líknavě subvencovala vláda.

Tajemník státní rady S. J. Kryžanovskij potvrdil, že vláda podporovala finančně přes 30 novinových titulů v různých krajích Ruska, jenže – bez sebemenšího úspěchu: pravice totiž neměla vzdělané lidi schopné publicistické činnosti; částečně i proto, že vláda si je neuměla vychovat. Nejschopnější byl I. J. Gurljand, ojedinělý případ, Žid z ministerstva vnitra, který psal drobné práce pod pseudonymem „Vasiljev“, a tajná expedice je rozesílala významným veřejně známým osobnostem.

Takže vláda měla jen svůj suchopárně byrokratický zpravodaj Vládní věstník (Pravitel'stvennyj vestnik). A vytvořit něco účinného, vyhraněného a přesvědčivého, čím by otevřeně bojovala o veřejné mínění neříkám Evropy, ale aspoň Ruska – to carskou vládu buď nenapadlo, nebo se do toho neuměla pustit, nebo to bylo nad její síly a neviděla v tom žádný smysl.

Dlouho měla vláda na své straně Suvorinovu Novou dobu (Novoje vremja), noviny živé, čtivé, s citlivým tepem (i když často nepravidel-

⁴⁵ A. Kuliser, *Ob otvetstvennosti i bezotvetstvennosti*, in „Jevrejskaja tribuna“: Ježenědělnik, posvjaščennyj interesam russkich jevreev, Paříž, č. 7 (160), 6. dubna 1925, s. 4.

ným – jednou byly pro spojenectví s Německem, pak zase Němce z duše nenáviděly) a bohužel si často pletly potřebu národního obrození s výpady proti Židům. (A když jejich zakladatel starý Suvorin na smrtelném loži dělil majetek mezi své tři syny, stanovil jako zásadní podmínku, že nesmějí prodat své podíly Židům.) Vitte řadil Novou dobu k novinám, pro které v roce 1905 „bylo výhodné stát vlevo... Pak zahnuły doprava a teď nahrávají černosotěncům. Přesvědčivým příkladem takové tendence jsou (tyto) jinak velmi dobré a vlivné noviny“. ⁴⁶ Byly velice bohaté na informace a mimořádně rozšířené – snad nejprůbojnější v Rusku a z pravicových určitě nejinteligentnější.

A co pravicoví politici? Pravicoví poslanci z dumy? Většinou se chovali nepřiměřeně vzhledem ke skutečnému poměru svých sil a slabostí, jednali zbrkle a neefektivně, neviděli jinou cestu, jak „ochránit svébytnost ruského státu“, než vyzývat ke státním protizidovským zákrokům. Poslanec Balašov roku 1911 navrhl navzdory vektoru času a jeho proudům tento program: *zpevnit hranice pásma židovského osídlení, propustit Židy z tisku, ze soudnictví i z ruských škol. Poslanec Zamyslovskij protestoval proti tomu, že na univerzitních katedrách „z tajných sympatií“ ponechávají Židy, sociální revolucionáře nebo sociální demokraty – jako by proti „tajným sympatiím“ bylo možné ubránit se státními zásahy! V roce 1913 žádal sjezd sjednocené šlechty (zaznělo to již roku 1908 v 3. dumě): nepovolávat Židy do vojenské služby, ale také je nepouštět do občanské, zemstevní a městské samosprávy a do porot.*

Na jaře roku 1911 Puriškevič, který se horlivě účastnil štvání proti zapadající hvězdě Stolypinově, navrhoval v dumě krajní řešení: „Židům se co nejprísněji zakazuje zaujímat v říši jakékoli funkce v oblasti státní správy v jakémkoli resortu... zvláště pak v okrajových územích... Židé, kteří budou usvědčeni z pokusu o získání jakékoli funkce ve státní správě, budou pohnáni k soudní odpovědnosti.“ ⁴⁷

Pravice tedy kritizovala Stolypina – za ústupky Židům.

Jenže Stolypinovi, který přišel do vlády na jaře roku 1906, nezbylo než přijmout Manifest ze 17. října 1905 jako hotovou věc, přestože by byl vyžadoval úpravy. Že ho car podepsal příliš narychlo, zbrkle a lehkomyslně – to už teď bylo vedlejší, musel se plnit, celý stát se musel obtížně přearganzovat, aby byl v souladu s Manifestem, přestože i sám car stále váhal. A z Manifestu také neodvratně vyplývalo všestranné zrovnoprávnění Židů.

⁴⁶ Vitte, sv. 2, s. 55.

⁴⁷ GD-5, zasedání 4, jednání 101, 27. dubna 1911, s. 2911.

Protižidovská omezení se samozřejmě ještě udržela nejen v Rusku a nejen hlavně v Rusku. V Polsku, které bylo tehdy spolu s Finskem považováno za utlačovanou zemi, se Židé ještě výrazněji lišili od polské mentality. Jak píše Žabotinskij, „takový útlak Židů, jaký existuje ve Finsku, nezná dokonce ani Rusko a Rumunsko... Když nějaký Fin potká Žida mimo město, má právo ho zatknout jako zločince a odvést na strážnici. Většina řemesel je Židům nepřístupná. Sňatky mezi Židy jsou podrobeny omezujícím a ponižujícím formalitám... Stavbě synagog se kladou co největší překážky... Politická práva nemají Židé absolutně žádná.“ A v rakousko-uherské Haliči „se Poláci v politickém smyslu dívají na Židy docela jako na materiál k vykořisťování, aby si upevnili svou vlastní moc v zemi... byly i případy, že žáci byli vyloučeni z gymnázia „pro sionismus“, židovské školy jsou co nejvíce omezovány, projevuje se nenávistný vztah k žargonu (jidiš), a dokonce i židovskou socialistickou stranu „polští sociální demokraté bojkotují a pronásledují“.⁴⁸ I ve středoevropském Rakousku-Uhersku sílila nenávist k Židům a udržovalo se mnoho dílčích a neměnných omezení, jako například pokud jde o léčbu v Karlových Varech: někdy tam Židé vůbec nesměli, někdy tam směli jen v létě, kdežto „zimní Židy“ tam pouštěli jen pod zvláštním dohledem.⁴⁹

Podle systému omezení v samotném Rusku však snadno pochopíme závěrečné postesknutí tehdejší Židovské encyklopedie: „Situace Židů je krajně nejistá, závisí na výkladu nebo lépe řečeno na náhledu kteréhokoli vykonavatele zákona až po toho nejnižšího... Tato neurčitost... vyplývá... z toho, že je nesmírně těžké jednotně vyložit a aplikovat omezující zákony... Mnohé články zákonů byly doplněny a změněny mnoha carovými příkazy, vycházejícími z doporučení jednotlivých ministrů..., přičemž zdaleka ne všechny byly zařazeny do Sbírky zákonů; „ani speciální povolení patřičného úřadu nemůže dát Židovi naprostou jistotu o plné platnosti jeho práv“; „zamítnutí žádosti od nejnižšího představitele režimu, anonymní udání konkurenta nebo vyslovené naléhání silnějšího konkurenta na vysídlení Žida stačí k tomu, aby se z něho stal žebrák“.⁵⁰

Stolypin však dobře věděl, že taková situace je absurdní a že doba neúchylně směřuje k zrovnoprávnění Židů, v němž se v Rusku již hodně pokročilo.

Počet Židů žijících mimo pásmo osídlení rok od roku rostl. Po roce 1903, kdy se pro obyvatelstvo a pro ekonomickou činnost Židů otevřelo

⁴⁸ V. Žabotinskij, *Homo homini lupus*, in sb. *Feljetony*, s. 111–115.

⁴⁹ JE, sv. 9, s. 514.

⁵⁰ JE, sv. 13, s. 622–625.

dalších 101 měst, k nim za Stolypina přibyla ještě další lidnatá místa – Stolypin tak sám prováděl opatření, které car v roce 1906 nepřijal a v roce 1907 дума zamítla. V předrevoluční Židovské encyklopedii se uvádí, že v letech 1910–1912 vzrostl počet těchto dodatečných míst na 291,⁵¹ nová Encyklopedie jich uvádí 299 v roce 1911.⁵²

Stará encyklopedie nám připomíná, že od léta 1905 setrvačností revolučních událostí „správy a rady (školských ústavů) nedodržovaly po tři léta procentuální normy“.⁵³ Od srpna 1909 byla procentuální norma pro Židy na vysokých a středních školách zvýšena oproti dříve stanovené (odnějška: v Petrohradě a Moskvě 5 %, mimo pásmo osídlení 10 %, v pásmu 15 %)⁵⁴ – ale s tím, že nyní bude dodržována. Jelikož však na petrohradské univerzitě bylo roku 1909 židovských studentů 11 % a v Oděse (v Novém Rusku) 24 %, ⁵⁵ vnímalo se to jako nové omezení. Nové omezení v pravém slova smyslu přišlo v roce 1911: do procentuální normy zahrnuli i externisty⁵⁶ (chlapce, na dívky se to nevztahovalo; na dívčích gymnáziích mimo pásmo židovského osídlení bylo roku 1911 fakticky 13,5 % žáků). Do škol uměleckých, obchodních, technických a pokračovacích se Židé přijímali neomezeně. „Vedle středních a vysokých škol vstupují Židé i do nižších,“ které dříve ignorovali. Jestliže roku 1885 „ve všech městských a újezdních školách“ měli Židé 2 %, pak již roku 1898 tam bylo chlapců 12 % a dívek 17 %.⁵⁷ Kromě toho „židovská mládež zaplnila soukromé vysoké školy“, například kyjevskou obchodní akademii roku 1912 navštěvovalo 1875 židovských studentů, na psychoneurologický ústav jich chodily „tisíce“. Od roku 1914 měla každá soukromá škola právo vyučovat v jakékoli řeči.⁵⁸

Vždyť celá doba přece směřovala k všeobecné povinné školní docházce.

Stolypinovým hlavním úkolem byla rolnická pozemková reforma, vytvoření pevného rolnického vlastnictví půdy. Jeho partnerem v této činnosti byl ministr zemědělství A. V. Krivošein, který byl rovněž stoupencem zrušení pásma židovského osídlení, přitom však trval na tom, že se musí omezit „práva anonymních akciových společností“ při vykupování půdy, protože se tak vytvářejí společnosti s „velkou židovskou pozemko-

⁵¹ JE, sv. 5, s. 822.

⁵² KJE, sv. 5, s. 515.

⁵³ JE, sv. 15, s. 55.

⁵⁴ KJE, sv. 7, s. 352.

⁵⁵ S. V. Pozner, *Jevrei v obščej škole: K istorii zakonodatelstva i pravitelstvennoj politiki v oblasti jevrejskogo voprosa*, Petrohrad, Razum 1914, s. 54.

⁵⁶ KJE, sv. 6, s. 854; sv. 7, s. 352.

⁵⁷ JE, sv. 15, s. 55–58.

⁵⁸ I. M. Trockij, *Jevrei v ruskoj škole*, in KRJ–1, s. 358, 360.

vou držbou“; mimoto „pronikání často spekulativního židovského kapitálu na vesnici by ztížilo úspěšné provedení pozemkové reformy“ (současně se bál i vzniku antisemitismu v zemědělských krajích Velkoruska, kde ho dosud nikdy nepoznali).⁵⁹ Stolypin a Krivošein nemohli dopustit, aby vesničané třeli bídu jako bezzemci. – Od roku 1906 měly i židovské zemědělské kolonie zakázáno kupovat státní zemědělskou půdu, protože byla od nynějška rezervována pro rolníky.⁶⁰ Znamý ekonom M. Bernackij uvádí tyto předválečné údaje: Židů pracovalo v zemědělství 2,4 %, ve svobodných povoláních 4,7 %, v soukromých službách 11,5 %, v obchodě 31 % (a Židé tvoří 35 % celé obchodnické třídy Ruska), v průmyslu 36 %. Naproti tomu v zemědělské části pásma židovského osídlení žije 18 % Židů.⁶¹ Když porovnáme tuto poslední číslici s 2,4 %, vidíme, že v těch letech zemědělské práce mezi vesnickými Židy nijak nepřibýlo, i když podle mínění Bernackého je „v ruském zájmu, aby si židovská práce a židovské prostředky našly nejproduktivnější využití všude“, jakékoli omezování Židů je „kolosálním plýtváním produktivními silami země“. Uváděl, že například roku 1912 se Spolek továrníků a podnikatelů moskevské průmyslové oblasti přimlouval u premiéra za to, aby Židé nebyli omezováni ve své roli zprostředkujících článků s ruskými centry tovární výroby.⁶² B. A. Kamenka, předseda správní rady a zplnomocněný ředitel Azovsko-Donské banky, začal poskytovat úvěry podnikům z kamenouhelného a hutního průmyslu a měl i patronát nad jedenácti velkými společnostmi v doněcké a uralské oblasti.⁶³ V průmyslu se účast Židů v akciových společnostech nijak neomezovala, zato „omezení práv akciových společností vlastnit půdu vyvolalo bouři protestů všech finančních průmyslových kruhů“. A Krivošeinovo omezení bylo zrušeno.⁶⁴ V. Šulgin to vyjádřil metaforicky: „Ruská mocná síla‘ vypadala v porovnání s dokonale promyšlenou ofenzivou Židů až naivně. Připomínala povodeň na pokojné řece: ospalá hladina rozlita do nedohledna podřimuje; vody je všude plno, panebože, tolik vody, ale samá stojatá! A táž řeka, sevřená o deset verst níže pevnou přehradou, se změnila v prudký proud, který jako studený gejzír padá na otáčející se turbíny.“⁶⁵

⁵⁹ K. A. Krivošein, *A. I. Krivošein (1857–1921): Jeho značenie v istorii Rossii načala XX věka*, Paříž, 1975, s. 290, 292.

⁶⁰ JF, sv. 7, s. 737.

⁶¹ M. Bernackij, *Jerrei i ruskoe narodnoje chozjajstvo*, in *Ščit*: Literaturnyj sbornik, za red. L. Andrejeva, M. Gorkého a F. Sologuba, 3., dopl. vyd., Moskva, Russkoje obščestvo dlja izučeniia jevrejskoj žizni 1916, s. 28, 30; KJF, sv. 7, s. 386.

⁶² Bernackij, in *Ščit*, s. 50, 51.

⁶³ RJF, sv. 1, s. 536.

⁶⁴ K. A. Krivošein, s. 292–293.

⁶⁵ Šulgin, s. 74.

A z ekonomicky liberální strany je slyšet podobné hlasy: „Rusko, které je tak chudé... na lidi s vysokou pracovní kvalifikací..., jako by se snažilo ještě zvýšit svou nevzdělanost a myšlenkovou zaostalost za Západem.“ Nebudou-li mít Židé přístup k výrobním pákám, povede to k tomu, že „záměrně zůstane nevyužita... jejich výrobní síla“.⁶⁶

Stolypin dobře věděl, že to je plýtvání. Hospodářská odvětví Ruska se však rozvíjela příliš nerovnoměrně. A tak přirovnával židovská omezení k ochrannému elu: mohou to být omezení jen na přechodnou dobu, než Rusové naberou síly ve veřejném životě i v ekonomické sféře, protože jinak se pro Rusy vytváří nezdravá skleníková atmosféra. Konečně (po kolika desetiletích?) začala vláda rolnictvo vyzvedat na úroveň, která by znamenala skutečný, hluboký *rovnoprávný* vzájemný vztah mezi stavy i mezi národnostmi; na této úrovni by zmizel ruský strach ze Židů, a s omezováním práv Židů by pak byl *definitivně* konec.

Stolypin chtěl využít židovského kapitálu k rozvoji ruského hospodářství: povolit jim jejich četné akciové společnosti, podniky, koncese, těžbu přírodního bohatství Ruska. Věděl přitom, že dynamické, mocné soukromé banky, kterých není mnoho a jsou spolu v úzkém kontaktu, se často raději domluví, než aby si konkurovaly – ale chtěl to vyvážit „znárodněním úvěru“: rozvíjením funkcí Státní banky, založením fondu pomoci průbojným rolníkům, kteří nemohou sehnat úvěr jinde.

A byla tu ještě další Stolypinova státnická úvaha: že rovnoprávnost odtrhne nerevoluční část Židovstva od revolučních stran. (K jeho argumentům patřil i ten, že při věčném obcházení omezovacích předpisů se na úřadech bere mnoho úplatků, a státní aparát se tím korumpuje.)

Ti ruští Židé, kteří sledovali podstatu věci bez trpkosti, viděli, že přes pokračující omezení a přes stále hlasitější (ale bezmocné) útoky proti Židům v pravicové části veřejnosti byla předválečná léta pro Židy čím dál příznivější a bezpečně směřovala k jejich zrovnoprávnění.

Podívejme se, jak o několik málo let později uvažovali o předrevolučním Rusku dva významní Židé, které velká revoluce vyhnala do emigrace.

Josef Menassijevič Bikerman, muž, který se kdysi těžce vlastním sebevzděláváním vyhrabal z bíd, který teprve ve svých třiceti letech získal maturitní vysvědčení jako externista, v pětácti absolvoval univerzitu, aktivně se účastnil osvobozovacího hnutí a byl důsledným odpůrcem sionismu jako chimérické ideje – tento Josef Menassijevič Bikerman ve svých pětapadesáti letech napsal: „Vzdor květnovým (1882) i jiným ustanovením, vzdor pásmu židovského osídlení a procentuální normě, vzdor Kišiněvu a Bělostoku, byl jsem a cítíl jsem se svobodným člově-

⁶⁶ Bernackij, in *Ščit*, s. 27, 28.

kem, jemuž je dána široká možnost pracovat v nejrůznějších oblastech lidské činnosti, který se může hmotně obohacovat a duchovně růst, bojovat o to, čeho se mu nedostává, a hromadit síly k pokračování v boji. Omezení... pod tlakem času i naším přičiněním se stále zmenšovala a za války byla už proražena široká trhlina v poslední tvrzí našeho bezpráví. Museli bychom prožít ještě pět nebo patnáct let, než by si Židé vydobyli plnou rovnost před zákonem, ale čekat jsme mohli.“⁶⁷

Muž zcela jiných názorů a životních zkušeností, přesvědčený sionista, lékař (a jeden čas i soukromý docent na ženevské lékařské fakultě), publicista a veřejný pracovník Daniil Samojlovič Pasmanik, Bikermanův vrstevník, v týchž letech z téže emigrace napsal: „Za carského režimu se Židům žilo mnohem líp, a ať si říká kdo chce co chce, před světovou válkou byla hmotná i duchovní situace ruských Židů skvělá. Byli jsme tehdy politicky bezprávní, ale mohli jsme vyvíjet tu nejintenzivnější činnost ve sféře národní a duchovní obrody a tradiční židovská bída postupně mizela.“⁶⁸ – „Tradiční hospodářská bída našeho lidu každým dnem ustupovala a nahrazovala ji zámožnost a hmotné zabezpečení, přestože desetitisíce Židů byly nesmyslně vyhnány ze zóny za frontou. Statistika obchodního obrátu společností se vzájemným ručením... nejlépe dosvědčovala ekonomický vzestup ruského Židovstva v posledních deseti letech před převratem. Stejně tomu bylo i na kulturním poli. Přestože vládl policejní režim, byla to říše absolutní svobody ve srovnání s dnešním režimem bolševické Čeky – židovské kulturní instituce všech druhů a žánrů vzkvétaly. Život jen kypěl: organizace sílily, umělecká tvorba se rozvíjela a otevíraly se široké perspektivy.“⁶⁹

Za něco víc než jedno století počet židovského obyvatelstva v ruské říši vzrostl z 820 000 osob (s Polským královstvím) na více než 5 000 000 osob, přičemž do emigrace odešlo přes 1 500 000 osob,⁷⁰ takže je to osminásobný přírůstek od roku 1800 do roku 1914. Za posledních devadesát let byl přírůstek triapůlnásobný (z 1 500 000 na 5 250 000) – zatímco počet obyvatelstva v celé říši vzrostl za tyto roky (i s nově připojenými oblastmi) dvaapůlkrát.

Ale v té době byla omezení ještě v platnosti a sloužila ve Spojených státech k protiruské propagandě. Stolypin se domníval, že se s ní lze vyrovnat *vysvětlováním*, pozváním amerických kongresmanů a novinářů

⁶⁷ I. M. Bikerman, *Rossija i ruskoje jevrejstvo*, in *Rossija i jevrej*, sb. 1 (dále RiJ), Otčestvennoje objediněnije russkich jevrejev zagranicej, Paříž, YMCA-Press 1978 (přetisk Berlín, Osnova 1924), s. 55.

⁶⁸ D. S. Pasmanik, *Russkaja revolucija i jevrejstvo (Bolševizm i iudaizm)*, Paříž, 1925, s. 195–196.

⁶⁹ D. S. Pasmanik, *Čego že my dobirajemsja?*, in RiJ, s. 218.

⁷⁰ KJE, sv. 7, s. 584–585.

na návštěvu Ruska. Na podzim roku 1911 se však situace vyhrotila tak, že hrozilo vypovězení dlouhodobé obchodní smlouvy s Amerikou, uzavřené před osmdesáti lety. Stolypin ještě netušil, co znamená plamenný projev příštího mírotvorce Wilsona, co znamená jednomyslnost amerického kongresu. Vypovězení smlouvy se však už nedožil.

Stolypin, který svou orientací, inoudrostí i osobností poznamenal předválečné desetiletí Ruska a který byl na jaře roku 1911 nevraživostí kadetského křídla i krajní pravice zákonodárci obou těchto křídel rozdupán za zákon o západním zemstvu, byl v září roku 1911 zavražděn.

První ruský předseda vlády, který si poctivě vytkl a přes carův nesouhlas i plnil úkol dosáhnout židovské rovnoprávnosti, zahynul – snad ironií dějin? – rukou Žida. Takový je osud střední cesty.

Ostatně Stolypina se pokoušeli zabít už sedmkrát, pokoušely se o to celé revoluční skupiny různého složení – a nikdy se to nepovedlo. A tentokrát to geniálně zvládl jediný člověk.

Bogrov, mladý, nedozrálý muž, nemohl ještě chápat v celé šíři Stolypinův státnický význam. Ale od dětství měl před očima každodenní ponižující stránky politické nerovnoprávnosti a stupňovala se v něm – působením rodiny, prostředí i vlastních zkušeností – nenávist k carskému režimu. A kyjevské židovské kruhy přes svou zdánlivou ideologickou pružnost se zřejmě nedaly obměkčit Stolypinovými pokusy o zrušení protižidovských omezení – a pokud se někteří z těch zámožnějších obměkčit dali, přehlušila to u nich vzpomínka na Stolypinovo rázné potlačení revoluce z roku 1905–1906 a vztek na jeho snahu o „znárodnění ruského úvěru“, otevřené soupeření se soukromým kapitálem. Mezi kyjevským (a petrohradským, kde dospívající vrah pobýval také) Židovstvem působilo ono Pole absolutního radikalismu, v němž mladý Bogrov považoval za své právo, ba dokonce za svou povinnost – zabít Stolypina.

Toto Pole bylo tak silné, že v něm mohla vzniknout i takováto kombinace: kapitalista Bogrov-otec udělal kariéru a žije si v blahobytu za tohoto státního zřízení, Bogrov-syn chce toto zřízení zničit – a otec po výstřelu veřejně prohlásí, že je na syna hrdý. Takže Bogrov nebyl tak docela sám – tajně mu aplaudovali i v těch zámožných kruzích, které byly až dosud režimu bezvýhradně věrné.

Tento výstřel, jímž bylo podfáto ozdravění Ruska, mohl přece být namířen i přímo proti carovi. Jenže Bogrov cara zabít nechtěl: protože (podle jeho slov) „mohlo by to vést ke štvanicím na Židy“, „vyvolat okleštění jejich práv“. Kdežto kvůli zavraždění pouhého premiéra, jak správně předpokládal, nic takového nehrozilo. Myslel si však – a to se škaredě mylil – že to příznivě ovlivní osud ruského Židovstva.

M. Meňšikov, který zprvu vytýkal Stolypinovi ústupky Židům, nad ním hluboce truchlil: našeho velkého státníka, nejlepšího vládního činitele,

jakého jsme za sto padesát let měli – zabili! A tím vrahem že je Žid? To že si troufí? Jak se mohl opovážit střítet na ruského předsedu vlády?! „Kyjevský zlověstný výstřel... musíme brát jako výstražný signál, jako velkou výstrahu... nejde nám o pomstu, ale musíme se konečně bránit.“⁷¹

A co se dělo v oněch dnech v „černosotěnském Kyjevě“, kde žilo tolik Židů? V prvních hodinách po vraždě vypukla mezi kyjevskými Židy hromadná panika, všichni chtěli z města utéct. Ale „hrůza padla na židovské obyvatelstvo nejen v Kyjevě, nýbrž i v jiných, i těch nejvzdálenějších oblastech pásma židovského osídlení i v ruském vnitrozemí“.⁷² Klub ruských nacionalistů chtěl sbírat podpisy na petici, aby byli vystěhováni všichni Židé z Kyjeva (chtěl, ale neudělal to). Nedošlo ani k sebemenšímu pokusu o pogrom. Předseda mládežnické organizace „Dvuhlavý orel“ Galkin vyzýval, aby se táhlo na kyjevskou ochranku (státní bezpečnost), která vraždu zaspala, a aby se namlátilo Židům – ale hned ho zkritovali. Kokovcov, který nyní zaujal premiérské křeslo, narychlo povolal do města kozácké pluky (všichni vojáci byli na manévrech daleko za městem) a rozeslal všem gubernátorům naléhavé telegramy: předejít pogromům – všemi prostředky, až po použití zbraní. Vojska byla stažena v rozsahu, v jakém je nestáhli ani proti revoluci. (Slizberg: Kdyby byly v září 1911 vypukly pogromy, „byl by Kyjev zažil jatka, jaká by si nezažala s hrůzami za časů Chmelnyckého“.⁷³ K pogromům nedošlo nikde v Rusku, ani k jedinému, ani k tomu nejmenšímu. (I když často, přecasto čteme, že carská vláda vždycky toužila a hledala záminku, jak uspořádat pogrom.) Předcházet výtržnostem je přirozeně jednou z přímých povinností státu a za její úspěšné plnění není proč čekat pochvalu. Ovšem při tak otřesné provokaci, jakou je zavraždění předsedy vlády, mohla o pogromech, které byly v panické hrůze očekávány, padnout aspoň letmá zmínka, že k nim nedošlo. Ale nepadla – *takovou* intonaci nikdo neslyšel, o *tom* se nikdo nezmínil.

Nechce se dokonce ani věřit, že kyjevská židovská obec tuto vraždu nejenže neodsoudila, ale že nad ní nevyslovila aspoň formální lítost. Naopak, po Bogrovově popravě nosili mnozí židovští studenti a studentky vyzývavě smutek.

Ale Rusové si toho tenkrát všimli. Dnes už bylo zveřejněno, co o tom V. Rozanov v prosinci roku 1912 napsal: „Po Stolypinově zavraždění se ve mně všechno k nim (k Židům) nějak zpřetrhalo: napadlo by Rusa zabít Rothschilda nebo vůbec nějakého *jejich* „velikána“?“⁷⁴

⁷¹ „Novoje vremja“, 10. (25.) září 1911, s. 4.

⁷² Slizberg, sv. 3, s. 249.

⁷³ Tamtéž.

⁷⁴ *Perepiska V. I. Rozanova i M. O. Geršenzona*, in „Novyj mir“, 1991, č. 3, s. 252.

Když se však na to podíváme očima historie, napadají nás dvě závažné myšlenky o tom, že by bylo ošidné vysvětlovat si Bogrovův čin jen tak, že zde „působily síly internacionální“. První a hlavní myšlenka je, že to není pravda. Nejen Bogrovův bratr ve své knize,⁷⁵ ale i různí neutrální historikové tvrdí, že záměr pomoci osudu Židů Bogrov měl. A druhá myšlenka: že zabývat se nepohodlným historickým faktem, přemýšlet o něm a vyslovit nad ním lítost je zodpovědné, kdežto nepřipouštět si ho a umývat si nad ním ruce je nízké.

Jenomže právě to nastalo hned vzápětí. V říjnu roku 1911 byla v dumě vznesena interpelace okfabristů k nejasným okolnostem Stolypinova zavraždění. A poslanec Nisselovič okamžitě protestoval: proč okfabristé ve své interpelaci *nepomlčeli* o tom, že Stolypinův vrah je Žid?! Prý je to antisemitismus!

I já jsem kdysi slyšel tento úžasný argument. Po sedmdesáti letech jsem ho uslyšel od amerických Židů jako nejtěžší obvinění: proč jsem o tom *nemlčel*, proč jsem také říkal, že Stolypinův vrah byl Žid? Že jsem ho vyličil tak podrobně, jak jsem jen mohl, to se nepočítá. A taky se nepočítá, co v jeho pohnutkách znamenalo jeho židovství. Ne, já jsem *nemlčel*, a to byl ode mne antisemitismus!

Gučkov tehdy důstojně odpověděl: „Myslím, že mnohem víc antisemitismu je v samotném Bogrovově činu. Navrhoval bych členu státní dumy Nisselovičovi, aby se se svými plamennými domluvami neobracel na nás, ale na své souvěrce. Ať je svou výmluvností přesvědčí, že se mají držet co nejdál od dvou hanebných povolání: od špiclovské práce u tajné policie a od činnosti mezi aktivními teroristy. Tím by své rase prokázal daleko větší službu.“⁷⁶

Ale proč máme něco vyčítat židovské paměti, když i ruské dějiny dovolily tuto vraždu ze své paměti vymazat; zůstala po ní jen jakási neznatelná, matná, okrajová skvrna. Teprve v 80. letech jsem ji začal křísit ze zapomnění – ale i po sedmdesáti letech se zdálo nepatřičné tu vraždu připomínat. Jak plynou desetiletí, padne nám do oka více podobných událostí a jejich význam.

Často jsem přemýšlel o vrtkavosti dějin: o *nepředvídatelných následcích*, kterým jsme v dějinách vystaveni, o následcích našich činů. Vilémovské Německo dovolilo Leninovi v roce 1917 projet přes své území, aby Rusko rozložil – a za 28 let se mu dostalo padesátiletého rozdělení Německa.

⁷⁵ Vladimír Bogrov, *Dmitrij Bogrov i ubijstvo Stolypina: Razoblačenije „dejstviteľnych i mnimych tajn“*, Berlín, 1951.

⁷⁶ A. Gučkov, *Reč v Gosudarstvennoj dume 15 okt. 1911* (po zaprosu v svjazí s ubijstvom predsedatelja Sověta ministrov P. A. Stolypina), in A. I. Gučkov v Trofej Gosudarstvennoj dume (1907–1912 gg.), *Sbornik rečej*. Petrohrad, 1912, s. 163.

Polsko pomáhalo bolševikům, aby nabrali síly v roce pro ně nejtěžším, v roce 1919, a aby pak porazili bílé – a dostalo za to: rok 1939, 1944, 1956, 1980. I Finsko horlivě pomáhalo ruským revolucionářům a nevážilo si a nesnášelo svou výsadní svobodu, i když v rámci Ruska – a dostalo se mu od bolševiků čtyřicet let politické poroby („finlandizace“). Anglie chtěla v roce 1914 zničit Německo jako svého světového konkurenta – a přitom sama přišla o svou velmocenskou pozici, a doplatila na to celá Evropa. Kozáci v Petrohradě zůstali v únoru i v říjnu neutrální – a za půldruhého roku prošli svou vlastní genocidou (a mnozí z nich se stali její obětí). V prvních červencových dnech roku 1917 se leví eseri sblížili s bolševiky, pak s nimi vytvořili jakousi „koalici“, rozšířenou platformu – a do roka s nimi bolševici zametli tak, jak by to nikdy nedokázal starý carský režim.

Tyto dalekosáhlé následky nemohl nikdo z nás nikdy předvídat. A jedinou záchranou, jak se takových chyb nedopustit, je řídit se vždy jen kompasem Boží etiky. Čili řečeno lidově: „Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.“

Tak i na Stolypinovo zavraždění krutě doplatilo celé Rusko, ale ani Židům Bogrov nepomohl. Jak kdo, ale já cítím i zde ony obrovité kroky Dějin a jejich výsledky ohromující svou nepředvídatelností.

Bogrov zabil Stolypina, protože chtěl kyjevské Židy uchránit před útlakem. Stolypina by byl car beztak brzy propustil, ale určitě by ho byl při nedostatku vhodných lidí v letech 1914–1916 znovu povolal do tohoto koloběhu, a s ním bychom nebyli dopadli tak hanebně – ve válce ani v revoluci. (Pokud bychom s ním do té války vůbec vstupovali.)

Krok první: zavražděný Stolypin – nervy prohrané ve válce a Rusko ležící pod baganěty bolševiků.

Krok druhý: bolševici byli při vši své brutalitě mnohem neschopnější než carská vláda, o čtvrt století později rychle vydali Němcům polovinu Ruska, včetně Kyjeva.

Krok třetí: hitlerovci se bez potíží dostali do Kyjeva – a zlikvidovali tam kyjevské Židy. Byl to tentýž Kyjev a zase to bylo v září, jenomže třicet let po Bogrovově výstřelu. A v témž Kyjevu v onom roce 1911, půl roku před Stolypinovým zavražděním, se už pekla příští Bejlisova aféra. Máme vážné důvody se domnívat, že za Stolypinova premiérství by se justice nemohla tak zostudit. Je například znám tento případ: když Stolypin prohlížel archiv tajné policie, narazil na spisek „Tajemství Židovstva“ (předchůdce „Protokolů“), o světovém židovském spiknutí. Jeho soud byl rezolutní: „Možná logické, ale zaujaté... vláda proti tomu nemůže absolutně nic dělat.“⁷⁷ Výsledek: „Protokoly“ „carská vláda nikdy nepřijala za základ oficiální ideologie“.⁷⁸

⁷⁷ Sliozberg, sv. 2, s. 283–284.

⁷⁸ R. Nudelman, Doklad na seminare: *Sovetskij antisemitizm – pričiny i prognozy*, in „22“, Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligencii iz SSSR v Izraile, Tel Aviv 1978, č. 3, s. 145.

O Bejlisově procesu byly napsány tisíce a tisíce stránek. Kdo by dnes chtěl podrobně prozkoumat všechny zákruty vyšetřování, veřejné kampaně a soudního řízení, tomu by na to, bez přehánění, nestačil rok. Přesahuje to rámec naší knihy. Dvacet let po události, za sovětské éry, byla zveřejněna každodenní hlášení orgánů tajné policie o průběhu procesu,⁷⁹ zájemci si je mohou prohlédnout. Kromě toho se samozřejmě pořizoval úplný stenografický záznam z celého procesu a ten byl zveřejněn. Stejně tak zprávy padesáti přítomných novinářů.

Byl zavražděn dvanáctiletý chlapec Andrej Juščinskij, žák duchovního semináře při chrámu sv. Sofie v Kyjevě, a vražda byla provedena surově a podivně: bylo mu zasazeno 47 bodných ran, a to se zřejmou znalostí anatomie – do mozkové tepny, do krčních žil a tepen, do jater, ledvin, plic, do srdce – rány byly zasazeny se zjevným záměrem nechat ho úplně vykrváct a přitom, soudě podle stop krve, vzprámeného (samozřejmě spoutaného a se zacpanými ústy). Něco takového mohl udělat jen velmi schopný pachatel a nemohl to udělat sám. Zavražděn byl nalezen až po týdnu – v jeskyni na pozemcích Zajceva závodu. Jeskyně však nebyla místem vraždy.

V prvních obviněních nebyl uváděn rituální motiv, ale brzy se tam objevil a přibýlo k němu konstatování, že se doba vraždy kryje se začátkem židovských Velikonoc a snad i se zahájením stavby nové synagogy na pozemku Zajceva (Žida). Čtyři měsíce po vraždě byl podle této verze obžaloby zatčen Menachem Mendel Bejlis, sedmatřicetiletý zaměstnanec Zajceva závodu. Byl zatčen, ačkoli nebyly předloženy žádné přesvědčivé důkazy o jeho eventuální vině. Jak k tomu došlo?

Vyšetřování vraždy vedlo kyjevské kriminální oddělení – a podle všeho bylo důstojným protějškem kyjevské tajné policie, která byla zapletena do případu s Bogrovem a měla na svědomí Stolypinovu smrt. Mnohaměsíční vyšetřování vedly dvě podobné úřednické a pracovní nuly jako byl Bogrovův „kurátor“ kapitán Kuljabko, totiž Miščuk a Krasovskij, za asistence trestuhodně neschopných pomocníků (u jeskyně, kde bylo nalezeno tělo Juščinského, strážníci uklízeli sněh, aby se tam tlustý komisař pohodlněji dostal, čímž zničili případné stopy pachatelů). Ale co bylo horší – tito vyšetřovatelé začali mezi sebou soutěžit, kdo bude mít při vyšetřování větší úspěch, či verze se ukáže jako správnější, a neostýchali se přitom mařit činnost svého soupeře, mátlí šelření, zastrašovali svědky, dokonce jeden druhému zatýkali agenty. a Krasovskij podezřelého vždycky nalíčil, než ho konfrontoval se svědkem. Vedli „vyšetřování“ jako u řadového případu, a proto ani v nejmenším nemohli pochopit, do jak významné události se pustili. Když byl po dvou

⁷⁹ *Process Bejlisa v ocenke Départementa policii*, in „Krasnyj archiv“, 1951, sv. 44, s. 85–125.

a půl letech konečně zahájen soudní proces, Miščuk uprchl do Finska před obviněním z podvržení věcných důkazů, před soudem se skrýval i důležitý spolupracovník Krasovského, a Krasovskij sám přišel o místo a stal se pak asistentem Bejlisových advokátů.

Vyšetřování se skoro dva roky potácelo mezi nepravdivými verzemi, podezření dlouho leželo na příbuzných zavražděného, pak byla prokázána jejich úplná nevina. Bylo čím dál jasnější, že se prokurátor rozhodne formálně obžalovat a soudit Bejlise.

Proti Bejlisovi bylo vzneseno obvinění s pochybnými důkazy jen proto, že byl Žid. Jak bylo vůbec možné, že se ve 20. století bez řádného obvinění podloženého fakty dal uspořádat takový monstrproces, který měl zastrašit celý národ? Toto obvinění už přesáhlo Bejlisův soukromý osud a rozrostlo se v obžalobu Židovstva – a od té chvíle už celá situace kolem vyšetřování a pak i kolem soudu začínala mít mezinárodní odezvu po celé Evropě i Americe. (Předchozí rituální procesy v Rusku vznikaly nejčastěji v katolickém prostředí: Grodno 1816, Veliž 1825, Vilno, Blondesova aféra 1900; kutaiská 1878 byla v Gruzii, dubossarská 1903 v Moldavii, ale speciálně ve Velkorusku jen saratovská v roce 1856. Sliozberg však neopomene zdůraznit, že i saratovský případ měl katolickou provenienci, a co se týče Bejlise – podezříváná skupina zlodějů jsou Poláci, jako expert na rituální obvinění byl vybrán katolík, a prokurátor Czapliński je také Polák.⁸⁰

Kyjevský soudní dvůr přijal obžalovací spis vzhledem k jeho neprůkaznosti jen třemi hlasy ku dvěma. Když pravicově monarchistický tisk rozpoutal kampaň, řekl Puriškevič ve státní dumě v dubnu 1911 toto: „Neobviňujeme veškeré Židovstvo, my si strašně přejeme zjistit pravdu“ o té záhadné, podivné vraždě. „Existuje-li mezi Židy sekta, která propaguje páchání rituálních vražd... Existují-li takoví fanatici, označte tyto fanatiky,“ vždyť „my v Rusku bojujeme s celou řadou sekt“ vlastních,⁸¹ ale vyjádřil také obavu, že záležitost bude v dumě ututlána ze strachu před tiskem. A ve dnech zahájení soudního procesu se pravicový nacionalista Šulgin ve vlasteneckém listu Kyjevan postavil *proti* tomuto procesu a „bídné výzbroji“ soudních orgánů (za to ho krajní pravice nařkla, že se dal od Židů podplatit). Ale zrušit obžalobu a obnovit vyšetřování – to se při tak mimořádně zvrhlé vraždě také nikdo neodhodlal.

A z druhé strany se zvedla kampaň liberálně radikálních kruhů a tisku, už nejen ruského, ale i světového. Požár se šířil dál. Živen jasnou podjatostí obžaloby, neutuchal a denně se vrhal už i na svědky. V. Roza-

⁸⁰ Sliozberg, sv. 3, s. 25–24, 37.

⁸¹ GD–5, zasedání 4, jednání 102, 29. dubna 1911, s. 3119–3120.

nov to označil za ztrátu míry, která se rozšířila zejména v židovském tisku: „Železná ruka Žida... se rozpřahuje dnes již v Petrohradě a políčuje staré zasloužilé profesory, členy státní dумы, spisovatele...“⁸²

Mezitím selhaly poslední pokusy, aby se vyšetřování vedlo normálně. Stáj na Zajcevově závodě, kolem které vedl vyšetřovatele Krasovskij a na kterou potom padlo podezření, že by to mohlo být místo vraždy, dva dny před stále odkládanou prohlídkou vyšetřovatelů vyhořela. Do pátrání na vlastní pěst se rázně pustil novinář Brazul-Bruškovskij a nám známý Krasovskij, nyní již jako soukromá osoba. (Mimochoodem, V. Bonč-Brujevič vydal spisek, v němž obvinil Brazula ze ziskuchtivosti).⁸³ Ti dva pak přišli s verzí, že vraždu spáchala Věra Čeberjaková, jejíž synové se s Andrejem Juščinským kamarádili, ona měla spíš styky s kriminálním podsvětím. V dalších dlouhých měsících vyšetřování oba její synové záhadně zemřeli, Čeberjaková obvinila Krasovského, že je otrávil, a Brazul s Krasovským obvinili z vraždy synů ji samu. Podle jejich verze Juščinského zavraždila Čeberjaková, a to jen proto, aby simulovala rituální vraždu. Ale Čeberjaková tvrdila, že jí advokát Margolin nabízel 40 000 rublů, když vezme vraždu na sebe. Margolin to pak před soudem popřel, ale byl mu udělen administrativní trest za nekorektní jednání.

Pokusy prozkoumat nebo alespoň vyjmenovat desítky detailů tohoto přípravného a potom i soudního galimatyáše by všechno ještě víc zašmodrchaly. (Octl se tam i „obojživelníci“ z revoluce a z tajné policie. Nápadná byla dvojznačná role a podivné chování četnického podplukovníka Pavla Ivanova před soudem – ten, co v rozporu se zákonem s Bogrovem sepsal a zaprotokoloval poté, co už byl Bogrov odsouzen k smrti, novou verzí jeho motivů pro zavraždění Stolypina, v níž svaluje všechnu vinu na bezpečnostní orgány, u nichž Ivanov sloužil.) Celá ta bouřlivá atmosféra těžce doléhala na blížící se soudní proces. Ten se táhl měsíc, v září a říjnu 1915. Probíhal strašně těžkopádně: předvoláno bylo 219 svědků (dostavilo se jich 185) a byl ještě protahován oběma stranami; prokurátor Vipper velmi ustupoval skupině ostřílených advokátů – Gruzenbergovi, Karabčevskému, Maklakovovi a Zarudnému, kteří samozřejmě žádali, aby se zaprotokoloval každý jeho nešikovný výrok jako například: tento proces je brzden „židovským zlatem“, „oni (Židé jako celek) jako by se nám posmívali: koukejte, my jsme spácha-

⁸² V. V. Rozanov, *Obohatěloje i osjazyatěloje otnošenije jevrejev k krovj*, Stockholm, 1934, s. 110.

⁸³ N. V. Krylenko, *Za pjat let. 1918–1922 g. g.: Obviniteľnyje reči po naiboleje krupnym processam, zaslužannym v Moskovskom i Leningovnom revoliucionnyh tribunalah*, Moskva, Petrohrad, GIZ, 1923, s. 359.

li zločin, ale... nikdo si nás netroufne usvědčit“.⁸⁴ (Není divu, že v průběhu procesu dostával Vipper výhružné dopisy, někdy i s kresbou oprátky, a nejen on, ale i občanští zástupci žalující strany, i poradce pro obžalobu a jistě i obhájci; zřejmě se bál pomsty i předseda poroty.) S lístky a pozvánkami na přelíčení se šmelilo, celý vzdělaný Kyjev byl na nohou. Ale prostý lid zůstal lhostejný.

Soud projednal i podrobnou lékařskou expertizu – několik profesorů se rozcházelo v názorech, zda Juščinskij zůstal naživu až do posledního bodnutí, nebo zemřel dřív, a do jaké míry trpěl. Ale ústředním bodem procesu byla expertiza bohoslovecká a vědecká – mohou-li u Židů ze zásady existovat rituální vraždy; na to se upjala pozornost celého světa.⁸⁵ Obhajoba povolala největší experty na hebraismus, rabín Maze podal expertizu o talmudu. Soudní znalec pravoslavné církve profesor petrohradské akademie I. Troickij pak všechny tyto expertizy shrnul s tím, že odmítl obviňování Židů z prolévání krve; zdůraznil, že pravoslavní nikdy taková obvinění nevznášelo, ta že pocházejí z katolického světa. (I. Bikerman později připomene, že v carském Rusku museli okrskoví komisaři „skoro každoročně“ zakročit proti řečem o křesťanské krvi pro židovské Velikonoce, „jinak bychom měli ‚rituální kauzu‘ ne jednou za deset let, ale každý rok“.⁸⁶ Hlavním soudním znalcem obžaloby u soudu byl katolický kněz Pranajtis. Prokurátoři, aby ještě více rozpoutali veřejnou diskusi, žádali, aby byly předloženy k prozkoumání i dřívější rituální procesy, ale obhajoba tuto žádost zamítla. Tímto soudním rozhodnutím – kolem otázky rituálnosti či nerituálnosti vraždy – se napjatý zájem světové veřejnosti o proces rozhořel ještě víc.

Úsudek si však musel udělat – právě o tomto obžalovaném – sbor porotců složený z obyčejných vesničanů, kterým „čouhala sláma z bot“; bylo mezi nimi jen několik málo úředníků a dva měšťané, které ten vleklý proces už docela udolal, takže usínali při hlasitém čtení dokumentů a prosili, aby byl soud ukončen; čtyři z nich požádali o předčasné propuštění domů a některým musela být poskytnuta lékařská pomoc.

Ale i tihle porotci posoudili to, co viděli: že obvinění proti Bejlisovi jsou nepodložená, že chybějí důkazy. A Bejlis byl osvobozen.

Tím to skončilo. Další pátrání po zločincích už se ani nezahájilo a podivná, tragická vražda chlapce zůstala nevyřešená a neobjasněná.

Místo toho si v duchu pohodlných ruských tradic usmyslili (neobešlo se to bez demonstrace), že na místě, kde bylo nalezeno tělo Andreje

⁸⁴ Tamtéž, s. 356, 364.

⁸⁵ „Reč“, 26. října (8. listopadu) 1913, s. 5.

⁸⁶ Bikerman, in RiJ, s. 29.

Juščinského, bude postavena kaplička, jenže proti tomu vznikl silný odpor jako proti černosotěnské myšlence. A Rasputin to carovi rozmluvil.⁸⁷

Celý tento špatně vedený, těžkopádný proces, jímž celý rok žil všechen tisk a ruská i světová veřejnost, se stal – jak to kdosi výstižně nazval – soudní Cušimou Ruska. V evropském tisku se to hodnotilo tak, že ruská vláda zahájila bitvu s židovským národem, avšak porážku že neutrpěl osud Židů, nýbrž osud ruského státu.

Však také Židé při své vášnivé povaze tuto urážku nikdy ruské monarchii neodpustili. Že u soudu zvítězil neúprosný zákon, to tuto jejich urážku nezmírnilo.

Přitom je poučné srovnat s Bejlisovým procesem stejně bombastický proces, probíhající v téže době (1913–1915) v Atlantě v USA s Židem Leo Frankem, který byl rovněž obžalován ze zavraždění nezletilé oběti (znásilněného děvčátka) za naprosto neprůkazných okolností. Byl odsouzen k trestu smrti oběšením, ale v průběhu zmatečné stížnosti ho ozbrojený dav vyvekl z vězení a oběsil ho sám.⁸⁸ V *první* plánu dopadne srovnání ve prospěch carského Ruska. Jenže případ s Frankem měl krátkodobé společenské důsledky a nestal se z něho odstrašující případ.

Bejlisův případ má však ještě epilog. „Z obavy před pomstou černosotěnců opustil Bejlis Rusko a odjel s rodinou do Palestiny. Roku 1920 se vystěhoval do USA.“ Zemřel v 60 letech přirozenou smrtí poblíž New Yorku.⁸⁹ Ministr spravedlnosti Ščeglovitov (podle jedné zprávy to byl on, kdo „dal příkaz vyšetřovat případ jako rituální vraždu“)⁹⁰ byl zastřelen bolševiky.

V roce 1919 se konal soud nad Věrou Čeberjakovou. Ten už neprobíhal podle starých pravidel nenáviděného carismu, nebyli tam žádní porotci a trval asi tak 40 minut – na kyjevské Čece. Čekista, který byl téhož roku v Kyjevě zatčen, vypověděl při výslechu bílým, že „všichni čekisté, kteří Věru Čeberjakovou vyslyšeli, byli Židé, počínaje Sorinem“ (předseda ČK Bluvštejn). Velitel ČK Fajerman „ji přitom zesměšňoval, strhl z ní svrchní oděv a tloukl ji hlavní revolveru... Řekla jen: ‚Dělejte si se mnou co chcete, ale co jsem řekla... to ani teď neodvolám... Na procesu s Bejlisem jsem mluvila sama za sebe... nikdo mě nepoučoval a nepodplácel...‘ Na místě ji zastřelili.“⁹¹

⁸⁷ Slizberg, sv. 3, s. 47.

⁸⁸ V. Lazaris, *Smrt Leo Franka*, in „22“, 1984, č. 36, s. 155–159.

⁸⁹ KJE, sv. 1, s. 517, 518.

⁹⁰ Tamtéž, s. 517.

⁹¹ *Čekist o ČK* (z archivu „Osoboj sledstv. komisii“ na Juge Rossii), in „Na čužoj storoně“, Istoriko-literaturnyje sborniki, za red. S. P. Melgunova, sv. IX, Berlín, Vataga; Praha, Plamen 1925, s. 118, 135.

Roku 1919 byl objeven v Kaluze v roli sovětského úředníka také prokurátor Vipper, soudil ho Moskevský revoluční tribunál. Bolševický prokurátor Krylenko se vyjádřil takto: „Vzhledem k tomu, že bylo prokázáno, jak je jeho osoba pro republiku nebezpečná, ... ať je u nás radši o jednoho Vippera míň.“ (Ten černý humor se týkal toho, že existoval ještě R. Vipper, profesor dějin středověku.) Tribunál však Vippera pouze poslal „do koncentračního tábora... do té doby, než bude v republice pevně nastolen komunistický řád“.⁹² Tam Vipperovy stopy končí.

Bejlise zprostili viny vesničané, potomci oněch ukrajinských vesničanů, kteří měli na svědomí židovské pogromy na přelomu století a brzy měli poznat kolektivizaci i mor z let 1932–1933 – hladomor, o němž se nebudou rozepisovat novináři po celém světě a z něhož nebude obviněn režim. I takové jsou kroky Dějin.

⁹² Krylenko, s. 367–368.

Židé a Rusové před první světovou válkou: na cestě k vzájemnému pochopení

Rusko se tedy ještě na deset let zachránilo před záhubou a v té době se nejlepši ruské a židovské mozky stačily zorientovat, posoudit z různých hledisek podstatu našeho společného života a vážně se zamyslet nad otázkou národní kultury a osudu.

Židovský národ se pohyboval proměnlivým dneškem jako kometa, která za sebou táhne tři tisíce let starý chvost své diaspory, neztrácí přitom trvalý pocit vlastní identity jako „národa bez jazyka a bez území, ale s vlastními zákony“ (Solomon Lurje) a silnou náboženskou a národní energií chrání svou odlišnost a osobitost – ve jménu nejvyššího, nadhistorického Záměru. Mělo Židovstvo v 19. až 20. století tendenci přizpůsobit se a splynout s okolními národy? Byli to právě ruští Židé, kdo se déle než jejich ostatní soukmenovci uchovával jako jádro izolované do sebe a soustředěné v náboženském životě a v uvědomělosti. Ale od konce 19. století toto ruské Židovstvo sílilo, množilo se, vzkvěťalo, až se náhle „celá historie Židovstva v nové době ocitla ve znamení Židovstva ruského“, u něhož se objevila i „zbystřená vnímavost pro běh dějin“.¹

Jenže ruští myslitelé si nevěděli rady s židovským izolacionismem. V 19. století si kladli otázku, jak ho *překonat*. Básník Vladimír Solovjov, který měl pro Židy hluboké porozumění, navrhoval jako cestu vzájemnou lásku Rusů a Židů.

Ještě předtím si zaznamenal Dostojevskij, že jeho sice ostré, ale drobné postřehy o židovském národě narazily na nepřiměřené reakce. „Roztrpčení toto ukazuje jasně, jak sami židé pohlíží na Rusy... nepřátelstvím mezi námi a židem není snad vinen pouze ruský lid a důvody toho nepřátelství nahromadily se ovšem na

¹ B.-C. Dinur, *Religiozno-nacionalnyj oblik russkogo jevrejstva*, in sb. *Kniga o russkom jevrejstve: Ot 1860-ch godov do Revolucii 1917 g.* (dále KRJ-1), New York, Izd. Sojuz russkich jevrejev 1960, s. 319, 322.

obou stranách a ještě není známo, na které straně nakupilo se jich více."²

O konci 19. století nám J. Tejtel sděluje tento svůj postřeh: „Židé jsou většinou materialisté. Velice usilují o hmotné statky. Ale všechny tyto statky jdou rázem stranou, jakmile jde o jejich vnitřní „já“, o národní důstojnost. Člověk si říká, proč asi židovská mládež, která většinou nedodržovala žádné židovské rituály, která často ani neznala svou mateřštinu, proč tato mládež nepřijala aspoň formálně pravoslaví, které jí dokořán otevřelo dveře na všechny vysoké školy a slibovalo všechny pozemské statky?“ Už jen kvůli možnosti jít na studie. Vždyť „věda, vysokoškolské vzdělání se u nich cenilo víc než hmotné bohatství“. Oni však považovali za nejdůležitější neopustit své utiskované soukmenovce. (Píše také, že ani Evropa nebyla pro vzdělávání ruských Židů nejvhodnější: „Židovská studující mládež se na Západě necítila dobře... Němečtí Židé se na ni dívali jako na nežádoucí živel, nespolehlivý, hlučný a nepořádný“; a ani „... francouzští a švýcarští Židé nebyli lepší“ než němečtí).³

D. Pasmanik vzpomíná na jednu skupinu Židů, kteří se z donucení dali pokřtít a byli pak vůči režimu ještě zatrpklejší a zaujatější. (Od roku 1905 bylo přestoupení na jinou víru usnadněno tím, že to nemuselo být zrovna pravoslaví, hlavně když to vůbec bylo nějaké křesťanské vyznání: protestantství bylo například svým duchem pro mnohé Židy přijatelnější. Roku 1905 byl také zrušen zákaz návratu k judaismu.)⁴

Jiný autor si v roce 1924 trpce postěžoval, že v předrevolučních desetiletích „ruská vláda... nejenže definitivně zařadila židovský národ mezi nepřátele vlasti“, ale „co bylo horší – mnozí židovští politici zařadili i sami sebe mezi tyto nepřátele, když se zatvrdili a přestali dělat rozdíl mezi „vládou“ a vlastí – Ruskem... Lhostejnost židovských mas a židovských lídrů k osudům velkého Ruska byla fatální politická chyba.“⁵

Je samozřejmé, že jako žádný sociální proces, navíc v tak různorodém a dynamickém prostředí jako bylo židovské, neprobíhal ani tento hladce, ale štěpil se a drolil dokonce i v srdcích mnoha židovských intelektuálů. Na jedné straně „příslušnost k židovské rase dává člověku jakési specifické postavení v převážně ruském prostředí“.⁶ Ale zároveň je tu

² F. M. Dostojevskij, *Deník spisovatelův*, III/1877, nákladem Jana Laichtera 1911, s. 98, 99, přeložil Ignác Hošek, vyšlo v řadě Otázky a názory, XXX.

³ J. L. Tejtel, *Ze mého života za 40 let*, Paříž, J. Povolockij i Ko. 1925, s. 227–228.

⁴ *Jevrejskaja enciklopedija*, v 16 svazcích, Petrohrad. Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatel'stvo Brokgauz-Jefron 1906–1913, sv. 11, s. 894.

⁵ V. S. Mandel, *Konservativnyje i razrušitelnyje elementy v jevrejskij*, in *Rossija i jevrej*, sb. 1 (dále RiJ), Otčestvennoje objedinenije ruskich jevrejev zagranicej, Paříž, YMCA-Press 1978 (2. vyd. Berlín, Osnova 1924), s. 201, 203.

⁶ D. O. Linskij, *O nacionalnom samosoznanii ruskogo jevreja*, in RiJ, s. 142.

i „zvláštní rozdvojení: vžitá emociální přichylnost mnoha Židů k okolnímu ruskému světu, s nímž srostli, a přitom ho rozumově odmítají a zásadně se od něho odvracejí. Zamilovanost do nenáviděného prostředí.“⁷

Toto bolestné rozdvojení v přístupu nemohlo vést k ničemu jinému než k bolestnému rozdvojení ve výsledku. A když I. V. Gessen v 2. státní dumě roku 1907 odmítal tvrzení, že revoluce stále ještě prolévá potoky krve, čímž popíral tvrzení, že pravice brání kulturu před anarchií, a když zvolal: „My, učitelé, lékaři, advokáti, statistici, literáti... my že jsme nepřátelé kultury? Kdo vám to bude věřit, pánové?“ – z řad pravice se ozval výkřik: „Ruské kultury, ne židovské!“⁸ Nepřátelé nebyli, to ne, proč užívat tak silných slov, ale – říkala ruská strana – jsme opravdu přátelé? Jejich vzájemné sblížení ztěžovala jedna věc: jak by to dopadlo, kdyby tito skvělí advokáti, profesori a lékaři v sobě neměli tak niterne židovské sympatie? Mohli se cítit plně, beze zbytku, duchem jako Rusové? A z toho pak plynula složitější otázka: mohly jim být zájmy Ruska jako státu v plném rozsahu a hloubce skutečně blízké?

V oněch desetiletích se stalo, že židovské střední vrstvy rázně přecházely k světskému vzdělávání svých dětí, a to v ruštině – a současně: rychle se rozvíjela tištěná kultura v jidiš a vžil se termín „jidišismus“: Židé ať zůstanou Židy, žádné asimilování.

Existovala ještě jedna speciální cesta asimilace, nebyla sice masová, ale nebyla ani zanedbatelná – cesta snížených manželství. A pak ještě slabý, povrchový pramínek asimilování, jako byly umělecké pseudonymy podle ruského vzoru. (A kdo si je dával nejčastěji? Kyjevští cukrovarníci „Dobryj“, „Babuškin“, kteří se za války dostali před soud kvůli kšeftům s nepřátelskou armádou. Vydavatel „Jasnyj“, o kterém kadetská Řeč dokonce napsala, že je to „nenažraný šmelinář“, „nestydaté chamtivý žralok“.⁹ Nebo budoucí bolševik D. Goldendach, podle kterého nebylo „v celém Rusku nic osobitého“, jen on byl „ryzí“, dal si proto jméno „Rjazanov“ a jako dotěrný marxistický teoretik pletl pak hlavy čtenářům, než ho v roce 1937 *zavřeli*.)

A právě v těchto desetiletích se především v Rusku silně rozmohl sionismus. Sionisté si nemilosrdně brali na mušku asimilanty, kteří se domnívali, že osud ruského Židovstva je nerozlučně spjat s osudy Ruska.

Tady si musíme především poslechnout výborného, brilantního publicistu VI. Žabotinského, který už v letech před revolucí měl možnost vyslovit se nejen k tomu, co ho na Rusku odpuzuje, ale vyjádřit nad tím zároveň i své zoufalství. Žabotinskij byl přesvědčen, že Rusko není pro Židy nic ji-

⁷ G. A. Landau, *Revolucionnyje idej v jevrejskoj obščestvennosti*, in *Rij*, s. 115.

⁸ *Gosudarstvennaja дума – I toroj sozyv* (dále GD-2), stenografický záznam, zasedání 2. sv. 1, Petrohrad, 1907, jednání 9, 13. března 1907, s. 522.

⁹ P. G., *Marodory knigi*, in „Reč“, 6. května 1917, s. 5.

ného než zájezdni hostinec na jejich historické pouti, že se musejí dát na další cestu, do Palestiny. Byla to vášnivá slova: my přece nemáme přímý kontakt s ruským národem, my ho poznáváme jen z jeho kultury, „hlavně podle jeho spisovatelů... podle nejvyšších, nejčistších projevů ruského ducha“, a tento zúžený pohled pak přenášíme na celý ruský svět. „Mnozí z nás, děti z židovského intelektuálního okruhu, jsou šíleně a potupně zamilováni do ruské kultury... ponižující láskou pasáčka vepřů k princezně.“ Kdežto židovství poznáváme ve všední, měšťácké každodennosti.¹⁰

K asimilantům je nemilosrdný. „Spousta otrockých návyků, které se nám dostaly do krve za celou tu dobu, co je porušována naše inteligence“; „ztratili naději nebo chuť zachovat Židovstvo nedotčené a vedou je k odchodu ze scény“. Průměrný židovský intelektuál zapomíná, kdo je; slovo „Žid“ je lépe ani nevypustit z úst: „není na to doba“; bojí se napsat „my, Židé“, píšou „my, Rusové“ a dokonce: „našinec Rusák“. „Žid může být ruským občanem první kategorie, ale *Rusem* jen kategorií druhé“. „Od chvíle, kdy se Žid prohlásí za Rusa, stává se občanem druhé třídy“, přitom si však stále „uchovává zvláštní ‚akcent‘ duše“. – Rozmohla se celá epidemie křtů kvůli výhodám, někdy i menším, než dává diplom. „Třicet stříbrných rovnoprávnosti.“ Když opouštíte naši věru – nenechávejte si ani naši národnost.¹¹

Situace Židů v Rusku, ne celkově, ale zejména po roce 1905–1906, mu připadá beznadějně chmurná: „Sama objektivní realita, které se říká život v cizině, se nyní obrátila proti našemu národu, a my jsme proti ní bezbranní a bezmocní.“ – „Věděli jsme i dříve, že jsme obklíčení nepřáteli“; „toto vězení“ (Rusko), „štěkající psi smečka“; „tělo uštvaného, ze všech stran nepřáteli obklíčeného a bezbranného ruského Židovstva, zbitého a sraženého v prach“; „v hluboké jámě se hemží... šest milionů (lidí)... epocha pomalého mučení, vleklého pogromu“; a dokonce prý „noviny vydržované židovskými penězi“ nechrání Židy „v této epoše neslychaných štvanic“. Koncem roku 1911: „Už to trvá několik let, co Židé v Rusku sedí na lavici obžalovaných“, ačkoli nejsme revolucionáři, „neprodávali jsme Rusko Japoncům“ a nejsme žádní Azefové ani Bogrovové; à propos Bogrov: „Ať byl jaký byl – toho ubohého chlapce zneuctilo v hodině jeho nečekané (!) smrti... těch deset hulvátů z žumpy kyjevských černosotěnců“, kteří se chtěli přesvědčit, že vrah byl skutečně popraven.¹²

A znovu a znovu obrací zrak jen a jen na Židovstvo: „Jsme dnes kulturní žebráci, naše chýše je neutěšená, v naší uličce se nedá dýchat.“ „Naší největší bolestí je, že pohrdáme sami sebou, a naši nejnaléhavější potřebou je

¹⁰ V. Žabotinskij, in sb. *Feljetony*, Petrohrad, tiskárna Gerold 1913, s. 9–11.

¹¹ Tamtéž, s. 16, 62–63, 176–180, 253–254.

¹² Tamtéž, s. 26, 30, 75, 172–173, 195, 199–200, 205.

nabýt sebedůvěry... Věda o Židovstvu se pro nás musí stát nejdůležitější vědou... Židovská kultura je pro nás útočištěm a jedinou záchranou."¹³

To všechno můžeme a dovedeme velmi dobře pochopit. (My, Rusové, zejména dnes, na konci 20. století.)

Dříve však Žabotinskij asimilační snahy neodsuzoval: v dějinách „přicházejí okamžiky, kdy je asimilace rozhodně žádoucí, kdy je nutnou etapou pokroku“. Takový okamžik nastal po šedesátých letech 19. století, kdy židovská inteligence teprve vznikala, sžívala se se svým okolím, se zralou kulturou. Tehdy asimilace nebyla „odvratem od židovského národa, ale naopak, byl to první krok k rozvinutí židovských tvůrčích schopností, první stupeň k obnovení a obrození národa“. Bylo nutno „naučit se to cizí, abychom pak mohli s novými silami rozvíjet to své“. Avšak za dalších padesát let se mnohé radikálně změnilo vně i uvnitř židovského světa. Kromě toho už také značně vzrostl zájem o všeobecné vzdělání, přímo touha po vzdělání. Teď tedy nadešla doba, kdy mladá generace musí dostat židovské kořeny. Teď nám hrozí, že se beze stopy rozplyneme v cizím prostředí: „Naši synové se nám den ode dne více vzdalují“ a „odcizují“; naše „studované děti slouží všem národům světa, jenom ne nám, pro židovskou věc nemá kdo pracovat“. „Svět, který nás obklopuje, je příliš krásný, velký a bohatý“ – nedovolíme mu, aby odlákal židovskou mládež od „ošklivé... židovské existence... Hluboké přemýšlení o národních hodnotách Židovstva se musí stát hlavním... prvkem židovské výchovy.“ – „Vzájemné sourozenství je to jediné, čím se může národ udržet“ (Kéž bychom si to i my uvědomili! – A. S.), kdežto renegátství brzdí boj za práva Židů: takže je zde jakési východisko – ale oni „odcházejí... poslední dobou... hromadně a s tak lehkomyšlným cynismem“.¹⁴

Sugestivní obraz: „Královský duch (Izraele) v celém svém majestátu, jeho tragické dějiny ve vši své grandiózní velkoleposti.“ – „Kdo jsme, abychom se před nimi ospravedlňovali? Kdo jsou oni, aby nás vyslyšeli?“¹⁵ Tato poslední věta si zaslouží naši plnou úctu. Ale musí platit oboustranně. Žádný národ a žádná víra nemá právo *soudit* tu druhou.

Výzvy k návratu k židovským *kořenům* nezněly v těch letech nijak do prázdna. V předrevolučním Petrohradě „v kruzích rusko-židovské inteligence bylo znát zvýšený zájem o židovské dějiny“.¹⁶ Židovská komise pro historii a etnografii, která v Petrohradě existovala již dříve, se roku 1908 rozšířila a změnila v Židovskou společnost pro historii a etnografii¹⁷ v če-

¹³ Tamtéž, s. 15, 17, 69

¹⁴ Tamtéž, s. 18–24, 175–177.

¹⁵ Tamtéž, s. 14, 200.

¹⁶ *Pamjati M. L. Ušnicera*, in KRJ-1, s. 8.

¹⁷ JF, sv. 8, s. 466.

le s M. Vinaverem. Začala aktivně a úspěšně budovat archiv dějin a etnografie Židů v Rusku a Polsku – nic takového nedělala židovská historická věda na Západě. V redakci S. Dubnova začal vycházet časopis Židovský dávnověk (*Jevrejskaja starina*).¹⁸ Současně se pustili do vydávání šestnáctisvazkové Židovské encyklopedie (kterou v této práci hojně využíváme) a patnáctisvazkového slovníku Dějiny židovského lidu (*Istorija jevrejskogo naroda*)... Encyklopedie si ovšem ve svém posledním svazku stěžuje, že „elita židovské inteligence... neprojevila vůbec zájem o kulturní úkoly encyklopedie“, zaujata bojem o formální židovskou rovnoprávnost.¹⁹

V jiných židovských hlavách a srdcích naproti tomu sílilo přesvědčení, že budoucnost ruského Židovstva je nerozlučně spjata s budoucností Ruska. I když „ruské Židovstvo bylo rozptýleno po celé nedozírné zemi a žilo uprostřed cizího živlu... přesto bylo a cítilo se jako jednotný celek. Neboť jednotné bylo prostředí, které nás obklopovalo... jednotná byla kultura... Tuto jednotnou kulturu jsme vstřebávali všichni po celé širé zemi“.²⁰

„Ruské Židovstvo dovedlo vždy spojovat své zájmy se zájmy celého ruského národa. A nepramenilo to ani ze šlechtnosti, ani z vděčnosti, ale z pochopení historické reality.“ Zní to sice jako přímá polemika s Žabotinským, ale je to tak: „Rusko pro miliony Židů, kteří v něm žijí, není náhodnou zastávkou v historickém putování Věčného Žida... Ruské cesty světového Židovstva byly a budou historicky těmi nejvýznamnějšími. Od Ruska nikdy nemůžeme odejít, stejně jako Rusko nemůže odejít od nás.“²¹ O nemožnosti odejít se lze dokonce vyjádřit ještě kategoričtěji, jako to učinil poslanec 2. a 3. státní dumy O. J. Pergament: „Žádné zlepšení (ani samotného) ruského vnitřního života ‚není možné, nebudou-li současně osvobození Židé ze své tíživé bezprávnosti‘.“²²

A tady nemůžeme pominout velice významnou osobnost právníka G. B. Slizberga, jednoho z těch Židů, kteří se hluboce a důvěrně seznámili s ruským státem, když byl desítky let nejdříve zástupcem hlavního tajemníka senátu, pak právním poradcem na ministerstvu vnitra, a kterému mnozí Židé vytýkali, že si zvykl u mocných o židovská práva *prosít*, ačkoli už přišel čas je *žádat*. Slizberg ve svých pamětech píše: „Od dětství jsem byl zvyklý považovat se především za Žida. Avšak hned od začátku svého uvědomělého života jsem se cítil být i synem Ruska... Být dobrým

¹⁸ JE, sv. 7, s. 449–450.

¹⁹ JE, sv. 16, s. 276.

²⁰ I. M. Bickerman, *Rossija i russkoje jevrejstvo*, in RiJ, s. 86.

²¹ St. Ivanovič, *Jevrei i sovetskaja diktatura*, in sb. *Jevrejskij mir*, ročenka na r. 1939, Paříž, Obhjedinenije rusko-jevrejskoj intelligencii, s. 55–56.

²² JE, sv. 12, s. 372–373.

Židem neznamená nebytí dobrým ruským občanem.²³ – „Ve své práci jsme nemuseli překonávat překážky, které na každém kroku stavěli do cesty polským Židům Poláci... V ruském státním životě jsme my, Židé národností, nebyli cizorodým prvkem, poněvadž v Rusku žilo mnoho národností sjednocených v ruské státnosti, aniž se vládnoucí národnost pokoušela všechny ostatní pohltit... Kulturní zájmy Ruska se nekřížily s kulturními zájmy Židovstva. Jedna kultura jako by doplňovala druhou.“²⁴ A dokonce poněkud humorně dodává, že pro nejasnost a nesrozumitelnost ruských zákonů o Židech musel v 90. letech „začít vytvářet speciální židovskou jurisprudenci, s použitím metod čistě talmudských“.²⁵

A nadto: „Zmírnění národnostního útlaču, které bylo znát v posledních letech, krátce předtím, než Rusko vkročilo do tragického období svých dějin, přinášelo všem ruským Židům naději, že vědomí ruského Židovstva se bude postupně doplňovat o tvůrčí obsah smíru židovského a ruského aspektu v syntézu vyšší jednoty.“²⁶

Můžeme snad zapomenout, že ze sedmi autorů vynikajícího sborníku z roku 1909 *Věchi* (Milníky) tři byli Židé – M. O. Geršenzon, A. S. Izgojev-Lande a S. L. Frank?

Ale – platí to i opačně: Židé měli v Rusku v předrevolučních desetiletích mocnou a svornou podporu v pokrokové veřejnosti. Možná že to způsobil právě útlak a pogromy; přesto však v žádné jiné zemi (nebo snad za celé předešlé dějiny světa?) nebyla tato podpora tak jednoduchá. Široká duše naší svobodomyšlné inteligence vykazovala za okraj společnosti i lidskosti nejen antisemitismus, ale navíc: kdo nahlas a jasně nepodporoval především boj za rovnoprávnost Židů, ten byl u ní hned „bezcharakterní antisemita“. Úzkostlivě čestná, citlivá ruská inteligence se snažila plně pochopit a přijmout za své židovské pojetí priorit celého politického života: pokrokové je to, co protestuje proti útisku Židů, a reakční je všechno ostatní. Ruská veřejnost nejenže statečně hájila Židy vůči vládě, ale zakázala sobě a každému sebemenší náznak kritiky chování třeba jen jednoho jediného Žida: co kdyby ve mně z té zlosti vznikl antisemitismus? (V generaci, která tehdy vyrůstala, zůstal pak ten pocit po desítky let.)

V. A. Maklakov uvádí ve svých vzpomínkách typickou epizodu ze sjezdu zemstev v roce 1905, kdy nedlouho předtím došlo k pogromům na Židy a na inteligenci a kdy už pomalu začínaly i pogromy na statkáře: „J. V.

²³ G. B. Slizberg, *Děla minuvších dnů: Zapiski ruskogo jevreja*, ve 5 svazcích, Paříž, 1953–1954, sv. 1, s. 3–4.

²⁴ Slizberg, sv. 2, s. 302.

²⁵ Slizberg, sv. 1, s. 302.

²⁶ Linskij, in RiJ, s. 144.

de Roberti navrhl, aby se amnestie (kterou sjezd požadoval) nevztahovala na zločiny spojené s násilím na dětech a ženách.“ Hned byl podezírán, že bere tuto úpravu „třídně“, když má starost o postižené statkářské rodiny. „De Roberti je honem... uklidňoval: „Vůbec jsem tím nemyslel šlechtické usedlosti... Jestli shořelo pět nebo dvacet usedlostí, to už není rozhodující. Myslel jsem tū tu spoustu usedlostí a domů židovských, vypálených a vyrabovaných černou sotňou.“²⁷ Za teroru v letech 1905–1907 udělali mučedníky z Gercenštejna (právě on se ironicky vyslovil o vypálení statkářských usedlostí) a lollose – ale z nikoho dalšího z tisíců zabitých nevinných lidí. V satirickém spisku *Poslední samoděržavec*, který ruští liberálové vydali v zahraničí, zašli tak daleko, že pod portrét generála, na něhož spáchal nezdařený atentát terorista Girš Lekkert, napsali: „*Kvůli němu*“ (kurziva A. S.) „dal car popravit... Žida Lek(k)erta“...²⁸

Nejen opoziční strany, ale i nižší úředníci se báli, aby nevypadali jako „nepokrokoví“. Člověk buď musel být hmotně zcela nezávislý, nebo tak užasně vnitřně svobodný, aby dokázal čelit náporu celkového proudu. Ovšem ve světě advokátů, umělců a vědců byl za ústup z tohoto Pole ostrakizován.

Jedině Lev Tolstoj si při svém unikátním postavení ve veřejnosti mohl dovolit říci, že *pro něho* je židovská otázka až na 81. místě.

Židovská encyklopedie vyslovuje výtku, že pogromy v říjnu roku 1905 „vyvolávaly u pokrokové inteligence nikoli speciální (tj. zabývající se jenom Židy), nýbrž všeobecný protest, namířený proti všem projevům „kontrarevoluce“ jako celku“.²⁹

Ruská veřejnost by však přestala být sama sebou, kdyby každý problém hned nevyhrotila – proti carismu, proti carismu, proti carismu.

Jenže kvůli tomu byla „konkrétní pomoc trpícím Židům po říjnových dnech (po pogromech v roce 1905) poskytnuta výlučně Židy z Ruska a z jiných zemí“.³⁰ Ostatně i Berďajev řekl: „Máte vůbec cit pro duši židovského národa?... Ne, vy bojujete... za abstraktního člověka.“³¹

To potvrzuje i Slizberg: „V očích kruhů, které ovlivňovaly politický vývoj“ židovská otázka „neměla tehdy význam politické otázky v širokém slova smyslu. Veřejnost se obírala celkovými projevy reakce.“³² Aby se toto opomenutí ruské veřejnosti napravilo, byl roku 1915 sesta-

²⁷ V. A. Maklakov, *Vlast i občestvennost na zakatě staroj Rossii (Vospominanija sovremennika)*, Paříž, *Prilozhenije k „Illjustrirovannoj Rossii“*, III, 1956, s. 466.

²⁸ *Der Letzte russische Alleinherrscher. Poslednij samoděržec: Očerķ žizni i carstvovanija imperatora Rossii Nikolaja II-go*, Berlín, Eberhard Frowein Verlag (1915), s. 58.

²⁹ JF, sv. 12, s. 621.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Nikolaj Berďajev, *Filosofija neravenstva*, 2., opr. vyd., Paříž, YMCA-Press 1970, s. 72.

³² Slizberg, sv. 1, s. 260.

ven a vydán zvláštní publicistický sborník Štít (Ščit), který se věnoval všestranné obraně Židů, ale jako autoři do něho směli přispět jen Rusové a Ukrajinci, nikoli Židé; ve sborníku se pak objevilo na čtyřicet nejzvučnějších jmen.³³ Celý sborník byl věnován jen tématu „Židé v Rusku“, ve svých soudech byl jednoznačný a ve výkladu místy až patetický.

Uvedme některé z jeho názorů – (I. Andrejev:) Vyřešení židovské otázky, které je již na dosah, vyvolává pocit „radosti a zároveň až nábožné úlevy“, že je konec „bolesti, která mě provázela po celý život“ a byla jako „hrb na mých zádech“, jako když „dýchám jedovatý vzduch“. – (M. Gorkij:) Mezi „velkými evropskými mysliteli je Žid jako psychologický typ považován za kulturně vyspělejší a krásnější typ než je Rus“. (A vyjadřuje uspokojení nad tím, že se v Rusku množí sekty „sobotistů“ a „Nového Izraele“.) – (P. Maljantovič:) „Hrůza bezprávného stavu Židů v Rusku leží jako ostudná skvrna na jméně ruského národa... Nejlepší ruští lidé ji pociťují jako hanbu, před kterou člověk nemá celý život kam utéct... Jsme barbaři mezi kulturními národy lidstva... jsme zbaveni drahocenného práva hrdosti na svůj národ... Boj za rovnoprávnost Židů je pro ruského člověka... skutečnou národní povinností prvořadého významu... Bezprávnost Židů odsuzuje ruské lidi k bezmoci v práci pro dosažení vlastního štěstí.“ Jestliže se nepostaráme o osvobození Židů, „nedáme nikdy do pořádku ani své vlastní záležitosti“. – (K. Arseňjev:) Podaří-li se nám odstranit Židům z cesty všechny překážky, bude to znamenat i „přírůstek intelektuálního bohatství naší vlasti“. – (A. Kalmykovová:) Na jedné straně je naše „úzké duchovní spojení s Židovstvem v oblasti nejvyšších duchovních hodnot“, na druhé straně však „tolerujeme projevy pohrdání a nenávisti“. – (I. Andrejev:) My Rusové „jsme sami *evropští Židé*, naše *hranice je známé pásmo židovského osídlení*“. – (D. Merežkovskij:) „Co od nás chtějí Židé? Mravní rozhořčení?“ „Toto rozhořčení je však tak silné a prosté, že... můžeme jen křičet spolu s Židy. A my křičíme.“ – Do sborníku Štít se jakýmsi nedopatřením nedostal Berďajev. Ale ten o sobě řekl, že se už v raném mládí rozešel se svým prostředím a raději se stýkal s Židy.

Antisemitismus označovali všichni autoři Štítu za něco odporného, za „chorobu vědomí, která se vyznačuje tvrdohlavostí a nakažlivostí“ (akademik D. Ovsjaniko-Kulikovskij). Zároveň však několik autorů prohlásilo, že „prostředky (a) metody... (ruských) antisemitů jsou zahraničního původu“ (P. Miljukov). „Nejnovější antisemitská ideologie je produkt německé duchovní výroby... „Árijská“ teorie... které se chytil

³³ Štít: Literaturnyj sbornik, za red. I. Andrejeva, M. Gorkého a F. Sologuba, 3. dopl. vyd., Moskva, Russkoje obščestvo dlja izučenijsa jevrejskoj žizni 1916.

náš nacionalistický tisk... Meňšikov (opakuje) myšlenky Josefa Arthura Gobineaua“ (F. Kokoškin). Doktrína o nadřazenosti árijské rasy nad semitskou je „německé zboží“ (Vjačeslav Ivanov). Ale co s tím máme společného my, my „s hrbem na zádech“? Gorkij v Pokrokovém kroužku koncem roku 1916 „se ve své dvouhodinové přednášce snažil všemožně poplivat celý ruský národ a přehnaně vychvalovat Židovstvo“, říká pokrokový poslanec dumy Mansyrev, jeden ze zakladatelů Kroužku.³⁴ O tomto jevu říká současný židovský autor, objektivně a moudře: „Došlo k převýchově ruské vzdělané společnosti, která si bohužel brala židovský problém mnohem víc k srdci, než se dalo čekat... Ze soucitu s Židy se stalo skoro stejně imperativní zaklínadlo, jako je Bůh, car a vlast,“ Židé však „využili s cynismem sobě vlastním tendenci vládnoucí ve společnosti“.³⁵ A Rozanov tomu v oněch letech říkal židovská „chamtivost zmocnit se všeho“.³⁶

V. Šulgin to ve dvacátých letech shrnul takto: „Židé se za tu dobu (čtvrt století před revolucí) zmocnili politického života země... ovládli politické Rusko... Mozek národa (nepočítáme-li vládu a vládní kruhy) se ocitl v židovských rukou a zvykal si myslet podle židovského návodu.“ „Při všech ‚omezeních‘ se Židé... zmocnili duše ruského národa.“³⁷

Ale zmocnili se jí Židé opravdu? Nebo Rusové nevěděli, co si s ní počít? Ve sborníku Štít se Merežkovskij pokoušel vysvětlit, že židomilství je vyvoláváno židofobií, že tak vzniká stejně slepé vychvalování cizí národnosti, odpovídající na všechna absolutní „ne“ absolutním „ano“!³⁸ – A profesor I. Baudouin de Courtenay se tam poděkl: „Mnozí, dokonce i z tábora ‚politických přátel‘ Židů, k nim chovají odpor a mezi čtyřma očima to přiznávají. S tím se ovšem nedá nic dělat. Pocity sympatie a antipatie... nezávisí na nás.“ Ale my se nemůžeme řídit „afekty, my se musíme řídit rozumem“.³⁹

S větší odezvou u veřejnosti a také s velkým porozuměním se vyjádřil roku 1909 o nejasnostech v tehdejší veřejném mínění P. B. Struve, který po celý život neohroženě bořil přehradu na své cestě od marxismu k pravicovému chápání státu a cestou kritizoval i jiné zákazy. Byla to dnes již zcela zapomenutá, avšak historicky významná polemika,

³⁴ Kn. S. P. Mansyrev, *Moi vospominaja*, in sb. *Fevral'skaja revoljucija*, sest. S. A. Alexejev, Moskva, Leningrad GIZ 1925, s. 259.

³⁵ A. Voroněl, in „22“, *Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligen-cii iz SSSR v Izraile*, Tel Aviv 1986, č. 50, s. 156–157.

³⁶ *Perepiska F. F. Rozanova i M. O. Geršenzona*, in „Novyj mir“, 1991, č. 3, s. 259.

³⁷ V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nraivsja...“, *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž, 1929, s. 58, 75.

³⁸ Sb. *Štít*, s. 164.

³⁹ Tamtéž, s. 145.

kteřá vypukla v liberálním listě Slovo v březnu roku 1909 – a bleskově se rozšířila do celého ruského tisku.

Začalo to nafouknutou a přetřásanou „čirikovskou epizodou“: hněvivým osočením v úzkém literárním kroužku, kde byl Čirikov, autor záslužné hry *Židé*, zničehonic obviněn z antisemitismu. (Kvůli poznámce, kterou utrousil mezi literáty u skleničky, že většina petrohradských kritiků jsou Židé, a jak tedy mohou pochopit problémy z ruského prostředí.) Ten případ se tehdy v mnohém ruské veřejnosti dotkl (Novinář Ljuboš o něm tenkrát napsal, že to je „ona kopějková svíčka, od které shořela celá Moskva“.)

Žabotinskij měl pocit, že se ještě patřičně nevyslovil k čirikovské epizodě ve svém prvním článku, a 9. března 1909 otiskl ve Slově druhý článek pod názvem *Asemitismus*. Vyjádřil v něm obavu a rozhořčení, že většina pokrokového tisku chce zamlčet případ s Čirikovem a Arabažinem. Že dokonce jedny přední liberální noviny (narážel na Russkije Vedomosti) prý už 25 let nic nenapsaly „o zběsilém honu na židovskou rasu... Od těch dob se zamlčování považuje za největší módu pokrokového židofilství“. Ale celé neštěstí je právě v zamlčování židovské otázky. (V tom s ním lze vřele souhlasit.) Když Čirikov a Arabažin „tvrdí, že v jejich debatě nebylo nic antisemitského, říkají oba naprostou pravdu“. Díky našemu tradičnímu mlčení „z vás můžou udělat antisemitu za pouhé slovo ‚Žid‘ nebo za nejnevinnější poznámku o židovských zvláštěnostech... Židé jsou zkrátka pod jakýmsi přísným tabu, takže nesmějí být ani sebemeně kritizováni, čímž ovšem nejvíce ztrácejí oni sami.“ (A zase s tím musíme souhlasit.) „Člověk má dojem, že už i pouhé slovo ‚Žid‘ je nepublikovatelné.“ To už je „ohlas jakéhosi obecnějšího mínění, které si klesl cestu ve střední vrstvě pokrokové ruské inteligence... Konkrétní důkazy nenajdete – to mínění cítíte zatím jen na dotek“, jenže to ho právě znepokojuje: že je to na dotek, že nejsou důkazy, že Židé neuslyší blížící se bouři a nebudou na ni připraveni. Zatím „je vidět tu a tam mráček a z dálky je nejasně slyšet dosud slabé, ale již hrozivé dunění“. Není to antisemitismus, zatím je to jen „*asemitismus*“ – ale ani ten nesmí být tolerován a neutralita je neomluvitelná: po kišněvském pogromu a v době, kdy reakční tisk roznáší „hořící vích nenávisť“, je nepřijatelné, aby ruský pokrokový tisk mlčel „o jednom z nejtragičtějších problémů ruského života“.⁴⁰

Časopis Slovo v témže čísle přinesl odpověď v úvodníku: „Autorova obvinění na adresu pokrokového tisku podle našeho názoru neodpovídají skutečné situaci. Chápeme city, které autora přiměly napsat tyto

⁴⁰ V. Žabotinskij, *Asemitizm*, in „Slovo“, Petrohrad, 9. (22.) března 1909, s. 2; viz též: sb. *Peljetony*, s. 77–85.

trpké řádky, ale připisovat ruské inteligenci bezmála záměrnou taktiku zamlčování židovské otázky je nespravedlivé. V ruském životě je tolik nevyřešených problémů, že můžeme každému z nich věnovat relativně málo místa... A přitom zdárné vyřešení mnohého z těchto problémů má velký životní význam i pro Židy jakožto občany naší společné vlasti.⁴¹

Ale co kdyby se Slovo tenkrát bylo Žabotinského zeptalo: proč se nezastal těch naivků, kteří udělali „docela nevinnou poznámku o židovských odlišnostech“? Věnovala jim snad pozornost a zastala se jich židovská veřejnost? Nebo jenom sledovala, jak se ruská inteligence takových „antisemitů“ zbavuje? Ne, na „přísném tabu“ měli i Židé kus viny, a o nic menší.

A ještě jedním článkem přispěl list k zahájení otevřené diskuse: článkem V. Golubeva Shoda, ale ne splynutí. Ano, incident s Čirikovem „není zdaleka ojedinělý případ“, „národnostní otázka... v současné době... vzrušuje i naši inteligenci“. V nedávných letech, zejména v revolučním roce 1905, naše inteligence „těžce zhřešila“ kosmopolitismem. Ale „bez následků neproběhl tento boj ani uvnitř společnosti... ani mezi národy, které žijí v ruském státě“. Tak jako jiné národy, v těchto letech „i Rusové se museli zamyslet nad svým národním úkolem... když naše malé národy začaly vyhlášovat své sebeurčení, potřeboval najednou své sebeurčení i Rus“. Vždyť o ruských dějinách toho „my, ruská inteligence, víme skoro méně“ než o židovských. „Všelidské ideály... byly pro nás vždy mnohem důležitější než budování vlastního státu.“ Ale i podle mínění Vladimíra Solovjova, jemuž byl nacionalismus naprosto cizí, „dříve než se staneme nositeli všelidských ideálů, měli bychom povznést na jistou národní úroveň sami sebe. A tento pocit sebezapomenutí začíná zřejmě pronikat i mezi inteligenci.“ Dosud jsme „mlčeli o specifických vlastnostech ... Rusů“. A když je připomeneme, to přece není žádný antisemitismus a neznamená to, že bychom chtěli utiskovat jiné národy – ale mezi národy musí dojít ke „shodě, ne však ke splynutí“.⁴²

Časopis Slovo přišel možná s tak důkladným vysvětlením proto, že už měl v sazbě článek P. B. Struveho, který náhodou přišel zároveň s článkem Žabotinského, ale nezávisle na něm, a také se zabýval ožehavým Čirikovovým incidentem; článek se jmenoval Inteligence a národní tvář a vyšel ve Slově hned druhý den, 10. března.

Struve psal: „Tento případ“, který bude „brzy zapomenut“, „ukázal, že se v hlavách cosi pohnulo, procitlo a zůstane bdělé. Ta procitlá myšlenka si žádá, aby se s ní počítalo.“ – „Ruská inteligence ztrácí svou ‚ruskost‘... zbytečně a marně zakrývá svou národní tvář“, ale „ta nejde

⁴¹ „Slovo“, 9. (22.) března 1909, s. 1.

⁴² V. Golubev, *Soglašenije, a ne slijanije*, in „Slovo“, 9. (22.) března 1909, s. 1.

zakrýt“. – „Národnost je něco mnohem nespornějšího (než rasa, barva kůže), a přitom velice jemného. Je to duchovní přitažlivost a odpudivost, a aby se rozpoznaly, na to nejsou zapotřebí ani antropometrické přístroje, ani genealogické bádání. Ty žijí a chvějí se v naší duši.“ Můžeme a musíme dbát na to, aby tyto přitažlivé a odpudivé síly nevnikaly do soustavy zákonů, „ale „státní“ spravedlnost od nás nežadá „národní“ lhostejnost. Přitažlivost a odpudivost náleží nám, je to naše osobní vlastnictví“, je to „organický pocit národnosti... A nevidím nejmenšího důvodu... vzdávat se tohoto vlastnictví ve prospěch kohokoli a čehokoli.“

Ano, opakuje Struve, musíme rozlišovat: oblast právní, státní – a oblast, kde v nás žijí tyto pocity. „Zvláště v židovské otázce to je zároveň velmi snadné i velmi těžké“. – „Židovská otázka je formálně otázkou právní,“ a proto je tu pomoc snadná, přirozená: dát Židům rovnoprávnost – ano, jistě! Ale zároveň je tu pomoc „velmi těžká, protože odpudivá síla vůči Židům je v některých vrstvách ruského obyvatelstva skutečně velká a je zapotřebí velké morální síly a velkých intelektuálních schopností k tomu, aby se i přes tuto odpudivost tato otázka jednou provždy vyřešila“. – Avšak: „I přes to, že v širokých vrstvách ruského obyvatelstva panuje vůči Židům tak odpudivá síla, jsou nám ze všech „neruských národností“ Židé nejbližší, jsou s námi nejtěsněji spjati. Je to kulturně historický paradox, ale je to tak. Ruská inteligence vždy považovala Židy za své, za Rusy – ne náhodou, ne pro nic za nic, ne z „nedorozumění“. Vědomá iniciativa odpudivosti od ruské kultury, důraz na židovskou „národní“ svébytnost, nepřišly od ruské inteligence, nýbrž z onoho židovského hnutí, které je známo pod názvem sionismus... Nemám žádné sympatie k sionismu, ale uvědomuji si, že problém „židovského“ národa existuje,“ a dokonce sílí. (Příznačné je, že slova „židovský“ i „národ“ dává do uvozovek – stále ještě úplně nevěří, že to Židé myslí s tou odlišností vážně.) – „V Rusku nejsou jiní „nerusové“, kteří by hráli v ruské kultuře takovou roli... A ještě jedna potíž tady je: tu roli hrají a zůstávají přitom Židy.“ Význam Němců v ruské kultuře a vědět se taky nedá popřít; jenže Němci, jakmile vstoupili do ruské kultury, se v ní beze zbytku rozplynuli. „Židé však ne.“

A P. B. Struve končí svůj článek slovy: „Nesluší se, abychom taktizovali (s ruským národním cítěním) a schovávali svou tvář... Já a každý jiný Rus máme na tyto city právo... Čím lépe si to všichni uvědomíme... tím méně nedorozumění nás v budoucnu čeká.“⁴⁵

Kéž by to byla pravda! A kéž bychom se byli všichni probudili o pár desítek let dříve. (Ostatně Židé se probudili mnohem dříve než Rusové.) A jako by všechny noviny čekaly jen na to – hned příští den se strhla

lavina! V liberálním listě Naše noviny (Naša gazeta) („je dnes vhodné o tom mluvit?“ – klasická otázka), v pravicové Nové době (Novoje vremja), v loajálně kadetské petrohradské Řeči nemohl nezareagovat Miljukov: Žabotinskij „dosáhl toho, že mlčení skončilo a to strašné a hrozné, co se pokrokový tisk a inteligence snažily před Židy zatajit, se nakonec objevilo vykresleno ve svém skutečném měřítku“. Dále však Miljukov se svou obvyklou chladnou uvážlivostí přešel k verdiktu. Především vyslovil vážné varování: *Kam to povede? Komu to prospěje?* „Národní tvář“, kterou navíc „nemáme proč skrývat“ – vždyť to nás přece sblíží – je s krajně pravicovými fanatiky! (Takže „národní tvář“ je nutno skrývat.) A tak „po nakloněné rovině estetického nacionalismu“ inteligence rychle zdegeneruje a sklouzne „do toho pravého rasového šovinismu“, který vznikl „v zatuchlé atmosféře dnešní společenské reakce“.⁴⁴

Ale čtyřicetiletý Struve zareagoval ve Slovu na Miljukovovu „mentorskou řeč“ doslova hbitě jako mladík již 12. března. A především na jeho výrok: „Kam to povede?“ („Komu to poslouží?“, „Komu se to bude hodit do krámu?“ – takovým způsobem se budou – při jakémkoli tématu – zapávat ústa ještě za sto let. Je to škodlivý výrok, ignorující fakt, že slovo může být poctivé a závažné samo o sobě.) – „Naše názory se vlastně nijak nevyvracejí,“ ale polemicky se konfrontují s „projekcí“, „kam povedou“.⁴⁵ (Slovo po dalších několika dnech: „Je to stará praktika, jak diskreditovat ideu, kterou nesdílíme, i osobu, která ji hlásá, pofiderní narážkou, že to najde sympatic v listech Novoje vremja a Rusko je znamja. Tato praktika je podle našeho názoru naprosto nedůstojná pokrokového tisku.“⁴⁶ – A pokud jde o podstatu věci: „Národnostní otázky bývají v dnešní době provázány silnými, někdy až bouřlivými emocemi. Tyto emoce totiž vyjadřují vědomí naší národní identity, jsou zcela oprávněné a... vymycovat je... je velký nešvar“. Když je totiž zažene dovnitř, proderou se ven ve zmrzačené podobě. Kdežto „tento tak hrozný ‚asemitismus‘ je mnohem příznivější půdou pro právní řešení židovské otázky než bezperspektivní boj... ‚antisemitismu‘ s ‚filosemitismem‘. Žádný neruský národ nepotřebuje... aby ho všichni Rusové oddané milovali. A ještě méně potřebuje, aby se tvářili, že ho milují. Kdežto ‚asemitismus‘ spolu s jasným a střizlivým chápáním známých morálních a politických zásad a... státních nezbytností by věru byl mnohem potřebnější a prospěšnější našim židovským spoluobčanům než sentimentální a chabý ‚filosemitismus‘,“ zejména ten simulovaný. –

⁴⁴ P. Miljukov, *Nacionalizm protiv nacionalizma*, in „Reč“, 11. (24.) března 1909, s. 2.

⁴⁵ P. Struve, *Polemičeskije zigzagi i nėsvojevremennaja pravda*, in „Slovo“, 12. (25.) března 1909, s. 1.

⁴⁶ „Slovo“, 17. (30.) března 1909, s. 1.

A „Židům jen prospěje, když uvidí nezastřenou ‚národní tvář‘“ ruského konstitucionalismu a demokratické veřejnosti. „Vůbec by jim však neprospělo, kdyby podléhali iluzi, že takovou tvář má jen antisemitský fanatismus“. To „není hlava Medúzy, ale poctivá a dobrá tvář *ruského* národa, bez níž by tu nebyl ani ‚*ruský*‘ stát“. ⁴⁷ – A redakce dodává: „Shoda... znamená, že uznáváme všechna specifika každého národa a že máme úctu k těmto odlišnostem.“ ⁴⁸

Vášnivá polemika v novinách dále pokračovala. „Za několik dní už by vydala na celou knihu.“ Bylo to „něco, co by bylo v pokrokovém ruském tisku... nedávno ještě zloha nemožné: v novinách se debatuje o velkoruském nacionalismu“! ⁴⁹ Těto vysoké úrovně však dosahovala jen diskuse ve Slově, ostatní noviny se soustředily na „přitažlivost a odpudivost“. ⁵⁰ Inteligence se podrážděně vrhla na svého nedávného hrdinu z Osvobození.

A Žabotinskij si nedal pokoj, ozval se dokonce ještě dvakrát... „Medvěd z brlohu“ – to měl být Petr Struve, který přitom vystupoval klidně a rozvážně, zatímco uražený Žabotinskij označil jeho článek a zároveň i článek Miljukovův za „skvělé vystoupení dvou šmíráků“, „jejich přívětivá deklamace je plná pokrytectví, neupřímnosti, zbabělosti a podlézavosti, a proto je tak neuvěřitelně protivná“; vyptává se Miljukova, jestli „stará ruská inteligence, ta svatá a čistá inteligence“, jestli tedy ta „v sobě měla protizidovskou ‚odpudivost‘?... To by nás zajímalo.“ A proklínal „svaté a čisté“ klima této krásné země“ a „zoologický druh *ursus iudaeophagus intellectualis*“ (intelektuálního medvěda židožrouta). (Co proto dostal i smířlivý Vinaver, „židovský slouha ruského pána.“) Žabotinskij rozhněvaně odmítl tvrzení, že by Židé čekali, „až se bude řešit celostátní úkol“ (to znamená svržení cara): „Děkujeme za tak lichotivé mínění o naší ochotě k psavské oddanosti“, o „pohotovosti poddaného Izraele“. A v závěru dokonce tvrdil, že „ještě nikdy se vykořisťování národa národem nehlásalo s tak nevinným cynismem“. ⁵¹

Je nutno říci, že jeho krajně nesnášenlivý tón neposloužil jeho názorům k vítězství. Ostatně nejbližší budoucnost ukázala, že právě svržení cara získají Židé postavení dříve nepředstavitelné, že jim dá dokonce víc, než o co usilovali, a tím vezme půdu pod nohama sionismu v Rusku, takže Žabotinskij neměl vlastně pravdu.

Mnohem později jiný pamětník těchto časů, vystrízlivělý bundovec, vzpomínal: „V letech 1907–1914 v Rusku podlehli někdy ne-li antise-

⁴⁷ P. Struve, in „Slovo“, 12. (25.) března 1909, s. 1.

⁴⁸ V. Golubev, *K polemice o nacionalizme*, in tamtéž, s. 2.

⁴⁹ M. Slavinskij, *Russkije, velikorossy i rossijaně*, in tamtéž, 14. (27.) března, s. 2.

⁵⁰ „Slovo“, 17. (30.) března 1909, s. 1.

⁵¹ V. Žabotinskij, *Medvěd iz berlogi*, in sb. *Feljetony*, s. 87–90.

mitské, tedy „asemitské“ atmosféře i někteří liberálové z řad ruské inteligence, a jiní zase zklamání tím, že se v první ruské revoluci nepodařilo uskutečnit její maximalistické tendence, svalovali za ně odpovědnost na nápadnou účast Židů v revoluci.“ A v předválečných letech „bylo znát, že sílí ruský nacionalismus... v některých kruzích, kde se ještě nedávno zdálo, že židovská otázka je vnímána jako ruská“.⁵²

Roku 1912 tlumočil Žabotinskij, nyní už klidně, zajímavý postřeh známého židovského novináře: jakmile se o nějakou kulturní záležitost začnou zajímat Židé, od té chvíle jako by ruské veřejnosti odpadla od srdce, jako by se jí netýkala. Nastane jakási neviditelná *odpudivost*. Ano, bude nutné vést národnostní čáru, organizovat ruský život „bez cizích příměsí, které jsou v takovém množství (pro Rusy) zřejmě nestraavitelné“.⁵³

Shrneme-li všechno, co jsme výše uvedli, dojdeme nejspíš k závěru, že v řadách ruské inteligence probíhaly současně (jako v mnoha historických jevech) dva procesy a ve vztahu k Židům se lišily temperamentem, a vůbec ne mírou sympatií. Až na to, že proces, který reprezentoval Struve, byl poněkud tichý, poněkud nejistý a byl umlčen. Kdežto ten, který se tak hlasitě projevil ve filosemitském sborníku Štít, měl větší odezvu ve veřejném mínění i v obecné praxi. Nezbyvá než litovat, že Žabotinskij nedocenil Struveho hledisko, nepochopil jeho hodnoty.

Diskuse z roku 1909 v Slovu se neomezila na židovskou tematiku a přerostla v kritiku ruského národního uvědomění, což je dnes, po osmdesátileté hluchotě naší veřejnosti, aktuální a poučné i pro nás. – P. Struve prohlásil: „Tak jako bychom se neměli dopouštět ‚porušování‘ těch, kdo si to nepřejí, stejně tak bychom neměli sami sebe ‚odrušovat‘,“ tonout a ztrácet svou tvář v mnohonárodním Rusku.⁵⁴ – V. Golubev protestoval proti tomu, aby „monopol na vlastenectví a nacionalismus měly jen skupiny reakční“. „Neuvědomujeme si, že japonské vítězství zapůsobilo depresivně i na naše národní, nacionální citění. Naše porážka neponížila jen byrokracii,“ jak si veřejnost toužebně přála, „ale nepřímou i celý národ.“ (Ale kdepak „nepřímou“! Přímou!) „Ruský národ... se cítí trapně.“⁵⁵ – „Není to maličkost, když je zneuctěno už jen slovo ‚Rus‘, které dostalo význam ‚Rus jako poleno‘.“ Pokroková veřejnost se oběma těmito pojímům vyhýbá a přenechává je pravici. „Vlastenectví jsme chápali jediné v uvozovkách.“ Ale „reakčnímu vlastenectví by mělo konku-

⁵² G. J. Aronson, *U borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tčeenija v russkom jevrejstve*, in KRI-1, s. 229, 572.

⁵³ V. Žabotinskij, in sb. *Feljetony*, s. 245–248.

⁵⁴ P. Struve, in „Slovo“, 10. (25.) března 1909, s. 2.

⁵⁵ V. Golubev, in tamtéž, 12. (25.) března, s. 2.

rovat vlastenectví národním... Ve svém odmítavém postoji k černosotěnskému vlastenectví jsme ustrnuli, a pokud jsme proti němu něco hájili, nebylo to vlastenectví, nýbrž všelidské ideály.⁵⁶ Jenomže celý ten náš kosmopolitismus nám zatím neumožnil ani domluvit se s Poláky.⁵⁷

A Pogodin vzpomínal: po tom, co V. Solovjov tak ostře ztepal Danilovského Rusko a Evropu, a po článcích Gradovského objevily se „první projevy uvědomění, které se u národů probouzí jako pud sebezáchovy ve chvílích hrozícího nebezpečí“. (K tomu časová souhra, že právě ve dnech této diskuse, v březnu 1909, prožilo Rusko jako stát své národní ponížení, když muselo pokorně uznat rakouskou anexi Bosny a Hercegoviny, svou „diplomatickou Cušimu“.) „Osudově se blížíme k problému, který byl ještě docela nedávno ruské inteligenci naprosto cizí, ale před který nás nyní život postavil tak tvrdě, že už se mu nevyhneme.“⁵⁸

A Slovo uzavíralo: „Náhodný... incident vyvolal hotovou tiskovou bouří.“ Znamená to, že „ruská společnost cítí potřebu národního sebeuvědomění“. Ruská společnost se v minulých letech „styděla nejen za falešnou antinacionální politiku... ale i za skutečný nacionalismus, bez něhož se nedá vytvářet stát.“ Tvořivý národ „má vždycky svou tvář“.⁵⁹ – „Minin byl docela určitě nacionalista.“ Nacionalismus tvůrčí, státnický, je vlastní *životaschopným* národům, a právě takový nacionalismus dnes potřebujeme.⁶⁰ „Tak jako před třemi sty lety i dnes na nás dějiny žádají odpověď, žádají, abychom v těžkých dnech zkoušek“ odpověděli, „máme-li jako svébytný národ právo na samostatnou existenci.“⁶¹

Ve vzduchu však bylo cítit, že se Něco blíží! – i když se psal zdánlivě pokojný rok 1909.

Ale drželi se stále své pravdy (M. Slavinskij): „Snaha porušit, lépe řečeno povelkorušit celé Rusko... byla zhoubná pro živé národní rysy nejen všech malých říšských národů, ale především pro národ velkoruský... jenže kulturní síly velkoruského národa na to byly příliš slabé.“ Velkoruskému národu by jen prospěl intenzivní vývoj dovnitř, směrem k normálnímu krevnímu oběhu.⁶² (Bohužel, tento úkol Rusové nezvládli dodnes.) „Musíme bojovat proti nacionalismu fyziologickému, (když) národ silnější se snaží vnutit národům slabším státní uspořádání, jaké jim nevyhovuje.“⁶³ Ale takovou říši přece nešlo vytvořit pouhou

⁵⁶ V. Golubev, *O monopolii na patriotizm*, in tamtéž, 14. (27.) března, s. 2.

⁵⁷ V. Golubev, *O samouvažení k uvažení*, in tamtéž, 25. března (7. dubna), s. 1.

⁵⁸ A. Pogodin, *K voprosu o nacionalizme*, in tamtéž, 15. (28.) března, s. 1.

⁵⁹ „Slovo“, 17. (30.) března 1909, s. 1.

⁶⁰ A. Pogodin, in tamtéž, 15. (28.) března, s. 1.

⁶¹ „Slovo“, 17. (30.) března 1909, s. 1.

⁶² M. Slavinskij, in „Slovo“, 14. (27.) března 1909, s. 2.

⁶³ A. Pogodin, in tamtéž, 15. (28.) března, s. 1.

fyzickou silou – ba ani „mravní silou“. A jestli ji máme, pak nás rovná práva národů (Židů ani Poláků) nijak neohrožují.⁶⁴ Už v průběhu 19. a o to více na začátku 20. století se ruská inteligence cítila na vysokém stupni světovosti, všelidskosti, kosmopolitičnosti nebo internacionálnosti (což se tehdy nerozlišovalo). Už tehdy se v mnohém, vlastně skoro ve všem zřekla ruského nacionalismu. (Z tribuny státní dumy se žertovalo: „Patriot lškarior.“)

Židovská inteligence se však nacionalismu nezřekla. I extrémní židovští socialisté se snažili nějak přizpůsobit svou ideologii nacionálnímu cítění. A právě v té době se neozval jediný hlas ze strany Židů – počínaje Dubnovem přes Žabotinského až po Vinavera – že se ruská inteligence, která upřímně stojí při svých utiskovaných bratřích, nemusí zřikat *svého* nacionálního cítění. A po pravdě řečeno, takový hlas se ozvat měl. Jenže o tom, že se něco změnilo, neměl tehdy ještě nikdo tušení: že totiž Židé pod pojmem *rovnoprávnost* rozumějí něco víc.

A tak ruská inteligence vykročila do budoucnosti sama. Za cara Židé rovnoprávnost nezískali, ale – částečně právě proto – získali pomocnou ruku a věrnost ruské inteligence. Jejich mocný rozvoj a nástup, jejich talent *vešly* do povědomí ruské veřejnosti. Představy o našich cílech, našich zájmech, impulzy k našim rozhodnutím splynuly s jejich představami. Přijali jsme jejich názor na naše dějiny a na jejich další vývoj.

A toto pochopit je důležitější než počítat, jaké procento Židů rozkolísávalo Rusko (rozkolísávali jsme je my všichni), dělalo revoluci nebo bylo v bolševické vládě.

⁶⁴ „Slovo“, 17. (50.) března 1909, s. 1.

Za první světové války (1914–1916)

Největším šilenstvím 20. století byla nesporně první světová válka. Bez jakéhokoli jasného důvodu a účelu se tři evropské velmoci – Německo, Rusko a Rakousko-Uhersko – utkaly v boji na život a na smrt, aby se dvě z nich v tomto století už neuzdravily a třetí se rozpadla. Dva partneři Ruska, zdánlivě vítězni, se udrželi ještě čtvrt století – a pak ztratili svou převahu již navždy. A Evropa jako celek přišla o svůj hrdý titul vůdkyně lidstva, stala se terčem závisti, ale koloniální državy z jejích zesláblých rukou vypadly.

Žádný ze tří mocnářů si neuvědomoval – a hlavně to platí o caru Mikuláši II. a jeho okolí – o *jakou* válku půjde: že to bude válka velká a krutá. Kromě Stolypina a po něm P. N. Durnova představitelé ruské vlády nepochopili varování, jehož se Rusku dostalo v letech 1904–1906.

Podívejme se na tuto válku židovskými očima. V oněch třech sousedících evropských říších žily tři čtvrtiny Židů celého světa (a 90 % Židů evropských)¹, a ti všichni byli soustředěni v ohnisku dozrávajících válečných událostí, od Kovenské gubernie (později i Livonska) až po rakouskou Halič (později i Rumunsko). A válka jim teď naléhavě položila nesmírně těžkou otázku: všichni žili po okrajích těchto tří říší – jak se vlastně mají zachovat ke své vlasti? Vždyť pro procházející armádu byl za frontou nepřítel, ale pro místní Židy to byli sousedé a soukmenovci. Oni si přece tuhle válku nemohli přát; tak jak se teď měl jejich názor najednou změnit ve vlastenectví? Řadoví ruští Židé z pásma židovského osídlení už teprve neměli proč nadšeně podporovat ruskou válčící stranu. Ještě před sto lety, jak jsme viděli, Židé v západních krajích pomáhají Rusům proti Napoleonovi. Ale proč měli pomáhat armádě v roce 1914? Kvůli pásmu židovského osídlení? Naopak: nedávala jim válka naději na osvobození? Až sem přijdou Rakušáci – ti přece už nevyhlásí

¹ *Kratkaja jevrejskaja enciklopedija* (dále KJE), 1976 (vydávání pokračuje), sv. 2, Jeruzalém, Obščestvo po issledovaniju jevrejskich obščin 1982, s. 313–314, statistika za r. 1900.

žádné nové pásmo židovského osídlení a zruší se i procentuální norma na školách, ne?

Právě v západní části pásma židovského osídlení měl silné pozice Bund, a z Leninova dopisu A. G. Šljapnikovovi z února 1915 se dovídáme, že bundovci „jsou většinou germanofilové a přáli by si porážku Ruska“². Dovídáme se také, že za války autonomistický židovský list *Vorwärts* zaujímal zřetelně germanofilské stanovisko. Za našich dnů trefně poznamenává o té době židovský autor: „Zamyslíme-li se nad heslem ‚Za Boha, cara a vlast‘, nelze si představit loajálního Žida, který by mohl toto heslo brát vážně“ a v přímém slova smyslu.³

Jinak tomu bylo v metropolích. Přes své postoje v letech 1904–1906 vlivné petrohradské kruhy ruského Židovstva i ruští liberálové v konfliktu v roce 1914 nabídly samoděržaví svou podporu, své spojenectví. „Vlastenecké nadšení, které zavládlo v Rusku, se nevyhnulo ani Židům.“⁴ „Byla to doba, kdy... se Puriškevič při pohledu na vlastenčící ruské Židy líbal s rabíny.“⁵ A v tisku (ne v Nové době /Novoje vremja/, ale v tom nejliberálnějším, podle Vitteho „položidovském“ tisku, který vyjadřoval a dirigoval výkyvy veřejného mínění a který v roce 1905 do slova *žádal* kapitulaci celého režimu) se hned v prvních dnech války zvedla bouře vlasteneckého nadšení. „Přes hlavu malého Srbska se napráhl meč proti velkému Rusku, které bránilo nedotknutelné právo milionů na práci a na život.“ Na mimořádném jednodenním zasedání státní dumy „představitelé nejrůznějších národností a stran toho historického dne vzrušovala jediná myšlenka, jediný vznešený cit rozechvěle zazníval ve všech hlasech: Ruce pryč od Svaté Rusi!... Jsme ochotni ke každé oběti, abychom ochránili čest a důstojnost nedílného ruského státu... ‚Bůh, car a národ!‘ – a vítězství je jisté... Na obranu naší vlasti se stavíme my, Židé... s pocitem hluboké oddanosti...“

I kdyby měli důvod počítat s tím, že jako gesto vděčnosti jim bude na oplátku udělena rovnoprávnost třeba až po skončení války, vláda by při přijetí tohoto nečekaného spojenectví musela přece být rozhodnuta, že svůj závazek splní nebo že slíbí, že ho splní.

Bylo tomu opravdu tak, že rovnoprávnosti nemohlo být dosaženo jinak než revolucí? Když Stolypin revoluci porazil, „vedlo to k oslabení zájmu o politiku jak v ruském, tak v židovském prostředí“⁶, což znamenalo přinejmenším odklon od revoluce. Podle Šulginova vyjádření: „Bojovat sou-

² Lenin, *Sebrané spisy*, v 55 svazcích, Moskva 1958–1965, sv. 49, s. 64.

³ A. Voroně, in „22“, Obščestvenno-političeskij i literaturnyj žurnal jevrejskoj intelligen-cii iz SSSR v Izraile, Tel Aviv 1986, č. 50, s. 155.

⁴ KJE, sv. 7, s. 556.

⁵ D. S. Pasmanik, *Russkaja revolucija i jevrejstvo (Bolševizm i iudaizm)*, Paříž, 1925, s. 143.

⁶ KJE, sv. 7, s. 556.

časné proti Židům i proti Němcům, na to neměl ruský režim dost sil. S někým se spojit musel.“⁷ Nyní se muselo nově vzniklé spojení s ruským Židovstvem rychle formálně stvrdit: vydat aspoň oficiální písemný slib, jako se to udělalo s Poláky. Jenomže na něco takového by dokázal přijít a provést to jedině Stolypin. Nyní, bez něho, na to nepřišel nikdo a nikdo to neudělal. (A od jara 1915 se neudělaly mnohem důležitější věci.)

V liberálních kruzích včetně vedoucích osobností ruského Židovstva vládla ovšem ještě další přesvědčivá úvaha. Už v roce 1907 (zase bez jakékoli naléhavé nutnosti) se Mikuláš II. nechal zatáhnout do vojenského spolku s Anglií (čímž si navlékl na krk oprátku budoucího rusko-německého střetu). Nyní se proto veškerá ruská pokroková veřejnost domnívala, že spojení s demokratickými mocnostmi a společné vítězství povede koncem války k celkové demokratizaci pro Rusko nezbytné, a tím dojde i na trvalou židovskou rovnoprávnost. To dávalo ruským Židům, a nejen těm v metropolích, důvod, aby v této válce usilovali o vítězství Ruska.

Ale tento důvod byl přehlušen zmateným, nepromyšleným a hromadným *vystěhováním* Židů z frontového pásma, které nařídil hlavní stan za velkého ústupu v roce 1915. Že to hlavní stan vůbec mohl nařídít, to bylo výsledkem neobratných rozhodnutí na začátku války. V horkých červencových dnech roku 1914, kdy car trnul před hrozícím údělem války, podepsal jen tak, jako málo významný dokument, provizorní příkaz o polní správě vojsk, podle kterého se hlavnímu stanu udělovala neomezená práva ve všech přifrontových oblastech a značně hluboko za frontu – a to bez jakékoli dohody s vládou. Tehdy se ten dokument nezdál nijak důležitý, poněvadž se vždy předpokládalo, že vrchním velitelem bude sám car a ke konfliktu s vládou nemůže dojít. Jenže právě v těch červencových dnech roku 1914 ministři cara přemluvili, aby vrchní velení nepřijímal. Car prozíravě nabídl tuto funkci svému oblíbenci tluchubovi Suchomlinovovi, ministru obrany. Suchomlinov se pochopitelně za takovou poctu pěkně poděkoval – a funkci dostal velkokníže Nikolaj Nikolajevič. Tomu připadalo nemožné začínat s radikálními změnami v důstojnickém sboru a odvolat náčelníka štábu vrchního velení, jímž byl už před jeho příchodem jmenován generál Januškevič. Příkaz o polní správě zůstal tedy v platnosti. A veškerou správu celé jedné třetiny Ruska měl v rukou bezvýznamný generál Januškevič, spíš ouřada než voják.

Hned na začátku války vyšly už leckde rozkazy k vystěhování Židů z frontového pásma.⁸ V srpnu 1914 se v novinách psalo: „Práva Židů... Oběžníkový telegrafický rozkaz všem gubernátorům a městským hejt-

⁷ V. V. Šulgin, „Čto nam v nich ne nravisja...“: *Ob antisemitizme v Rossii*, Paříž, 1929, s. 67.

⁸ KJE, sv. 7, s. 356.

manům pozastavit provádění hromadného nebo částečného vystěhování Židů.“ Ale již před začátkem roku 1915, jak dosvědčuje doktor D. Pasmanik, který prožil celou válku na frontě jako lékař, „najednou se po celé frontě a ve všech vládních kruzích začalo mluvit o židovské špionáži“.⁹

Byl to právě Januškevič, kdo v létě roku 1915 začal vydávat rozkazy k *hromadnému* vysídlování Židů z frontového pásma, aby tím zamaskoval ústup ruských jednotek, který tehdy vypadal hrozivě; podle těchto rozkazů měli být vysídleni všichni bez rozdílu, bez jakéhokoli prokazování osobní viny. Bylo to pohodlné – svalit vinu za všechny porážky na Židy.

Možná že podnět ke vzniku tohoto obvinění dal i německý generální štáb, který vydal svolání k ruským Židům, aby povstali proti své vládě. Ale spíš převládal názor, který se objevuje v mnoha pramenech, – že v tom měli prsty Poláci. Těsně před válkou se v Polsku, jak píše Sliozberg, vzedmula prudká vlna antisemitismu, „boj proti židovské nadvládě v průmyslu a obchodu... Válka zastihla agitaci proti Židům... v jejím zenitu a... Poláci se všemožně snažili očernit židovské obyvatelstvo v očích vrchního velení šířením výmyslů a fám o židovské špionáži“.¹⁰ – Hned po slibném srpnovém (1914) svolání velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče k Polákům založili Poláci ve Varšavě Ústřední občanský výbor a nepřijali tam ani jednoho Žida, přestože jich v Polsku žilo 14 %. V září došlo k židovskému pogromu v Suvalkách.¹¹ A při ústupu roku 1915 „se za rozjitřené nálady v armádě snadno uvěřilo polským pomluvám“.¹² Pasmanik tvrdí, že „může dokázat, že první fámu o židovské zradě dali do oběhu Poláci“, část Poláků totiž „vědomě pomáhala Němcům. Aby od sebe odvrátili podezření, začali horlivě šířit zprávu o židovské špionáži“.¹³ Několik pramenů zdůrazňuje právě v souvislosti s vysídlováním Židů, že Januškevič byl „Polák, který přijal pravoslavi“.¹⁴

Ano, mohl takový vliv pociťovat, my však nepovažujeme toto vysvětlení za dostatečnou omluvu pro ruský hlavní stan.

Židé ve frontovém pásmu samozřejmě nemohli zpřetrhat své svazky se sousedními vesnicemi, zastavit „židovskou poštu“ a stát se nepřáteli svých soukmenovců. Nadto Židé v ruském pásmu židovského osídlení tehdy viděli v Němcích vysoce kulturní evropský národ, něco jiného, než jsou Rusové a Poláci (černý stín Osvětlení tehdy ještě nedopadl na zem a nevryl se

⁹ Pasmanik, s. 144.

¹⁰ G. B. Sliozberg, *Děla minulých dnů: Zapiski ruskogo jevreja*, ve 3 svazcích, Paříž, 1953–1954, sv. 3, s. 316–317.

¹¹ J. G. Frumkin, *Iz istorii ruskogo jevrejstva*, in sb. *Kniga o ruskom jevrejstve: Ot 1960-cho godov do Revoljucii 1917 g.* (dále KRJ–1), New York, Sojuz russkich jevreev 1960, s. 85–86.

¹² Sliozberg, sv. 3, s. 324.

¹³ Pasmanik, s. 144.

¹⁴ Například: KJE, sv. 7, s. 357.

do židovské paměti...). V té době napsal Steven Graham, dopisovatel listu Times, že jakmile se na moři objeví oblaček kouře z německé lodi, židovské obyvatelstvo Libavy „zapomene ruštinu“ a začne mluvit německy. V případě nutné evakuace by Židé dali přednost Němcům. A nevraživost, jakou Židé cítí ze strany ruské armády, a poté vysídlení – to by klidně mohlo vyvolat jen zatrpkllost a u někoho i vzdorovitou pomoc Němcům.

K obvinění židovských civilistů přibýlo ještě obvinění židovských vojáků ze zbabělosti a z dezertérství. Vysoký duchovní ruské armády Georgij Šavelskij, který měl trvalé sídlo v hlavním stanu, ale objížděl také jednotky a vždycky věděl, co je kde nového, píše ve svých pamětech: „Od prvních dnů války se hodně mluvilo o Židech, že jsou jako vojáci zbabělci a dezertéři a jako civilisté že jsou špioni a zrádci. Uvádělo se mnoho příkladů, jak židovští vojáci přeběhli k nepříteli nebo zběhli z fronty; jak židovští civilisté signalizovali nepříteli, jak při nepřátelském útoku prozrazovali opoždilé vojáky a důstojníky atd. atd. Jak čas běžel a naše situace se zhoršovala, rostla nenávist a zloba proti Židům. Z fronty se pověsti šířily do týlu... a vytvářely náladu, která již byla nebezpečná pro všechno ruské Židovstvo.“¹⁵ – Poručík M. Lemke, socialista, který tehdy seděl v hlavním stanu, si zapsal do svého tajného deníku z hlášení z Jihozápadní fronty za prosinec 1915: „Hrozivých rozměrů dosáhlo přebíhání Židů a Poláků od nás k nepříteli, nejen z první linie, ale i z týlových pozic.“¹⁶ V listopadu 1915 se dokonce na zasedání byra Pokrokového bloku ozývalo (podle Miljukovových zápisů ze schůzí): „Který národ dokázal své *nevlastenectví*?“ – „Židé.“¹⁷

V Německu a v Rakousku-Uhersku mohli Židé zaujímat významná postavení ve státní službě, aniž změnili náboženství, v Rakousku-Uhersku i funkce v armádě. V ruské armádě však neměl Žid naději, pokud nepřestoupil na křesťanství, že by se mohl stát důstojníkem, a Židé se speciálními vědomostmi si nejčastěji odbyvali službu jako vojíni. Do takové armády se přirozeně nijak nehrnuli. (Přesto však se našli Židé i mezi rytíři řádu sv. Jiří. Kapitán G. S. Dumbadze vzpomíná na Žida, studenta právnické fakulty, vyznamenaného čtyřmi svatojiřskými kříži, který odmítl jít do školy pro praporečky, aby se nemusel dát pokřtít, protože by to jeho otce zabilo. Bolševici ho potom zastřelili.)¹⁸

¹⁵ Georgij Šavelskij, *Vospominanija posledného protopresvitěra ruskoj armii i flota*, ve 2 svazcích, sv. 1, New York, Izdatelstvo im. Čechova 1954, s. 271.

¹⁶ Michail Lemke, *250 dněj v carskoj Slavke (25 sent. 1915–2 ijulja 1916)*, Petrohrad, GIZ 1920, s. 353.

¹⁷ *Progressivnyj blok v 1915–1917 gg.* (pokrač.), in „Krasnyj archiv“: Istoričeskij žurnal Centrarchiva RSFSR, Moskva, GIZ 1922–1941, sv. 52, 1932, s. 179.

¹⁸ G. S. Dumbadze (*Vospominanija*), in Bibliotěka-fond „Russkoje Zarubežje“ (BFRZ), fond 1, A–9, s. 5.

Přitom by bylo nepřesvědčivé a nereálné tvrdit, že všechna ta obvinění jsou jen výmysly. Šavelskij píše: „Je to příliš široký a složitý problém... musím však připustit, že důvodů k obvinění Židů nebylo málo... V době míru je trpěli v různých pomocných službách; za války... přišli do armády jako řadoví vojáci... Při útoku zůstávali často vzadu, při ústupu byli vpředu, paniku u jednotek měli často na svědomí oni... Popřít časté případy špionáže a přeběhnutí k nepříteli... u nich také nelze. Nemohlo nebudit podezření, jak podivuhodně se Židé vyznaží v praktických na frontě. 'Tichá pošta' fungovala někdy rychleji a přesněji než všechny štábní telefony... V židovském městečku Baranovičích v blízkosti hlavního stanu se o událostech na frontě často vědělo dřív, než se o nich dověděl vrchní velitel se svým náčelníkem štábu.“¹⁹ (Lemke naráží na židovský původ samého Šavelského.)²⁰

Do hlavního stanu přijel moskevský rabín Maze, aby Šavelského ujistil, „že Židé jsou jako všichni ostatní: někteří jsou... odvážní a stateční, jiní jsou zbabělí; někteří jsou věrní vlasti, jiní jsou ničemové a zrádci“, a uváděl příklady z minulých válek. „Bylo to pro mne velice těžké, ale musel jsem mu povědět všechno, co jsem věděl o chování Židů v této válce,“ „jeden druhého jsme nepřesvědčili“.²¹

A ještě jedno svědectví současníka. Abram Zisman, inženýr, který tehdy pracoval v evakuační komisi, vzpomíná o padesát let později: „Ke své hanbě musím říci, že (Židé v blízkosti německé fronty) se chovali velmi nepřístojně a kde mohli, tam pomáhali německé armádě.“²²

Vyskytla se obvinění i proti židovským dodavatelům ryze ekonomického rázu. Lemke okopíroval i příkaz podepsaný v hlavním stanu carem již v den jeho nástupu do funkce vrchního velitele (a připravený tedy Januškevičovým štábem): že židovští dodavatelé zneužívají dodávek obzavového materiálu, koní a obilí pro armádu; dostávají od vojenských jednotek potvrzení, „že byli pověřeni nákupem pro potřeby armády... ale bez uvedení množství zboží a okresu“, kde mají nakupovat. „Podle těchto potvrzení si pak Židé pořídí v různých městech značný počet notářských opisů a rozdají je svým souvěrcům“ – čímž mají možnost nakupovat v kterémkoli okrese po celé říši. „Díky židovské soudržnosti a značným finančním prostředkům zabírají si Židé rozsáhlé oblasti pro skupování hlavně koní a obilí“, a to uměle zvyšuje ceny a ztěžuje činnost vládním dodavatelům.²³

¹⁹ Georgij Šavelskij, sv. 1, s. 272.

²⁰ Lemke, s. 37.

²¹ Georgij Šavelskij, s. 272, 275.

²² „Novaja Zarja“, San Francisco, 7. května 1960, s. 5.

²³ Lemke, s. 325.

Ale ani všechny tyto případy neospravedlňují jednání generála Januškeviče a hlavního stanu. Ruské velitelství se bez jakéhokoli vyšetřování nerozumně rozhodlo k hromadnému vysídlení Židů.

Nejvíce rozruchu vzbudil zásah proti haličským Židům, kteří už byli občany Rakouska-Uherska. „Na začátku první světové války uprchly desetitisíce Židů z Haliče do Maďarska, do Čech a do Vídně. Židé, kteří zůstali v Haliči, krutě na to doplatili v období ruské okupace kraje.“²⁴ „Zlomyslné šikanování Židů, bití a dokonce pogromy, jichž se velmi často dopouštěly hlavně kozácké jednotky, byly v Haliči na denním pořádku.“²⁵ Otec Šavelskij píše: „V Haliči podněcovala nenávist k Židům také různá omezení, jimž bylo vystaveno za rakouské nadvlády místní ruské (tj. ukrajinské a rusínské) obyvatelstvo od židovských velkostatkářů“²⁶ (a k tomu nyní přibyla ještě zvůle kozáků).

„V Kovenské gubernii došlo k vysídlení všeho obyvatelstva: z Kovna vyvezli nemocné a raněné vojáky, i rodiny frontových vojáků.“²⁷ Někde také přišel „požadavek na rukojmí, údajně kvůli zabezpečení proti špionáži“, takové případy „se staly běžným jevem“.²⁸

Tchdejší vysídlení Židů je tak nápadné už proto, že v roce 1915 nedošlo (tak jako v roce 1941) k hromadné evakuaci městského obyvatelstva. Armáda odtáhla, civilní obyvatelstvo zůstalo na místě, nikdo je nevyháněl – jediné Židy, jen Židy vyháněli, někdy hromadně a v krátkých termínech po sobě; kromě přirozené krivdy to bylo i faktické zbídačení, ztráta domova, ztráta majetku – ve skutečnosti další odrůda obrovského pogromu, jenže tentokrát už se ho dopustily úřady, ne dav. Kdo by nepochopil židovské neštěstí?

A k tomu připočteme Januškevičovy pokyny a akce jeho podřízených vojenských velitelů, které probíhaly bez jakéhokoli promyšleného a předvídatelného plánu, byly nekoordinované, zmatené a odporovaly si, takže vyvolávaly ještě větší zmatek. O těchto pokynech se nevedly žádné celkové záznamy ani hlášení. V tisku z těch let se o nich najde tu a tam nějaká zprávička a v Archivu ruské revoluce I. V. Gessena je uveřejněn soubor dokumentů²⁹ – sice zcela náhodných, nesystematických a stejně jako u Lemkeho soukromých kopií, pořízených z dokumentů. Ale i z toho mála údajů si můžeme přece jen udělat úsudek o tom, co se dělo.

²⁴ KJE, sv. 2, s. 24.

²⁵ KJE, sv. 7, s. 356.

²⁶ Georgij Šavelskij, s. 271.

²⁷ KJE, sv. 7, s. 357.

²⁸ Slizberg, sv. 3, s. 325.

²⁹ *Dokumenty o presledovanii jevreev*, in *Archiv Russkoj Revoljucii*, izdavaemyj I. V. Gessenom (dále ARR), Berlín, Slovo 1922–1937, sv. XIX, 1928, s. 245–284.

V jedněch pokynech se pravilo: vystěhovat Židy z oblasti bojových akcí „směrem k nepříteli“ (to jako znamená k Rakušákům, přes frontu?), haličské Židy zpátky do Haliče; v druhých se píše: poslat je do našeho týlu, někdy – jen tam, někdy – až na levý břeh Dněpru, ba dokonce i „za Volhu“. Nebo zase: „vyčistit od Židů pětiverstové pásmo“ podél fronty, jindy padesátiverstové. Někde se na vystěhování dávalo pět dní, i s majetkem, někde čtyřadvacet hodin, to už asi skoro bez majetku, a kdo se nebude chtít evakuovat, bude odtransportován. Jinde zase: nevystěhovávat, ale při našem ústupu brát s sebou jako rukojmí významné Židy, hlavně rabíny – pro případ, že by Židé denuncovali Němcům Rusy a Poláky proruského smýšlení, kteří zde zůstanou; když je Němci popraví, budou popravena i rukojmí (na území okupovaném Němci? Jak to zjistit? Jak si to ověřit? Fantastický systém!) A jinde zase: rukojmí nebrat, jenom je najmenovat z místního židovského obyvatelstva na našem území – ti budou odpovědní za to, že nebude docházet k židovské špionáži nebo k signalizování nepříteli. Nebo: neposlat Židy ani na kopání zákopů v našem týlu (aby nemohli přes své lidi uvědomit Rakušáky o své lokalizaci – rumunští Židé přecházeli hranici snadno); nebo naopak: poslat židovské civily právě na kopání zákopů. Jinde (velitel Kazaňského vojenského okruhu, známý omezenec a tyran generál Sandeckij): všechny vojáky židovského vyznání okamžitě zařadit do pochodových rot a poslat na frontu. Jinde: nespokojenost s doplňováním bojových jednotek Židy, jsou „nevhodní jako bojový materiál“.

Vypadá to, jako by Januškevič a celý hlavní stan ve své protižidovské kampani už úplně ztratili rozum: co vlastně chtěli? Zrovna v těch horkých válečných týdnech, kdy ruští vojáci na ústupu a bez munice padali únavou, rozesílal se systematický (jen pro život v týlu vhodný) „soupis otázek“ velitelskému sboru: shromažďovat orientační údaje o „morálních, bojových a fyzických vlastnostech židovských vojáků“, o jejich vzájemných vztazích s místním židovským obyvatelstvem. A teoreticky se začínalo uvažovat o tom, že po válce budou možná Židé z vojenské služby úplně vyloučení.

Neznáme ani přesný počet vysídlených. V Knize o ruském Židovstvu se dočítáme, že v dubnu 1915 bylo z Kurovské gubernie vystěhováno 40 000 Židů, v květnu z Kovenského 120 000.³⁰ Týž sborník na jiném místě uvádí úhrnný počet za celou dobu *včetně* židovských uprchlíků – přes 250 000,³¹ takže na všechny vysídlence by z toho vycházelo sotva něco přes polovinu. Po revoluci pak otiskla Nová doba zprávu, že v důsledku

³⁰ A. A. Goldenvejzer, *Pravovoje položenije jevrejev v Rossii*, in KRJ-1, s. 135.

³¹ G. J. Aronson, *V borbe za graždanskije i nacionalnyje prava: Obščestvennyje tččenija v ruskom jevrejstve*, in KRJ-1, s. 232.

evakuace všech obyvatel Haliče je jich po celé Rusi rozptýleno 25 000, z toho kolem 1000 Židů.³² (To jsou až neuvěřitelně nízké cifry.)

10.–11. května 1915 byl vydán příkaz k zastavení vysídlování a všechno skončilo. Žabotinskij v konečném hodnocení nazval toto vyhnání Židů z přifrontové zóny v roce 1915 „katastrofou snad bezpříkladnou od časů Ferdinanda a Isabely“ španělských v 15. století.³³ Ale co když to bylo gesto Dějin a co když toto hromadné vysídlení i rozhořčená reakce na ně posloužily k reálnému a toužebně očekávanému zrušení pásma židovského osídlení? Ozval se i Leonid Andrejev: „Naše pověstné ‚barbarství‘, z něhož jsme obviňováni... plně a výlučně souvisí s naší židovskou otázkou a jejími krvavými excesy.“³⁴

O vysídlování Židů se dověděl celý svět. Petrohradští židovští advokáti podávali za války do Evropy svědectví o situaci Židů, „zvláště neúnavný v tom byl Alexandr Isajevič Braudo“.³⁵ A. G. Šljapnikov vypráví, že i od Gorkého dostával dokumenty o perzekuci Židů v Rusku a odvezl je do Ameriky. Tyto zprávy se rychle a intenzivně šířily v Evropě i v USA a vyvolaly tam velkou vlnu rozhořčení.

I když se „nejlepší představitelé židovské veřejnosti a inteligence“ obávali, že „vítězství Německa... by pomohlo upevnit antisemitismus... a už proto se nedá mluvit o nějakých sympatiích k Němcům a o nadějích v jejich vítězství“³⁶, slyšíme již v prosinci 1915 z Dánska od ruského válečného agenta, že úspěchu protiruské propagandy „napomáhají i Židé, kteří otevřeně prohlašují, že si nepřejí vítězství Ruska a jako jeho důsledek slíbenou autonomii Polska, protože vědí, že by Polsko udělalo všechno pro to, aby mohlo Židy ze svého území vyhnat“³⁷ – to znamená, že se musíme bát spíš antisemitismu polského než německého: v samostatném Polsku čeká možná Židy osud horší, než byl ten ruský.

Anglické a francouzské vládě bylo trapné kritizovat chování svého spojence veřejně. Ale v té době vstupovaly na světovou scénu čím dál víc Spojené státy. V Americe, tehdy, v roce 1915, ještě neutrální, „se sympatie rozdělily a... část Židů, kterou tvořili imigranti z Německa, projevovala ne-li aktivní, tedy aspoň citové sympatie k Němcům“³⁸. Při-

³² „Novoje vremja“, 13. dubna 1917, s. 3.

³³ Slizberg, sv. 1, Vstupit. staťja V. Žabotinskogo, s. xi.

³⁴ L. Andrejev, *Pervaja stupeň*, in *Ščit: Literaturnyj sbornik*, za red. L. L. Andrejeva, M. Gorkého, F. Sologuba, 3., dopl. vyd., Moskva, Russkoje obščestvo dlja izučenijsa jevrejskoj žizni 1916, s. 5.

³⁵ Slizberg, sv. 3, s. 343–344.

³⁶ Tamtéž, s. 344.

³⁷ Lemke, s. 310.

³⁸ Slizberg, sv. 3, s. 345.

spívaly k tomu i názory židovských přistěhovalců z Ruska a Haliče, kteří, jak dosvědčuje socialista Ziv, si přáli (jinak tomu ani nemohlo být) porážku Ruska ve válce, protože by se tím zvýšil počet rusko-židovských „profesionálních revolucionářů“ usazených v USA.³⁹ To docela odpovídalo protiruským náladám ve Spojených státech – vždyť teprve nedávno, v roce 1911, došlo k dramatickému zrušení osmdesát let fungující americko-ruské obchodní smlouvy. Americká veřejnost viděla v oficiálním Rusku zemi „zkorumpovanou, reakční a zaostalou“⁴⁰.

A to rychle a citelně zapůsobilo na válčící Rusko. Již v srpnu 1915 čteme v Miljukovových poznámkách ze schůzí Pokrokového bloku: „Američané si kladou jako podmínku (pomoci Rusku) svobodný příjezd (do Ruska) amerických Židů,“⁴¹ – opět stejný konflikt s T. Rooseveltem jako v roce 1911. – A když ruská parlamentní delegace začátkem roku 1916 jela do Londýna a do Paříže požádat o finanční pomoc, setkala se s tvrdým odmítnutím. Je to bohatě dokumentováno v Šingarjovově projevu (20. června 1916) v komisi pro vojenské námořnictvo ve státní dumě po návratu delegace. Anglický lord Rothschild odpověděl: „Blokujete náš úvěr v Americe.“ Francouzský baron Rothschild řekl: „V Americe je spousta židovských pracovníků, mají v Americe velký vliv a vytvořila se tam atmosféra, která je vám nepřátelská.“ (Potom „Rothschild mluvil ještě ostřeji“ a Šingarjov požádal, aby se to nezaprotokolovávalo.) Tento finanční tlak Ameriky, uzavírá řečník, je pokračováním toho, jak v roce 1911 roztrhali obchodní smlouvu (ale je tu ovšem ještě navíc nedávné hromadné vysídlování Židů). A Jacob Schiff, který proti Rusku tak ostře vystoupil v roce 1905, řekl teď francouzskému vyjednavci vyslanému do Ameriky: „Dáme Anglii a Francii úvěr, až budeme vědět, že Rusko něco podnikne v židovské otázce, protože vy si půjčujete peníze pro Rusko, ale my je Rusku dávat nechceme.“⁴² – Miljukov vyprávěl z tribuny v dumě o protestech „milionů amerických Židů, které našly „u americké veřejnosti... širokou odezvu. Mám o tom v rukou řadu dokladů z amerických novin... mám vylíčení velkých shromáždění, která končila hysterickými scénami a slzami, když se mluvilo o situaci Židů v Rusku. Mám kopii výnosu prezidenta Spojených států Wilsona, kterým určil židovský den, kdy se po celé Americe koná sbírka na pomoc postiženým Židům“. A „když někdo přijde k americkým bankéřům s žádostí o peníze, řeknou: Dovolte, jak vám můžeme dát peníze? Dáváme vám,

³⁹ D-r. G. A. Ziv, *Trockij: Charakteristika. Po ličnym vospominanijam*, New York, Narodopravstvo 1921, s. 60–65.

⁴⁰ German Bernštejn, in „Reč“, 50. června 1917, s. 1–2.

⁴¹ *Progressivnyj blok v 1915–1917 gg.*, in „Krasnyj archiv“, 1952, sv. 50–51, s. 156.

⁴² *Meždunarodnoje finansovoje položenije carskoj Rossii vo vremena mirovoj vojny*, in „Krasnyj archiv“, 1954, sv. 64, s. 5–14.

Anglii a Francii, ale s podmínkou, aby těch peněz nepoužilo Rusko... Známy lídr newyorského finančního světa bankéř Jacob Schiff nám rozhodně odmítá dát jakoukoli půjčku...⁴³

Anglicky psaná Židovská encyklopedie potvrzuje, že Schiff „využil svého vlivu k tomu, aby ani ostatní finanční domy Rusku půjčky neposkytly... pokračoval v této politice po celou první světovou válku“⁴⁴, a činil nátlak na ostatní bankovní domy, aby také Rusku nepůjčovaly.

Všechno to pobouření nad vysídlováním, v Rusku i ve světě, si pak odnesla ruská vláda, které se hlavní stan při svých akcích na nic neptal a jejíž protesty nebral na vědomí. Úryvky vášnivých debat na toto téma ve vládě jsem již uváděl.⁴⁵ Nyní ještě něco dodám. Za přechodné otevření všech měst židovskému obyvatelstvu se ve svém projevu přimlouval Krivošein: „Pro Židy to bude výhodné nejen z politického, ale i z ekonomického hlediska... Až dosud připomínala naše politika v této oblasti lakomce, který spí na svém zlatě, sám si z něho nic nebere a druhým nedá.“ Ale protestoval ministr Ruchlov: návrh, aby Židé dostali právo svobodně se usazovat po celém Rusku, „by byla zásadní a nenapravitelná zrada historicky vytvořeného zákonodárství, jehož účelem je ochránit ruský majetek před židovským přivlastněním a ruský lid před rozkladným vlivem židovského sousedství... Říkáte, že by se jim tato výhoda poskytla jen na dobu války... jenomže tato výhrada, to je pouhý líkový list“, chtěl bych po válce „vidět takovou moc“, která by „zahnala Židy zase zpátky do pásma židovského osídlení... Rusové umírají v zákopech, a Židé se budou zabýdlovat v srdci Ruska, těžit z národního neštěstí a všeobecného ožebračení. Co by tomu řekla armáda a všechen ruský lid?“ – A ještě jednou, na příštím zasedání: „Ruští lidé prožívají neuvěřitelné útrapy a strádání na frontě i v zázemí, a židovští bankéři kupují svým soukmenovcům právo využívat neštěstí Ruska na další vykořisťování vysíleného ruského národa.“⁴⁶

Ale ministři se shodli, že nemají jinou možnost. Opatření se mělo „provést mimořádně rychle“ – „v zájmu zajištění finančních potřeb války“⁴⁷. A všichni kromě Ruchlova podepsali oběžník: otevřít Židům volný pobyt (i s právem získávat nemovitosti) po celé říši s výjimkou obou metropolí, zemědělských krajů, kozáckých oblastí a jaltského okresu.⁴⁸ Na podzim

⁴³ (Doklad P. N. Miljukova v Vojenno morskoi komissii Gosud. dумы 19. června 1916 g.), in „Krasnyj archiv“, 1955, sv. 58, s. 15–14.

⁴⁴ *Encyclopedia Judaica*, Jeruzalém, 1971, sv. 14, s. 961.

⁴⁵ A. Solženicyn, *Krasnoje koleso*, sv. 5, Moskva, Voenizdat, 1995, s. 259–265.

⁴⁶ *Tažolyje dni*. Sekretnyje zasedanija sověta ministrov, 16. července – 2. září 1915, sest. A. N. Jachontov, in ARR, 1926, sv. XVIII, s. 47–48, 57.

⁴⁷ Tamtéž, s. 12.

⁴⁸ KJE, sv. 7, s. 558–559.

roku 1915 byl také zrušen pro Židy povinný občanský průkaz, platný na jeden rok – měli teď nárok na průkaz trvalý. (Potom byl částečně povolen přístup ke vzdělání bez procentuální normy a bylo také povoleno provozovat advokátní praxi podle procentuální normy.)⁴⁹ Argumenty zdůvodňující přehradu ve společnosti padaly pod tlakem války.

Tak navždy zmizelo pásmo židovského osídlení, které se udržovalo jedno a čtvrt století. A jak konstatuje Sliozberg, „toto opatření, tak významné svým obsahem... kterým se zrušilo pásmo židovského osídlení, o což marně usilovali po celá desetiletí ruští Židé a ruští liberálové, proběhlo bez větší pozornosti“.⁵⁰ Vrcholila válka a Rusko zaplavily proudy uprchlíků a vystěhovalců.

Vládní výbor pro uprchlíky uvolňoval peníze i pro potřeby židovských přesídlenců.⁵¹ Až do únorové revoluce tato „organizace pro uprchlíky stále fungovala a poskytovala obrovské částky národním výborům“, včetně židovského.⁵² A přicházely samozřejmě peníze od mnoha židovských organizací, které ihned nabídlly zkušenosti a pomoc. Byla mezi nimi i dobře organizovaná ORT (Společnost pro řemeslnou práci mezi Židy), která vyvíjela činnost od roku 1880 (i ve městech mimo pásmo). ORT spolupracovala s World Relief Committee a Jointem (Výbor pro rozdělování fondů pomoci Židům poškozeným válkou). Ti všichni štědrě pomáhali židovskému obyvatelstvu Ruska; „Joint pomohl statisícům Židů v Rusku a Rakousku-Uhersku“.⁵³ ORT pomáhala Židům i při emigraci a také v zemědělství v Polsku, protože „za války byli Židé, žijící ve venkovských městech, zapojeni – s jistým nátlakem ze strany německých okupantů – do práce v zemědělství“⁵⁴. Byla to i OZE (Společnost pro ochranu zdraví židovského obyvatelstva), která vznikla v roce 1912; ta si dala za úkol zabývat se nejen přímo léčením Židů, ale i otvíráním sanatorií a ambulancí pro Židy a celkovou zdravotní hygienou, dále chtěla snižovat koeficient nemocnosti a vést „boj proti fyzické degradaci židovského obyvatelstva“ (podobná organizace ještě nikde v Rusku neexistovala). Nyní, od roku 1915, zřizovala pro židovské přesídlence na jejich cestě a v místech pobytu občerstvovací stanice, rychlou lékařskou pomoc, lazarety, ambulance, útulky a mateřské poradny.⁵⁵

⁴⁹ KJE, sv. 7, s. 559.

⁵⁰ Sliozberg, sv. 3, s. 541.

⁵¹ L. J. Tejtel, *Iz mojej žizni za 40 let*, Paříž, J. Povolockij i Ko. 1925, s. 210.

⁵² Sliozberg, sv. 3, s. 542.

⁵³ KJE, sv. 2, s. 545.

⁵⁴ D. Lvovič, *L. Bramson i sojuz ORT*, in *Jevrejskij mir*; sb. II. New York, Sojuz russkich jevrejev v Ňju-Jorke 1944, s. 29.

⁵⁵ I. M. Trockij, *Samodějatelnost i samopomošč jevrejev v Rossii (OPJ, ORT, JKO, OZJ, JKOPJ)*, in KRJ–I, s. 479–480, 485–489.

– Od roku 1915 vznikla ještě JKOPO (Židovská společnost pro pomoc obětem války); tato společnost, štědře podporovaná výborem pro uprchlíky a Svazem zemstev a Svazem měst (společný název Zemgor) bohatě subvencovanými státem i z Ameriky, vytvořila rozvětvenou síť zmocněnců, starala se o židovské uprchlíky cestou i na místech pobytu, o pojízdné kuchyně, jídelny, zásobování šatstvem, vyučování (úřad práce, technické kurzy), síť dětských zařízení a škol. Byla skvěle organizována – vždyť se starala přibližně o 250 000 uprchlíků a přesídlenců; k srpnu 1916 převyšoval počet zaregistrovaných uprchlíků 215 000.⁵⁶ – Nadto byla po dohodě mezi Židovskou národní skupinou, Židovskou národní stranou, Židovskou demokratickou skupinou a sionisty vytvořeno politické byro židovských poslanců 4. státní dумы, které za války vyvíjelo „rozsáhlou činnost“.⁵⁷

Přes všechna omezení „válka dala mocný podnět židovské iniciativě, vlila jí energii k svépomoci“⁵⁸. V těch letech „se vynořily obrovské podpůrné síly, jež dozrály v židovském národním kolektivu Ruska... velké rezervy občanské iniciativy v nejrůznějších oblastech“⁵⁹. – Kromě prostředků od výborů pomoci dostávala JKOPO přímo od vlády milionovou pomoc. Zvláštní výbor pro uprchlíky „ani jednou neoslyšel naše žádosti“ o dotace, za půldruhého roku nám poskytl 25 milionů rublů, mnohokrát víc, než vynesly židovské sbírky (vláda platila za nerozum hlavního stanu), a peníze přicházející později ze Západu mohl výbor uchovat⁶⁰ pro budoucnost.

Tak na účet uprchlíků, vystěhovalců, ale i spousty dobrovolných přesídlenců válka značně změnila rozmístění Židů v Rusku, vznikly velké židovské kolonie v městech hluboko v týlu, hlavně v Nižním Novgorodě, Voroněži, Penze, Samaře, Saratově, ale i v metropolích. Přestože zrušení pásma židovského osídlení se metropolí netýkalo, prakticky se teď Židům otevřela. Táhl se tam často za svými příbuznými nebo ochránci, kteří byli na nových místech usazeni už delší dobu. V různých pamětech se dočítáme o petrohradském zubaři Flakkovi: desetipokojový byt, lokaj, panská a kuchař – takových solidních židovských obyvatel nebylo málo a za války, kdy byl v Petrohradě velký nedostatek bytů, poskytovali přijíždějícím Židům ubytování. Za ty roky se přestěhovala spousta rodin, rodinných skupin, které se nijak nezapsaly do dějin, jen někdy vyplují v soukromých vzpomínkách třeba jako příbuzní Davida Azbela: „Teta Ida... opustila tichý a ospalý Černigov začátkem první

⁵⁶ Aronson, *V borbe za...*, in KRJ-1, str. 252; I. Trockij, *Samodějatel'nost'...*, in tamtéž, s. 497.

⁵⁷ Aronson, *V borbe za...*, in KRJ-1, s. 252.

⁵⁸ I. Trockij, *Samodějatel'nost'...*, in tamtéž, s. 484.

⁵⁹ Aronson, *V borbe za...*, in tamtéž, s. 250.

⁶⁰ Sliozberg, sv. 3, s. 329–351.

světové války. Přestěhovala se do Moskvy.⁶¹ Přijížděli i docela nenápadní lidé, ale někteří se vyšvihli na významná a vlivná místa – například písař Poznanskij, který řídil v petrohradské komisi pro válečnou cenzuru „veškerou tajnou agendu“.⁶²

A z hlavního stanu samozřejmě chrlili jeden rozkaz za druhým – někde se plnily, někde se na ně nedbalo: vyházet v armádě Židy z pomocných funkcí, hlavně písaře, pekaře, sanitáře, telefonisty a telegrafisty. Například „aby se zabránilo protivládní propagandě, kterou údajně provádějí židovští lékaři a zdravotníci, nezařazovat je do sanitních vlaků a lazaretů, nýbrž „na taková místa, kde jsou podmínky méně příznivé pro rozvíjení propagandy, jako například do předsunutých pozic nebo na sbírání raněných z bitevních polí“.⁶³ A mimoto – propustit je ze stavu zaměstnanců Svazu zemstev a Svazu měst, Červeného kříže a Severní pomoci, kam se Židé nahnuli ve velkém množství, aby se vyhnuli řadové vojenské službě (dodejme: stejně jako se tam nahnuly desetitisíce Rusů), a využívají svých výhodných funkcí k rozkladné propagandě v armádě (stejně jako to dělal každý poctivý liberál, radikál nebo socialista) a zejména agitují v tom smyslu, že máme „neschopné nejvyšší velení“ (čímž nebyli v mnoha směrech daleko od pravdy).⁶⁴ Jiné oběžníky varovaly před tím, aby Židé byli ponecháni ve funkcích, kde mohou přijít do styku s choulostivými zprávami: v úřadovnách Svazu zemstev Západní fronty v dubnu 1916 „všechna důležitá oddělení kancelářské práce (včetně tajné části) jsou v rukou Židů“ a jsou uvedeni Židé, kteří mají na starosti registraci a zařazování dokumentů, i vedoucí informačního oddělení, mezi jehož „služební povinnosti patří i volný přístup na různé armádní a okresní správy v týlu“.⁶⁵

Neexistují však důkazy, že by hrozivé hrámání hlavního stanu ohledně vyhazování Židů z úřadoven Zemgoru bylo provedeno v nějak nápadném rozsahu. Dobře informovaný Lemke tvrdí, že „pokyn vojenských orgánů k propuštění Židů“ tam byl přijat „s nevolí“. A Zemgor vydal nařízení, že „všechny osoby židovského vyznání, propuštěné z úřadů (Zemgoru) na vyšší příkaz, odcházejí na dvouměsíční dovolenou se zachováním platu i diet“ a s právem přednostního přijetí do zaměstnání v týlových institucích Zemgoru.⁶⁶ (U předního ruského tisku byl Zemgor hýčkaným chráněncem. Tisk například jednomyslně odmítl zveřejnit jeho zdroje příjmů: za 25 měsíců války, do 1. září 1916 –

⁶¹ D. Azbel, *Do, vo vremja i posle*, in „Vremja i my“ (dále VM), New York–Jeruzalém–Paříž, 1989, č. 104, s. 192–193.

⁶² Lemke, s. 468.

⁶³ KJE, sv. 7, s. 357.

⁶⁴ ARR, 1928, sv. XIX, s. 274, 275.

⁶⁵ Lemke, s. 792.

⁶⁶ Tamtéž.

464 milionů rublů dostal Zemgor od vlády (dostával veškeré zásobování z intendantských skladů) a jen 9 milionů rublů od zemstev, měst a veřejnosti.⁶⁷ Tisk to odmítl proto, že by to podkopalo všechnen smysl dobročinné a záchranné činnosti Zemgoru oproti neschopné, hloupé a nevykonané vládě.)

Z hlediska ekonomického a zeměpisného se nelze divit, že mezi dodavateli bylo mnoho Židů. V rozhněvané písemné stížnosti (kterou podaly „pravoslavné ruské kruhy města Kyjeva... hnány svou vlasteneckou povinností“) se uvádí o Solomonu Frankfurtovi, že zastává významné místo „zmocněnce ministerstva zemědělství pro zásobování armády tukem“ (ostatně na jeho přehnané rekvizice přicházely stížnosti i do státní dumy). A bylo to rovněž v Kyjevě, kde se nechtěně navždy vyznamenal „agronom kyjevského újezdního zemstva“ Zelman Kopel tím, že na Vánoce roku 1916 nepřiměřenou rekvizicí ponechal bez cukru Boroďanskou volost (stížnost z toho obviňuje i újezdní zemstevní správu).⁶⁸

V listopadu 1916 rozhořčeně peskoval poslanec N. Markov ve státní dumě „marodéry týlu a rozkrádače“ státní pokladny a státní obrany a podle svého zvyku častoval především Židy: v Kyjevě člena městské správy Šeftela, který zadržel ve skladech a nechal shnit víc než 150 000 pudů městských zásob mouky, ryb a jiných produktů – zatímco v téže době „přátelé těchto pánů prodávali za šílené ceny soukromé ryby, nikoli městské“; člena státní dumy za Kyjev V. J. Děmčenko, který ukrýval „spoustu Židů, a bohatých Židů“ (a jmenoval je), „aby se vyhnuli vojenské povinnosti“; nebo v Saratově „inženýra Leviho“, který „prostřednictvím komisionáře Frenkela“ nabízel za přemrštěné ceny zboží pro výbor válečného průmyslu.⁶⁹ Ale dodejme: i Gučkovovy výbory válečného průmyslu postupovaly vůči státní pokladně stejně. Tak co... V hlášení petrohradské tajné policie z října 1916 čteme: „V Petrohradě je veškerý obchod výhradně v rukou Židů, kteří jsou výborně informováni o tom, co se zákaznictvu skutečně líbí, jaké má plány a co chce kupovat“; ale zpráva tlumočí i mínění pravice, že „svoboda, s jakou si za války zvykli jednat Židé“, vyvolává mezi lidmi stále větší nespokojenost, „oficiálně sice ještě existují některé ruské firmy, ale fakticky za nimi stojí zase tiž Židé: bez židovského prostředníka se nedá nic koupit ani objednat“.⁷⁰ (V bolševických publikacích, například v knize V. Kaju-

⁶⁷ S. S. Oldenburg, *Carstvovanie Imperatora Nikolaja II*, sv. 2, Mnichov, 1949, s. 192.

⁶⁸ Iz zapisnoj knížki archivista. Soobšč. M. Paozerskoj, in „Krasnyj archiv“, 1926, sv. 18, s. 211–212.

⁶⁹ *Gosudarstvennaja дума – Četvortyj sozvyv* (dále GI–4), stenografický záznam, zasedání 5, Petrohrad, 1917, jednání 7, 22. listopadu 1916, s. 366–368.

⁷⁰ *Političeskoje položenije Rossii nakanuně Fevral'skoj revolucii*, in „Krasnyj archiv“, 1926, sv. 17, s. 17, 23.

rova⁷¹, který tehdy působil v Petrohradě, si nezapomněli přibájit, že v květnu 1915 při pogromu na německé firmy a obchody v Moskvě prý byly vyrabovány i firmy židovské – ale nebyla to pravda, právě naopak: za pogromu na Němce Židé kvůli shodným příjmením na firemních štítech vyvěšovali na svou ochranu cedule: „Toto je židovský obchod“, a pogromisté je vynechali. Židovský obchod v ruském zázemí za celé roky války nijak neutrpěl.)

Přímo na špičce monarchie – v chorobném obklíčení Grigorije Rasputina – hrála významnou roli malá skupinka velice podezřelých osob. Budila nevoli nejen u pravicových kruhů – třeba v květnu 1916 si francouzský velvyslanec v Petrohradě Maurice Paléologue zapsal do deníku: „Pár židovských finančníků a špinavých spekulantů, Rubinštejn, Manus aj., s ním (Rasputinem) uzavřelo komplot a štědrě mu platí za to, že jim pomáhá. Podle jejich pokynů posílá lístečky se vzkazy ministrům, do bank a různým vlivným lidem.“⁷²

A opravdu, jestliže se dřív za Židy přimlouval baron Gineburg, nyní se tím kolem Rasputina začali nenápadně zabývat různí podvodníci, kteří se na něj nalepili. Byl to bankéř D. L. Rubinštejn (byl ředitelem Komerční banky v Petrohradě, ale suverénně si klestil cestičky do blízkosti trůnu: spravoval majetek velkoknížete Andreje Vladimiroviče, přes carevnu chráněnkyni Vyrubovovou se dal pozvat k Rasputinovi, později byl vyznamenán řádem sv. Vladimíra a získal titul skutečného státního rady s oslovením „Vaše Excelence“). Dále průmyslník a burzián I. P. Manus (ředitel petrohradské vagonky a člen správní rady Putilovského závodu, který byl ve vedení dvou bank a Ruské dopravní společnosti, rovněž s titulem skutečného státního rady.)

Rubinštejn nastrčil k Rasputinovi jako stálého „tajemníka“ nevzdělaného, ale náramně mazaného a protřelého Arona Simanoviče, obchodníka brilianty, bohatého klenotníka (ale co měl k „tajemničení“ u žebráka Rasputina?). Tento Simanovič („nejlepší žit“ – jak prý mu napsal „boží člověk“ na svou fotografii) vydal později v emigraci vychloubačný spis o roli, jakou v těch letech sehrál. Mezi všelijakými nesmyslnými banalitami a vybájenými příhodami (dočteme se zde i o „statisících Židů, kteří byli popraveni a zavražděni“ na popud velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče)⁷³ prosakují touto pěnou a chvástavými úlety i některé faktické, konkrétní případy.

⁷¹ V. Kajurov, *Petrogradskije rabočiye v gody imperialističeskoj vojny*, Moskva, 1930.

⁷² Moris Paleolog, *carskaja Rossija nakanuné revolucii*, Moskva, Petrohrad, GIZ 1925, s. 136.

⁷³ A. Simanovič, *Rasputin i jevrei. Vospominanija ličnogo sekretarja Grigorija Rasputina*, in sb. *Svjatoj čort. Tajna Grigorija Rasputina*, Vospom., Dokumenty, Matěrialy sledstv. komissii, Moskva, Knižnaja Palata 1991, s. 106–107.

Psalo se tu i o „případu dentistů“, který začal již roku 1913, většinou šlo o Židy, „vznikla celá továrna na zubařské diplomy“, kterými zaplavili Moskvu⁷⁴ – ti pak dostali povolení k pobytu a nepodléhali vojenské povinnosti. Bylo jich asi tři sta (podle Simanoviče 200). Lžizubaři byli odsouzeni do vězení na jeden rok, ale na Rasputinovu přímlovu dostali milost.

„Za války... hledali Židé u Rasputina ochranu před policií nebo vojenskými úřady,“ a jak se Simanovič chlubil, na něho „se obracelo mnoho mladých Židů s prosbou o zproštění vojenské povinnosti“, což jim umožnilo i ve válečných podmínkách dostat se na vysokou školu; „žádná zákonná možnost často vůbec neexistovala“ – ale Simanovič prý cestičky dovedl najít. Rasputin „se stal přítelem a dobrodincem Židů a bez námitek podporoval moje snahy o zlepšení jejich situace“.⁷⁵

Mluvíme-li o kroužku těchto nových favoritů, nemůžeme se nezmínit o úžasném dobrodruhovi Manaseviči-Manujlovovi. Byl úředníkem na ministerstvu vnitra a zároveň agentem tajné ruské policie v Paříži; a také prodával do ciziny dokumenty tajné policie a vedl tajná jednání s Gapinem. Později za premiéra Šturmera plnil „zvláštní, tajné úkoly“.⁷⁶

Rubinštejn vstoupil na veřejnou scénu tím, že koupil list Nová doba (Novoje vremja – o něm v kapitole 8), který býval dříve protižidovský. V tom byla, míněno žertem, jakási historická spravedlnost: Suvorin totiž koupil Novou dobu roku 1876 za peníze varšavského bankéře Kneberga, a v první době byl list Židům nakloněn a přispívala do něj řada židovských autorů. Ale na začátku rusko-turecké války list prudce změnil orientaci, „přešel do tábora reakce“ a „v židovské otázce... neznal hranic nenávisti a bezectnosti“⁷⁷. Roku 1915 zabránili premiér Goremykin a ministr vnitra Chvostov junior Rubinštejnovi Novou dobu koupit⁷⁸, ale později ke koupi došlo – ovšem až těsně před revolucí, takže už to nebylo moc platné. (Další pravicový list Občan /Graždanin/ byl také částečně odkoupen Manusem.)

Tuto skupinu označil S. Melgunov za „kvinteto, které provozuje své čachry v carské předsíni“⁷⁹ – přes Rasputina. A přitom jakou měl Rasputin moc, to už nebyla žádná maličkost: v nejtěsnější blízkosti trůnu

⁷⁴ Sliozberg, sv. 3, s. 347.

⁷⁵ Simanovič, in sb. *Svjatoj čort*, s. 89, 100, 102, 108.

⁷⁶ S. P. Melgunov, *Legenda o separatnom mire. Kanun revoljucii*, Paříž, 1957, s. 265, 395, 397.

⁷⁷ *Jevrejskaja enciklopedija* (dále JE), v 16 svazcích, Petrohrad, Obščestvo dlja naučnych jevrejskich izdanij i Izdatel'stvo Brokgauz-Jefron, 906–1913, sv. 11, s. 758, 759.

⁷⁸ *Pismo ministra vnutrennich děl A. N. Chvostova Predsedatelju sověta ministrov I. I. Goremykinu ot 16 děk. 1915*, in „Dělo naroda“, 21. března 1917, s. 2.

⁷⁹ Melgunov, s. 289.

a v nebezpečné síle vlivu na průběh celoruských záležitostí stály podezřelé osoby. Anglický velvyslanec Buchanan se domníval, že Rubinštejn je ve spojení s německou rozvědkou⁸⁰. Není vyloučeno, že měl pravdu.

Aktivní zesílení německé špionáže v Rusku a její spojení se spekulanty v týlu přiměly generála Alexejeva v létě roku 1916, aby si vyžádal carovo svolení vyšetřovat nejen v oblasti podléhající hlavnímu stanu, a tak vznikla vyšetřovací komise generála Baťušina. A jejím prvním terčem zájmu se stal bankéř Rubinštejn, podezřelý ze „spekulačních operací s německým kapitálem“, z finančních operací ve prospěch nepřitele, z diskreditace rublu, z přeplácení zahraničních agentů při objednávkách intendanty a ze spekulací s obilím na Volze. A Rubinštejn byl na příkaz ministra spravedlnosti Makarova 10. července 1916 zatčen a obviněn z velezrady.⁸¹

Kdo se nejvytrvaleji přimlouval za Rubinštejna, jemuž hrozilo dvacet let nucených prací, byla sama carevna Alexandra Fjodorovna. Již za dva měsíce po jeho zatčení prosila cara, aby ho „v tichosti poslali na Sibiř a nenechávali ho tady, protože to Židy dráždí“, „pohovoř si o Rubinštejnovi“ s Protopopovem. Za čtrnáct dní posílá i Rasputin carovi telegram do hlavního stanu: že i Protopopov „snažně prosí, aby se do toho nikdo nemíchal“, stejně i kontrarozvědka...

„Vlídne mluvil o vězni, po křesťansku.“ – Za další tři neděle Alexandra Fjodorovna: „Pokud jde o Rubinštejna, ten umírá... Telegrafuj... okamžitě (na Severozápadní frontu)... ať předají Rubinštejna ze Pskova ministrově vnitra“, to znamená tomu vlídnému křesťanu Protopopovovi. A den nato: „Doufám, že jsi zatelegrafoval ohledně umírajícího Rubinštejna.“ A hned další den znovu: „Dal jsi příkaz, aby Rubinštejna odevzdali ministrově vnitra? Jinak umře, když zůstane v Pskově – prosím Tě, miláčku!“⁸²

A 6. prosince byl Rubinštejn propuštěn – deset dní před Rasputinovým zavražděním – v poslední chvíli mu Rasputin ještě prokázal službu. Ihned po vraždě byl odvolán i carevnou nenáviděný ministr Makarov. (A zanedlouho byl zastřelen bolševiky.) Po Rubinštejnově propuštění nebylo však vyšetřování hned zastaveno, byl znovu zatčen, ale za spásné únorové revoluce byl spolu s dalšími vězni osvobozen davem z petrohradské věznice a opustil nevďěčné Rusko, stejně jako to včas udělal i Manasevič, Manus a Simanovič. (S Rubinštejnem se ovšem ještě setkáme.)

⁸⁰ Melgunov, s. 402.

⁸¹ V. N. Semennikov, *Politika Romanovych nakanuné revolucii. Ot Antanty – k Germanii*, Moskva, Leningrad, GIZ 1926, s. 117, 118, 125.

⁸² *Dopisy carevny Alexandry Fjodorovny carovi Mikulášovi II.*, z angl. přel. V. D. Nabokov, sv. 2, Berlín: Slovo 1922, s. 202, 204, 211, 225, 225, 227.

Všechno to tehdejší rozkrádání státního majetku, které tak bujelo v zázemí, se nám, lidem devadesátých let 20. století, jeví jen jako malý experimentální model... Ale to, co mají společné, je samolibý a neúčinný způsob vládnutí, při němž se osud Ruska vymykal jeho vládcům z rukou.

Na základě Rubinštejnova případu hlavní stan schválil revizi několika bank. Kromě toho začalo také vyšetřování kyjevských cukrovarníků – Chepnera, Cechanovského, Babuškina a Dobrého. Ti dostali povolení na vývoz cukru do Persie a hodně ho odeslali, ale přes perské celnice se na perský trh mnoho cukru nedostalo, zbytek „zmizel“, bylo však zjištěno, že dorazil tranzitem do Turecka, jež bylo spojencem Německa. A v Jihozápadním kraji, centru ruského řepného průmyslu, cukr náhle nápadně podražil. Proces s cukrovarníky začal hrozivě, ale Baťušinova komise vyšetřování nedokončila, případ převedli na kyjevského soudního vyšetřovatele, ten viníky propustil z vyšetřovací vazby, a pak už se našli přímluvci u trůnu.

Bohužel ani tak důležitou komisi, jako byla Baťušinova, nedokázali sestavit pořádně, spolehlivě. O tom, jak zmateně bylo vedeno vyšetřování Rubinštejnova případu, píše senátor Zavadskij⁸⁵. Ve svých pamětech píše generál hlavního stanu Lukomskij, že jeden z vedoucích právníků komise plukovník Rezanov, bezesporu schopný, byl karbaník a potrpěl si na hostiny a pitky v drahých restauracích; druhý, Orlov, byl korouhvička, který po roce 1917 sloužil nějaký čas i v petrohradské Čece, potom u bílých, pak dělal provokatéra v emigraci. V komisi zřejmě pracovaly i jiné podezřelé osoby, některé z nich braly i úplatky a od zatčených vymáhaly výkupné. Řadou nepřístojností proti sobě komise popudila správu vojenského soudu v Petrohradě a vysoké důstojníky na ministerstvu spravedlnosti.

Hlavní stan však nebyl jedinou institucí, která se začala zabývat spekulanty, a zejména v souvislosti s činností „Židů obecně“. 9. ledna 1916 podepsal prozatímní ředitel policejní správy Kafafov tajný příkaz – oběžník pro všechny gubernátory, městské hejtmany a guberniální četnické správy. Ale „rozvědka“ veřejnosti vzápětí toto tajemství odtajnila – a už za měsíc, 10. února, menševický poslanec Čcheidze ve státní dumě odsunul všechny běžné i naléhavé otázky a přečetl z pódia tento dokument. Právilo se v něm nejen, že „Židé... se věnují revoluční propagandě“, ale že „vedle zločinné agitace... si zvolili ještě dvě důležité věci: umělé zdražování zboží denní spotřeby a stahování drobných mincí z oběhu“; vykupují je, a tím „se snaží zasít mezi obyvatelstvo ne-

⁸⁵ S. V. Zavadskij, *Na velikom izlome*, in ARR, 1923, sv. VIII, s. 19–22.

důvěru k ruským penězům“, naznačit, že „ruská vláda zbankrotovala, když už nemá kov ani na mince“. A to všechno se podle mínění oběžníku dělá proto, „aby bylo zrušeno pásmo židovského osídlení, poněvadž Židé považují tuto chvíli za nejvhodnější k dosažení svých cílů podporováním zmatku v naší zemi“. Žádná opatření přitom policejní správa nenavrhovala, jenom to „dávala na vědomí“.⁸⁴

Na to se ozval Miljukov: „Vůči Židům se používá Rastopčinovy metody: vyvedou je před rozzuřený dav a řeknou: tohle jsou viníci, tady je máte a naložte s nimi, jak chcete.“⁸⁵

V těch dnech v Moskvě policie obklíčila burzu na Iljince, těm, kteří tam operovali, zkontrolovala doklady a našla 70 Židů bez oprávnění k pobytu v Moskvě; stejná razie proběhla i v Oděse. I tohle se doneslo do zasedacích místností dumy – a rozpoutala se bouře, které se už před rokem vláda tolik obávala: „Za současné situace je nepřípustné, aby se ve státní dumě rozvířovala diskuse o židovské otázce, která by mohla nabytí nebezpečných forem a způsobit zostření národnostních rozdílů.“⁸⁶ Ale diskuse už začala a táhla se pak několik měsíců.

Přesvědčivě a vášnivě, jak dovedl mluvit a sdělovat posluchačům své hluboké pobouření jen on, reagoval na oběžník policejní správy předseda kadetské strany Šingarjov: „Neexistuje na světě špatnost, neexistuje nehoráznost, které by se náš stát ve své aroganci nedopustil vůči Židům, a přitom je to stát křesťanský... očerňuje šmahem celý národ... K ozdravení ruského života může dojít teprve tehdy, až odstraníte tu třísku, ten bolák státního života, jímž je štvání jednoho národa proti druhému... Lituju ruské státní vedení, stydím se za ruský stát.“ Ruská armáda zůstala v Haliči bez munice – „to taky udělali Židé?“ A „drahotu zavinilo spousta složitých příčin... Proč se v oběžníku píše jen o Židech, proč se nepíše o Rusech a o jiných?“ Drahotu je přece všude. A stejně je tomu se zmizením drobných. „Ale když se o tom píše v oběžníku policejní správy!“⁸⁷ Tak jaképak námitky.

Jedna věc je napsat oběžník v závěťří kanceláře, a druhá věc, mnohem horší, je vystoupit s ním před rozzlobený parlament. Nebylo kam se schovat – na tribunu dumy vytáhli i autora oběžníku Kafafova: z toho oběžníku prý neplynula žádná organizační opatření, nebyl adresován obyvatelstvu, ale úřadům v určitých krajích, aby byly informovány, a ne aby něco podnikaly – a rozvířil hladinu, teprve když ho „ustrášení“ úředníci prodali a zazněl z této tribuny. Ale proč tedy, stěžuje si Kafafov,

⁸⁴ ARR, 1928, sv. XIX, s. 267–268.

⁸⁵ GD-4, zasedání 4, jednání 18, 10. února 1916, s. 1512.

⁸⁶ ARR, 1926, sv. XVIII, s. 49.

⁸⁷ GD-4, zasedání 4, jednání 33, 8. března 1916, s. 3037–3040.

proč zde nebyly přečteny jiné tajné oběžníky, také jistě veřejnosti známé, třeba ten, co on podepsal v květnu 1915: „Mezi jistou částí obyvatelstva říše se v současné době šíří mimořádné pobouření proti Židům“ a policejní správa „žádá, aby se přijala nejprísunější opatření a zabránilo se jakýmkoli výstřelkům v tomto směru“, násilným akcím obyvatelstva proti Židům, aby byla „co nejenergičtěji přerušena hned v zárodku agitace, k níž dochází v některých krajích, a nenechala se přerůst v divoké pogromy“. Anebo tuhle, taky před měsícem, hned začátkem února, pokyn do Poltavy: zvýšit informovanost, aby se „dalo včas předejít pokusu o protizidovský pogrom“.⁸⁸ Proč si rozvědka veřejnosti nevybírá *takovéhle* příkazy, proč je nechává v tichosti zapadnout, stěžoval si.

Šingarjov však v plamenné odpovědi hned upozornil, že duma si nemůže „dovolit, aby se diskuse rozvinula v tom obrovském proudu bezbřehé židovské otázky“. Jenomže přesně to se stalo po přečtení tohoto oběžníku. Ostatně i sám Šingarjov neopatrně posunul diskusi tímto směrem, když se odchýlil od obhajoby Židů a řekl, že zrádci jsou naopak Rusové: Suchomlinov, Mjasojedov i generál Grigorjev, který hanebně vydal kovenskou pevnost.⁸⁹

To ovšem vyžadovalo odpověď. Markov mu namítl, že o Suchomlinovovi nemá právo se vyjadřovat, protože ten je teprve vyšetřován. (Celou náruč úspěšných květů si Pokrokový blok natrhal na Suchomlinovovi, ale až ke konci Prozatímní vlády; nakonec museli sami přiznat, že to bylo jen plané plácnutí, že k žádné zradě nedošlo.) Mjasojedov už byl odsouzen a oběšen (ale existují údaje, že to taky byla jen nafouklá bublina), Markov jen dodal, že „Mjasojedov byl oběšen se skupinou šesti... židovských špiónů“ (o tom mi není nic známo, Mjasojedov byl souzen sám), a teď přý tedy *takové procento!*⁹⁰

Mezi několika body programu Pokrokového bloku, který byl pracně sesmolen v srpnu 1915, zazněl požadavek „autonomie Polska“ až fantasmagoricky – celé Polsko bylo přece vydáno Němcům! „Zrovnoprávnění rolníků“ neměli co žádat na vládě, Stolypin toto zrovnoprávnění provedl už dávno, ale duma ho neschválila, a právě v souvislosti se zrovnoprávněním Židů. „Zahájit cestu postupného odbourávání omezení práv Židů“, tedy přes veškeré úzkostlivé opatrnictví tato formulace nyní z celého programu čněla jako hlavní bod programu. Židovští poslanci vstupovali do Pokrokového bloku⁹¹ a v novinách vydali v jazyce jidiš prohlášení: „Židovstvo přeje Pokrokovému bloku šťastnou cestu!“

⁸⁸ Tamtéž, jednání 34, 10. března 1916, s. 3137–3141.

⁸⁹ Tamtéž, jednání 35, 8. března 1916, s. 3036–3037.

⁹⁰ Tamtéž, jednání 55, 9. června 1916, s. 5064.

⁹¹ KJE, sv. 7, s. 359.

A teď, po bezmála dvou vyčerpávajících letech války, po ztrátách na frontě a za stoupající nervozity v týlu, přicházela krajní pravice s výtkami: „Pochopili jste, že musíte národu vysvětlit své mlčení o německé převaze, své mlčení o boji proti drahotě a své přehnané úsilí o rovnoprávnost Židů.“ Co je to za požadavky, které „předkládáte nyní, za války, vládě – s tím, že ji jinak svrhnete a uznáte jen tu vládu, která dá Židům rovnoprávnost?“ Ale vláda jim přece „nemůže dát rovnoprávnost hned, zrovna teď, kdy jsou všichni proti Židům až nepřítelně rozzuřeni; tím na ty nešťastné Židy jen upozorníte.“⁹²

Proti tvrzení, že hněv národa roste, protestuje poslanec Fridman: „Na temném pozadí židovského útlatku se jako jasné světlo odráží jeden úkaz z denního života, který nemohu přejít mlčením: je to vztah ruského obyvatelstva vnitrozemských gubernií k židovským uprchlíkům, kteří tam přišli.“ Tito židovští uprchlíci tam „nacházejí pohostinnost a pomocnou ruku“. A to je „záruka naší budoucnosti, záruka naší jednoty s ruskými lidmi.“ Přitom však Fridman ze všech židovských útrap tvrdosťně obviňuje vládu, až po tak těžké obvinění, že „k pogromům nikdy nedocházelo, když si to vláda nepřála“. A prostřednictvím státní dumy „se obracím ke všem sto sedmdesáti milionům obyvatel Ruska... vašima rukama chtějí pozvednout nůž proti židovskému národu v Rusku“.⁹³

Odpověď na to zněla: vědí vůbec poslanci, jaká je nálada v zemi? „Země nepíše do židovských novin, země trpí, pracuje... a bojuje v zákopec, tam je země, a ne v židovských novinách, kde sedí jacísi lidé, pracující podle neznámých směrnic.“ A dokonce: „Závislost tisku na vládě je zlo, ale existuje ještě větší zlo: závislost tisku na nepřátelích ruského státu.“⁹⁴

Jak Šingarjov správně tušil, bylo nyní pro liberální většinu v dumě nežádoucí pokračovat v této diskusi o židovské otázce. Ale jak se jednou s něčím začne, nedá se to zastavit. A tak jiné běžné záležitosti každou chvíli přerušila šňůra těchto projevů, a táhlo se to celé čtyři měsíce, až do úplného ukončení podzimního zasedání.

Pravice obviňovala Pokrokový blok: Ne, v dumě se nebude bojovat proti drahotě: „Proti bankám, syndikátům a komplotu průmyslníků vy bojovat nebudete, protože by to znamenalo, že jste se pustili do boje proti Židovstvu.“ Zato na zásobování Petrohradu potravinami „poskytla reformní správa města koncesi dvěma Židům – Levensonovi a Lesmanovi“; Levensonovi pro zásobování hlavního města masem a Lesman dostal na starost potravinářské krámy, a ten pak prodával pod rukou

⁹² GD–I, zasedání I. jednání 19. 11. února 1916, s. 1456; jednání 28. 29. února 1916, s. 2471.

⁹³ Tamtéž, s. 1514–1414, 1421, 1422.

⁹⁴ Tamtéž, s. 1455–1454; jednání 28. 29. února 1916, s. 2477.

mouku do Finska. A taky je hodně dodavatelů, kteří ženou ceny nahoru.⁹⁵ (Na obranu překupníků nikdo z poslanců nevystoupil.)

A dál – kritika musela dojít až k *procentuální normě*, která byla za války tak palčivá. Jak víme, tato norma byla obnovena po revoluci z roku 1905, ale k jejímu zmírnění došlo až tím, že se hodně využívalo právo externího studia na gymnáziích a že bylo židovským medikům, kteří získali diplomy v zahraničí, povoleno skládat zkoušky v Rusku; k jejímu dalšímu zmírnění – ne však zrušení – došlo roku 1915, kdy přestalo existovat pásmo židovského osídlení. Ministr školství a osvěty P. N. Ignatjev (1915–1916), všeobecně velmi populární (a ani po únoru 1917 nepronásledovaný), procentuální normu pro vysoké školy ještě zmínil.

A přesto se na jaře roku 1916 tato otázka tak dlouho přetřásala v diskusi ve státní dumě. Projednával se rozpočet ministerstva školství a osvěty a poslanec z Oděsy, profesor Novoruské univerzity Levašov oznámil, že vládní vyhlášku z roku 1915 (o tom, že děti Židů bojujících na frontě mají být přijímány mimo normu) ministerstvo školství a osvěty svévolně rozšířilo i na děti zaměstnanců Zemgoru, úřadů pro evakuaci, lazaretů a také na osoby, které (nepravdivě) prohlašují, že žijí z podpory příbuzného, který slouží v armádě. A že na Novoruské univerzitě bylo roku 1915 do prvního ročníku na lékařskou fakultu přijato celkem 586 studentů, „z toho 391 Židů“, tj. dvě třetiny, a jenom jedna třetina „zbývá pro ostatní národnosti“; na univerzitě (v Rostově nad Donem): na právnickou fakultu bylo přijato 81 % Židů, na lékařskou 56 %, na matematicko-fyzikální 54 %.⁹⁶

Gurevič namítá Levašovovi: to je přece důkaz, že procentuální norma je úplně zbytečná. „Jaký má procentuální norma smysl, když i v tomto roce, při zvýšeném počtu přijatých Židů, mohli být přijati i všichni křesťané, kteří o to stáli?“ Copak chcete mít prázdné posluchárny? V malém Německu je spousta židovských profesorů – a Německu to vůbec nevadí.⁹⁷

Markov namítá: „Univerzity zejí prázdnotou, (protože) ruští studenti narukovali, a teď tam (na univerzitě) přichází spousta Židů.“ „Aby se vyhnuli vojenské povinnosti“, Židé se „teď v ohromném počtu nahrnuli na petrohradskou univerzitu, a tak se dostanou do řad ruské inteligence... Pro ruský národ je to neštěstí, dokonce zhoubu“, protože každý národ „musí mít v čele svou inteligenci“. Rusové „si musí chránit svou horní třídu, svou inteligenci, své úřednictvo, svou vládu; ty musí být ruské.“⁹⁸

⁹⁵ Tamtéž, jednání 49, 23. května 1916, s. 4518.

⁹⁶ Tamtéž, jednání 56, 14. března 1916, s. 5560–5565.

⁹⁷ GI–4, zasedání 4, jednání 57, 15. března 1916, s. 5592.

⁹⁸ Tamtéž, jednání 19, 11. února 1916, s. 1456; jednání 57, 15. března 1916, s. 5421; jednání 55, 9. června 1916, s. 5065.

Po dalším půlroce, na podzim 1916, se k této otázce vrátil poslanec Fridman a znovu se dumy zeptal: Tak co, „raději ať naše univerzity zejí prázdnotou... ať Rusko zůstane bez intelektuálních sil... hlavně když tam nebude moc Židů?“⁹⁹ Na jedné straně měl ovšem pravdu Gurevič: proč nechávat posluchárny prázdné? Ať každý dělá, co umí. Jakmile však otázku položil takto, nepotvrdil tím snad pravici její hořké podezření: takže naše poslání není *společné*? Posláním jedněch je bojovat, a posláním druhých je studovat?

(Vždyť tehdy i můj otec opustil Moskevskou univerzitu uprostřed studia a šel dobrovolně bojovat. Tehdy se zdálo, že to ani jinak nejde: nepřihlásit se na frontu by bylo nečestné. Kdo z těch mladých ruských dobrovolníků a kdo z těch profesorů, kteří zůstali na svých katedrách, mohl tušit, že o celé budoucnosti země se nerozhoduje v předních liniích? Kam doba spěje – to nevěděl nikdo v Rusku, ba ani v Evropě.)

Na jaře roku 1916 byla diskuse o židovské otázce zastavena, aby nebudila nežádoucí rozruch ve veřejnosti. Ale k tématu národností sklouzla i novela zákona o volostním zemstvu. Poprvé se o ustavovaném volostním zemstvu jednalo v zimě na přelomu let 1916 a 1917, v posledních měsících existence dumy. A tu jednou, když hlavní řečníci zrovna odešli do bufetu nebo už odjeli domů a v sále seděla jen polovina umírněných poslanců, troufl si vylézt na tribunu i vjatský sedlák Tarasov, který ještě nikdy v dumě nepromluvil. A nesměle se prodíral k podstatě věci: Novela zákona například „přijímá všechny, i Židy i Němce – jářku zkrátka každého, kdo přijede do naší volosti. No ale jaké právo mají dostat?... Tyhle osoby, co se přihlášily (do volosti)... ty přece to místo obsadí, a na rolníky si nikdo ani nevzpomene... Když bude předsedou správy volostního zemstva Žid a jeho manželka bude dělat vedoucí kanceláře nebo tajemnici, tak jak to dopadne, jaké právo zůstane rolníkům?... Jak to bude, kde budou rolníci?... Až se naši stateční vojáci vrátí, jaká práva na ně zbudou? Jsou vždycky na posledním místě; ale když je válka – tak to jsou na přední linii a v šedých vojenských kabátech... Nedělejte takové novely, které jsou v úplném rozporu s obyčejným praktickým životem rolníků, a hlavně nedávejte právo účastnit se voleb do samosprávy volostního zemstva Židům a Němcům, protože tyhle národnosti nejen nepřinesou obyvatelstvu žádný užitek, ale naopak hroznou škodu, a v zemi začnou nepokoje. My, rolníci, se těmhle národům nepodřídíme.“¹⁰⁰

Mezitím veřejná kampaň za židovskou rovnoprávnost pokračovala. Na její podporu byly získány i organizace, které s tím dosud neměly nic

⁹⁹ GD–4, zasedání 5. jednání 2. 5. listopadu 1916, s. 90.

¹⁰⁰ Tamtéž, jednání 15. 13. prosince 1916, s. 1069–1071.

společného, jako např. Gvozďěvova Dělnická skupina, zastupující zájmy ruského proletariátu. Na jaře 1916 Dělnická skupina prohlásila, že je jí známo, že „reakce“ (to znamenalo vláda a aparát ministerstva vnitra) „otevřeně připravuje celoruský pogrom“ na Židy. Kozma Gvozďěv pak opakoval tento nesmysl na sjezdu výborů válečného průmyslu. – V březnu 1916 se Dělnická skupina obrací na Rodzjanka dopisem, v němž protestuje i proti tomu, že дума ukončila diskusi o židovské otázce proto, že to vyvolává rozruch; skupina za to přímo obvinila dumu z nadřezování antisemitům: „Chování většiny poslanců státní dumy na zasedání od 10. března bylo de facto přímou podporou a posílením antisemitské pogromové politiky převládajícího kurzu... Parlamentní většina svou podporou militantního antisemitismu vládnoucích kruhů zasazuje nebezpečný úder sebeobraně země.“¹⁰¹ (Nedomluvili se a nepochopili, že ten, kdo nejvíce potřeboval, aby se v dumě skončilo s diskusí, byla levice.) – Dělníky podporovaly i „židovské skupiny“, kterých je podle hlášení petrohradské tajné policie z října 1916 „nyní plně hlavní město a vedou nestranickou, ale ostře protivládní politiku“.¹⁰²

A co úřady? O žádném přímém dokladu sice nevíme, ale ve střídajících se ministerských osazenstvech v roce 1916 se zřejmě už docela vážně připravovala listina o židovské rovnoprávnosti. Nejednou se o tom zmiňuje Protopopov a tomu se už patrně podařilo do značné míry přesvědčit Mikuláše II. (Protopopov s tím asi spěchal i proto, aby zarazil kampaň levicových kruhů, která se proti němu vznáhala.) – A poslední předrevoluční velitel petrohradské tajné policie generál Globačov ve svých pamětech cituje slova posledního ministra spravedlnosti Dobrovolského, že „návrh zákona o rovnoprávnosti Židů byl už připraven (v předrevolučních měsících) a zákon měl být se vši pravděpodobností vyhlášen o Velikonocích roku 1917“.¹⁰³

Jenomže Velikonoce roku 1917 začaly již za jiného režimu. Splnila se nejvroucnější přání našich radikálů a liberálů.

„Vše pro vítězství!“ Ano, ale „ne s tímto režimem!“ A ruská i židovská veřejnost a tisk byly i nadále plně pro vítězství, i jeho první původci – ale jen ne s touto vládou! Jen ne s tímto carem! Žili stále svou prostou a geniální představou, pro níž planuli celým svým srdcem od začátku války: ještě v průběhu této války (protože po ní to bude těžší) a za ne-

¹⁰¹ *K istorii gvozďěvščiny*, in „Krasnyj archiv“, 1954, sv. 67, s. 52.

¹⁰² *Političeskoje položenije Rossii nakanuně Fevral'skoj revoljucii*, in „Krasnyj archiv“, 1926, sv. 17, s. 14.

¹⁰³ K. I. Globačov, *Pravda o ruskoj revoljucii: Vospominanija byvshego načalnika Petrogradskogo ochrannogo otdělenija. Děkabr 1922*, depozitář Kolumbijské univerzity, strojopis, s. 41.

ustálého vítězství nad Němci svrhnout cara a zavést jiný režim. A teprve pak dojde i na židovskou rovnoprávnost.

Probrali jsme velmi podrobně nejrůznější okolnosti, které doprovázely stodvacetileté soužití Rusů a Židů v jednom státě. Některé obtíže se vyřešily průběhem času, jiné vznikly a rozrostly se v posledních letech – právě nyní, v předjaří roku 1917. Avšak evoluční vývoj přesvědčivě vítězil a sliboval do budoucna solidní stavbu.

V rozhodujícím okamžiku rozmetal však výbuch spolu se státním zřízením Ruska i všechny plody evoluce i válečnou odolnost zaplacenou potoky krve i nadějemi v kvetoucí život – přišla únorová revoluce.

Vysvětlivky

k českému vydání

str. 11

Chazaři – turkické kmeny, které v 7. století vytvořily říši, rozkládající se v oblasti dolního Povolží; ta později sahala od Uralu až k Dněpru. Zanikla poté, co byla v 10. století vyvrácena kyjevským velkoknížetem Svjatoslavem.

Kaffa (Kerč) – založena Řeky v roce 480 př. Kr. V roce 107 př. Kr. dobyta pontským králem Mithridatem, pod římským protektorátem se udržela až do 4. století. V české literatuře Kafa považována za dnešní Feodosii.

Igor – (912/13?–945), velkokníže kyjevský, následník Olega Moudrého, zakladatele kyjevského velkoknížectví.

Svjatoslav Igorevič (cca 960–972), kyjevský velkokníže.

Kumykové, lid turkické jazykové skupiny ze severovýchodního Kavkazu.

Polovci (Kumáni), kočovný lid turkické jazykové skupiny. V 11. století přišli ze stepí střední Asie a obsadili prostor severně od Černého moře a na Kavkaze. V roce 1223 byli poraženi Mongoly a rozptýlili se zčásti i na území Maďarska a Bulharska.

Karaimové, židovská sekta, neuznávající talmudsko-rabínskou tradici. Jejich malé kolonie existovaly na Krymu, v Oděse a rovněž v Polsku a na Litvě.

Krymští Tataři, lid turkické jazykové skupiny, vyznával víru podobnou judaismu, ale neuznával talmud (kolem roku 1960 jich bylo přibližně 5900).

str. 12

Ztracených deset kmenů Izraele – po smrti Šalomounově (v r. 931 př. Kr.) se jeho říše rozpadla na severní část (Israel) a jižní (Juda). Za vlády jeho nástupce Rehabeama (931–914 král Judy) odešlo deset izraelských kmenů z domu Davidova a založilo království Israel; později byly tyto kmeny potrestány a vyhnány.

Bohdan Chmelnyckyj, ukrajinský vůdce kozáků (hetman, cca 1593–1657), vedl společně s krymskými Tatary vítězný kozácký povstání proti Polsku. V roce 1654 se uchýlil pod ochranu Moskvy a stal se vazalem ruského cara Alexeje Michajloviče.

Vladimír Svjatoslavič (956–1015), světec, velkokníže kyjevský, je považován za zakladatele Kyjevské Rusi. V roce 988 přijal křesťanství z Byzance.

str. 13

Svjatopolk Izjaslavič (1050–1113), kníže novgorodský (1078–1087), velkokníže kyjevský (1093–1113).

Tatiščev Vasilij Nikitič (1686–1750), jeden z chovanců cara Petra Velikého, historik a geograf, zakladatel moderní ruské historiografie.

str. 14

Bogoljubskij Andrej Jurjevič (cca 1112–1174), velkokníže vladimírsko-suzdalský, což bylo významné knížectví na severovýchodě Ruska.

str. 15

Alexandr Jaroslavič Něvský (1220–1263), kníže novgorodský (1236–1251), velkokníže vladimírsko-suzdalský, světec ruské pravoslavné církve, v roce 1240 porazil Švedy na březích Něvy a v roce 1242 řád německých rytířů. Jako mongolskému vazalovi se mu podařilo dosáhnout snížení odváděných daní.

Svatá Olga (?–969), kyjevská velkokněžna, manželka velkoknížete Igora, po jehož smrti v roce 945 vládla jako regentka, než na trůn vstoupil její syn Svjatoslav. Roku 954 přijala křesťanství, ale nepodařilo se jí rozšířit je po celé zemi.

str. 16

Ivan III. Vasiljevič (1441–1505), od roku 1462 velkokníže moskevský, který sjednotil velkoruské území pod moskevským vedením. Do jeho doby spadá konec nadvlády Mongolů, tzv. „tatarského jha“ (1480). Jeho druhou manželkou byla Sofia (Zoe) z byzantské dynastie Paleologů.

Zosima, moskevský metropolita (1490–1494).

Ivan Ivanovič zvaný „Mladý“, syn Ivana III., velkokníže tverský, zemřel v roce 1490 ve věku 32 let.

Dimitrij Ivanovič (1483–1509), velkokníže, syn Ivana Mladého, zbaven následnických práv strýcem Vasilijem III. (prvorozeným synem Sofie Paleologovny); zemřel ve vězení.

str. 19

Lžidimitrij I., blíže neidentifikovaná postava, která se po smrti Borise Godunova († 1605) vydávala za Dimitrije, syna Ivana IV. Vtrhl s vojskem polských žoldáků do Ruska, dobyl Moskvu, kde vládl od června 1605 do května 1606, kdy byl zabit svými odpůrci.

Období nepokojů nebo *doba zmatků* (rusky *smuta*) (1598–1613), politicky a sociálně neklidné období, které nastalo po vymření knížecího rodu Rurikovců a skončilo nástupem rodu Romanovců na trůn.

Lžidimitrij II., rovněž tajemná postava, vydávající se za pravého Dimitrije od roku 1607. Ve městech v okolí Moskvy se mu podařilo udržet se až do roku 1610, kdy byl knížetem Petrem Urusovem v Kaluze zavražděn.

str. 20

Vladislav IV. Vasa (1595–1648), polský král, činil si nárok na moskevský trůn, který také se souhlasem obyvatel Moskvy v roce 1610 na několik měsíců obsadil.

Michail Fjodorovič (1596–1645), první car dynastie Romanovců, zvolen na Zemském sněmu (soboru) v roce 1613.

Alexej Michajlovič (1629–1676), syn cara Michaila Fjodoroviče, car na Rusi v letech 1645–1676.

Fjodor Alexejevič (1661–1682), syn cara Alexeje Michajloviče, vládl na Rusi v letech 1676–1682.

str. 21

Malorusko, název Ukrajiny jako součásti ruské říše od století sedmnáctého až do počátku století dvacátého.

Menšikov Alexandr (přibližně 1673–1729), favorit Petra Velikého a Kateřiny I.

Kateřina I., druhá manželka Petra I. Velikého, vládla v Rusku po manželově smrti v letech 1725–1727.

Petr II. (1715–1730), vládl v Rusku po Kateřině I. v letech 1727–1730.

Anna I. Ivanovna (Ioannovna) (1693–1740), dcera Ivana V., nevlastního bratra Petra I., vládla v Rusku v letech 1730–1740.

str. 22

Biron Ernst Johann (1690–1772), hrabě, vévoda kuronský, favorit carevny Anny Ivanovny, faktický vládce Ruska, po carevnině smrti se prohlásil regentem a krátkou dobu vládl místo carevnina syna Ivana VI. Antonoviče. Tím si však přivodil svůj pád, byl poslán do vyhnanství na Sibiř, které pak trvalo až do nástupu Petra II. na trůn. Za Kateřiny II. byl rehabilitován.

Anna Leopoldovna (1718–1746), pravnučka cara Alexeje I. Její plán, podle něhož se chtěla po vyhnání hraběte Birona prohlásit carevnou, se zhatil.

Alžběta (Jelizaveta Petrovna) (1709–1761), dcera Petra I. a Kateřiny I., ujal se moci po malém palácovém převratu v roce 1741.

str. 23

Starověrci, staroobřadci – rozkolnické hnutí druhé poloviny 17. století, které odmítlo liturgické reformy moskevského patriarchy Nikona. Přes pronásledování se úporně drželi své víry.

str. 24

Bestužev-Rjumin Alexej Petrovič (1693–1766), roku 1744 jmenován carevnou Alžbětou státním kancléřem; působil v Rusku šestnáct let až do roku 1758.

kdy byl pro údajnou velezradu odsouzen k smrti. Zásahem příští carevny Kateřiny II. byl však poslán do vyhnanství na Sibiř a v roce 1762 rehabilitován.

Petr III. Fjodorovič (1728–1762), syn Anny Petrovny (1708–1728), dcery Petra I. Velikého, a vévody Karla Friedricha Holštýnského (1700–1759). V roce 1742 uznán následníkem trůnu, v roce 1745 se oženil se svou sestřenicí Sofií Friederikou Augustou Anhaltskou, příští carevnou Kateřinou II.; v lednu 1762 byl korunován ruským carem, v červenci téhož roku spiknutím své manželky za účinného přispění gardových pluků svržen a zavražděn.

str. 25

Novoruskem byly původně (od 18. století) nazývány málo obydlené jižní oblasti mezi Krymem a Moldávií.

Hajdamáci, jednotky složené z venkovanů, kozáků, ruských vojáků atd., které na Ukrajině bojovaly proti nadvládě polské šlechty a proti Židům.

str. 26

Lublinská unie – v Lublinu byla v roce 1569 vyhlášena členy polského a litevského sejmů unie mezi Polskem a Litvou.

str. 27

Kahal (z hebr. „kehila“, „obec“, „společenství“); autonomní organizační forma židovských obcí v Polsku a v ruském pásmu židovského osídlení, pověřená správou obce, soudnictvím a uspořádáním náboženského života Židů.

str. 36

Děržavin Gavriil Romanovič (1745–1816), největší ruský básník před Puškinem, udělal skvělou úřednickou kariéru: z prostého vojáka se vypracoval na generála a gubernátora, potom senátora, pak osobního tajemníka Kateřiny II. a nakonec ministra spravedlnosti za vlády cara Alexandra I.

str. 44

Alexandr I. (1777–1825), syn Pavla I., vládl v Rusku v letech 1801–1825.

str. 45

Speranskij Michail Michajlovič (1772–1859), hrabě, v letech 1808–1812 ministr spravedlnosti, liberální reformátor, v letech 1826 až 1833 (za Mikuláše I.) byl zodpovědný za kodifikaci ruských zákonů.

Děkabristé – skupina mladých ruských šlechticů a gardových důstojníků, členů tajných spolků, která se v prosinci 1825 pokusila o státní převrat s cílem nastolit v Rusku konstituční zřízení. Povstání bylo vzápětí (14. prosince 1825) potlačeno, pět vedoucích osobností popraveno, mnoho dalších posláno na Sibiř a teprve v roce 1856 amnestováno.

Pestěl Pavel Ivanovič (1795–1826), jeden z pěti nejradikálnějších děkabristů, kteří byli po potlačení prosincového povstání odsouzeni k smrti a popraveni.

str. 49

Vestník Jevropy (Evropský věstník): první časopis tohoto jména byl založen historikem a spisovatelem Nikolajem Karamzinem a vycházel v letech 1802–1830; druhý stejnojmenný časopis liberálního zaměření vycházel v Petrohradě v letech 1866–1918.

str. 54

Golicyn Alexandr Nikolajevič (1773–1844), kníže, významný ruský státník, v letech 1803–1817 vrchní prokurátor Nejsvětějšího synodu; měl na starosti záležitosti cizích vyznání, později se stal ministrem školství a osvěty, zasloužil se o rozšíření základního vzdělání prostého lidu. Významný filantrop.

str. 56

Sabatiáni (sekta sobotistů), křesťanská mesianistická sekta, rozšířená na sklonku 17. století mj. v Polsku a na Ukrajině.

str. 57, 101

Ruské mfry: versta – 1,067 km; děsjatina – 1,092 ha.

str. 63

Mennonité, novokřtěnci – sekta odmítající světskou autoritu státu, válku, vojenskou službu aj. Dodnes najdeme její četné přívržence v Nizozemí a ve Spojených státech.

str. 76

Benckendorf Alexandr Christoforovič (1783–1844), hrabě, byl od roku 1826 náčelníkem četnictva a „třetího odboru Kanceláře Jeho Veličenstva“ (tajné policie), což bylo důkazem, jak neomezenou důvěru k němu choval car Mikuláš I.

str. 91

Arakčejev Alexej Andrejevič (1769–1834), hrabě, favorit Alexandra I., zakladatel vojenských kolonií, ve kterých měli bydlet vojáci s rodinami a které měly nahradit vojenské posádky.

str. 98

Axelrod Pavel Borisovič (1850–1928), založil v roce 1885 v Ženevě (spolu s G. V. Plechanovem, L. Dejčem a Věrou Zasuličovou) marxistickou skupinu *Osvobo-*

bození práce (Osvoboždění truda), která se stala zárodkem příští ruské sociálně demokratické dělnické strany Ruska (SDDSR), založené v roce 1898.

str. 108

Sverdlov Jakov Michajlovič (1885–1919), člen bolševického ústředního výboru, předseda Celoruského výkonného výboru, patřil k těm bolševikům, kteří schválili vyvraždění carské rodiny v Jekatěrinburgu v roce 1918; za sovětské éry bylo po něm toto město přejmenováno na Sverdlovsk.

Gercen Alexandr Ivanovič (1812–1870), spisovatel a publicista, v roce 1847 emigroval do Francie a později do Anglie, kde založil první proticarský časopis *Zvon* (Kolokol) vydávaný v zahraničí, který, přestože byl zakázaný, měl v Rusku velký vliv. Vycházel v letech 1857–1867, za tu dobu vyšlo 245 čísel. Autor pamětí nazvaných *Byloje i dumy* (česky pod názvem *O tom, co bylo*).

Bělsinskij Vissarion Grigorjevič (1811–1848), přední literární kritik a publicista, zpočátku romantik, později přívrženec utopického socialismu.

str. 109

Roku 1861 bylo v Rusku zrušeno nevolnictví.

str. 114

Pařížským mírem skončila krymská válka z let 1853–1856, kterou Rusko vedlo proti spojeným silám Anglie, Francie a Turecka. Poražené Rusko ztratilo tehdy jižní část Besarábie.

str. 121

Šipka – průsmyk v balkánských horách, kde došlo k těžkým bojům mezi Rusy a Turky v zimě roku 1877/78.

str. 125

Pahlenova komise: v roce 1883 byla vytvořena za předsednictví bývalého ministra spravedlnosti Konstantina Ivanoviče von Pahlena (1830–1912) komise, která měla za úkol přezkoumat zákonná opatření týkající se Židů.

str. 127

„Tabel o rangach“ – hodnostní stupnice pro úředníky a vojáky, kterou zavedl Petr Veliký. Tuto stupnici tvořilo čtrnáct tříd nebo titulů (každý úřednický stupeň odpovídal vojenské hodnosti); titul státního rady byl čtvrtý v pořadí a byl udělován příslušníkům dědičné šlechty.

str. 129

Pirogov Nikolaj Ivanovič (1810–1881), slavný ruský lékař, zakladatel polní chirurgie; jako první prosazoval používání éteru jako antiseptika a anestetika; pedagog a liberální ruský myslitel.

str. 130

Aldanov Mark (vl. jménem M. Landau) (1886–1957), vedle Merežkovského jeden z nejvýraznějších představitelů ruské emigrantské literatury. Autor řady historických románů. Emigroval v roce 1919, žil v Paříži do roku 1940, poté ve Spojených státech a od roku 1947 v Nice.

str. 132

Chodasevič Vladislav (1886–1939), básník, emigroval v roce 1922; v roce 1925 se usadil v Paříži. Jeho básnické dílo není příliš rozsáhlé, ale co do významu je zcela mimořádné.

str. 136

Pisarev Dimitrij Ivanovič (1840–1868), literární kritik, představitel ruského nihilismu.

str. 142

Aksakov Ivan Sergejevič (1823–1886), ruský básník a publicista, vůdce hnutí slavjanofilů, tvrdý zastánce emancipace slovanských národů na Balkáně.

str. 143

Mendělejev Dmitrij Ivanovič (1834–1907), slavný ruský chemik, autor světově známé periodické soustavy prvků.

str. 145

Gorčakov Alexandr Michajlovič (1798–1883), v mládí přítel básníka Alexandra Puškina, ruský politik, v letech 1856–1882 ministr zahraničních věcí, zastánce sblížení s Pruskem.

Loris-Melikov Michail Tarielovič (1825–1888), ministr vnitra (1880–1881), umírněný konzervativce, po zavraždění Alexandra II. připravil návrh ústavy.

Narodovolci – členové hnutí *Narodnaja volja* (Vůle lidu, Svoboda lidu), teroristické skupiny, která vznikla jako odnož revoluční organizace *Zemlja i volja* (Půda a svoboda), založené v roce 1876. Nejvýznamnějším činem této teroristické skupiny bylo zavraždění cara Alexandra II. dne 1. března 1881; poté byla skupina rozbita policií a zanikla.

str. 148

Ignaťjev Nikolaj Pavlovič (1832–1908), hrabě, diplomat, státní úředník. Později vystřídal Loris-Melikova ve funkci ministra vnitra, ve které zůstal do května 1882.

str. 150

Čornyj pereděl (Přerozdělení půdy), revoluční skupina vzniklá po rozpadu organizace *Zemlja i volja*. Prosazovala plnou pozemkovou reformu, odmítala

terorismus narodovolců; stala se základnou pro vznik pozdějšího menševické-ho křídla Sociálně demokratické dělnické strany Ruska.

str. 154

Tkačov Petr Nikitič (1844–1885), ruský publicista, ideolog revolučního národního, opakovaně vězněn. Emigroval v roce 1873, stal se šéfredaktorem časopisu *Alarm* (*Nabat*) vydávaného v Ženevě. Zemřel v psychiatrickém ústavu v Paříži.

str. 155

Katkov Michail Nikiforovič (1818–1887), publicista, šéfredaktor deníku *Moskevské zprávy* (*Moskovskije vedomosti*), člen Stankevičova kroužku. Umírněný liberál, později odpůrce reform.

str. 168

Mladé Rusko (*Molodaja Rossija*), revoluční proklamace ruských „jakobínů“ z roku 1862 sepsaná P. G. Zajčevským.

Karakozov Dmitrij Vladimírovič (1840–1866) vystřelil – jako první z řady atentátníků – 4. (16.) dubna 1866 na cara Alexandra II. Byl odsouzen k smrti a popraven.

Stankevič Nikolaj Vladimírovič (1813–1840), filozof a básník, humanista. V roce 1831 založil „Stankevičův kroužek“, k němuž patřili slavní intelektuálové jako Bělinskij, Aksakov, Granovskij, Katkov, Bakunin a další. V roce 1837 emigroval.

Ogarjov Nikolaj Platonovič (1813–1877), básník, revoluční publicista, nejbližší přítel a spolupracovník Gercenův (viz výše). Emigroval v roce 1856. Podílel se na založení organizace *Zemlja i volja* (Půda a svoboda).

Petraševci: členové petrohradského diskusního kroužku (1844/45–1849) kolem M. V. Butaševiče-Petraševského (1821–1866), kde se mj. probíraly i možnosti uplatnění západoevropských socialistických a sociálně utopických učení v ruských poměrech. Kroužek byl prohlášen za protimonarchickou spikleneckou organizaci a jeho členové (mezi nimi i Fjodor Dostojevskij) byli tvrdě potrestáni.

Utin Nikolaj Isaakovič (1841–1883), revolucionář, vůdce organizace *Zemlja i volja* (Půda a svoboda). V nepřítomnosti odsouzen k smrti. Emigroval v roce 1863. Do Ruska se vrátil v roce 1878.

Něčajev Sergej Gennadijevič (1847–1882), autor slavného *Katechismu revolucionáře*. V roce 1869 organizoval vraždu studenta Ivanova, který takzvaně „zradil věc“ (což později inspirovalo Dostojevského při psaní *Běsů*). Něčajev odjel do zahraničí, byl však švýcarskými úřady vrácen do Ruska, tam odsouzen k dvaceti letům káznice, po deseti letech ve vězení zemřel.

str. 169

Perovská Sofie Lvovna (1853–1881), členka organizace *Zemlja i volja*, jedna z vůdčích osobností narodovolců. Podílela se na organizaci atentátů na cara Alexandra II., byla odsouzena k trestu smrti a v dubnu 1881 popravena.

Lavrov Petr Lavrovič (1823–1900), významný teoretik nacionalismu. V roce 1870 emigroval z Ruska, v Curychu pak v letech 1875–1877 vydával časopis *Vpřed* (Vorwärts).

Zemlja i volja (Půda a svoboda): první: tajná organizace inspirovaná myšlenkami Gercena, Ogarjova, Černyševského, existovala v letech 1861–1864; druhá: byla založena v roce 1876 a byla takto nazývána do roku 1878. V roce 1879 se rozštěpila do dvou skupin: na teroristickou organizaci *Svoboda lidu* (Narodnaja volja), tzv. narodovolci, a *Černyj pereděl* (Přerozdělení půdy = pozemková reforma).

str. 170

Kropotkin Petr Alexejevič (1842–1921), kníže, teoretik anarchismu, zeměpisec a geolog. V emigraci od roku 1876 do roku 1917. Politicky blízký M. Bakuninovi. Vydával *Zápisky revolucionáře*.

Željabov Andrej Ivanovič (1851–1881), jeden ze zakladatelů teroristické organizace *Narodnaja volja*. Přezdíván „ruský Robespierre“. Organizátor atentátu na Alexandra II. Popraven v dubnu 1881.

str. 171

Narodníci neboli „přátelé lidu“ – populární revoluční hnutí sedmdesátých let 19. století.

str. 172

Ha'Am Achad (tj. „Jeden z jeho lidu“), také Ašer Ginberg (1856–1927), spisovatel, psal v jazyce jidiš, velmi angažovaný v sionistickém hnutí.

Lassalle Ferdinand (1825–1864), filozof, ekonom, právník, slavný německý socialista.

str. 174

Mejri (gruzínsky „Novic“), hrdina stejnojmenné poemy básníka Michaila Jurjeviče Lermontova (1814–1841).

Molokáni neboli „píjící mléko“ (v době půstu), ruská sekta, jejíž historie sahá do 18. století. Byli pronásledováni, v roce 1800 vyhnáni na území severně od Azovského moře, někteří z nich emigrovali do Spojených států.

str. 175

Bervi-Flerovskij Vasilij Vasiljevič (1829–1918), ruský publicista, sociolog, ekonom, v letech 1862–1887 pobýval v exilu. Napsal *Zápisky revolučního snílka* (Zapiski revoljucionnogo mečtatělja).

Bund (v jidiš: Spolek): *Všeobecný židovský dělnický spolek v Litvě, Polsku a Rusku* (Vscobščij jevrejskij rabočij sojuz v Litve, Pol'se i Rossii), založen ve Vilně v roce 1897, v letech 1898–1903 se připojil k ruské sociální demokracii, v letech 1906–1918 měl blízko k menševikům. Rozpuštěn v roce 1921.

str. 178

Axelrodová Ljubov Isaakovna (1868–1946), filozofka, spisovatelka, členka menševické strany. Psala pod pseudonymem „Ortodox“.

str. 179

Turati Filippo (1857–1932), jeden ze zakladatelů Italské socialistické strany. Emigroval v roce 1926 do Paříže.

str. 181

„**Uljanovova skupina**“, podle jména Alexandra Iljiče Uljanova, Leninova staršího bratra (1866–1887). Teroristická frakce organizace *Narodnaja volja*. Alexandr Uljanov připravoval v roce 1887 atentát na cara Alexandra III. Byl odsouzen k smrti a popraven.

str. 182

Jeden pud rovná se 16,38 kg, v běžném užití 16 kg.

Goc Michail Rafailovič (1866–1906), člen ÚV strany socialistů revolucionářů (eserů). Emigroval v roce 1900.

str. 186

Esefi, socialisté-revolucionáři, zkratka SR. Strana založena v roce 1901, prosazovala teror jako politickou činnost. Po roce 1905 v ní došlo k rozkolu. Zachovala si vliv mezi inteligencí.

str. 188

Šulgin Vasilij Vitaljevič (1878–1976), právník, od roku 1907 člen státní dumy a vůdce jejího pravého křídla. Společně s Gučkovem přijímá v r. 1917 abdikaci cara Mikuláše II. Za občanské války vybudoval politickou organizaci Bílé armády a usadil se v Jugoslávii; tam byl v lednu 1945 zatčen speciálním komandem sovětské armády, odvezen do Moskvy, obžalován z protisovětské činnosti a 12 let vězněn v koncentračním táboře. Po propuštění žil ve městě Vladimíru, byl literárně činný a zemřel tamtéž ve věku 98 let.

str. 189

Krjukov Fjodor Dmitrijevič (1870–1920) spisovatel z Donské oblasti, narodnik, za občanské války zemřel na tyfus. Bývá někdy označován za pravého autora románu *Tichý Don*, za který dostal Michail Šolochov Nobelovu cenu.

str. 190

Bogrov Dmitrij Grigorjevič, mladý agent tajné policie. V roce 1911 vystřelil v kyjevském divadle na premiéru P. A. Stolypina a zabil ho. Odsouzen k smrti a popraven.

str. 192

Jiskra (*Iskra*), první ilegální marxistický časopis založený Leninem v zahraničí. Vycházel v letech 1900–1903. Poté byl převzat menševiky a vycházel až do roku 1905.

str. 197

Zubatov Sergej Vasiljevič (1864–1917), náčelník moskevské policie a přednosta oddělení moskevské tajné policie (1902–1905); pokoušel se založit prorežimní odbory, které by podléhaly policejnímu dohledu.

Pleve Vjačeslav Konstantinovič (1846–1904) v letech 1902–1904 ministr vnitra, byl zabit eserským teroristou S. J. Sozonovem.

str. 202

Chovevej Cijon (Milovníci Sionu), průkopnické sionistické hnutí, které vzniklo především v Rusku a Rumunsku v druhé polovině 19. století.

str. 214

Lomonosov Michail Vasiljevič (1711–1765), velký ruský vědec a básník, představitel osvícenství v Rusku. Pocházel ze skromných poměrů jako selský synek z Dalekého severu. Je po něm pojmenována moskevská univerzita.

str. 215

Pobědonoscev Konstantin Petrovič (1827–1907), vlivný konzervativní politik, od roku 1872 člen státní rady, vrchní prokurátor Nejsvětějšího synodu, domácní učitel cara Mikuláše II. Měl velký vliv na cara Alexandra III.

str. 216

Narážka na afirmativ action (přijímací protokol), který stanovil minimální kvóty pro přijímání etnických menšin do Spojených států.

str. 218

Bogolepov Nikolaj Pavlovič (1846–1901), právník, profesor Moskevské univerzity, v letech 1898–1901 ministr školství a osvěty. 14. února 1901 se stal obětí eserského atentátníka.

str. 220

Zasuličová Věra Ivanovna (1849–1919), stoupenkyně revolučního nacionalismu blízká Něčajevovi. V roce 1878 vystřelila na velitele petrohradské policie Fjodora Fjodoroviče Trepova, díky brilantní obhajobě svého advokáta však byla osvobozena a v roce 1880 odjela do Švédska. Později se vrátila do Ruska, stala se z ní marxistka, patřila k vedoucím osobnostem strany menševiků. Po Říjnové revoluci se zklamaně stáhla z politického života.

Vinaver Maxim Moisejevič (1862–1926), právník, patřil v roce 1905 k zakladatelům strany konstitučních demokratů (kadetů) a v roce 1906 se stal poslancem státní dумы. V roce 1919 emigroval do Francie.

str. 221

Ščeglovitov Ivan Grigorjevič (1861–1918), ministr spravedlnosti v letech 1906–1915, předseda státní rady. Zastřelen bolševiky bez soudu v souvislosti s neúspěšným atentátem Fanny Kaplanové na Lenina.

Duchoborci (Duchovní křesťané), náboženská sekta, jejíž počátky sahají do 17. století a která odmítá církev a stát jako instituci, a vyznává cosi na způsob racionálního spiritualismu. Byla založena ve Voroněžské oblasti.

str. 223

Maklakov Vasilij Alexejevič (1869–1957), významný právník a publicista, spoluzakladatel strany konstitučních demokratů, jeden z advokátů v Bejlisově procesu, přítel Lva Nikolajeviče Tolstého a Antona Pavloviče Čechova.

str. 227

Sergej Alexandrovič (1857–1905), velkokníže, bratr cara Alexandra III., generální gubernátor Moskvy, zavražděn v únoru 1905 eserským teroristou.

str. 229

Sipjagin Dimitrij Sergejevič (1853–1902), ministr vnitra v letech 1900–1902. Zabit eserem Balmašovem.

Karaité nebo **Karaimové** (říkali si Bnej mikra – synové písma), stará židovská sekta, která uznává jen Starý zákon a odmítá ortodoxní rabínský judaismus včetně talmudu a veškerých ústních tradic. Karaimové přezívají v malých společenstvích na Krymu, v Oděse, v jižním Rusku a také v Polsku a na Litvě i jinde.

str. 232

Svjatopolk-Mirskij Petr Dmitrijevič (1857–1914), hrabě, ministr vnitra v letech 1904–1905.

str. 238

Gurko Vladimír Josifovič (1864–1937), generál, v roce 1906 náměstek ministra vnitra, v letech 1916–1917 dočasně náčelník generálního štábu v ruském hlavním stanu, v březnu až květnu 1917 vrchní velitel na západní frontě.

str. 248

Dühring Eugen (1853–1921), německý filozof. Jeho ekonomické a sociální teze oponují ekonomickým a sociálním teoriím K. Marxe a B. Engelse; Engels je ostře kritizoval ve své knize nazvané *Anti-Dühring*.

str. 250

Korolenko Vladimír Galaktionovič (1853–1921), významný spisovatel a demokrat, politický vyhnanec, který strávil deset let ve vyhnanství (mj. na východní Sibiři). Kritizoval policejní zvlášť a antisemitismus; stal se odpůrcem bolševického teroru a despotismu.

str. 251

Karamzin Nikolaj Michajlovič (1766–1826), spisovatel a historik. Jeho *Dějiny ruského státu* vyšly ve 12 svazcích poprvé v letech 1816–1829.

str. 258

Výborské svolání: Po rozpuštění první dумы se 10. července 1906 sešlo ve Vyborgu asi 200 poslanců (z toho 120 konstitučních demokratů) a vydalo Manifest, koncipovaný P. N. Miljukovem, M. M. Vinaverem a dalšími, opozičně naladěný proti vládě, který však měl jen nepatrný ohlas ve veřejnosti.

str. 280

Agudat Jisra'el (hebr. Sjednocení Izraele): přísně náboženská a antisionistická organizace, založená roku 1912 v Katovicích.

str. 281

Azeľ Jewno Fišelevič (Jevgenij Filippovič – 1869–1918), spoluzakladatel strany sociálních revolucionářů (eserů), dvojitý agent, terorista, organizoval mj. i atentát na V. K. Pleveho a velkoknížete Sergeje Alexandroviče.

Savinkov Boris Viktorovič (1879–1925), sociální demokrat, od roku 1903 sociální revolucionář, zastánce terorismu, spisovatel, podílel se na atentátech na V. K. Pleveho a velkoknížete Sergeje Alexandroviče; v roce 1907 uprchl z Ruska, za první světové války sloužil ve francouzské armádě. Po únorové revoluci se stal náměstkem ministra války, později žil v exilu ve Varšavě; komplotem sovětské tajné služby byl převezzen do Moskvy, kde zemřel údajně násilnou smrtí ve vězení v průběhu vyšetřovací vazby.

str. 282

Durnovo Petr Nikolajevič (1842–1915), ministr vnitra v letech 1905–1906;

Šuvalov Petr Andrejevič (1827–1906), hrabě, v letech 1866–1874 náčelník četnictva, 1874–1879 velvyslanec ve Velké Británii;

Trepov Dmitrij Fjodorovič (1855–1906), v roce 1905 petrohradský generální gubernátor, šéf policie a četnictva, náměstek ministra vnitra.

Gapon Georgij Apollonovič (1870–1906), kněz ruské pravoslavné církve, údajně agent provokatér tajné policie, zorganizoval 9. ledna 1905 petiční pochod, kdy petrohradští dělníci při pokojné manifestaci nesli carovi petici a při jejím předávání byli před Zimním palácem vojskem krvavě zmasakrováni

(tzv. Krvavá neděle). Poté žil Gapon krátkou dobu v emigraci; po návratu byl samozvaným soudem dělníků a sociálních revolucionářů odsouzen k smrti a oběšen.

str. 287

Bulygin Alexandr Grigorjevič (1851–1919), právník, v roce 1905 ministr vnitra.

str. 296

Suchomlinov Vladimír Alexandrovič (1848–1926), v letech 1909–1915 ministr války, v roce 1916 a 1917 zatčen, 1918 na Rasputinovu přímluvu propuštěn, později žil v emigraci v Berlíně, kde v letech 1923–1926 pracoval jako konzultant pro východoevropské otázky při generálním štábu německé armády.

str. 312

Konstituční dny – carský Manifest upravoval ruské zřízení z absolutistického na konstituční.

str. 317

Puriškevič Vladimír Mitrofanovič (1870–1920), monarchista, jeden z vůdců extrémní pravice v Rusku, spoluzakladatel extremistického Svazu archanděla Michaela; odpůrce Rasputinův, podílel se na jeho vraždě. V roce 1917 zatčen, později amnestován, účastnil se bělogvardějského hnutí, zemřel v Novorossijsku na tyfus.

Věchi (Milníky), proslulý soubor statí (1909), ve kterém se skupina intelektuálů zklamaných marxismem přikláněla k náboženské filozofii a vyzývala inteligenci, aby se usmířila se státní mocí; k této skupině patřili tehdejší nejvýznamnější myslitelé jako Sergej Bulgakov, Nikolaj Berďajev, Semjon Frank, Petr Struve aj.

str. 333

Svaz ruského lidu, radikální pravicová organizace nacionalistického ražení, založená v říjnu 1905 A. Dubrovinem (1855–1918) a N. Markovem II. (1876–1943).

str. 335

Šingarjov Andrej Ivanovič (1869–1918), lékař, publicista, vůdčí osobnost strany konstitučních demokratů, poslanec druhé, třetí a čtvrté státní dумы, ministr zemědělství v první Prozatímní vládě (březen–duben 1917) a ministr financí v druhé Prozatímní vládě (květen–červenec 1917). Po říjnovém převratu zatčen a 7./20. ledna 1918 na nemocničním lůžku zavražděn.

str. 344

Rozanov Vasilij Vasiljevič (1856–1919), náboženský filozof, zabýval se otázkami židovsko-křesťanských vztahů; jedna z nejvýznamnějších osobností kulturního života v Rusku na počátku 20. století.

str. 345

Gučkov Alexandr (1862–1936), zakladatel a vůdce strany oklábristů, předseda třetí dумы (březen 1910 – březen 1911), předseda Všeruského výboru válečného průmyslu, po únoru 1917 se stal ministrem války a válečného námořnictva v Prozatímní vládě. Emigroval v roce 1918. Zemřel v Paříži.

str. 349

Bonč-Brujevič Vladimír Dmitrijevič (1873–1955), etnograf, literární vědec a historik, blízký spolupracovník Leninův; zabýval se studiem ruských náboženských sekt. Po říjnovém převratu vysoký státní úředník.

str. 351

Cušima – nárazka na krutou porážku v námořní bitvě, kterou Rusko utrpělo ve válce s Japonskem (27. – 28. května 1905).

str. 363

Čirikov Jevgenij Nikolajevič (1864–1932), prozaik, dramatik, publicista, od roku 1920 v exilu, později jeden z nejvýznamnějších představitelů ruské literární obce v Praze.

str. 369

Minin Kuzma († 1615/16), ruský kupec v Nižním Novgorodu, který spolu s knížetem D. M. Požarským podnikl v letech 1611–1612 lidové ozbrojené povstání, jímž byla Rus osvobozena od polských interventů.

str. 386

Vyrubovová-Tanějevová Anna Alexandrovna (1884–1964), dvorní dáma carevny Alexandry Fjodorovny, manželky posledního cara Mikuláše II., a po dlouhou dobu její nejbližší přítelkyně. Jako fanatická obdivovatelka Rasputinova byla trvalou prostřednicí mezi carskou rodinou a „svatým mužem“. Zatčena v roce 1917, propuštěna, znovu zatčena, podařilo se jí uprchnout do Finska, kde žila víc než čtyřicet pět let v naprostém zapomnění.

str. 387

Šturmer Boris Vladimírovič (1848–1917), chránělec Rasputinův, v roce 1916 ministr vnitra, potom předseda vládního kabinetu (2. února–23. listopadu 1916) a zároveň ministr vnitra (16. března–23. listopadu). Po únoru 1917 byl zatčen a uvězněn v Petropavlovské pevnosti, kde zemřel 2. září 1917.

Goremykin Ivan Logginovič (1839–1917), premiérem byl poprvé od dubna do července 1906, podruhé od ledna 1914 do ledna 1916.

Chvostov Alexej Nikolajevič (1872–1918), v letech 1908–1910 gubernátor Vologdy, 1910–1912 Nižního Novgorodu, 1915–1916 ministr vnitra, po únorové revoluci 1917 vězněn v Petropavlovské pevnosti, v roce 1918 převezen bolševiky do Moskvy a popraven.

str. 388

Alexejev Michail Vasiljevič (1857–1918), generál, za první světové války náčelník štábu jihozápadní fronty, od roku 1915 vrchní velitel armád severozápadní fronty, v roce 1917 náčelník generálního štábu a vrchní velitel ruské armády. Stal se vojenským poradcem Prozatímní vlády, po říjnovém převratu organizoval první jednotky Bílé armády na Donu.

Protopopov Alexandr Dmitrijevič (1866–1918), v letech 1916–1917 poslední carský ministr vnitra; Prozatímní vládou zatčen a obviněn ze špionáže ve prospěch Německa, které se údajně dopustil v roce 1916 ve Švédsku při cestě parlamentní delegace do Anglie. Převezen do Moskvy do vězení na Taganku a tam na základě „administrativního nařízení“ bolševiky zastřelen.

Makarov Alexandr Alexandrovič (1857–1919), od 20. července 1916 do 2. ledna 1917 ministr spravedlnosti, po únorové revoluci Prozatímní vládou zatčen a vězněn v Petropavlovské pevnosti, na čas propuštěn, později znovu zatčen, převezen do Moskvy a zastřelen.

str. 389

Čcheidze Nikolaj Semjonovič (1864–1926), vůdce menševiků, poslanec třetí a čtvrté státní dumy, v únoru 1917 se stal předsedou petrohradského sovětu. V letech 1919–1921 předseda Ústavodárného shromáždění Gruzínské republiky; v roce 1921 byl na diplomatické misi v Paříži právě v době, kdy Rudá armáda vstoupila do Gruzie. Zůstal ve Francii a v roce 1926 spáchal sebevraždu.

str. 390

Rastopčin Fjodor Vasiljevič, hrabě, v letech 1812–1814 moskevský generální gubernátor se zvláštními pravomocemi, spravoval město za války s Napoleonem.

str. 395

Gvozděv Kuzma Antonovič (1882–?), dělník, v letech 1903–1907 člen strany sociálních revolucionářů, 1915 předseda Dělnické skupiny výboru pro válečný průmysl, nabádal k porozumění mezi dělníky a měšťanskými vrstvami; v lednu 1917 byl zatčen, za únorové revoluce propuštěn, v první Prozatímní vládě byl zástupcem ministra práce, od roku 1920 v sovětských státních službách. V roce

1931 zatčen a dlouhá léta vězněn v koncentračním táboře. V roce 1956 propuštěn, v roce 1989 rehabilitován.

Rodzjanko Michail Vladimírovič (1859–1924); v letech 1911–1917 předseda třetí a čtvrté státní dumy, vůdčí osobnost strany okfabristů, za občanské války bojoval v Bílé armádě, později žil v exilu v Jugoslávii.

Redakční poznámka

Solženicynova práce *Dvě stě let pospolu* má pro překladatele i redaktory mnoho různých úskalí, na jedno z nich bychom však čtenáře rádi výslovně upozornili.

Čtenář se v knize setká s dvojím psaním slova Žid, Židovstvo: většinou je píšeme – na rozdíl od ruštiny – s velkým písmenem na začátku, už proto, že podle české gramatiky se jména národů a národností velkým začátečním písmenem píší. Ruština naopak píše tato slova s malým písmenem na začátku (např. Rus = ruskij). Dnešní úzus psaní slova Žid stejně směřuje k psaní velkým písmenem, i v celém textu knihy je patrné, že hranice mezi Židy jako národem a náboženstvím kolísá. Pokud ovšem citujeme ze starší literatury, kde se slovo „žid“ psalo důsledně s malým počátečním písmenem, dodržujeme původní pravopis.

Dále čtenáře upozorňujeme, že souhrnný rejstřík k oběma dílům knihy bude na konci druhého svazku, tak jako je tomu v ruském vydání. Tento druhý svazek by měl s velkou pravděpodobností vyjít v letech 2004/2005.

A konečně: podle autorova nedávného prohlášení pro tisk bude druhý, závěrečný díl doveden pouze do sedmdesátých let minulého století, protože exodem velkého počtu ruských Židů do Izraele a jiných zemí na sklonku dvacátého století se situace zásadně změnila a pětáosmdesátiletý autor se rozhodl téma uzavřít.

Obsah

Úvod do tématu	5
Okruh zkoumaných problémů	7
PRVNÍ DÍL	
V předrevolučním Rusku	9
Kapitola 1	
Do 18. století včetně	11
Kapitola 2	
Za Alexandra I.	48
Kapitola 3	
Za Mikuláše I.	77
Kapitola 4	
V období reforem	107
Kapitola 5	
Po zavraždění Alexandra II.	146
Kapitola 6	
V ruském revolučním hnutí	168
Kapitola 7	
Vznik sionismu	200
Kapitola 8	
Na přelomu 19. a 20. století	213

Kapitola 9	
Za revoluce 1905	266
 Kapitola 10	
V době dumy	325
 Kapitola 11	
Židé a Rusové před první světovou válkou: na cestě	
k vzájemnému pochopení	353
 Kapitola 12	
Za první světové války (1914–1918)	371
 Vysvětlivky k českému vydání	397
 Redakční poznámka	414
 Obsah	415

ALEXANDR SOLŽENICYN

Dvě stě let pospolu

Díl první
Dějiny rusko-židovských vztahů
v letech 1795–1916

Z ruského originálu Dvesti let vmeste.
Časť 1, Moskva, Russkij put' 2001,
přeložili Jiří Barbaš, Anna Nováková, Ěma Rozgonyiová a Vlasta Tafelová

Vydala Academia,
nakladatelství Akademie věd České republiky,
Legerova 61, 120 00 Praha 2

Obálka Robin Brichta
Technická redaktorka Běla Trpišovská
Redakční zpracování Anna Nováková
Odpovědná redaktorka Drahoslava Janderová

Vydání první, 2004
Ediční číslo 6987

Sazba **SERIPA** s. r. o., Jinonická 80, Praha 5
Tisk Těšínská tiskárna, a. s., Štefánikova 2, Český Těšín

ISBN 80-200-1140-4